

Асоціація політичних психологів України
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

*Збірник наукових праць
Випуск 16 (30)*

Засновано в 1995 році

ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE
INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY
AT NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES
OF UKRAINE

PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Collection of scientific essays
Issue 16 (30)

Founded in 1995

УДК 32:159.9 (062.552)

Засновники:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Асоціація політичних психологів України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.

Ідентифікатор медіа R30-05273

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (наказ МОН України про затвердження рішень Атестаційної колегії МОН України №886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (протокол № 14/24 від 26.12.2024 р.)

Висвітлюються теоретико-методологічні аспекти соціальної згуртованості, її впливу на суспільний розвиток та психологічний добробут українців в умовах війни. Особлива увага приділена прогнозуванню суспільних процесів, епістемологічним підходам до соціального прогнозування. Аналізуються виклики політичного відчуження та поляризації в українському суспільстві, збереження національної ідентичності українських мігрантів, в контексті війни. Особливо розглянуто роль батьківської компетентності у сфері ментального здоров'я дітей, що перебувають під ризиком травми війни, проблеми політичної ідентичності студентської молоді та впливу пропаганди на підлітків. Збірник пропонує міждисциплінарний підхід до аналізу складних соціальних і психологічних процесів, представляючи інноваційні рішення та практичні рекомендації для психологічної допомоги, реабілітації, освітньої політики й соціальної інтеграції в умовах сучасних викликів.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),

С. Д. Максименко (м. Київ), *Н. В. Хазратова* (м. Львів),

Л. А. Найдьонова (м. Київ)

Редакційна колегія:

О. В. Полунін – д-р психол. наук (голова);

Т. М. Траверсе – д-р психол. наук (заст. голови);

І. Г. Батраченко, В. О. Васютинський – доктори психол. наук;

О. Горбанюк (Польща) – дійсний д-р психології, *О. Молчанова* – д-р психіатрії та психотерапії, *Е. Фраделос* (Греція), *А. Васкес-Ехеверрія* (Уругвай) – доктори філософії в галузі психології; *В. І. Вус, Ю. І. Гулий, Л. Г. Чорна, С. Л. Чуніхіна* – кандидати психол. наук

Адреса редакції: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

© Асоціація політичних психологів України, 2024

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2024

UDC 32:159.9 (062.552)

Founders:

Institute for Social and Political Psychology at National Academy
of Educational Sciences of Ukraine
Association of Political Psychologists of Ukraine
Media ID R30-05273

The collection of articles has been incorporated into the national professional periodicals of Ukraine, which may publish submitted thesis outcomes for either ScD or PhD research degree in Psychology (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine 'On the Approval of the Decisions of the Ministry's Classification Board No.886 dd. 02/07/2020)

Recommended for publication by the Academic Council of the Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine (Minutes No. 14/24 dd. 26.12.2024)

The collection explores the theoretical and methodological aspects of social cohesion, its impact on societal development, and the psychological well-being of Ukrainians during wartime. Particular attention is given to forecasting social processes and epistemological approaches to social prediction. It examines the challenges of political alienation, and polarization within Ukrainian society, preserving the national identity of Ukrainian migrants in the context of war.

The role of parental competence in supporting the mental health of children at risk of war trauma is highlighted, alongside issues of political identity among university students and the influence of propaganda on adolescents. The collection adopts an interdisciplinary approach to analyzing complex social and psychological processes, offering innovative solutions and practical recommendations for psychological assistance, rehabilitation, educational policy, and social integration in the face of modern challenges.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Editorial Council:

Mykola M. Sliusarevskyi (Head, Kyiv),
Serhii D. Maksymenko (Kyiv), *Nihora V. Khazratova* (Lviv),
Liubov A. Naidionova (Kyiv)

Editorial Board:

Oleksii V. Polunin, Doctor in Psychology (Chief Editor)
Tetiana Traverse, Doctor in Psychology (Deputy Chief Editor)
Ivan G. Batrachenko and *Vadym O. Vasiutynsky*, Doctors in Psychology,
Oleh Horbaniuk, Dr.Hab., *Olena Molchanova*, Doctor in Psychiatry and Psychotherapy,
Evangelos C. Fradelos and *Alejandro Vósquez-Echeverría*, Doctors in Philosophy,
Viktor I. Vus, *Yurii I. Hulyi*, *Lidiia G. Chorna*, *Svitlana L. Chunikhina*, PhD in
Psychology

Editorial office: 15 Andriivska str., Kyiv, 04070

© Association of Political Psychologists of Ukraine, 2024

© Institute for Social and Political Psychology at NAES of Ukraine, 2024

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Духневич Віталій. Соціальна згуртованість як об'єкт психологічного дослідження	9
Жовтянська Валерія. Технологія прогнозування напрямів суспільного розвитку на середньострокову перспективу	24
Суший Олена. Епістемологічні можливості ситуаційної проблематики в соціальному прогнозуванні з погляду психологічної науки	36

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Богдан Олена. Стратегії психологічного добробуту українців у взаємодії з копінг-стратегіями в умовах війни	60
Васьківська Світлана, Гірник Андрій. Інтегративний підхід до проблем психологічної реабілітації воїнів в Україні	84
Климчук Розаліна Благовіста. Національна ідентичність українських мігрантів у Німеччині: виклики і перешкоди на шляху самозбереження	99
Палагнюк Ольга. Особливості прояву довіри до політичної влади у групах громадян на території України і за кордоном в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії	114
Сівєрс Зінаїда. Особливості політичного відчуження та політичної поляризації в українському суспільстві в контексті війни	139
Григор'ян Родіон. Ефективність тренінгу з підвищення стресостійкості військовослужбовців сил територіальної оборони ЗСУ	156
Діброва Валерія. Варіативність проявів українських спільнотних ідентичностей у сфері медіа в умовах війни	171
Чорна Лідія. Соціальна перцепція аутгрупи в контексті російсько-української війни	186
Кухарук Ольга. Соціальна згуртованість та соціальна ідентичність: взаємозв'язки та взаємовпливи в контексті війни в Україні	208

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Дідук Інна. Потенціал освітніх впливів на громадянську ідентифікацію в системі державної освітньої політики.....	224
Асланян Тетяна. Компетентність батьків у сфері ментального здоров'я як кейс психоедукаційної роботи в територіальній громаді, що переживає травму війни	238
Жадан Ірина. Політична ідентичність студентської молоді в ракурсі цілей державної освітньої політики	257
Мельниченко Анастасія, Тілікіна Наталя. Підлітки, роз'єднана пропаганда воєнного часу і булінг: як вони пов'язані?	267
Дроздов Олександр. Соціальні уявлення про колаборантів у масовій політичній свідомості молоді.....	291
Малхазов Олександр. Алгоритм верифікації результатів емпіричного дослідження економічної поведінки студентської молоді.....	305
Позняк Світлана. Економічні орієнтації молоді: семантична структура і регіональні особливості	320

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ

Череповська Наталя. Патріотичний контент як прояв етичності цифрової поведінки користувачів в українських соцмережах	331
Жочемировська Олена. Міжнародні підходи та сучасні національні практики забезпечення інклюзивності і роль медіа-контенту.....	372

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF POLITICAL PSYCHOLOGY

Dukhnevych Vitalii. Social cohesion as an object of psychological research.....	9
Zhovtianska Valeria. The technology of forecasting directions of social development for the medium-term perspective.....	24
Sushyi Olena. Epistemological possibilities of situation analysis in social forecasting from the point of view of psychological science	36

NEW TASKS OF POLITICAL PSYCHOLOGY IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AGGRESSION

Bohdan Olena. Strategies of psychological well-being of Ukrainians in interaction with coping strategies in war conditions.....	60
Vaskivska Svitlana, Girnyk Andriy. Integrative approach to the problems of psychological rehabilitation of soldiers in Ukraine	84
Klymchuk Rozalina Blahovista. National identity of Ukrainian migrants in Germany: challenges and obstacles to preserving the self	99
Palahnyuk Olha. Peculiarities of trust in political authorities in groups of citizens in Ukraine and abroad in the context of external military and political aggression	114
Sivers Zinaida. Peculiarities of political alienation and political polarisation in Ukrainian society in the context of war	139
Hryhoryan Rodion. Effectiveness of stress resilience training for servicemembers of the territorial defense forces of the Armed Forces of Ukraine	156
Dibrova Valeriia. Ukrainian community identities` variability of manifestation in the sphere of media under the influence of war	171
Chorna Lidiia. Social perception of the outgroup in the context of the Russian-Ukrainian war	186
Kukharuk Olha. Social cohesion and social identity: interrelations and interactions in the context of the war in Ukraine	208

POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL CHALLENGES OF YOUTH SOCIALIZATION AND DEVELOPMENT OF EDUCATION

Diduk Inna. Potential of educational influences on civic identification in the state educational policy system.....	224
--	-----

Aslanian Tatiana. Parents' competence in the field of mental health as a case of psychoeducational work in a territorial community experiencing war trauma	238
Zhadan Iryna. Political identity of student youth in terms of the goals of state educational policy	257
Melnychenko Anastasiia, Tilikina Nataliia. Adolescents, wartime divisive propaganda, and bullying: how are they related?	267
Drozdov Oleksandr. Social representations of collaborators in the mass political consciousness of youth	291
Malkhazov Oleksandr. Algorithm for verification of data from an empirical study of the economic behaviour of students	305
Poznyak Svitlana. Economic orientations of the youth: semantic structure and regional peculiarities.....	320

POLITICAL COMMUNICATIONS: PSYCHOLOGICAL PATTERNS AND PSYCHOLOGICAL INFLUENCE TECHNIQUES

Cherepovska Nataliya. Patriotic content as a manifestation of ethical digital behavior of users in Ukrainian social networks	331
Kochemyrovskya Olena. International approaches and current national practices to ensuring the inclusivity and role of media-content	372

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.316.6.316.4

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-161>

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу психології політико-правових
відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-0115-5517>

greyeyed76@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальність публікації зумовлена необхідністю конкретизації змістового наповнення категорії “соціальна згуртованість” з позицій психологічного знання.

Мета дослідження – рефлексія тієї соціально-психологічної реальності, що супроводжує процеси єднання і гуртування, та визначення вимірів згуртованості суспільства і параметрів, що розкривають її психологічне наповнення.

Методологія. Метааналіз теоретичних і політичних джерел як систематичний огляд та об'єднання актуальної інформації використано для конкретизації теоретичного змісту й особливостей психологічного бачення категорії “соціальна згуртованість”.

Результати. Запропоновано два виміри соціальної згуртованості. Перший вимір містить об'єктивний і суб'єктивний вектори. Об'єктивний вектор представлений тими явищами і феноменами суспільно-політичного життя, що мають безпосередній прояв у суспільстві; він описує фактичну участь (дії) громадян у суспільному житті; його можна оцінити за реальними, вимірюваними проявами згуртованості в суспільстві, як-от: соціальні зв'язки, економічна рівність, участь у суспільному житті. Об'єктивний вектор демонструє фактичний рівень згуртованості, але не завжди враховує індивідуальні емоції чи переживання. Суб'єктивний вектор проявляється в тих психологічних реаліях, що

пронизують усі суспільні відносини та створюють власне можливість спільного існування та спільних дій. Він відображає почуття, ставлення та сприйняття людей щодо згуртованості. Це те, як люди самі відчувають свою єдність, належність до спільноти, те, що їх спонукає долучатися до суспільних процесів. Цей вектор відображає рівень емоційної єдності та готовність до взаємодії. Другий вимір визначається позитивними або негативними наслідками для суспільного життя. До позитивних наслідків можна віднести ті, що сприяють єднанню, утворенню альянсів, союзів та коаліцій; а до негативних – ті, що призводять до роз'єднання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальну згуртованість визначено як психологічний стан спорідненості та співвіднесення себе з іншими, що передбачає ідентифікацію з ідеєю (цінністю, метою, ідеологією і т. ін.) або суб'єктом (лідером), формування готовності до дій та дії, спрямовані на певний суб'єкт або об'єкт. Представлені групи параметрів у кожному з чотирьох вимірів презентують ті феномени, які можна досліджувати залежно від завдань, що ставить перед собою дослідник соціальної згуртованості. Розроблення відповідних індикаторів для кожного параметра і добирання інструментарію для вивчення психологічного ракурсу соціальної згуртованості становлять подальший напрям і перспективи досліджень.

Ключові слова: соціальна згуртованість; виміри соціальної згуртованості; єдність; ідентифікація; ідентичність; довіра.

Vitalii M. Dukhnevych

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Leading Researcher of the Department of Psychology of Politico-Legal
Relationships,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0115-5517>
greyeyed76@gmail.com

SOCIAL COHESION AS AN OBJECT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Urgency. The relevance of the publication is determined by the current necessity of specification of the content of the category “social cohesion. This specification must take into account the psychological perspective.

The **purpose** of the study is to reflect on the socio-psychological reality that accompanies the processes of unity and cohesion of society. The definition of the dimensions of social cohesion and the parameters that reveal its psychological content are also presented in the article.

Methodology. Meta-analysis of theoretical and political sources as a systematic review and integration of relevant information was used to specify the theoretical content and characteristics of psychological vision of the category “social cohesion”.

Results. Two dimensions of social cohesion are proposed. The first of them consist of objective and subjective vectors. The objective vector is represented by some phenomena of socio-political life that have a strong manifestation in society. It describes the actual participation (actions) of citizens in public life. It can be considered as real measurable manifestations of cohesion in society (social ties, economic equality, participation in public life etc.). The objective vector demonstrates the actual level of cohesion, but does not always take into account individual emotions or experiences. The subjective vector manifests itself in psychological realities that penetrate all social relations and create the very possibility of co-existence and joint actions. It reflects people's feelings, attitudes, and perceptions of cohesion. This is how people themselves feel about their unity, belonging to a community, what motivates them to be included in social processes. This vector reflects the level of emotional unity and readiness for interaction. The second dimension is determined by positive or negative consequences for social life. Positive consequences include unity, the formation of alliances, unions and coalitions. Negative consequences include disagreements and conflicts within society.

Conclusions and prospects for further research. Social cohesion is defined as psychological state of closeness, interrelationship and relating oneself to another, which involves identification with an idea (value, goal, ideology, etc.) or a subject (leader), the formation of readiness for action and actions oriented towards a certain subject or object.

Groups of parameters in each of these dimensions present phenomena that can be studied depending on the tasks that the researcher of social cohesion sets. Clarification of indicators for these parameters and the selection of tools for studying the psychological perspective of social cohesion are seen as a further direction and prospect of research.

Keywords: social cohesion; dimensions of social cohesion; unity; identification; identity; trust.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Гібридна війна, розпочата РФ задовго до повномасштабного вторгнення в Україну, а також, власне, поширення воєнних дій на всю територію нашої країни в лютому 2022 року, піднесли на новий щабель актуальності питання єднання громадян і суспільства загалом. Війна сама по собі створює нові загрози національній безпеці. А в поєднанні з наявними суперечностями і нагальними невирішеними питаннями консолідації політичних еліт щодо загального шляху розвитку країни та забезпечення її обороноздатності, питаннями щодо ефективності інститутів державної влади та побудови довіри до владних інститутів та їхніх представників і т. ін. це створює додаткові ризики для національних інтересів та реалізації стратегії розвитку і життєдіяльності країни. А значить, згуртованість стає однією з ключових категорій, що дає змогу більш чітко увиразнити проблематику, яка потребує свого дослідження та вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На сьогодні є різні концептуальні підходи щодо визначення поняття соціальної згуртованості. Українські дослідники А. Гриненко і В. Кирилук уже запропонували аналітичне узагальнення наявних підходів (Гриненко, & Кирилук, 2017). Це узагальнення охоплює визначення і тлумачення соціальної згуртованості, які запропонували як окремі автори, зокрема А. Колот, Р. Грін, Дж. Максвел, А. Стенлі, Д. Рітзен, Б. Реймер, О. Оржель та ін., так і організації, наприклад Рада Європи, Світовий банк. У цьому контексті варто згадати також позицію О. Дейнеко, на думку якої вивчення феномену соціальної згуртованості у світовому науковому дискурсі сформувало два дослідницьких табори: академічний, представники якого розглядають соціальну згуртованість як передусім наукову категорію; і політичний, прихильники котрого концептуалізують соціальну згуртованість як категорію соціальної політики. Дослідниця справедливо зауважує, що “розмаїття підходів до визначення соціальної згуртованості справді вражає: вона постає як антонім конфлікту, властивість або здатність суспільства, ступінь стабільності, ознака міцності зв'язків, належність до спільноти, ознака групи, напрям політики, процес обґрунтування цінностей або навіть ситуація в суспільстві” (Дейнеко, 2021).

Н. Довгань (2024) звертає увагу на те, що соціальну згуртованість розглядають переважно у трьох аспектах єднання суспільств: культурно-територіальному, державно-управлінському та соціального капіталу; а елементи вимірів соціальної згуртованості можна класифікувати за характеристикою відносин у суспільстві, характером прояву, сферами діяльності, розташуванням у просторі, характером відносин і взаємодій

Очевидно, що всі визначення соціальної згуртованості наголошують на тому чи іншому аспекті цього феномену – власне, на тому, який дослідник чи практик (або ж інституція) вважають найбільш значущим. Не будемо говорити про те, наскільки вони узгоджені чи взаємозамінні або ж взаємодоповнювальні. На нашу думку, це, власне, свідчить про те, що категорія соціальної згуртованості щоразу потребує щонайменше уточнення та визначення з позиції дослідника для окреслення тих засад, які він обстоює.

Загалом поняття соціальної згуртованості використовують у соціології, політології, праві та інших науках. З огляду на це категорія “соціальна згуртованість” потребує конкретизації з позицій саме психологічного знання. Ідеться передусім про рефлексію тієї соціально-психологічної реальності, що супроводжує процеси єднання і гуртування,

а також визначення вимірів згуртованості суспільства та параметрів, що розкривають її психологічне наповнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальна згуртованість є однією з базових доктрин розвитку сучасного суспільства. Вона припускає активну участь населення в розв'язанні актуальних проблем його життєдіяльності та подоланні наявних викликів і перешкод. Поняття соціальної згуртованості, яке впровадив у науковий ужиток відомий французький соціолог Е. Дюркгайм, використовували спочатку у своїх дослідженнях саме соціологи. А як концепт політик і практик суспільного життя базові засади соціальної згуртованості було викладено 1990 року в програмних документах і концепціях Ради Європи та Євросоюзу, про що ми вже згадували вище.

Аналізуючи природу соціальної згуртованості під кутом зору психологічного знання, доцільно і цілком логічно спиратися на доробок попередників, які вивчали це питання. Тож звернімося відтак до соціологічного та суміжних галузей знання і на їх основі спробуємо обґрунтувати психологічне бачення цього поняття.

Як справедливо зазначають соціологи, “соціальна згуртованість складається з багатьох [...] важливих соціальних концептів, що визначають, наскільки суспільство є “разом”, “одним за всіх”, при цьому оцінюючи не лише індивідуальний або загальний рівень, а водночас враховуючи як мікро-, так і макрорівні дослідження. Соціальна згуртованість поєднує в собі засади взаємодії міжіндивідуальної, міжструктурної та взаємодію індивіда і структури одразу” (Бондаренко, Бабенко, & Боровський, 2017).

Очевидно, що соціальна згуртованість є явищем, яке поєднує багато елементів. Узагальнення досліджень сучасних науковців показує, що такими елементами можуть бути: 1) соціальні зв'язки (на мікро-, мезо- і макрорівнях), 2) взаємна (міжособистісна та інституційна) довіра; 3) спільні цінності та норми; 4) рівень соціальної участі (від мінімальної громадянської активності до соціальної інтеграції в різні ініціативи, проекти, рухи); 5) економічна рівність і справедливість; 6) спільне бачення майбутнього і бачення спільного майбутнього; 7) спільна мета і мотивація; 8) залученість у суспільні та політичні процеси; 9) прийняття інакшості іншого; 10) соціальна підтримка (можливість отримати або надати допомогу); 11) наявність ефективних механізмів чи процедур вирішення суспільних суперечностей і соціальних конфліктів. Чи є цей перелік елементів вичерпним? Напевно, ні. Щоразу дослідник чи науковець, залежно від тих акцентів, які його цікавлять, зосереджується лише на деяких з них.

О. Дейнеко пропонує, наприклад, бачення моделей конструювання соціальної згуртованості на мезосоціальному рівні в межах академічного підходу до концептуалізації феномену соціальної згуртованості. В основу своєї класифікації моделей дослідниця поклала різні “стрижні гуртування”. Вона виокремлює: 1) термінальну згуртованість (формула: довкола чогось/когось), 2) просту інструментальну згуртованість у вигляді позитивно інструментальної і негативно інструментальної (задня чогось/когось і проти чогось/когось) та 3) складну інструментальну згуртованість, що ґрунтується на синтезі попередніх формул (проти чогось/когось задля чогось/когось і задля чогось/когось проти чогось/когось). Наведені моделі соціальної згуртованості О. Дейнеко пропонує розглядати як згуртованість у дії, тобто в актуалізованому стані, виокремлюючи, крім того, стан “нульової згуртованості” як згуртованості на папері. Крім того, дослідниця звертає увагу на “псевдозгуртованість”, поява якої зумовлена помилковим ототожненням змісту понять соціальної згуртованості і соціального капіталу, оскільки вони не враховують, що наявність зв’язків чи відносин, заснованих на взаємній меті (тобто обміні) (соціальний капітал), не дорівнює спільності цінностей, цілей чи викликів (Дейнеко, 2021b).

В іншій своїй роботі О. Дейнеко (2021a) визнає за доцільне застосовувати диференціацію цінностей (як “спільних цінностей”, так і “цінностей згуртованості”) на такі, що декларуються, і такі, що реалізуються. Застосування такої типології, на думку дослідниці, дає підстави виокремлювати два стани соціальної згуртованості – потенційний (побудований на декларативних цінностях) і реальний (актуалізований), що бере до уваги реалізацію задекларованих цінностей у практичній площині.

З огляду на це хотіли б висловити деякі свої міркування.

1. Поділяючи думку О. Дейнеко про різні моделі конструювання згуртованості, зазначимо, що в основі будь-якої згуртованості лежать механізми ідентифікації. Це психологічне наповнення категорії “соціальна згуртованість” дає змогу повніше рефлексувати ті процеси, що супроводжують “конструювання згуртованості”.

2. Якщо визнати той факт, що без ідентифікації себе з іншим (особою, групою, спільнотою) ми не можемо говорити про згуртованість, то чи буде це “псевдозгуртованість” або щось інше? У такому разі можемо говорити лише про підміну поняття “соціальна згуртованість” “соціальним капіталом” або іншими поняттями, але не про псевдозгуртованість. Згуртованість, зокрема соціальна, без співвіднесення себе, власних потреб тощо з іншим неможлива.

3. Цікавою видається ідея дослідниці про “нульову, або потенційну згуртованість” (згуртованість на папері, або згуртованість, побудовану на декларативних цінностях). Справді, допоки не відбулася ідентифікація себе з іншим, допоки не постала необхідність сказати “ми”, – це не згуртованість. Сам факт “ми” є тією вихідною точкою чи пусковим механізмом, що активізує, актуалізує потребу в гуртуванні та формує готовність до дії. З цієї позиції готовність до спільної дії можна розглядати як “потенціалізовану згуртованість”.

4. О. Дейнеко говорить про актуалізований стан згуртованості (згуртованість у дії). Справді, проявлена згуртованість – це не лише ідентифікація з лідером чи ідеєю (власне, з будь-яким нематеріальним або матеріальним символом, об’єктом чи суб’єктом), а й відповідна дія. Практичний аспект (вимірювання) згуртованості, напевно, має враховувати саме ті дії та вчинки, які роблять люди задля відстоювання ідеї / когось / чогось або виступаючи проти певної ідеї / когось / чогось. Декларація без дії залишається лише декларацією і не стає спільним надбанням. Відчуття спільності як ідентифікація з іншим лише закладає основу для спільного майбутнього, спільної дії. Спільне виникає саме в дії і через дію.

Отже, згуртованість можна розглядати як 1) “згуртованість довкола когось/чогось”, 2) “згуртованість заради чогось/когось”, 3) “згуртованість проти чогось/когось” або як 4) синтез зазначених різновидів згуртованості. У будь-якому разі така згуртованість буде створюватися через ідентифікацію з ідеєю (цінністю, ціллю, ідеологією і т. ін.) або суб’єктом (лідером), формування готовності до дій і дії, спрямованих на певний суб’єкт чи об’єкт. Згуртованість без дії – це радше потенціал, можливість дії, а проявлення цього потенціалу і є проявом згуртованості. Без дії може бути ідентифікація з чимось (у нашому випадку – потенціалізована згуртованість), але тільки дія стає тим мірилом, яке є чи не єдиним фактичним індикатором “сформованості” згуртованості. Наскільки ця дія, залучення в суспільне життя будуть тривалими – питання відкрите і, напевне, залежить від багатьох чинників.

Українські соціологи М. Бондаренко, С. Бабенко і О. Боровський (2017) зазначають, що “соціальна згуртованість є важливим чинником впливу на соціальну якість життя в суспільстві. *Соціальна згуртованість* – це клей, який пов’язує суспільство разом і *створює довіру*, забезпечує верховенство права, необхідного для участі в житті суспільства. Соціальна інтеграція та взаємодія не є можливою й ефективною без спільних норм, цінностей і довіри до соціально-економічних інститутів, а також інших груп та окремих осіб. Соціальна згуртованість стосується процесів, які створюють, підтримують чи знищують соціальні мережі й

соціальну інфраструктуру, що лежить в основі цих мереж. Адекватний рівень соціальної згуртованості є таким, що дає змогу громадянам “існувати як реальним людським індивідам, як соціальним істотам” (курсив наш. – В. Д.).

До певної міри з цим можна погодитися, але не повністю. На нашу думку, питання про те, що є первинним – згуртованість чи довіра, залишається відкритим. Чи впливає згуртованість на рівень довіри? Так, безумовно. Але ми вважаємо, що саме довіра є тим фундаментом, тією основою, що уможливило соціальну згуртованість як явище суспільного життя. Ми можемо діяти спільно задля вирішення певного завдання, але чи будемо ми справді згуртовані? Наскільки тривалим буде таке гуртування? Суб’єкт може долучитися до спільної дії, але без довіри (інституційної чи міжособової), тоді наскільки тривалим буде таке долучення? “Якщо я не довіряю тому, хто поряд зі мною, чи лідеру, то що я тут роблю?” – цілком логічне запитання і, відповідно, прогнозована дія, після чесної відповіді самому собі.

За будь-яких умов соціальна згуртованість є результатом зв’язку між різними індивідуальними і колективними суб’єктами (групами) та різноманітними соціальними інститутами. Такі зв’язки формуються через ідентифікацію зі спільними цінностями, віруваннями, культурними традиціями, нормами поведінки, політичними переконаннями, власне діями та іншими аспектами, які об’єднують людей у групи і загалом у суспільство. Відповідно, категорія “згуртованість” описує, наскільки індивіди відчувають свою причетність до групи чи спільноти, а міра згуртованості визначається силою ідентифікації особи із завданням, ситуацією, іншими людьми. У будь-якому разі саме категорія “зв’язок” є визначальною для розуміння соціальної згуртованості, а психологічна єдність, що виникає, – це сутність згуртованості.

Загалом у своєму первісному психологічному сенсі згуртованість є характеристикою групи, усі члени якої тісно взаємопов’язані. Предметом психологічних досліджень стала саме групова згуртованість, яку тлумачать як процес формування особливого типу зв’язків у групі, що дають змогу зовнішньо задану структуру перетворити на певну психологічну єдність – організм, або спільноту, яка живе за своїми законами і правилами. Саме група є тим утворенням, що дає змогу людині як соціальній істоті задовольняти свої потреби та досягати поставлених цілей, мотивує до залучення задля вирішення певних завдань, впливає на соціальний статус особи тощо. Однак дослідження такої згуртованості стосуються переважно малих соціальних груп, а соціальний (у значенні суспільний) її аспект більшою мірою вивчають інші галузі наукового знання.

У зарубіжній психології згуртованість прийнято розглядати як багатовимірний конструкт. До проблематики формування згуртованості до певної міри можна віднести чи не всі питання психології груп, як-от вивчення процесів їх утворення, визначення лідера та ухвалення спільних рішень, диференціації та інтеграції, ефективності групової діяльності, каналів комунікації, соціально-психологічних механізмів та явищ, які опосередковують взаємодію і взаємовплив членів групи, тощо. А на рівні великих соціальних груп досліджують здебільшого норми поведінки, культурні цінності і традиції, суспільну думку й масові рухи і т. ін. Таких досліджень багато, і навряд чи можна всі їх згадати в науковій статті.

Зупинімося відтак на вузькому тлумаченні згуртованості. Візьмімо для прикладу багатовимірну модель згуртованості спортивної команди, яку запропонували А. Керрон, В. Відмеєр і Л. Бреулі в середині 1980-х років. Ця модель викликала підвищений інтерес і стала основою для перевірки її застосовності щодо інших типів груп (Carron, Widmeyer, & Brawley, 1985). Автори моделі визначають згуртованість як “динамічний процес, що відображається в тенденції групи триматися разом і залишатися єдиною в досяганні її інструментальних цілей і задоволенні афективних потреб її членів” (Carron, & Brawley, 2000). Дослідники виокремлюють два виміри згуртованості: індивідуальний рівень і рівень групової інтеграції (рис. 1). Індивідуальний рівень представлений двома аспектами: емоційним і когнітивно-діяльним. Перший аспект відображає задоволеність індивіда спілкуванням з членами групи, їхню привабливість та персональні відносини. Другий аспект – про задоволеність тим, як команда діє, її результативністю та вигодою, яку отримує індивід від участі в спільних діях.

Рис. 1. Чотирифакторна модель згуртованості (А. Керрон, В. Відмеєр, Л. Бреулі)

Другий рівень виміру згуртованості – це, власне, групова інтеграція, коли група діє як єдине ціле, а індивід відчувається її невід’ємною частиною. На цьому рівні А. Керрол, В. Відмеєр і Л. Бреулі розглядають два аспекти: соціальний і діяльнісний. У першому випадку йдеться про єдність групи в спілкуванні, тобто коли члени групи відчувають себе єдиним цілим і прагнуть залишатися разом, не розриваючи зв’язків, що виникли. Другий аспект стосується діяльнісної єдності, коли група діє як один організм, а її члени прагнуть докладати якнайбільше зусиль для досягнення результату.

Виникає ще одне запитання: чи можна говорити про пряме перенесення такої моделі згуртованості на більш широкій, соціальний, простір і чи не буде це спрощенням або редукацією? До певної міри – відповідь “так” на обидві частини запитання. На нашу думку, запропонована модель дає змогу краще розуміти ті процеси, що відбуваються на рівні великих соціальних груп. Ми маємо на увазі, що соціальна згуртованість так само проявляється як на рівні стосунків та спілкування, так і на діяльнісному рівні. Можна припустити, що для великих соціальних груп на певних етапах функціонування той чи інший вимір може набувати більшої або меншої значущості. Наприклад, у разі зовнішньої агресії або війни діяльнісний вимір може стати визначальним: “Ми можемо не подобатися одне одному, але ми разом проти спільного ворога”. Проте навіть у цьому разі саме ставлення, як образ найближчого перспективного майбутнього, буде запускати готовність до співпраці і можливість гуртування. Але в умовах мирного життя симпатії або антипатії, можливо, справлятимуть значно більший вплив на привабливість стосунків та відносин і, як результат, на готовність до об’єднання зусиль.

І ще одна ремарка. Запропоновані дослідниками виміри згуртованості все ж стосуються більшою мірою малих соціальних груп, насамперед тих, що вирішують спільне завдання в умовах спільної діяльності. Якщо говорити про інші моделі соціальної згуртованості, що описують її виміри, то варто згадати, зокрема, типологію вимірів соціальної згуртованості П. Бернарда; систему “два на два” вимірювання соціальної згуртованості Дж. Чана; виміри соціальної згуртованості П. Дікеса, М. Валентові і М. Борсенбергер (Довгань, 2024).

На нашу думку, соціальну згуртованість можна розглядати і на інших засадах. Вона може мати щонайменше декілька векторів і вимірів. Об’єктивний вектор представлений тими явищами і феноменами суспільно-політичного життя, що мають безпосередній прояв у суспільстві; він описує фактичну участь (дії) громадян у суспільному житті; його можна оцінити за реальними, вимірюваними прояви згуртованості в суспільстві, як-от: соціальні зв’язки, економічна рівність, участь у суспільному житті тощо. Об’єктивний вектор демонструє фактичний рівень згуртованості, але не завжди враховує індивідуальні

емоції чи переживання. Наприклад, низький рівень злочинності не завжди означає, що люди почуваються безпечно.

Суб'єктивний вектор проявляється в тих психологічних реаліях, що пронизують усі суспільні відносини та створюють, власне, можливість спільного існування та спільних дій. Він відображає почуття, ставлення та сприйняття людей щодо згуртованості. Це те, як люди самі відчувають свою єдність, належність до спільноти, те, що їх спонукає долучатися до суспільних процесів. Цей вектор відображає рівень емоційної єдності та готовність до взаємодії.

Разом ці два вектори утворюють перший вимір соціальної згуртованості. Прикладом прояву суб'єктивного вектора соціальної згуртованості є, скажімо, та обставина, що нині, в умовах війни, багато громадян, попри економічні труднощі, відчувають високе почуття єдності. Проявом об'єктивного вектора буде значний рівень участі громадян у волонтерських ініціативах і допомога ЗСУ.

Другий вимір визначається позитивними або негативними наслідками для суспільного життя. До позитивних наслідків можна віднести ті, що сприяють єднанню, утворенню альянсів, союзів та коаліцій; а до негативних – ті, що призводять до роз'єднання. У найбільш загальному вигляді запропоновану модель представлено на рисунку 2.

Хочемо звернути увагу на декілька моментів. У центрі моделі – параметр довіри (міжособистісної та інституційної), яка, власне, на нашу думку, є визначальною для розвитку конструктивних або деструктивних форм прояву соціальної згуртованості. Саме довіра запускає і регулює розвиток згуртованості: ситуативна згуртованість можлива “тут і зараз”, але чи буде вона, якщо зникне дія, скажімо, руйнівного чи деструктивного фактору? Довіра – цемент і основа соціальної згуртованості. Вона запускає механізми ідентифікації та формування ставлення суб'єкта і визначає характер та силу єдності, що виникає. Довіра забезпечує базу впевненість у тому, що люди готові до взаємодії та співпраці; інші дотримуються спільних правил, цінностей і зобов'язань; соціальні інституції (уряд, поліція, правова система) працюють справедливо та ефективно. Без довіри будь-яка форма згуртованості стає вкрай хиткою, оскільки зростають підозри, недовіра та конфлікти. Саме довіра створює умови для взаємодії, співпраці та стабільності в суспільстві. Не секрет, що на початку повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року довіра між громадянами і до волонтерських організацій, військових і лідерів держави стала основою соціальної згуртованості. Люди мобілізувалися для допомоги одне одному, захисту країни та підтримки реформ, незважаючи на складні умови.

Суб'єктивний вектор

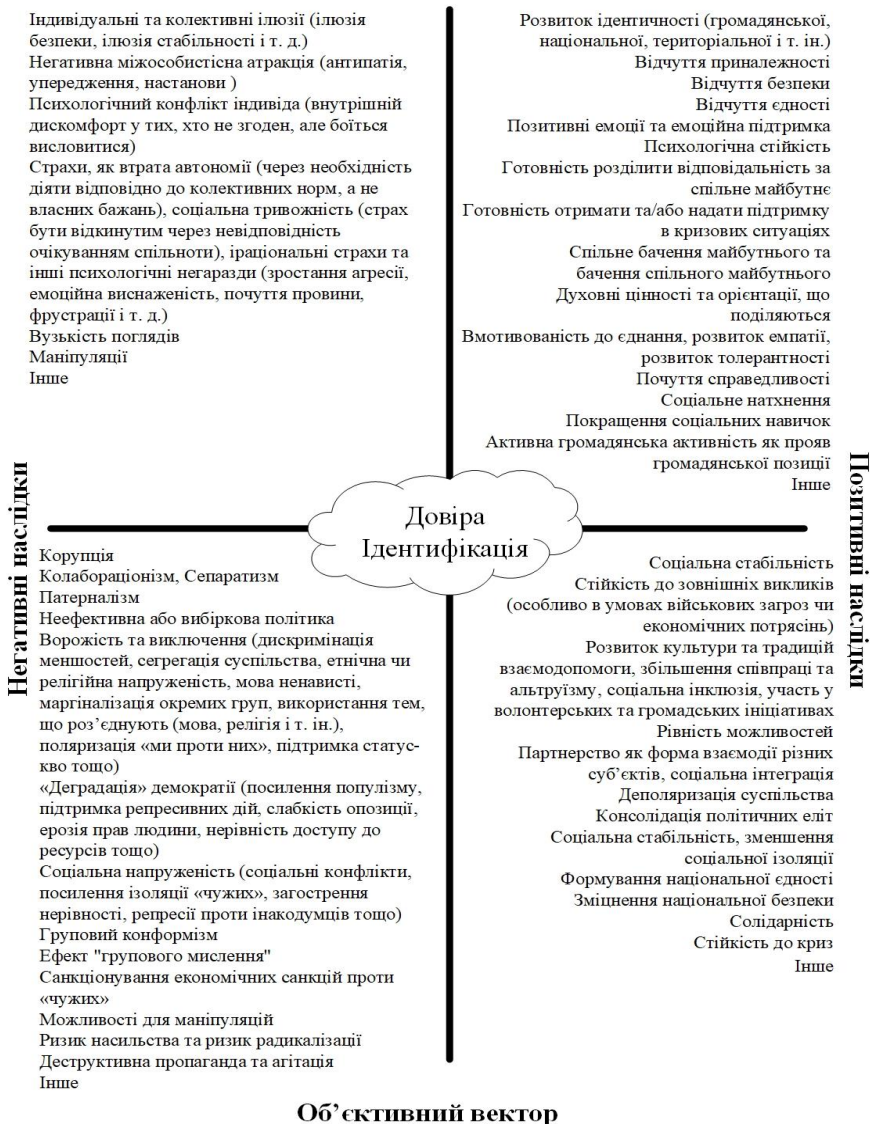

Рис. 2. Виміри соціальної згуртованості

Другий момент пов'язаний з тим, що почасти окремі параметри досить складно розрізнити за тим вектором (суб'єктивним або об'єктивним), до якого їх можна було б віднести. Наприклад, такий параметр, як “маніпуляції”, можна розглядати на рівні окремого суб'єкта, його цілей, прагнень і бажань. А близький параметр “можливості для маніпуляцій” доцільно вивчати вже на рівні колективного суб'єкта, коли лідери можуть використовувати згуртованість для власних цілей, маніпулюючи суспільною думкою або виправдовуючи недемократичні дії. Чи можна це вважати обмеженням пропонованої моделі? До певної міри – так, через, як кажуть, “тонкість грані”, що їх розмежовує. Але це обмеження може бути зняте, якщо дослідник чітко формулює перед собою мету, якої він хоче досягти, та ставить відповідні завдання, і, залежно від цих формулювань, індикатори таких параметрів будуть чітко відрізнятися з позиції суб'єктивного та об'єктивного бачення (вектора розгляду).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, соціальну згуртованість можна визначити як психологічний стан спорідненості та співвіднесення себе з іншим, що передбачає ідентифікацію з ідеєю (цінністю, метою, ідеологією і т. ін.) або суб'єктом (лідером), формування готовності до дій та дії, спрямовані на певний суб'єкт чи об'єкт. Представлені групи параметрів у кожному з чотирьох вимірів презентують ті феномени, які можна досліджувати залежно від завдань, що ставить перед собою дослідник, який вивчає соціальну згуртованість. Розроблення відповідних індикаторів для кожного параметра і добирання інструментарію для вивчення психологічного ракурсу соціальної згуртованості становлять подальший напрям та перспективи досліджень. Зазначимо також, що ми не претендуємо на вичерпність запропонованої системи параметрів, тож вона може бути розширена й доповнена.

Список використаних джерел

Бондаренко, М., Бабенко, С., & Боровський, О. (2017). Соціальна згуртованість в Україні (досвід аплікації методики bertelsmann stiftung до даних європейського соціального дослідження). *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Соціологія*, 1(8), 58–65.

Гриненко, А. М., & Кирилюк, В. В. (2017). Сучасні підходи щодо визначення понять соціальної згуртованості та соціального капіталу. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*, 1, 135–141. Взято з <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21611>.

Дейнеко, О. (2021a). Аксіостратегії згуртованого суспільства: ціннісна гомогенність, ціннісна гетерогенність чи “відмова від цінностей”? *Соціальні*

технології: актуальні проблеми теорії та практики, 89, 44–55. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5>

Дейнеко, О. (2021b). Моделі конструювання соціальної згуртованості: теоретичні рефлексії та емпіричні кейси. *Соціологічні студії*, 1 (18), 33–40. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40>

Довгань, Н. О. (2024). Пошуки вимірів згуртованості: академічний дискурс. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія*, 35 (74), 1, 97–103. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17>.

Довгань, Н. (2024). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 30–49. <https://doi.org/10.33120/popv-Vol15-Year2024-150>.

Carron, A. V., & Brawley, L.R. (2000). Cohesion: Conceptual and measurement issues. *Small Group Research*, 31 (1), 89–106. <https://doi.org/10.1177/104649640003100105>

Carron, A. V., Widmeyer, W. N., & Brawley, L. R. (1985). The development of an instrument to assess cohesion in sport teams: The Group Environment Questionnaire. *Journal of Sport Psychology*, 7, 244–266.

References

Bondarenko, M., Babenko, S., & Borovskiy, O. (2017). Sotsialna zhurtovanist v Ukraini (dosvid aplikatsii metodyky bertelsmann stiftung do danykh yevropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia) [Social cohesion in Ukraine (the experience of application of bertelsmann stiftung method to european social survey data)]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Sociology*, 1(8), 58–65. (in Ukrainian)

Carron, A .V. & Brawley, L. R. (2000). Cohesion: Conceptual and measurement issues. *Small Group Research*, 31 (1), 89–106. <https://doi.org/10.1177/104649640003100105> (in English)

Carron, A. V., Widmeyer, W. N., & Brawley, L. R. (1985). The development of an instrument to assess cohesion in sport teams: The Group Environment Questionnaire. *Journal of Sport Psychology*, 7, 244–266. (in English)

Deineko, O. (2021a). Aksiostrethii zhurtovanogo suspilstva: tsinnisna homogennist, tscinnisna heterogennist chy “vidmova vid tsinnostei”? [Axio-strategies of a cohesive society: value homogeneity, value heterogeneity or “value rejection”?]. *Social technologies: topical issues of theory and practice*, 89, 44–55. <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.89.5>. (in Ukrainian)

Deineko, O. (2021b). Modeli konstruiuvannia sotsialnoi zhurtovanosti: teoretychni refleksii ta empirychni keisy [Models of Social Cohesion Construction: Theoretical Reflections and Empirical Cases]. *Sociological Studios*, 1 (18), 33–40. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2021-01-33-40>. (in Ukrainian)

Dovgan, N. O. (2024). Poshuky vymiriv zhurtovanosti: akademichnyi dyskurs [Searching for dimensions of cohesion: an academic discourse] *Vcheni zapysky*

Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Psiholohiia, 35 (74), 1, 97–103. <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2024.1/17>. (in Ukrainian)

Dovgan, N. (2024). Sotsialna zhurtovanist suspilstva: teoriia i praktyka [Social cohesion of society: theory and practice]. *Problems of Political Psychology*, 15(29), 30–49. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-150>. (in Ukrainian)

Grynenko, A. M., & Kyrlyuk, V. V. (2017). Suchasni pidxody shhodo vyznachennia poniat sotsialnoi zhurtovanosti ta sotsialnoho kapitalu [Modern approaches for definitions social cohesion and social capital]. *Socialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka*, 1, 135–141. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/21611>. (in Ukrainian)

УДК 159.9.07:303.094.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-162>

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка відділу методології психосоціальних і політико-
психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-7992-6943>

VZhovtianska@gmail.com

ТЕХНОЛОГІЯ ПРОГНОЗУВАННЯ НАПРЯМІВ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ НА СЕРЕДНЬОСТРОКОВУ ПЕРСПЕКТИВУ

Актуальність. Описано та обґрунтовано технологію прогнозування напрямів суспільного розвитку на середньострокову перспективу. На основі аналізу найбільш популярних на сьогодні підходів до прогнозування суспільного розвитку зроблено висновок про брак методичного забезпечення, спрямованого на конкретику розвитку певного соціуму і водночас такого, що давав би змогу описувати якісні характеристики цього розвитку з урахуванням його внутрішніх чинників. Запропонована технологія являє собою саме таке методичне забезпечення, що свідчить про актуальність її розроблення.

Мета роботи – створення технології прогнозування макросоціальних процесів, яка б базувалася на психологічних характеристиках членів суспільства. Більш конкретно, ідеться про технологію прогнозування суспільного розвитку на середньострокову перспективу.

Методологія і наукові підходи. Запропонована технологія є результатом операціоналізації розробленої раніше п'ятифакторної прогностичної моделі суспільного розвитку. Остання побудована на визначенні бажаних для різних соціальних груп станів соціуму, а також того психологічного і непсихологічного ресурсу, який дає змогу членам цих соціальних груп реалізовувати ці бажані стани.

Результати. Розроблена технологія являє собою алгоритм прогнозування напрямів суспільного розвитку разом із необхідним для його реалізації інструментарієм – гайдом для фокус-групових інтерв'ю і запитаннями анкети для масового опитування. Однак частину запитань анкети має бути сформульовано основі аналізу результатів фокус-групового дослідження.

Висновки. Обґрунтовано потенціал застосування розробленої технології, яка дає змогу визначати тенденції розвитку суспільно-політичних процесів у соціумі на середньострокову перспективу та соціально-психологічні детермінанти цих процесів. Крім того, завдяки технології можна прогнозувати внутрішні конфлікти в суспільстві та форми їх перебігу, зокрема вираженість протестного

потенціалу. Особливо обґрунтовано доцільність використання технології для аналізу суспільств, розвиток яких видається непередбачуваним або становить потенційні чи реальні загрози для нашої держави.

Ключові слова: соціальне прогнозування; суспільний розвиток; технологія прогнозування; макросоціальні процеси.

Zhovtianska Valeria Viktorivna

Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Chief of the Department of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-7992-6943>

VZhovtianska@gmail.com

**THE TECHNOLOGY OF FORECASTING DIRECTIONS
OF SOCIAL DEVELOPMENT FOR THE MEDIUM-TERM
PERSPECTIVE**

Introduction. The article describes and substantiates the technology of forecasting directions of social development in the medium-term perspective. The analysis of today's most popular approaches to forecasting social development allowed us to conclude that there is a lack of methodological support, focused on the specifics of the development of a certain society and, at the same time, which provides the opportunity to describe the qualitative characteristics of this development, taking into account its internal factors. The proposed technology is just such methodological support, which indicates the relevance of its development.

The purpose of the work is to develop a technology for forecasting macrosocial processes, which would take into account the psychological characteristics of members of society. More specifically, it is about the technology of forecasting social development in the medium term.

Methodology and scientific approaches. The proposed technology is the result of the operationalization of the previously developed five-factor prognostic model of social development. The latter is based on the definition of desired states of society for various social groups, as well as the psychological and non-psychological resources that allow members of these social groups to realize these desired states.

The results. The developed technology is an algorithm for forecasting the directions of social development along with the necessary tools for its implementation – the guide for focus group interviews and the questionnaire items for a mass survey. However, part of the items of the questionnaire should be obtained on the basis of the analysis of the results of the focus group study.

Conclusions. The article substantiates the potential of using the developed technology. It allows determining the trends of the development of socio-political

processes in society in the medium-term perspective and the socio-psychological determinants of these processes. In addition, it allows forecasting internal conflicts in society and the form of their course, in particular, the expression of protest potential. The expediency of using technology for the analysis of societies whose development looks unpredictable or carries potential or real threats to our state is separately substantiated.

Keywords: social forecasting; social development; forecasting technology; macrosocial processes.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Прогнозування суспільного розвитку є актуальним завданням для соціально-політичної практики, передусім – у сфері державної безпеки. Те, наскільки важливо розуміти характер розвитку великих спільнот, яскраво демонструють міждержавні конфлікти і, зокрема, воєнна агресія Російської Федерації проти України. “Попереджений – значить озброєний”: цей стародавній вислів залишається актуальним і для сучасного світу. Прогнозування суспільного розвитку дає змогу підготуватися до міждержавних конфліктів (а подекуди й уникнути їх), що є неодмінним складником безпеки країни. Крім того, таке прогнозування важливе і з погляду запобігання ризикам, пов'язаним із соціально-політичними процесами всередині держави. Загалом, стратегічне планування на рівні країни чи окремого регіону неможливе без макросоціальних прогнозів у різних аспектах суспільного життя – політичного, економічного, демографічного тощо.

Прогнозування суспільного розвитку є серйозним викликом і в теоретичному плані. Для цього є принаймні дві причини. По-перше, це надзвичайна складність соціальних систем, що робить їх проблемним об'єктом для моделювання і прогнозування, а по-друге, це проблема свободи волі, що означає потенційно можливий індетермінізм індивідуального, а отже й суспільного вибору. Це свідчить про певну зону принципової невизначеності, пов'язану з прогнозуванням суспільних процесів. Може здатися, що з огляду на цю проблему важко говорити про правомірність технологізації прогнозування суспільного розвитку, оскільки технологія як жорстко визначений алгоритм дій може бути нечутливою до принципової варіативності подій, пов'язаної зі свободою вибору, а також унікальністю цього вибору як такого, що належить суб'єктові.

Насправді ця проблема знімається (принаймні на рівні практики), якщо технологія базується на розумінні психологічних характеристик членів суспільства, що дає підстави говорити про внутрішні передумови їхнього вибору в усій його специфіці. Зрештою, можливість вільного

вибору не заперечує наявності його внутрішніх, психологічних передумов (Шопенгауэр, 1992). **Метою цієї роботи** є створення технології прогнозування макросоціальних процесів, яка б базувалася на психологічних характеристиках членів суспільства. Більш конкретно, ітиметься про технологію прогнозування суспільного розвитку на середньострокову перспективу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Розглядаючи найбільш популярні підходи до прогнозування суспільного розвитку, можна виокремити два основних напрямки. Перший з них пов'язаний із загальними теоретичними моделями розвитку людства, які дають змогу описувати історичні тренди і на цій підставі прогнозувати майбутнє. Основою таких моделей зазвичай стають певні детермінанти історичного розвитку, які через причинно-наслідкові зв'язки визначають напрям соціальних змін.

Прикладом тут може бути підхід, де вихідною детермінантою суспільного розвитку є технологічний прогрес. Це досить популярна й активно розроблювана сьогодні наукова течія, пов'язана з такими іменами, як Д. Белл, Е. Тоффлер, У. Дж. Мартін, Д. Лайон та ін. Так, Белл і Тоффлер виділяють три стадії розвитку суспільства: доіндустріальну (аграрну), індустріальну і постіндустріальну (інформаційну) (Белл, 1996; Тоффлер, 2004). Саме останній із цих стадій дослідники приділяють найбільше уваги, оскільки з нею вони пов'язують сучасне і найближче майбутнє людства. Водночас вважають, що розвиток інформаційних технологій приводить до змін у всіх сферах соціального життя – соціально-економічній, політичній, культурній, побутовій (Белл, 1996; Мартин, & Лайон, 1989).

Перевагою такого роду підходів є те, що пропонувані на їхній основі прогностичні моделі базуються на аналізі причинно-наслідкових зв'язків, які зумовлюють напрям суспільного розвитку. Це відкриває широкі можливості для розуміння того, чому саме відбуваються ті чи ті соціальні зміни, а отже задає передумови, по-перше, для їх можливої корекції, а по-друге, для розуміння ступеня правомірності таких прогнозів. Іншими словами, тут ідеться про створення прогнозів на основі аналізу сутності певного явища, і це найбільш ґрунтовний з наукового погляду шлях.

Водночас такі підходи мають і свої недоліки. Перший з них пов'язаний з тим, що соціум є надскладною системою з численними внутрішніми взаємозв'язками. Виділення тих причинно-наслідкових зв'язків, які визначатимуть якісь магістральні, на думку дослідників, шляхи розвитку суспільства, завжди несе в собі ризик спрощення

реального стану справ. Власне, тут ідеться про обмеження методу моделювання як такого, оскільки модель завжди є певним спрощенням представленого в ній явища. Другий недолік пов'язаний з тим, що представлені в межах цього напрямку прогностичні моделі є дуже узагальненими. Вони стосуються або людства загалом, або якщо і розглядають локальні спільноти, то під кутом зору тривалих часових змін, пов'язаних з глобальними тенденціями суспільного розвитку. Оптика таких підходів не бере до уваги конкретику короткострокового і середньострокового прогнозування.

Другий напрям передбачає побудову прогностичних моделей на основі накопиченого масиву числових даних. Загалом тут ідеться про віднайдення математичних функцій, які найкращим чином апроксимують множину точок, що відповідають наявним спостереженням за змінними, що становлять інтерес для дослідника. Пролонгація віднайдених функцій на майбутнє дає змогу отримувати прогностичні значення щодо цих змінних. Такий спосіб прогнозування найбільш широко застосовується в економіці (наприклад, Клебанова, 2015; Снитюк, 2008), але також він застосовується і для прогнозування інших аспектів суспільних процесів (Белай, 2015; Слюсаревський, 2003).

Перевагами таких прогнозів є їхня конкретика і можливість залучення сучасного математичного апарату. Але недоліки, як відомо, можуть бути продовженням переваг: цей спосіб прогнозування призначений лише для аналізу кількісних характеристик і не дає змоги описувати якісні перетворення. Крім того, побудовані в такий спосіб прогнози релевантні лише за умови, що тенденції, спостережувані за період накопичення даних, будуть зберігатися і на майбутнє. Але така методологія прогнозування не може нічого сказати про те, чи будуть ці тенденції зберігатися і як довго це буде тривати, оскільки вона використовує лише формальні методи аналізу даних, не заглиблюючись у внутрішні механізми, які спричиняють соціальну динаміку. Саме тому цей спосіб не дає змоги передбачати якісні зміни соціальних процесів, і саме в цьому полягає його основне обмеження.

З огляду на це постає питання про можливість отримання прогнозів, орієнтованих на конкретику розвитку певного соціуму і водночас таких, що дають змогу описувати якісні характеристики цього розвитку, зважаючи на сутність і зміст суспільних перетворень. Технологію середньострокового прогнозування, якій присвячено цю статтю, можна розглядати як можливу відповідь на це питання.

Вклад основного матеріалу дослідження. Створюючи технологію прогнозування напрямів суспільного розвитку на середньострокову перспективу, я спиралася на розроблену раніше

п'ятифакторну прогностичну модель суспільного розвитку (Жовтянська, 2021b). Остання показує в загальному вигляді, як можуть бути визначені генеральні тенденції розвитку соціуму, а також ті складники і чинники, які визначають ці тенденції. Для того щоб стати інструментарієм для отримання прогнозів, зазначена модель, яка є описовим теоретичним конструктом, має бути операціоналізована, і саме етапи цієї операціоналізації ми розглянемо нижче. Але спочатку доцільно коротко представити зміст цього конструкта.

Модель розроблено на основі суб'єктного підходу до аналізу та прогнозу соціальних явищ (Жовтянська, 2021a). Його вихідний теоретико-методологічний базис – це положення про те, що суб'єктом суспільного розвитку є людина як член соціуму, і саме змістами її психічного життя задається напрям цього розвитку. На основі цього положення за допомогою теоретичного аналізу виокремлено п'ять факторів, за якими може бути визначено вектор розвитку певного суспільства:

- 1) уявлення про бажаний стан соціуму, притаманні членам цього соціуму;
- 2) їхній локус контролю в політичній сфері;
- 3) їхній рівень політичної компетентності;
- 4) їхній рівень ресурсного забезпечення, необхідний для досягнення бажаного стану соціуму;
- 5) чисельність соціальних груп, які поділяють ті чи ті уявлення про бажаний стан соціуму.

Тобто модель показує, до яких бажаних соціальних орієнтирів “тягнеться” суспільство – точніше, окремі його частини, з урахуванням психологічного і непсихологічного ресурсу, який дає змогу рухатися в напрямку цих орієнтирів. Розгляньмо, як конкретно має здійснюватися прогнозування на основі представленої моделі.

Спочатку потрібно побудувати простір суб'єктивних моделей соціуму (суб'єктивних уявлень про можливі такі моделі). Осі такого простору являтимуть собою незводимі одна до одної характеристики, за якими визначаються і диференціюються ці суб'єктивні моделі. Тоді окремі суб'єктивні моделі, що репрезентують уявлення про бажані стани соціуму, можуть бути представлені точками в цьому просторі. Щодо початку координат їх правомірно інтерпретувати як вектори, оскільки вони відображають напрям потенційного спрямування дій прихильників тієї чи тієї моделі. Теоретично кількість суб'єктивних моделей може сягати кількості населення в цілому, але з практичних міркувань достатньо розглядати низку типових для певного суспільства моделей.

Далі, кожна із цих суб'єктивних моделей має свою групу прихильників, які можуть бути схарактеризовані за рівнем локусу контролю в політичній сфері, рівнем політичної компетентності та рівнем наявного ресурсу, необхідного для досягнення бажаного стану (тобто значеннями за другим, третім і четвертим факторами). Крім того, група загалом може бути схарактеризована за її чисельністю (значення за п'ятим фактором). Значення за другим, третім, четвертим і п'ятим факторами для кожної групи слід розглядати як скалярні величини, які грають роль коефіцієнтів до описаних вище початкових векторів. Помноживши кожен із початкових векторів на ці коефіцієнти, ми отримаємо нові вектори, які надалі сумуються. Отриманий сумарний вектор репрезентує вектор розвитку суспільства на середньострокову (і, відповідно, короткострокову) перспективу. Обмеження дії отриманих прогнозів середньостроковою перспективою пов'язане з тим, що константність значень, отриманих за п'ятьма факторами, некоректно поширювати на більш віддалені часові проміжки.

Представлену модель призначено для побудови якісних прогнозів, зокрема для сценарного прогнозування. Зазначимо, що для розуміння майбутньої динаміки суспільних процесів мало враховувати лише підсумковий сумарний вектор розвитку суспільства. Не менш інформативними є також й окремі складники, з яких він утворюється. Так, окремі вектори, сумою яких є зазначений підсумковий вектор, демонструють різні бажані для членів суспільства соціальні орієнтири. Аналіз множини цих окремих векторів дає змогу спрогнозувати можливість латентних або відкритих протистоянь між соціальними групами.

Інформативними з погляду соціальної прогностики є також і значення коефіцієнтів, які визначають величину того чи того окремого вектора. Вони показують, завдяки чому ті чи ті соціальні групи можуть просувати і реалізовувати свої уявлення про бажані для них стани соціуму. Крім того, вони дають змогу спрогнозувати, у який спосіб відбуватиметься протистояння між соціальними групами, орієнтованими на різні бажані для них стани соціуму.

Тепер розгляньмо, яким конкретно чином ця модель може бути застосована для прогнозування процесів суспільного розвитку. Для цього потрібно визначити інструментарій, котрий дає змогу виявити емпіричні значення показників, на основі яких будується описаний вище вектор розвитку суспільства, а також описати послідовність дій щодо його застосування.

По-перше, має бути побудовано простір суб'єктивних моделей соціуму (простір суб'єктивних уявлень про можливі моделі соціуму). Це

значить, що має бути визначено лінійно-незалежні фактори, які відповідають загальним незводимим одна до одної характеристикам можливих суб'єктивних моделей соціуму. Тобто має бути зібрано набір типових для цього суспільства дескрипторів, які члени цього суспільства застосовують для характеристикації тих чи тих суб'єктивно можливих соціальних моделей. Далі, на основі цих дескрипторів, потрібно побудувати шкали, за якими досліджувані мають оцінити бажані моделі соціуму (суб'єктивні уявлення про бажані стани соціуму). Отриманий масив даних має бути залучений до факторного аналізу, що дасть змогу виявити лінійно-незалежні фактори і побудувати простір суб'єктивних моделей соціуму.

Виявлення типових для цього суспільства дескрипторів суб'єктивних моделей соціуму передбачає проведення глибинних інтерв'ю з респондентами, які б представляли різні страти українського суспільства, хоча тут не йдеться про необхідність залучення репрезентативної щодо дорослого населення вибірки. На цьому етапі дослідження мають бути отримані якісні за своїм наповненням результати, і найбільш релевантним методом для їх отримання є фокус-групові інтерв'ю.

Натомість оцінювання бажаних моделей соціуму за відібраними характеристиками передбачає масове опитування (анкетування) респондентів на репрезентативній для дорослого українського населення вибірці. Крім того, в анкеті мають бути представлені запитання, відповіді на які слугуватимуть індикаторами: локусу контролю респондента в політичній сфері; рівня його політичної компетентності; рівня його ресурсного забезпечення (рівень доходів, сфера діяльності та посада тощо).

Надалі на основі отриманих даних будується простір суб'єктивних моделей соціуму, в якому розташовуються типові бажані моделі соціуму та віднаходиться відносна чисельність тих соціальних груп, які зорієнтовані на ті чи інші моделі. Надалі в описаний вище спосіб для кожної з таких груп будуються вектори і віднаходиться сумарний вектор.

Отже, алгоритм прогнозування напрямів суспільного розвитку на основі п'ятифакторної прогностичної моделі має такий вигляд:

1. На основі фокус-групових інтерв'ю обираються найбільш частотні (типові) для вибіркової сукупності характеристики суб'єктивних моделей соціуму.
2. На основі цих характеристик формуються шкали, які вносяться в анкету для масового опитування.
3. До цієї ж анкети вносяться запитання, відповіді на які слугуватимуть індикаторами локусу контролю респондента в політичній

сфері, рівня його політичної компетентності, рівня його ресурсного забезпечення.

4. За результатами масового опитування будеться простір суб'єктивних моделей соціуму, в якому розташовуються типові бажані моделі соціуму та віднаходиться відносна чисельність тих соціальних груп, які зорієнтовані на ті чи ті моделі.

5. Після множення векторів, репрезентованих бажаними моделями соціуму, на коефіцієнти, визначені за середніми рівнями локусу контролю в політичній сфері, політичної компетентності, наявного ресурсу, а також за чисельністю групи, отримаємо вектори, сума яких визначає напрям розвитку суспільства в середньостроковій перспективі.

Наразі розроблено й апробовано гайд для фокус-групових інтерв'ю, на основі яких можуть бути визначені типові характеристики суб'єктивних моделей соціуму. Змістова частина гайду спрямована на визначення характеристик як реальних, так і бажаних (умовно ідеальних) соціальних моделей, а також параметрів, за якими можливий розвиток соціальних моделей. Розроблено також запитання анкети, відповіді на які слугуватимуть індикаторами локусу контролю респондента в політичній сфері, рівня його політичної компетентності та рівня його ресурсного забезпечення.

Алгоритм прогнозування напрямів суспільного розвитку разом із гайдом для фокус-групових інтерв'ю та запитаннями анкети складають технологію прогнозування напрямів суспільного розвитку. Вони надають інструментарій та опис послідовності дій, за допомогою яких може бути визначено тенденції розвитку суспільно-політичних процесів у соціумі на середньострокову перспективу та описано внутрішні соціально-психологічні детермінанти цих процесів.

Тут може виникнути запитання: чи варто зупинитися окремо на представленій технології, якщо вона наразі не пропонує повністю завершеної методики, тобто анкети, за допомогою якої мають бути зібрані дані для отримання прогнозу. Адже частину запитань для цієї анкети має бути сформульовано вже після аналізу результатів фокус-групового дослідження.

Річ у тім, що отримані на основі фокус-групових інтерв'ю характеристики суб'єктивних моделей соціуму прив'язані до тієї спільноти, у межах якої їх було отримано. Якщо їх зібрано на українській вибірці, то надалі вони можуть застосовуватися для прогнозування напрямів суспільного розвитку в нашій державі. Якщо нас цікавитимуть тенденції суспільного розвитку в інших спільнотах, то ми маємо проводити фокус-групові інтерв'ю саме там. Тому описану технологію

можна розглядати як у певному сенсі готовий продукт, який дає змогу отримувати макросоціальні прогнози в різних суспільствах.

Практична/соціальна значущість дослідження. Треба зазначити, що хоча технологію ми первинно розробляли для застосування в Україні, з огляду на специфіку сучасної ситуації її застосування на теренах Російської Федерації або Республіки Білорусь є навіть більш актуальним (інша річ, наскільки важко це зробити практично). Загалом, використання представленої розробки для отримання інформації про суспільства, розвиток яких є непередбачуваним або несе потенційні чи реальні загрози, видається вельми продуктивним. Технологія дає змогу визначати не лише генеральні лінії розвитку спільнот, а й внутрішню неузгодженість, потенційні джерела спротиву тощо. Зокрема, застосування технології в РФ дало б змогу виявити внутрішній потенціал спротиву авторитаризму і соціально-психологічні передумови для можливих ліберальних перетворень; соціальні групи, які могли б стати локомотивом таких перетворень; рівень відцентрових прагнень та можливості для внутрішнього розколу імперії; вектори устремлінь різних верств населення та актуалізованість внутрішніх соціальних суперечностей. Це та інформація, яка може бути використана як задля перемоги над Росією, так і після цієї перемоги.

Висновки. Операціоналізація п'ятифакторної прогностичної моделі суспільного розвитку дає змогу побудувати технологію прогнозування напрямів суспільного розвитку на середньострокову перспективу. Технологія являє собою алгоритм прогнозування напрямів суспільного розвитку разом із необхідним для його реалізації інструментарієм – гайдом для фокус-групових інтерв'ю та запитаннями анкети для масового опитування. Вона дає змогу визначати тенденції розвитку суспільно-політичних процесів у соціумі на середньострокову перспективу та соціально-психологічні детермінанти цих процесів. Крім того, технологія дає змогу прогнозувати внутрішні конфлікти в суспільстві та форми їхнього перебігу.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні фокус-групових інтерв'ю, за результатами яких має бути отримано набір типових для суспільства характеристик суб'єктивних моделей соціуму. Це дасть змогу сформулювати анкету для масового опитування, за результатами якого можуть бути побудовані середньострокові прогнози щодо напрямів суспільного розвитку.

Список використаних джерел

Белл, Д. (1996). Прихід постіндустріального суспільства. В *Сучасна зарубіжна соціальна філософія: Хрестоматія* (с. 194–251). Київ: Либідь.

Белай, С. В. (2015). Механізм державного прогнозування кризових явищ соціально-економічного характеру. *Інвестиції: практика та досвід*, 6, 122–127.

Жовтянська, В. В. (2021a). Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 48(51), 9–15.

Жовтянська, В. В. (2021b). Психологічний підхід до прогнозування макросоціальних процесів: п'ятифакторна модель суспільного розвитку. *Проблеми політичної психології*, 10 (24), 71–82.

Клебанова, Т. С. (Ред.). (2015). *Прогнозування соціально-економічних процесів*. Харків: ХНЕУ ім. С. Кузнеця.

Мартин, У. Дж., & Лайон, Д. (1989). *Информационное общество: Проблемы и иллюзии*. Москва: ИНИОН.

Слюсаревський, М. М. (2003). Про деякі гносеологічні умови достовірності та прогностичної значущості соціально-психологічних досліджень. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 7 (10), 3–22.

Снитюк, В. Е. (2008). *Прогнозирование. Модели, методы, алгоритмы*. Киев: Маклаут.

Тоффлер, Э. (2004). *Третья волна*. Москва: АСТ.

Шопенгауэр, А. (1992). *Свобода воли и нравственность*. Москва: Республика.

References

Belay, S. V. (2015). Mekhanizm derzhavnoho prohnouzuvannya kryzovykh yavyshch sotsialno-ekonomichnoho kharakteru [The mechanism of state forecasting socio-economic crisis]. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid* [Investments: Practice and Experience], 6, 122–127. (in Ukrainian)

Bell, D. (1996). Prykhyd postindustrialnoho suspilstva [The advent of post-industrial society]. In *Suchasna zarubizhna sotsial'na filozofiya: Khrestomatiya* [Modern foreign social philosophy: Textbook] (pp. 194–251). Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Klebanova, T. S. (Ed.). (2015). *Prohnouzuvannya sotsialno-ekonomichnykh protsesiv* [Forecasting socio-economic processes], Kharkiv: HNEU named after S. Kuznetsia. (in Ukrainian)

Martin, W. J., & Lyon, D. (1989). *Informatsionnoye obshchestvo: Problemy i illyuzii* [Information society: Problems and illusions]. Moscow: INION. (in Russian)

Schopenhauer, A. (1992). *Svoboda voli i нравstvennost* [The freedom of the will and morality]. Moscow: Respublika. (in Russian)

Sliusarevskiy, M. M. (2003). Pro deiaki hnoseolohichni umovy dostovirnosti ta prohnostychnoi znachushchosti sotsialno-psykholohichnykh doslidzhen [On some epistemological conditions of reliability and prognostic significance of socio-

psychological research]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies on Social and Political Psychology], 7 (10), 3–22. (in Ukrainian)

Snityuk, V. E. (2008). *Prognozirovaniye. Modeli, metody, algoritmy* [Forecasting. Models, methods, algorithms]. Kyiv: Maklout. (in Russian)

Toffler, E. (2004). *Tretya volna* [Third wave]. Moscow: AST. (in Russian)

Zhovtianska, V. V. (2021a). Psykholohichni zasady modeliuvannia yak metodychnoho napriamu sotsialnoi prohnostryky [Psychological principles of modeling as a methodological direction of social prognosis]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studies on Social and Political Psychology], 48 (51), 9–15. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2021b). Psykholohichni pidkhid do prohnozuvannia makrosotsialnykh protsesiv: piatyfaktorna model suspilnoho rozvytku [A psychological approach to forecasting macrosocial processes: the five-factor model of social development]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 10 (24), 71–82. (in Ukrainian)

УДК 32:316.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-163>

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, головний науковий співробітник

відділу методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-4364-7571>

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ МОЖЛИВОСТІ СИТУАЦІЙНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ В СОЦІАЛЬНОМУ ПРОГНОЗУВАННІ З ПОГЛЯДУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Попри активне освоєння психологічною спільнотою ситуаційної проблематики протягом останніх десятиліть фундаментальних наукових розробок у річизі прогнозування соціальної ситуації з позицій соціально-психологічної науки наразі не так багато. **Актуальність** роботи визначається стратегічними орієнтирами наукового дослідження “Психологічні засади прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації в Україні”, покликаною посилити позиції соціально-психологічної науки у сфері соціальної прогностики та сприяти більш активній інтервенції психологічних стратегій і технологій у прогнозування можливих станів та перспектив розвитку соціальної ситуації в Україні.

Мета статті полягає в уточненні основних теоретичних і методологічних постулатів ситуаційного підходу та його ролі в поясненні і передбаченні соціальної поведінки, переосмисленні поняття “соціальна ситуація” як ключової категорії, навколо якої вибудовується поняттєвий апарат дослідження.

Методологія і наукові підходи. Дослідження ґрунтується на засадах загальнонаукової методології та керується її принципами. Пошук наукових джерел, огляд наукового матеріалу, його теоретична і методологічна концептуалізація передбачали застосування методів аналізу, синтезу, дедукції, узагальнення.

Результати. Соціально-психологічний аналіз епістемологічних можливостей ситуаційної проблематики в річизі соціального прогнозування засвідчив, що ситуаційна проблематика становить невидимий, на перший погляд, пласт соціально-психологічних досліджень, але саме завдяки ситуаційному контексту увиразнюється прогностична спрямованість отриманих результатів.

Практична значущість результатів дослідження. Загальний вектор подальших розробок задаємо стратегічними цілями психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної

діяльності, зокрема вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Ключові слова: соціальна ситуація; ситуаційні чинники; ситуаційний підхід; ситуаційний аналіз; соціальна психологія; соціальне прогнозування.

Olena Sushyi

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor,
Chief Researcher of the Department of Methodology of
Psychosocial and Political-Psychological Research,
Institute for Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-4364-7571>

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

EPISTEMOLOGICAL POSSIBILITIES OF SITUATION ANALYSIS IN SOCIAL FORECASTING FROM THE POINT OF VIEW OF PSYCHOLOGICAL SCIENCE

The relevance of the research is determined by the strategic guidelines of the scientific study “Psychological Foundations for Scenario Forecasting of the Social Situation in Ukraine”. The aim of the study is to strengthen the position of social psychology in the field of social forecasting and more actively promote psychological strategies and technologies in forecasting possible states and prospects for the development of the social situation in Ukraine.

The purpose of the article is to clarify the main theoretical and methodological postulates of the situational approach, its role in explaining and predicting social behavior, as well as rethinking the concept of “social situation” as a key category around which the conceptual apparatus of the study is formed.

Methodology and scientific approaches. The research is based on the principles of general scientific methodology and is guided by its principles. The review of scientific publications, their theoretical and methodological conceptualization involved the use of such methods as: analysis, synthesis, deduction, and generalization.

Results. A socio-psychological analysis of the epistemological possibilities of situational issues in the field of social forecasting has shown that the situational context is, at first glance, an invisible layer of socio-psychological research, but it is precisely due to the situational context that the prognostic orientation of the results obtained is more pronounced.

The practical significance of the results. The general vector of further research is determined by the strategic goals of psychological support for social forecasting as a theoretical and practical activity, namely in terms of developing analytical (social and psychological) tools for forecasting variable scenarios for the development of a social situation.

Key words: social situation; situational factors; situational approach; situational analysis; social psychology; social forecasting

Постановка проблеми, яку винесено в назву цієї роботи, визначається тематикою наукового дослідження “Психологічні засади прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації в Україні” (ДР№0123U100478), що виконується в Інституті соціальної та політичної психології науковим колективом відділу методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень. Наукове дослідження покликане посилити позиції соціально-психологічної науки у сфері соціальної прогностики, поглибити теоретичні та методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування, розвинути його аналітичний (соціально-психологічний) інструментарій. Тема підрозділу продовжує розпочату в межах попереднього наукового дослідження “Психологічні підходи до прогнозування соціальних процесів” (2020-2022, ДР №0120U000155) подорож шляхами пізнання можливостей та відкриття нових перспектив психологічного забезпечення соціального прогнозування і наразі спрямована на більш активну інтервенцію психологічних стратегій і технологій у прогнозування можливих станів та перспектив розвитку соціальної ситуації в Україні. Це, власне, зумовлює інтерес до ситуаційної проблематики і визначає **мету** цієї роботи, що полягає в уточненні основних теоретичних і методологічних постулатів ситуаційного підходу та його ролі в поясненні і передбаченні соціальної поведінки, переосмисленні поняття “соціальна ситуація” як ключової категорії, навколо якої вибудовується поняттєвий апарат та задаються концептуальні межі дослідження.

Попри активне освоєння психологічною спільнотою ситуаційної проблематики протягом останніх десятиліть фундаментальних наукових розробок у річищі вивчення, тим паче – прогнозування соціальної ситуації з позицій соціально-психологічної науки, не так уже й багато. Чимало проблемних питань, пов’язаних з труднощами інтеграції ситуаційної проблематики в систему соціально-психологічних знань, імовірно, були стримувальним запобіжником її розроблення. Тим помітнішими для вітчизняної академічної спільноти стали наукові публікації М. Слюсаревського “Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб’єктного потенціалу особистості” (Слюсаревський, 2007) і “Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми” (Слюсаревський, 2009), що привернули увагу до “проблемних вузлів” психологічної теорії ситуації та можливих шляхів їх розв’язання. У цих роботах ґрунтовно на теоретичному і методологічному рівні розглянуто

контroversійні питання ситуаційної традиції в зарубіжній соціальній психології, її співвіднесеність з вітчизняною психологічною спадщиною, окреслено подальші шляхи розвитку цієї традиції, а також уперше означено проблему масштабу соціальної ситуації та запропоновано критеріальну модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом. У цій публікації ми неодноразово будемо звертатися до вже згаданих та інших праць М. Слюсаревського, що слугують дороговказом і задають орієнтири авторських наукових розробок.

Подальші зрушення в цьому напрямі було здійснено завдяки науковому дослідженню за темою “Особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін” (ДР №0111U001264), яке виконувалось у 2011–2015 рр. у лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів ІСПП НАПН України. Тоді М. Слюсаревський, натхненник та ініціатор названої теми, в одній зі своїх промов зазначив: “Ми не завжди усвідомлюємо й належним чином оцінюємо вплив ситуаційних чинників на перебіг соціальних подій, соціальні наслідки якого особливо гостро відчуються в перехідні, трансформаційні періоди суспільного розвитку, обтяженого внутрішньою нестабільністю та обмеженістю можливостей у запозиченні зовнішніх ресурсів. Зрозуміти проблему в даному контексті означає зробити перший крок на шляху, що веде до її вирішення”. Саме такий крок і здійснив науковий колектив лабораторії моніторингу, занурившись у проблему особливостей прояву ситуаційних чинників розвитку суспільства та особистості в період суспільних змін.

У процесі наукового дослідження колектив здійснив наукові розвідки, що розкривають можливості пояснення, інтерпретації та передбачення соціальної поведінки на основі ситуаційного підходу, зокрема: виділено параметри соціальної ситуації, на основі яких побудовано теоретичну модель необхідних і достатніх показників соціальної напруженості; запропоновано параметри виокремлення соціальних ситуацій за їхнім масштабом та створено класифікацію останніх; виокремлено тенденції сучасної соціальної ситуації, що можуть становити певні загрози для розвитку; розроблено та концептуально обґрунтовано модель ситуаційних чинників, що сприяють або ж, навпаки, перешкоджають розвитку як суспільства, так і індивіда, становлять його ресурси і ризики.

За результатами всеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України відтворено загальну картину та простежено динаміку розгортання соціальної ситуації в Україні у 2011–2015 рр., реконструйовано її мікро- і макросередовищні параметри, за якими розроблено двовимірну модель системної кризи в Україні (О. Сушій);

обґрунтовано ціннісно-культурну зумовленість ставлення громадян до соціально-економічної ситуації в країні та розвитку громадянського суспільства (П. Фролов); досліджено динаміку соціального самопочуття населення України та уточнено механізми мобілізації внутрішніх ресурсів (держави, суспільства, особистості) для боротьби із зовнішньою агресією (О. Панькова); розроблено соціально-психологічну модель структури національного символічного пантеону України (О. Панькова); у контексті етнонаціонального виміру соціальної ситуації розроблено модель регіонально-територіальної структури українського суспільства, виділено її структурні компоненти та фактори, які впливають на формування, зміст та динаміку соціального життя в етнічному вимірі (В. Євтух); на запит реінтеграції та консолідації поліетнічних регіонів України запропоновано механізми регулювання міжетнічних відносин на засадах ціннісно орієнтованої комунікації (О. Суший); досліджено ситуацію в освітній галузі, ставлення громадян до освітніх реформ, зокрема тоді було зафіксовано зростання довіри до освіти (О. Хоріна); розроблено методіку конструювання та дослідницький інструментарій прогнозування ризиків і їх мінімізації у сфері інформаційної безпеки (О. Хоріна).

В Інституті соціальної та політичної психології НАПН України нагромаджено значний досвід досліджень громадської думки, які здійснюються за найрізноманітнішими напрямками і, як правило, у моніторинговому режимі. Накопичений значний масив даних не лише дає уявлення про динаміку та особливості відображення соціальної ситуації в громадській думці, а й прогнозувати варіативні сценарії розвитку соціальної ситуації (М. Слюсаревський, С. Чуніхіна). Попри те, що весь цей доробок потребує серйозної систематизації та концептуального узагальнення, він становить фундамент для подальшого розроблення ситуаційної проблематики в лоні соціально-психологічних досліджень, зокрема в напрямі, що розвиватиме і поглиблюватиме теоретичні та методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування щодо вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації.

Теоретичні параметри ситуаційного підходу

Прокладаючи шлях для психологічного забезпечення соціального прогнозування, під час попереднього дослідження ми створили систему теоретичного і методологічного обґрунтування, яка дала змогу через узгодження основних загальнометодологічних положень соціального аналізу в їхньому зв'язку із соціальним прогнозуванням і соціальною

психологією зацентувати на прогностичних можливостях та обмеженнях останньої. Запропонований дизайн такої аргументації дав змогу через узгодження рівнів соціального та соціально-психологічного аналізу визначити масштаб прогнозованих явищ і процесів; через уточнення методологічних принципів як загальнонаукового, так і спеціального (галузевого) рівнів у їхньому зв'язку із структурно-сисловою побудовою соціального / соціально-психологічного аналізу, задати аналітичні межі для формулювання дворівневої системи методологічних принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування; через узагальнення соціально-психологічних підходів і теоретичних моделей з підходами до дослідження майбутнього закласти підвалини для налаштування інтегративних зв'язків між соціальним прогнозуванням і соціально-психологічною наукою (Суший, 2022; 2023).

У контексті завдань поточного наукового дослідження, а саме вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, вважаємо за доцільне дотримуватися заданого дизайну теоретичної і методологічної аргументації та розпочати з уточнення основних теоретичних і методологічних постулатів ситуаційного підходу та його ролі в поясненні і передбаченні соціальної поведінки.

Поняття “ситуація” використовують у різних галузях наукового знання. Наукова практика в одному синонімічному ряду із “ситуацією”, що інтерпретується як обстановка, сукупність умов та обставин, що зумовлюють характер певної діяльності, використовує терміни “контекст”, “умови”, “середовище” тощо. Операційні можливості поняття “ситуація” доволі широкі, про що свідчить методологічний аналіз його “знаряддевого” використання, здійснений О. Зарецькою. Так, у науковій практиці через оперування терміном “ситуація” здійснюють пошук та упорядкування ситуаційного контексту для досліджуваного об'єкта, що дає змогу побудувати класифікацію можливих ситуацій, а також проаналізувати прояви та варіанти оточення об'єкта дослідження. Його використання забезпечує розширення “меж” досліджуваного об'єкта завдяки залученню ситуації до аналізу (час-простір, синхронія-діахронія, вплив оточення на об'єкт дослідження, його взаємодія з оточенням), унаслідок чого ситуація навколо об'єкта дослідження стає частиною самого об'єкта. Ситуація може акумулювати можливі варіанти прояву об'єкта дослідження, його функціонування, стану, тобто виконувати роль детермінувального контексту щодо самої природи об'єкта. Бути знаряддям розуміння, “джерелом” ідей, “підказок, “інтерпретаційними межами” в осмисленні об'єкта дослідження. Грати роль конкретного виміру самоусвідомлення суб'єкта; ідеться про психологічну ситуацію

суб'єкта як деякий контекст або умови, в яких перебуває, діє та усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя. Так само психологічна ситуація виконує роль суб'єктивної “лінзи” реальності, тобто перетворює об'єктивні зовнішні обставини на різноманітні суб'єктивні бачення ситуації. Під час сприймання та осмислення ситуації актуалізується індивідуальний досвід суб'єкта, зокрема минулих уже пережитих ситуацій, активізується рефлексія як бачення себе в ситуації – зрештою, відбувається інтерпретація ситуації (Зарецька, 2010).

У соціальних науках набуло поширення трактування соціальної ситуації через поняття середовища. Наприклад, О. Тихомиров, визначає соціальну ситуацію ситуації як деяку сукупність елементів середовища (подій, умов, обставин), яке, з одного боку, стимулює, зумовлює, коригує людську поведінку й водночас задає його просторово-часові координати, а з іншого – може змінюватися, змінюється або, навпаки, не має змінюватися внаслідок діяння суб'єктів (Тихомиров, 2005). З огляду на таку тенденцію вважаємо, що зовсім не зайвим буде уточнення змісту понять “соціальна ситуація” і “соціальне середовище”. Як зазначає М. Слюсаревський, поняття ситуації хоч і близьке до поняття середовища, але не збігається з ним, оскільки, по-перше, середовище є значно складнішим утворенням, диференційованим за географічними, соціальними, макро- і мікроструктурами та іншими ознаками; по-друге, середовище зазвичай характеризується стабільністю і тривалістю, тоді як ситуація порівняно короткочасна, мінуща, плинна; по-третє, середовище позасуб'єктне, а ситуація завжди так чи інакше співвідноситься з певним суб'єктом, його поведінкою, діяльністю (Слюсаревський, 2018, с. 117-118).

У найширшому розумінні соціальну ситуацію трактують як явище, що відображає, а отже – містить загальне, особливе й одиничне; випадкове і закономірне; сутність і явище; причину і наслідок; єдність і відмінність тощо. Розуміння соціальної ситуації як стану дійсності, що синтезує все різноманіття соціальних умов, які детермінують поведінку суб'єктів, зі свого боку, характеризує зміст соціальної ситуації, що визначається як сукупність усіх тих факторів (матеріальних і духовних, природних і соціальних, об'єктивних і суб'єктивних), що оточують суб'єктів і взаємодіють з ними, змінюють їх і під їхнім впливом змінюються самі (Тихомиров, 2005, с. 67).

Структура соціальної ситуації

Соціальна ситуація має багатопланову структуру. Для її реконструкції, залежно від цілей та завдань дослідження, дисциплінарної

належності або відданості науковій школі, задають параметри, роблять типологізації та класифікації соціальних ситуацій.

Типологізація і класифікація соціальних ситуацій є доволі поширеною практикою з огляду на їхнє діагностичне та прогностичне значення, що особливо важливо для нашого дослідження. Типологізацію ситуацій зазвичай проводять у формі міжситуаційного або внутрішньоситуаційного дослідження : міжситуаційний аналіз – як порівняння параметрів соціальних ситуацій, які виявляють емпіричним способом у процесі багатомірного шкалювання; внутрішньоситуаційний аналіз – за параметрами соціальної ситуації, що детермінують певний тип соціальної поведінки. Підставою для типологізації та класифікації соціальних ситуацій, за М. Слюсаревським, є та незаперечна обставина, що, хоча соціальна поведінка і є ситуаційно специфічною, вона може залишатися сталою в межах певного типу ситуацій і змінюватися від одного типу до іншого (Слюсаревський, 2019, с. 199).

Іншою формою узагальнення є структурування соціальних ситуацій за рівнями. Відповідно до соціальної структури виокремлюють ситуації мікрорівня, мезорівня, макрорівня і метарівня. Кожний рівень так само може увиразнювати соціальні простори міжособистісної взаємодії, міжгрупової взаємодії, зв'язків і взаємовідносин між країнами та соціального простору людства загалом. Структура соціальної ситуації може унаявлюватися також як сукупність сфер суспільного життя – політична, економічна, соціальна, культурна, або система соціальних суб'єктів (акторів), або і те й інше, фіксуючи тим самим основні параметри соціального середовища, тобто соціальні умови життєдіяльності людини і суспільства. Така різноманітна палітра показує, що ситуація виникає, триває і може узагальнюватися на різних рівнях соціального середовища, тим самим відображаючи діалектику співвідношення загального, особливого й одиничного або цілого і частини, системи й елемента (Тихомиров, 2005).

За особистісно-часовим параметром розрізняють епізодичні (цьогомоментні) ситуації, ситуації відрізка (етапу) життя та ситуації життя в цілому; за соціально-просторовим параметром – ситуації мікросередовищного масштабу (виникають у сім'ї, виробничому чи навчальному колективі, інших малих та середніх групах), ситуації макросередовищного масштабу (складаються у великих соціальних групах і суспільстві загалом) та ситуації глобального масштабу (Слюсаревський, 2019, с. 206–209).

Універсально описують природу і суспільство формально-структурні ознаки. У структурі ситуації різні форми взаємодії розглядають як чинники, що опосередковують численні зв'язки між

людиною і суспільством, на основі яких формуються певні зразки (норми, правила, моделі) поведінки. Через дію всієї сукупності правил, норм забезпечується рефлексивне саморегулювання соціальної системи, де соціальні інститути виконують особливу функцію в забезпеченні сталості правил. Як структурні елементи соціуму, соціальні інститути конституюють, упорядковують і регулюють соціальні практики, визначаючи діапазони можливих дій соціальних суб'єктів у всіх сферах їхньої діяльності (Найдьонов, 2011).

Поняттям “практика” зазвичай позначають сферу взаємопроникнення соціального та індивідуального, життєвих обставин та особистісних домагань, зовнішніх впливів і вмінь, навичок, здібностей; вони мають континуальну і дискретну природу¹, бувають масовими та індивідуальними. Соціальні практики є рутинізованими способами поведінки, у яких живе, проявляється особистісна соціальність, та використовуються особистістю для творчої розбудови власного життя. Вони, так би мовити, “за замовчуванням” передбачають інтуїтивне розуміння того, що можна говорити і робити з огляду на певні правила, принципи, інструкції (Титаренко, 2016). Однак коли людина опиняється в небезпечних, несподіваних, непрогнозованих ситуаціях, практики втрачають свою рутинність, автоматизованість, неусвідомлюваність. Коли взаємодія особистості і групи, особистості і спільноти починає потребувати нових стратегій життєтворення, виникає потреба в нових практиках, спрямованих на перетворення соціального світу. Понад те, довготривале перебування в стані готовності не тільки до прогнозованих, а й до зовсім непрогнозованих життєвих контекстів змушує людину вдаватися не тільки до конструктивних, а й до деструктивних, з погляду соціального, практик. Останні також, на нашу думку, є проявом творчої природи людської діяльності та опановуються задля особистісного життєтворення, життєконструювання в сучасному вкрай нестабільному, малопрогнозованому соціумі.

Функціональну структуру соціальної взаємодії трактують переважно як формальну структуру – як систему зовнішніх чинників соціальних відносин, на відміну від неформальних відносин суб'єктів, які утворюються в процесі їх самоорганізації, самодетермінації і саморегулювання і які розкриваються в суб'єктивній структурі, структурі міжособистісних відносин, взаємодії особистості і групи, особистості і спільноти. Розрізнення формальних і неформальних структур та відповідних практик пов'язується з

---

¹ Континуальність виражає внутрішню цілісність об'єкта, взаємозв'язок та однорідність його частин, тоді як дискретність знаменує внутрішню складність об'єкта.

формами виникнення, регулювання і контролю поведінки. Ступінь інтеграції, єдності формальних і неформальних факторів істотно впливає на ефективність взаємодії і цілісність ситуації.

Аналіз соціальної ситуації як системи спонукає нас запропонувати критеріальну матрицю типологізації та класифікації соціальних ситуацій, що реконструюються за параметрами, представленими на різних шаблонах соціальної структури, а саме: суб'єкт впливу, сфери соціального життя суспільства, простір, час, соціальні регулятиви. Критеріальна (параметрична) матриця соціальної ситуації (рис.) унаочнює можливі ракурси дослідження соціальної ситуації, її реконструкції, беручи до уваги специфіку прояву ситуаційних і середовищних чинників, з одного боку, та зважаючи на різномасштабність ситуаційних змінних – з іншого. Такий підхід розширює фокус дослідження соціальних ситуацій і дає змогу, тут пошлемося на О. Тихомирова, з думкою якого щодо потенціалу ситуаційного підходу ми погоджуємося (Тихомиров, 2005, с. 68):

- починати вивчення соціальної ситуації не із загальних теоретичних положень про те, що і як повинно регулюватися в соціальних взаємодіях, не з кінцевих висновків, а з дослідження конкретних, реальних соціальних фактів;

Соціальне	Параметри				Соціально-психологічне
	Мікро	Мезо	Макро	Глобальний (Метарівень)	
Рівень	Мікро	Мезо	Макро	Глобальний (Метарівень)	Простір
Суб'єкт	Особа	Група	Суспільство	Людство / Покоління	Взаємодія
Час	Епізод (момент)	Відрізок життя (етап)	Життя (в цілому)	Епоха (історичний час)	Події
Сфера	Економічна	Політична	Соціальна	Культурна	Відносини
Регулятиви	Цінності	Інтереси	Ідентичність	Інститути	Поведінка
Структури	Формальні	Неформальні	Інституціоналізовані	Неінституціоналізовані	Практики

Рис. Критеріальна (параметрична) матриця соціальної ситуації

- виявити загальне в регулюванні соціальних взаємодій у різних соціальних системах, на різних етапах їхнього розвитку за допомогою

дослідження особливого й одиничного в соціальній реальності, беручи до уваги всю сукупність взаємопов'язаних конкретних факторів і, зокрема, соціальних регулятивів;

- розглядати соціальні взаємодії як складні явища, на які впливають різноспрямовані дії багатьох чинників; виділяти основні фактори, які є визначальними у виникненні, розвитку і здійсненні взаємодій суб'єктів, досліджувати їхню спрямованість і силу впливу;

- на основі узагальнення отриманих результатів розробляти пропозиції щодо найбільш оптимальних способів і засобів вирішення соціальних проблем, а відтак передбачувати можливі стани і траєкторії розвитку соціальної ситуації.

Методологічні координати дослідження та прогнозування соціальної ситуації

Практично всі психологічні вчення визнають роль ситуаційних чинників у розвитку та проявах психічного як дихотомію внутрішніх (особистісних) і зовнішніх детермінант людської поведінки. Проте визнання ролі ситуаційних змінних у детермінації поведінки людини ще не означає виведення самої ситуації як цілісності, тобто як єдності зовнішніх і внутрішніх чинників або системи внутрішніх і зовнішніх елементів діяльності (поведінки), що, за словами М. Слюсаревського, увиразнює соціально-психологічну сутність ситуаційної проблематики (Слюсаревський, 2019, с. 193). Отже, важливо визначити траєкторію дослідження та прогнозування соціальної ситуації, яку прокладатимемо, керуючись принципами наукового пізнання.

За замовчуванням, методологічні межі будь-якого дослідження задають з огляду на загальнонаукові принципи. Так, принцип системності дає змогу не тільки реконструювати структуру соціальної ситуації та функціональні зв'язки її елементів, а й дослідити її як частину більш складного, структурованого цілого, у їхній взаємодії та взаємозумовленості. Принцип історизму допомагає простежити генезис, особливості становлення та розвитку, а також сучасного і майбутнього станів. Прикметно, що, досліджуючи соціальні ситуації, науковці неминуче відчують обмеженість дисциплінарних меж і намагаються їх розширити, спираючись на суміжні науки – економічні, політологічні, соціальні, демографічні, психологічні тощо. Це свідчить про те, що прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальної ситуації, крім згаданих принципів, має ґрунтуватися на засадах методологічного плюралізму – через інтеграцію знань, підходів, методів, накопичених у лоні різних галузей наукового знання.

Натомість вироблення методичного інструментарію дослідження та прогнозування можливих станів і варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації в лоні конкретних дисциплін згідно з пояснювальними принципами спеціально-методологічного рівня, якими вони послуговуються, покликано не тільки увиразнити їхню дисциплінарну специфіку, а й висвітлити приховані специфічні особливості соціальної ситуації, що визначають її стан і впливають на її розвиток. Водночас, незалежно від дисциплінарної прописки науковця або групи науковців, запропоновані підходи і технології мають бути придатними до їх інкорпорації в загальні міждисциплінарні межі прогнозного дослідження, увиразнюючи тим самим варіативність можливих траєкторій розвитку соціальної ситуації. На цьому етапі дисциплінарне знання є, умовно кажучи, фільтром, одним з набору фільтрів, кожний з яких не лише увиразнює якусь особливу сторону соціальної ситуації, а й задає відповідний параметр варіативності можливих станів і тенденцій її розвитку.

Принцип ситуаційності належить до принципів спеціально-методологічного рівня. У соціальній психології принцип ситуаційності дає змогу розглядати людину, її якості, життєві наміри і плани в єдності з умовами, у яких вона діє і розвивається, тобто в сукупності зовнішніх щодо суб'єкта умов і як сукупності його відношень до світу, тобто до цих умов. Перший конструкт дає змогу диференціювати сукупність зовнішніх умов – зміст, взаємозв'язки та ієрархію чинників, що впливають на особистісне зростання людини, її розвиток як суб'єкта власного життя і соціальної творчості. Другий конструкт, з погляду єдності незалежної і залежної від суб'єкта сторін ситуації, допомагає у вивченні закономірностей та прогнозуванні динаміки психічних станів суб'єкта, його поведінки (Слюсаревський та ін., 2020, с. 71-72). Власне, принцип ситуаційності вимагає вивчати, а отже – і прогнозувати психологічні інтенції, наміри та вчинки соціального суб'єкта в єдності з усією сукупністю ситуаційно визначених чинників його поведінки (Слюсаревський, 2018, с. 64), що стає новим кроком у розумінні відношень “особистість-середовище”.

Для унаочнення розглянемо, як О. Васильченко розкриває психологічний зміст концепту “ситуація”, зокрема “психічна ситуація”, у дослідженні соціальної поведінки. Будь-яка ситуація, зазначає дослідниця, може бути розглянута як складна суб'єктивно-об'єктивна реальність, де об'єктивні складники представлені у вигляді суб'єктивного сприйняття й особистісної значущості для учасника ситуації. Поведінка в різних життєвих ситуаціях залежить як від базових особистісних утворень (когнітивних, афективних, ціннісно-смыслових), так і від більш

гнучких її характеристик. Особистість, як суб'єкт власного життя, створює власну – психологічну – конфігурацію ситуації, накладаючи свою унікальну рамку (досвід) і використовуючи свій власний формат (дії). При цьому цілі й потреби особистості О. Васильченко розглядає як системотвірний фактор, що визначає якісну специфіку психологічної ситуації. Фактори середовища (суб'єкт-об'єктні або суб'єкт-суб'єктні інтеракції) є детермінантами, які обумовлюють визначення ситуації. Досліджуючи детермінацію соціальної поведінки, важливо брати до уваги все те, що є для індивіда психічною реальністю. Саме в “психологічній ситуації”, яка задає ракурс розгляду суб'єктом конкретних життєвих обставин, утілюється образ, відбиття об'єктивної ситуації, утворене як з реальних об'єктів, так і з інтеріоризованої в минулому інформації. Ба більше – психічна ситуація охоплює те, що впливає на поведінку індивіда, навіть якщо відповідної об'єктивної ситуації наразі немає (Васильченко, 2024).

Остання правильно підмічена деталь увиразнює поширену серед дослідників сентенцію, що вплив ситуації на людину опосередковується уявленнями людини про цю ситуацію, що виразно простежується на прикладі громадської думки, яка, за М. Слюсаревським, не лише відображає наявну соціальну ситуацію, а й у певному розумінні долучається до її творення. Це дослідник пояснює так: “За будь-яких обставин ситуація – це не лише сукупність елементів навколишнього середовища, а й продукт взаємодії людини і середовища. Тому, відображаючи уявлення людей про ситуацію, у якій вони перебувають, громадська думка неодмінно сама перетворюється на її компонент, тією чи іншою мірою, у кращий чи гірший бік її видозмінює. Інакше кажучи, відображена громадською думкою ситуація стає почасти такою, якою її мислять люди, а не лише утвореною об'єктивними обставинами, намірами та діями суб'єктів ухвалення державних і політичних рішень (Слюсаревський та ін., 2019, с. 12).

Сказане підтверджує тісний зв'язок принципу ситуаційності з принципом суб'єктивної інтерпретації ситуацій. Згідно з відомою теоремою У. Томаса, якщо людина визначає для себе ситуацію як реальну, то ситуація стає реальною за своїми наслідками, незалежно від того, наскільки вона реальна насправді. Саме тому “ситуацію” в психології трактують як “психологічну ситуацію” конкретного суб'єкта, з позиції якого розглядається конкретна мозаїка життєвих обставин (Зарецька, 2010). Люди можуть мати докорінно відмінні бачення одних і тих самих ситуацій, зауважує М. Слюсаревський, або по-різному конструювати їхню суб'єктивну картину, залежно від життєвого досвіду, умов соціалізації, виховання, що, зрештою, спричинюється іноді до

неабияких непорозумінь і драматичних наслідків” (Слюсаревський, 2019, с. 204).

Досліджуючи та прогножуючи можливі стани і траєкторії розвитку соціальної ситуації, ми не будемо перебільшувати значення цього факту та зводити ситуаційну проблематику до її суб’єктивно-інтерпретаційного складника, проте і не будемо забувати про таку властивість людської психіки, через яку в соціальному світі завжди буде проявлятися ймовірнісна багатоваріантність людського буття. Важливо пам’ятати, що, досліджуючи особливості людської поведінки на індивідуальному рівні, особливо якщо дослідник прагне передбачити, як людина поведеться в тій або іншій ситуації, може бути цілком достатньо знати, як вона інтерпретує або може інтерпретувати відповідну ситуацію. Однак такого знання, на думку М. Слюсаревського, недостатньо для вирішення завдань на рівні соціального управління, зокрема впливу на поведінку суб’єкта, керування його розвитком. У цьому разі не обійтися без з’ясування об’єктивного змісту ситуацій, відштовхуючись від якого “можна запропонувати людині інший кут зору на обставини, у яких вона перебуває, інший спосіб інтерпретації соціальної дійсності” (Слюсаревський, 2019, с. 206).

Наведені міркування доводять, що переваги ситуаційного підходу в прогнозуванні сценаріїв розвитку соціальної ситуації, поясненні і передбаченні соціальної поведінки розкриватимуться повною мірою за умови його утримання в дискурсі єдності, взаємодії об’єктивного і суб’єктивного. Відповідно, запропоноване М. Слюсаревським визначення соціальної ситуації як сукупності елементів соціального середовища і психіки суб’єкта, що поєднуються в певний момент часу і в певному місці, істотно змінює погляд на проблему співвідношення чинників людини і ситуації в контексті соціальної поведінки (Слюсаревський, 2018, с. 119).

Масштаб соціальної ситуації: соціально-психологічний ракурс прогнозування

Як ми вже зазначали вище, психологічна наука вивчала ситуаційну проблематику більше на рівні відношень “особистість-середовище”. Найчастіше досліджують цьогомоментні ситуації або ситуації, пов’язані із життєвим шляхом людини, які осмислюються в категоріях “психологічна ситуація” або “життєва ситуація”. Однак, як справедливо зазначає М. Слюсаревський, протягом свого життєвого шляху люди постійно перебувають не тільки в ситуаціях, що вимірюються масштабом часу їхнього власного життя, а й у тих, які визначаються соціально-просторовими, надіндивідуальними, параметрами. Такі ситуації людина

переживає разом з іншими членами суспільства, накладає на свої власні, і вони часто-густо мають для неї ніяк не менше значення, ніж події суто індивідуального буття. Ситуації, що визначаються соціально-просторовими параметрами, люди виразно локалізують, рефлексують і відповідно (суб'єктивно!) інтерпретують (Слюсаревський, 2019, с. 206).

Зауважимо, що ситуаційна проблематика постійна представлена в соціально-психологічних дослідженнях, хоч вона не завжди явно артикулюється і часто ховається за проблемно-предметною площиною дослідження. Але насправді, і що, до речі, цілком закономірно, проблемно-предметний простір будь-якого дослідження завжди визначається, а відтак й опрацьовується в різних ситуаційних контекстах. На етапі узагальнення результатів дослідження це дає змогу увиразнити їх (результатів) прогностичний потенціал для соціальних ситуацій різного масштабу, тобто задати соціально-психологічні горизонти прогнозування. Як ілюстрацію, наведемо кілька прикладів наукових досліджень, здійснених в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України.

Теорія особистісного життєконструювання, розроблена науковим колективом відділу психології особистості під керівництвом академіка НАПН України, доктора психологічних наук, професора Т. Титаренко, розкриває особливості динаміки особистісних змін, процес творення особистістю самої себе, свого життєвого шляху в сучасному вкрай нестабільному, малопрогнозованому соціумі. Увага дослідників зосереджується на особистості, що потрапляє як у повсякденні життєві ситуації, так і в ситуації кризові, екстраординарні. Отже, проблема соціально-психологічних практик, використовуваних особистістю для творчої розбудови власного життя, стає центральною віссю для розроблення ймовірнісної моделі побудови особистістю власного життя, її власних особистісних способів життєтворення (Титаренко, 2016).

Теорія соціально-психологічної детермінації бідності як стилю життя, розроблена науковим колективом відділу мас та спільнот під керівництвом доктора психологічних наук, професора В. Васютинського, засвідчує, що соціально-психологічні чинники виникнення, поширення та узвичаєння бідності як стилю життя діють на різних рівнях. З одного боку, це рівень особистісний – умовно вихідний, початковий, де особа постає як соціальна одиниця в сукупності її індивідуальних соціалізованих властивостей. На протилежному полюсі діють чинники широкого соціального змісту, насамперед політичні та економічні, які не є власне психологічними, але зумовлюють психологічне насичення загальносуспільного дискурсу. Простір між цими двома рівнями, власне, і є соціально-психологічним, де виразно простежуються рівні особистісно-

комунікативний (особа як суб'єкт спілкування), міжособово-інтерактивний (процеси спілкування між людьми) і колективно-ментальний (простір масової свідомості, колективної ідентичності та спільних цінностей). Психологічний зміст бідності як стилю життя втілює й опосередковує взаємодію індивідуально-особистісних, міжособово-комунікативних, соціокультурних та політико-економічних чинників. Відтак теорія не тільки розкриває соціально-психологічні чинники детермінації бідності за різними сферами індивідуальної і колективної життєдіяльності, а й пропонує моделі її долаання в процесі ціннісно-орієнтаційного, політико-правового, освітньо-професійного самовизначення, у контексті набуття соціального капіталу, сімейної та гендерної взаємодії, взаємодії міського і сільського середовищ, самовизначення у сфері здоров'я (Васютинський, 2016).

У дослідженні доктора психологічних наук І. Губеладзе, присвяченому вивченню соціально-психологічного змісту почуття власності, що реалізується в соціальних практиках і відіграє важливу роль у житті як особи, так і спільноти, будь-якої соціальної групи чи суспільства в цілому, показано, що соціальні практики мають просторово-часову локалізацію і можуть різнитися залежно від історичного періоду, культурних особливостей країни чи регіону, державного устрою та географічного розташування. Разом із суспільством соціальні практики історично розвиваються й трансформуються, вони включені в систему людських взаємин, створюються людською діяльністю і, водночас, регулюють цю діяльність. Габітус дає змогу пов'язувати в соціальних практиках минуле, теперішнє і майбутнє (Губеладзе, 2021). Соціально-психологічна теорія поколінь, розроблена доктором психологічних наук Н. Довгань, пояснює конструювання історичних сценаріїв суспільних змін через закономірності соціокультурної взаємодії поколінь – одного з контекстуальних аспектів соціальної життєдіяльності (Довгань, 2020).

Теорія групової взаємодії, розроблена науковим колективом відділу малих груп та міжгрупових відносин під керівництвом доктора психологічних наук, професора П. Горностая, яка спирається на уявлення про паралельні свідомі і несвідомі процеси групової динаміки, розкриває особливості гармонійної або деструктивної взаємодії членів малих груп, показує, як ці процеси відображаються на рівні міжособових і суспільних процесів. З огляду на те, що від внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії в малих групах залежить не лише соціально-психологічний клімат, а й ефективність функціонування соціальних структур різного рівня та соціального середовища загалом, теорія має велике значення для соціальної практики, оскільки врахування закономірностей групових

процесів важливе як для створення умов для гармонійної взаємодії в групі її членів, так і для формування соціально зрілої особистості, її повноцінної самореалізації як члена малої групи (Горностай, 2018).

На жаль, через обмеження обсягу публікації ми не можемо більш докладно висвітлити багатий доробок Інституту, що наразі і не є нашим завданням, але під час дослідження будемо неодноразово звертатися до напрацювань наших колег і спиратися на них. Наведені приклади показують, що соціальна ситуація, навіть перебуваючи на маргінесах дослідницької уваги, тим не менш задає онтологічні виміри дослідження явищ соціально-психологічної реальності, оприявнює, так би мовити, синдромність їхньої динаміки та розмаїття форм їх прояву. Але навіть такий поверховий огляд вкотре переконує нас у правильності обраного шляху теоретичної і методологічної аргументації, що спирається на визначення предмета соціально-психологічної науки та слугує надійним підґрунтям для вибудови системи теоретичних положень і принципів психологічного забезпечення соціального прогнозування (Суший, 2023, с. 36–53).

Відтак, дотримуючись окреслених у попередніх дослідженнях настанов для вирішення завдань нашого дослідження, а саме – вироблення соціально-психологічного інструментарію (теоретичних моделей, чинників, критеріїв, індикаторів) дослідження та прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, спробуємо окреслити концептуальні засади і задати траєкторію реконструювання соціальної ситуації з погляду соціально-психологічної науки.

Основою такої розробки слугуватиме концептуальна модель класифікації соціальних ситуацій за їхнім масштабом, запропонована М. Слюсаревським (2019), яка вибудовується в координатах особистісно-часового і соціально-просторового параметрів. Модель дає змогу типологізувати соціальні ситуації та досліджувати їх у сукупності елементів соціального середовища і психіки суб'єкта, простору і часу, чим, нагадаю, задається соціально-психологічний вимір у дослідженні соціальної ситуації. Так, за особистісно-часовим параметром розрізняються епізодичні (цьогомоментні) ситуації, ситуації відрізка життєвого шляху людини та ситуації життя в цілому, за соціально-просторовим – ситуації мікросередовищного масштабу (виникають у сім'ї, виробничому чи навчальному колективі, інших малих і середніх групах), ситуації макросередовищного масштабу (складаються у великих соціальних групах і суспільстві загалом) та ситуації глобального масштабу (наприклад, терористична атака 11 вересня 2001 р. в Нью-Йорку, повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р.).

Насправді завдання виокремити та описати різні типи соціальних ситуацій, що виникають на перетині особистісно-часового і соціально-просторового параметрів, адже в реальному житті обидва параметри взаємоперетинаються, може бути не лише захоплюючою інтелектуальною вправою, а й предметом глибоких роздумів. Доволі широкий діапазон соціальних ситуацій оприявнює як світлі, так і темні сторони нашої реальності – не лише найвищі досягнення людства, їхнє наснажувальне значення для життя людини і суспільства в цілому, а й прояви найгірших сторін людської природи, що мають руйнівні наслідки для багатьох поколінь.

У дослідницьких інтересах – прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, модель масштабу соціальної ситуації може бути змістовно конкретизована за показниками, які за замовчуванням розуміються, але потребуватимуть виокремлення, а також згідно з параметрами запропонованої вище критеріальної (параметричної) матриці соціальної ситуації. Ідеться, наприклад, про мезорівень, який у соціальній теорії розглядають як проміжну ланку між мікро- і макросистемами, що дасть змогу досліджувати соціальну ситуацію на рівні локальних груп і спільнот за соціально-просторовим параметром. Діапазон соціальної ситуації також може бути розширено та охоплюватися параметром соціально-історичного часу – епохою і її впливом на покоління. Соціально-психологічний зміст соціальної ситуації можемо увиразнити в суб'єктному вимірі, виходячи з розуміння людини як суб'єкта, який творить світ і себе в цьому світі – як особистість, як член групи, представник спільноти, суспільства, тобто є суб'єктом соціального життя.

Отже, оскільки ми порушили проблему соціально-психологічного прогнозування можливих станів і траєкторій розвитку соціальних ситуацій у їхньому взаємозв'язку і взаємозалежності із соціально-психологічними феноменами, явищами та процесами, наступним етапом операціоналізації моделі масштабу соціальної ситуації, вважаємо, має бути її увиразнення у зв'язку із чинниками більш широкого соціального змісту. Зокрема, дослідження можливих станів і траєкторій розвитку соціальних ситуацій різного масштабу потребуватиме їх деталізації за параметрами, які не є власне психологічними, але, як було зазначено раніше, зумовлюють психологічне насичення загальносуспільного дискурсу.

Тут убачаємо цілком доцільним взяти за основу багатofакторну авторську модель О. Суший, яка завдяки своїй універсальності, з погляду соціальної теорії, так і через свою міждисциплінарну природу, може легко бути адаптована для дослідження соціальної ситуації. Доволі

символічно, що розроблення цієї моделі розпочато в межах уже згадуваного наукового дослідження за темою “Особливості динаміки ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку в умовах соціальних змін” (ДР №0111U001264) (Суший, 2015), далі модель змістовно доповнено та апробовано під час дослідження консолідаційних і конфронтаційних аспектів українського націєтворення в межах наукової теми “Націєтворчий та конфліктологічний потенціал форм соціально-психологічного мислення” (ДР №0117U000193) (Суший, 2019; 2020), чим доведено її працездатність.

Багатофакторна модель дає змогу реконструювати і дослідити соціальну ситуацію, з одного боку, за загальними параметрами, які, повторимо, не є власне психологічними, але зумовлюють психологічне насичення загальносуспільного дискурсу; водночас, з іншого боку, увиразнюючи їхній соціально-психологічний аспект. Модель конструюється в кількох залежних системах координат, у яких оприявнюються різні зрізи соціальної ситуації, а саме через:

- системні координати, що фіксують основні сфери соціальної системи: політико-правова, економічна, соціальна, культурна;

- структурні координати, що окреслюють полюси соціальних практик, які утворюють внутрішню “інфраструктуру” суспільної життєдіяльності будь-якої сфери: цінності, ідентичності, інтереси, інституції;

- темпоральні координати, що увиразнюють тренди національно-державного розвитку відповідно до електоральних циклів;

- соціально-психологічні координати, що оприявнюють стан або прояви масової (колективної) свідомості на рівні психосоціальних явищ, за типами соціально-психологічних переживань, формами їхніх соціальних репрезентацій.

Кожна система координат задає конкретний параметр соціальної ситуації, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її параметрами. У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціальної ситуації в її різноманітних формах і проявах. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціальної ситуації відтворюють її нову якість, так званий ефект синергії, чим власне й зумовлюється варіативність соціальних ситуацій. У цьому вбачаємо евристичну природу моделі. Водночас універсальність моделі визначається можливістю, залежно від цілей дослідження, у заданих системах координат конкретизувати параметри і структурувати похідні моделі, тобто моделювати соціальні ситуації, увиразнюючи ймовірні стани і траєкторії її розвитку.

Представлені теоретичні моделі – модель масштабу соціальних ситуацій (М. Слюсаревський), багатофакторна модель (О. Суший), а також критеріальна (параметрична) матриця соціальної ситуації – не є директивними в річизі досліджень соціальної проблематики. Їхні, умовно кажучи, широкоформатність і всеохопність радше задають концептуальні межі для реконструювання соціальних ситуацій як сукупності елементів соціального середовища і психіки суб'єкта в певний момент часу і в певному місці, а також у різних масштабах і різних соціальних середовищах (контекстах), залишаючи водночас досліднику свободу обрання власної траєкторії дослідження та прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації, а отже – вироблення відповідного соціально-психологічного інструментарію (теоретичних моделей, чинників, критеріїв, індикаторів), що, врешті-решт, розвиватиме, збагачуватиме, посилюватиме теоретичний, методологічний і методичний базис психологічного забезпечення соціального прогнозування як науково-теоретичної і предметно-практичної діяльності.

Отже, загальний вектор подальших розробок задаємо стратегічними цілями психологічного забезпечення соціального прогнозування, а саме щодо вироблення аналітичного (соціально-психологічного) інструментарію прогнозування варіативних сценаріїв розвитку соціальної ситуації. Соціально-психологічний аналіз епістемологічних можливостей ситуаційної проблематики в річизі соціального прогнозування засвідчив, що ситуаційна проблематика становить невидимий, на перший погляд, пласт соціально-психологічних досліджень, але завдяки ситуаційному контексту увиразнюється прогностична спрямованість отриманих результатів. Продовжуючи рух обраним шляхом, у науково-теоретичній площині ми керуємося науково-проблемним запитом на “укрупнення” масштабу досліджуваного об'єкта соціально-психологічної науки до великих груп, суспільства і цивілізації в цілому (Слюсаревський, 2018), у предметно-практичній площині – настановою більш уважно ставитися до психології великих груп та приділяти більше уваги внутрішнім і зовнішнім психодинамічним процесам (Volkan, 2013), що надзвичайно важливо в умовах війни і не менш важливо для відновлення миру, у перспективі вирішення завдань повоєнного відновлення та миробудування.

Список використаних джерел

Васильченко, О. (2024). Застосування концепту “ситуація” у дослідженні соціальної поведінки. *Вчені записки Університету “КРОК”*, 3(75), 222–230. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-222-230>

Васютинський, В. О. (Ред.) (2016). *Соціальна психологія бідності*. Київ: Міленіум.

Горностай, П. П. (Ред.) (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Губеладзе, І. (2021). *Соціальна психологія власності*. Київ: Талком.

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Зарецька, О. О. (2010). Методологічний аналіз застосування категорії “ситуація” при текстоутворенні. *Актуальні проблеми психології. Психологічна герменевтика, Т. 2* (6), 120–128.

Найдьонов, М. І. (2011). Масштаб соціальної ситуації, повнота групового суб’єкта. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 29* (32), 149–166.

Слюсаревський, М. (Ред.) (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (2009). Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 23* (26), 5–24.

Слюсаревський, М. (2019). Ситуація як об’єкт соціально-психологічного дослідження: історіогенез і сучасний стан проблеми. У М. Слюсаревський, *Несходимі терени Психеї: маршрути наукового пізнання* (с. 192–214). Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М. (2007). Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб’єктного потенціалу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 16* (19), 109–127.

Слюсаревський, М. М., Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., Черниш, Л. П. (2019). Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник. Київ: Талком.

Слюсаревський, М. М., Найдьонова, Л. А., Титаренко, Т. М., Татенко, В. О., Горностай, П. П., Кочубейник, О. М., & Лазоренко, Б. П. (2020). *Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін. Реферативний опис роботи*. Київ: Талком.

Суший, О. (2015). Динаміка політичних і психологічних процесів у сучасній Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 35* (38), 61–76.

Суший, О. (2022). Методологічні засади психологічного забезпечення соціального прогнозування. *Проблеми політичної психології, 12*(26), 123–137. <https://doi.org/10.33120/popv-Vol26-Year2022-117>

Суший, О. В. (2019). Націєтворчий процес у координатах соціальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 43* (46), 7–19.

Суший, О. (Ред.) (2023). *Психологічне забезпечення прогнозування соціальних процесів*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Суший, О. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М. (Ред.) (2016). *Психологія життєтворення особистості в сучасному світі*. Київ: Міленіум.

Тихомиров, О. Д. (2005). Гносеологічне значення поняття соціальної ситуації для порівняльного правознавства. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*, 38, 66–69.

Volkan, V. (2013), Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368>

References

Dovhan, N. O. (2020). *Psykhohohiia sotsiokulturnoi vzaiemodii pokolin* [Psychology of socio-cultural interaction of generations]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Hornostay, P. P. (Ed.) (2018). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Hubeladze, I. (2021). *Sotsialna psykhohohiia vlasnosti* [Social Psychology of Ownership]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I. (2011). Mashtab sotsialnoi sytuatsii, povnota hrupovoho subiekta [The scale of the social situation, the completeness of the group subject]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhohohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 29 (32), 149–166. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (Ed.) (2018). *Osnovy sotsialnoi psykhohohii* [Fundamentals of Social Psychology]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2007). Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: sproba otsinky z pohliadu formuvannia ta proiavu subiektnoho potentsialu osobystosti [Social situation in Ukraine: an attempt to assess from the point of view of the formation and manifestation of the subjective potential of the individual]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhohohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 16 (19), 109–127. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2009). Sytuatsiia yak obiekt sotsialno-psykhohohichnoho doslidzhennia: istoriohenez i suchasnyi stan problem [Situation as an object of socio-psychological research: historiogenesis and state of the problem]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhohohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 23 (26), 5–24. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2019). Sytuatsiia yak obiekt sotsialno-psykhohohichnoho doslidzhennia: istoriohenez i suchasnyi stan problemy [Situation as an object of socio-psychological research: historiogenesis and state of the problem]. In M. Slyusarevskyy,

Neskhodymi tereny Psykhei: marshruty naukovooho piznannia [The Impassable Terrain of Psyche: Paths of Scientific Knowledge] (pp. 192–214). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Humenyuk, O. I., Dvornyk, M. S., & Chernysh, L. P. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadskii dumtsi (2014–2018): dovidnyk* [Social situation in Ukraine: features of reflection of transformation processes in public opinion (2014–2018): reference book]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Naydonova, L. A., Tytarenko, T. M., Tatenko, V. O., Hornostay, P. P., Kochubeynyk, O. M., & Lazorenko, B. P. (2020). *Zhyttievyi svit i psykholohichna bezpeka liudyny v umovakh suspilnykh zmin. Referatyvnyi opys roboty* [The life world and psychological security of a human in the conditions of social changes.]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2015). Dynamika politychnykh i psykholohichnykh protsesiv u suchasni Ukraini [Dynamics of the political and psychological processes in contemporary Ukraine]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 35 (38), 61–76. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2022). Metodolohichni zasady psykholohichnoho zabezpechennia sotsialnoho prohozuvannia [Methodological bases of psychological contribution to social forecasting]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 12 (26), 123–137. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-117> (in Ukrainian)

Sushyi, O. V. (2019). Natsiietvorchyi protses u koordynatakh sotsiietnoi kryzy v Ukraini [Nation-building process in coordinates of the societal crisis in Ukraine]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 43 (46), 7–19. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (Ed.) (2023). *Psykholohichne zabezpechennia prohozuvannia sotsialnykh protsesiv* [Psychology in Forecasting Social Processes]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2020). *Ukrainska natsiia: mystetstvo tvorennia – filosofiiia ruinuuvannia* [Ukrainian Nation: The Art of Creation – The Philosophy of Destruction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Tykhomyrov, O. D. (2005). Hnoseolohichne znachennia poniattia sotsialnoi situatsii dlia porivnialnoho pravoznavstva [Epistemological value of the concept of social situation for comparative jurisprudence]. *Naukovi zapysky NaUKMA: Yurydychni nauky* [NaUKMA Research Papers. Law], 38, 66–69. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (Ed.) (2016). *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti v suchasnomu sviti* [Psychology of Personal Life-creation in Modern World]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Vasiutynskyy, V. O. (Ed.) (2016). *Sotsialna psykholohiia bidnosti* [Social Psychology of Poverty]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Vasylchenko, O. (2024). Zastosuvannia kontseptu “sytuatsiia” u doslidzhenni sotsialnoi povedinky [Application of the “situation” concept in the study of social behavior]. *Vcheni zapysky Universytetu “KROK”* [Scientific Notes of “Krok”

University], 3 (75), 222–230. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2024-75-222-230> (in Ukrainian)

Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368> (in English)

Zaretska, O. O. (2010). Metodolohichniy analiz zastosuvannya katehorii “sytuatsiia” pry tekstoutvorenni [Methodological analysis of the use of the category “situation” in text formation.]. *Aktualni problemy psykholohii. Psykholohichna hermenevtyka* [Actual Problems of Psychology. Psychological Hermeneutics], 2 (6), 120–128. (in Ukrainian)

НОВІ ЗАВДАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

УДК: 316.4 - 159.9.075

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-164>

Богдан Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
відділу психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-4035-9144>

olena.bohdan.ua@gmail.com

СТРАТЕГІЇ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОБРОБУТУ УКРАЇНЦІВ У ВЗАЄМОДІЇ З КОПІНГ-СТРАТЕГІЯМИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. На початку повномасштабного вторгнення більшість українців надихала ідея протистояння російській агресії та переможного миру. На третьому році активної фази війни цих ідей уже недостатньо. Ідея побудови простору персонального і колективного добробуту знайшла висвітлення в чималому доробку психологів демократичних країн, на яких орієнтується українська психологічна наука.

Мета статті – обґрунтувати наявність в українців певного потенціалу щодо розбудови персонального добробуту у взаємодії зі стратегіями подолання викликів війни.

Методологія і наукові підходи. Для дослідження копінг-стратегій українців використано модель BASIC Ph (Lahad Moodi) та розроблену на її основі тестову методику “Місток над прірвою”. Опитано 4843 респонденти в період з травня 2022-го по жовтень 2024 року.

Основні результати. Проведений факторний аналіз масивів даних дав змогу побудувати дев'ятифакторну модель, перші п'ять факторів якої узгоджені зі складниками моделі процвітання PERMA (M. Seligman). Це свідчить про взаємозв'язок копінг-стратегій зі стратегіями психологічного добробуту. Також побудована факторна модель уразливих деструктивних проявів в реагуванні на стрес – поведінковий, емоційний та когнітивний дисбаланси. Показано відмінності між стратегіями психологічного добробуту для різних цільових груп за ознаками гендеру, віку, типу населеного пункту, професійної належності.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави говорити про наявність в українців певного психологічного потенціалу щодо розбудови персонального добробуту навіть в умовах війни. Цей потенціал пов'язаний з їхньою

проактивною позицією, залученістю до суспільно корисної діяльності. Долання труднощів війни підсилює наявний потенціал через зміцнення, нарощування віри в себе і здатність спиратися на власні життєві сенси.

Перспективи подальших досліджень та розвідок полягають у вивченні можливостей таких впливів, пов'язаних із психологічною культурою життєвої активності, персональною гідністю, здатністю вибудовувати персональний добробут.

Ключові слова: психологічний добробут; копінг-стратегії; цифровий медіапростір; інформаційні наративи війни; повоєнне відновлення; ціннісні орієнтири щастя і добробуту.

Olena L. Bohdan

PhD in Psychology, Senior Researcher
of Department of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-4035-9144>

olena.bohdan.ua@gmail.com

STRATEGIES OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF UKRAINIANS IN INTERACTION WITH COPING STRATEGIES IN WAR CONDITIONS

Relevance. At the beginning of the full-scale invasion, most of the population was inspired by the idea of resisting aggression and achieving a victorious peace. By the third year of the active phase of the war, these ideas are insufficient. The idea of building a space of well-being, both personal and collective, is simultaneously attractive and inspiring; it also has a significant body of psychological research in democratic countries.

Purpose of the research – to show the connection between the strategies of Ukrainians for coping with life challenges (coping strategies) and strategies for psychological well-being during the war.

Methodology and scientific approaches. The study of coping strategies among Ukrainians was conducted using the BASIC Ph model (Moodi Lahad) and its corresponding test methodology, “Bridge Over the Abyss.” A total of 4,843 respondents were surveyed between May 2022 and October 2024.

Main results. The factor analysis of the data allowed building a 9-factor model, the first 5 factors of which are consistent with the components of the PERMA model (M. Seligman). This indicates the relationship between coping strategies and psychological well-being strategies. The factor model also highlights destructive manifestations in response to stress – behavioral, emotional, and cognitive imbalance. The difference in psychological well-being strategies for different target groups by gender, age, type of settlement, and professional affiliation is shown.

Conclusions. The conducted research provides grounds to assert the presence of a certain psychological potential of Ukrainians for building personal well-being even in wartime conditions. This potential is associated with their proactive position and involvement in activities. Overcoming the difficulties of war strengthens the existing potential by enhancing, increasing faith in oneself, and the ability to rely on one's own life meanings.

The prospects for further research and exploration are the study of the possibilities of such influences, dedicated to the psychological culture of life activity, personal dignity, and the ability to build personal well-being.

Keywords: psychological well-being; coping strategies; digital media space; information narratives of war; post-war recovery; value orientations of happiness and well-being.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Поштовхом до проведення нашого дослідження стала ідея Валерія Пекаря, що “відсутність бачення того, як завершиться війна, робить завершення війни досить складним, ... навіть... неможливим” (Пекар, 2023). На думку автора, для цього “Україні треба проявляти максимальну суб'єктність й ініціативу в питанні завершення війни. Усвідомити, проаналізувати та показати нашим союзникам можливі сценарії післявоєнного світу. Узгодити бажаний сценарій та сформулювати запит на ресурси й механізми, потрібні для його реалізації. Подолати власний комплекс меншовартості, а також колоніальне мислення та ментальні пастки наших союзників”. І в такому контексті війна, що триває, окрім випробувань та величезної напруги в суспільстві, може дати українському суспільству певний “урок дорослішання”. Як зазначив Олександр Резнік, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України та керівник Центру політичної соціології, українці активно опановують власну здатність чинити опір зовнішньому вторгненню і завдяки цьому формувати спільноту, що переосмислює себе і свою колективну ідентичність (Резнік, 2023). Наводячи результати опитувань громадської думки щодо ставлення українців до реалій війни та їхньої готовності чинити опір російській агресії, О. Резнік доходить оптимістичного висновку: “Уже зараз ми бачимо обриси нової колективної ідентичності, нового колективного українського “Ми”. Зберігаються підстави стверджувати, що нинішні діти, молодь будуть першим поколінням переможців, без меншовартісного бекграунду, без тієї “інституційної” пам'яті історичних поразок, коли українство – це щось хоч і героїчне, але все ж трагічне і сумне”. Як ця оновлена колективна ідентичність переможців формується через подолання викликів на індивідуальному, психологічному рівні

українців і які психологічні ініціативи та заходи можуть сприяти такому формуванню – про це і йтиметься в нашій публікації.

Проблема готовності українців до побудови персонального добробуту є багатозоровою і міждисциплінарною. Крім згаданого вище фактору історичної пам'яті з набутим комплексом меншовартості, на колективну свідомість українського суспільства впливають інформаційні наративи війни, які переважно заповнюють цифровий простір масмедіа та соціальних мереж (Богдан, 2024a), що, відповідно, спричинює ретравматизацію населення (Найдьонова, 2022). Ще страшніші наслідки інформаційної війни, оскільки дезінформація призводить до формування у населення спотворених картин реальності і, як наслідок, деструктивних стратегій взаємодії із соціальним оточенням. Розвиток критичного мислення, медіаосвіта та формування інформаційної грамотності населення є адекватними засобами протидії брехні і маніпуляціям колективною свідомістю. Водночас такий розвиток інформаційної культури, крім мотивації навчати і навчатись, потребує ресурсів часу, когнітивних зусиль обох сторін навчального процесу та ресурсних психологічних станів для якісного опанування, засвоєння складних алгоритмів раціонального опрацювання інформаційного хаосу сьогодення. Це схоже на необхідність конструювати вогнегасники тоді, коли пожежа вже спалахнула. Нестача у населення, зокрема у представників педагогічної спільноти як користувачів кіберпростору, напрацьованих навичок інформаційної гігієни та впевненої, суб'єктивної позиції призводить до станів соціальної та життєвої дезорієнтації, фрустрації через втрату “комфорту відомого”, втрати орієнтирів діяльності і навіть руйнування персональних ціннісно-сміслових систем життєтворення (Богдан, 2024b). У цьому разі важливим є фокусування уваги та зусиль людини на чомусь зрозумілому і водночас привабливому як для колективної свідомості, так і на рівні персональних орієнтирів активності.

Мета статті – розкрити наявність в українців певного потенціалу щодо розбудови персонального добробуту у взаємодії зі стратегіями подолання викликів війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Поняття добробуту, колективного або індивідуального, є фокусом уваги дослідників споріднених галузей – філософії, соціології, економіки, психології тощо. Що ж до останньої, то найбільш активно концепт добробуту, або “well-being” в англійській мові, вивчають і розробляють представники позитивної психології. Слід зазначити, що зацікавленість дослідників питаннями людського щастя, добробуту протягом останніх 20-30 років

зростає в геометричній прогресії. Якщо на початку тисячоліття, у 2000 році, за даними пошукової системи PubMed, кількість публікацій за ключовим словом “well-being” становила понад 127 тисяч одиниць, то вже у 2022 році (рік повномасштабного вторгнення в Україну) – майже 758 тисяч, а в ще не завершеному 2024 році досягла 630 тисяч. Це попри плутанину з англomовним написанням (well-being чи wellbeing), спорідненими поняттями (wellness, happiness), а коли йдеться про вітчизняні дослідження – попри складнощі перекладу (добробут, щастя, або аналог перекладу російською – благополуччя) (Баніт, & Мерзлякова, 2022).

Навіть занурені в тему добробуту представники позитивної психології звертають увагу на надзвичайну складність завдання узгодити й уніфікувати ключові поняття і дефініції (Тов, 2018). Тож хочемо навести найпоширеніше й найкоротше визначення добробуту (well-being), запропоноване The Britannica Dictionary: “Добробут – це стан проживання щастя, здоров’я та успіху” (Well-being definition & meaning / Britannica Dictionary, б. д.). Що ж до видів добробуту, то його поділяють на матеріальний і духовний (Близнюк, 2008), психічний, соціальний, економічний (Колісніченко та ін., 2024); фізичний, особистісний, екзистенційний, культурологічний (Каргіна, 2015); психологічний, суб’єктивний, психофізіологічний, сімейний, професійний (Харитинський, 2022). Згаданий вище Вільям Тов (Тов, 2018) зазначає, що найбільш поширеними в царині позитивної психології є два підходи до концептуалізації добробуту: 1) оцінка людиною власного життя (приємні відчуття, неприємні відчуття і чи задовольняє життя взагалі); 2) наявність певних потреб або якостей, необхідних для психологічного зростання та розвитку. Перший підхід відомий як гедонічний, або суб’єктивний, добробут, другий – як евдемонічний добробут. Також дослідник наводить приклади досліджень, де показники гедонічного і евдемонічного добробуту корелюють між собою.

У просторі українських досліджень добробуту концепт евдемонічного добробуту є найбільш популярним, оскільки такі орієнтири передбачають осмисленість та зусилля самої людини в побудові життєвого простору згідно з персональними уявленнями про те, що є “добрим”. При цьому життєві негаразди, складнощі, виклики радше допомагають зростанню людини і є своєрідним бекграундом її добробуту, особистого становлення та розвитку. Та попри таку популярність цього напрямку він також має величезну неузгодженість, коли йдеться про визначення та концептуалізацію. Так, дослідник щастя і редактор узагальненого посібника з евдемонії Джоар Вітерсе фіксує в сучасних англomовних джерелах сорок одне визначення евдемонічного добробуту (Vittersø, 2016, p. 10-11).

Додаткові концепції добробуту, які не належать до гедонічної чи евдемонічної моделі, – це передусім теорія переживання потоку М. Чиксентмігаї (Csikszentmihalyi, 2014), згідно з якою людина оптимально залучена до того, що вона робить. Стани потоку вимагають делікатного балансу між складнощами завдання і вмінням людини справлятися з цими викликами. В ідеалі діяльність не має бути надто легкою чи дуже складною, а робити виклик на рівні, що трохи перевищує поточні навички людини. Це створює можливості для розширення рівня компетентностей, якщо завдання буде виконано.

Цікавим, на нашу думку, напрямом дослідження добробуту є дослідження позитивних переконань та оптимізму. Так, Тейлор і Браун (Taylor, & Brown, 1988) показали, що позитивні переконання людей щодо власного майбутнього, самих себе і власної здатності контролювати результати діяльності є важливими ознаками психічного здоров'я. Зокрема, такі “позитивні ілюзії” можуть бути особливо функціональними, коли люди стикаються з труднощами. Такі результати додають оптимізму в контексті проживання українцями реалій війни.

З усього розмаїття концепцій добробуту ми зупинилися на моделі процвітання Мартіна Селігмана PERMA (Seligman, 2013): позитивні емоції; залучення, або стан потоку; конструктивні стосунки; сенси; досягнення. При цьому позитивні емоції мають суб'єктивну природу (суб'єктивний складник добробуту), а всі інші складники – залучення, стосунки, сенси, досягнення – об'єктивну природу і їх можна назвати стратегіями побудови психологічного добробуту. Тому ми далі будемо використовувати термін “психологічний добробут” у контексті моделі процвітання PERMA М. Селігмана.

На коректне й адекватне українським реаліям визначення психологічного добробуту (PWB – Psychological Wellbeing) ми натрапили в англomовному огляді джерел щодо цього поняття (Dr. M. Dhanabhakum & Sarath M, 2023), де PWB, тобто психологічний добробут, трактується як стан розуму, коли людина здатна розвивати свій потенціал, продуктивно працювати і долати звичайні життєві стреси.

Нарешті, поєднання в одному дослідженні понять психологічного добробуту і резильєнтності (стійкості) представлено в розвідці, присвяченій засобам сприяння PWB (Tang et al., 2019). Дослідники зазначають, що “психологічний добробут є основною ознакою психічного здоров'я і його можна визначити як гедонічне (насолада) і евдемонічне (сенси, задоволення) щастя, а також стійкість (подолання, регуляція емоцій, здорове вирішення проблем)” (Tang et al., 2019).

Про пов'язаність стратегій побудови персонального добробуту і копінг-стратегій свідчать роботи українських дослідників, зокрема

дослідження Л. Карамушки (2020; 2022; 2023). Дослідниця впевнена, що копінг-стратегії та стратегії побудови суб'єктивного добробуту тісно пов'язані, оскільки обидві спрямовані на поліпшення психологічного здоров'я і загального відчуття щастя. Дослідження, проведене Л. Карамушкою на вибірці представників науково-педагогічної спільноти, показало, що копінг-стратегії є суттєвим психологічним чинником суб'єктивного добробуту персоналу наукових та освітніх організацій (Карамушка, 2023).

Наше попереднє дослідження, у якому використано модель BASIC Ph, присвячене виявленню ключових стратегій подолання стресу у педагогів (Banit, & Merzliakova, 2023). Модель базується на ідеї, що кожна людина має внутрішні сили або ресурси для подолання наявних викликів. Ці ресурси актуалізуються в стресових ситуаціях, саме тому намагання вижити походить від здорового, а не патологічного інстинкту (Lahad, 2016). Автор моделі М. Лахад визначає подолання як постійне зусилля для вирішення життєвих проблем, тому BASIC Ph є ефективним інструментом оцінювання резильєнтності, втручання та відновлення.

Ми вирішили розширити вибірку, залучивши до неї представників непедагогічних професій, та перевірити означений взаємозв'язок стратегій психологічного добробуту і копінг-стратегій представників вибірки за допомогою іншої, альтернативної, моделі добробуту (модель процвітання PERMA М. Селігмана) і моделі BASIC Ph (Lahad, 2016). Також ми дещо розширили дослідження, увівши характеристики гендеру, віку, місця проживання. Особливий акцент зроблено на пошуку позитивних наративів психічного здоров'я та психологічного відновлення українців в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для дослідження копінг-стратегій українців ми скористалися моделлю BASIC Ph (Lahad Moody) та розробленою на її основі тестовою методикою “Місток над прірвою”. Методика містить 36 питань щодо можливого реагування людини на поточні виклики чи ситуацію стресової напруги, які, відповідно, згруповані в шість шкал: В (belief and values) – віра і переконання; А (affect and emotions) – почуття; S (sociability) – соціалізація, підтримка родини, групи, друзів; І (imagination and creativity) – уява і творчість; С (cognition and thought) – мислення, когніції, думки; Ph (physiological activity) – фізичне (тіло, вправи). Опитувальник було викладено у вільний доступ на платформі Online Test Pad, завдяки чому зацікавлені особи могли відповісти на питання тесту й отримати персональний результат щодо переважних копінг-стратегій.

Статистичні характеристики вибірки. Вибірка формувалася спонтанно: частково це були учасники формальних та інформальних

психоедукаційних заходів щодо підвищення рівня психологічної резильєнтності українців в умовах війни, частково – зацікавлені особи, що самостійно вирішили пройти опитування. Зазначений тест і досі доступний для респондентів, що згодом дасть змогу порівняти відповіді респондентів за період воєнних дій і в часи післявоєнного відновлення.

З травня 2022-го по жовтень 2024 року на питання опитувальника відповіли 4843 респонденти. За роками ми отримали такий розподіл відповідей: 2022 рік – 2828 респондентів (58% усієї вибірки), 2023 – 1005 респондентів (21%), 2024 – 1010 респондентів (21%). Як бачимо, активність респондентів протягом першого року повномасштабного вторгнення була найвищою. Частково це пов'язано з об'єктивними чинниками – на той час ми активно проводили групи психологічної підтримки для освітян, де просили учасників заходів долучитися до опитування; частково – через певне звикання українців до реалій війни і краще розуміння себе та власної здатності долати виклики.

Вибірку склали 4172 жінки (86%) і 671 чоловік (14%) з таким розподілом за регіонами України: Київ і Київщина – 17%; Центральна Україна (Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області) – 3%, Північна Україна (Житомирська, Київська, Сумська і Чернігівська області) – 25%, західні регіони (Вінницька, Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька і Чернівецька області) – 13%, Південна Україна (Запорізька, Дніпропетровська, Херсонська, Одеська і Миколаївська області) – 9%, Схід України (Харківська, Донецька і Луганська області) – 5%. Що ж до типу населених пунктів, то 43% респондентів є мешканцями великих міст (Київ, Харків, Дніпро, Львів, Донецьк), близько 25% проживають у менших за розмірами містах і містечках, 26% – мешканці селищ і сіл. Віковий розподіл респондентів такий: до 20 років – 10%, 20-29 років – 20%, 30-39 років – 24%, 40-49 років – 24%, 50-59 років – 17%, старше 60 років – 5%.

Питання щодо професійної діяльності дало змогу виокремити більш деталізовано представників педагогічної спільноти і респондентів, що мають іншу, відмінну від педагогічної, діяльність. Ми отримали такий розподіл по вибірці: учителі – 41%, психологи – 11%, керівники та адміністративна ланка – 6%, інша педагогічна діяльність – 10%, інша непедагогічна діяльність – 25%, студенти – 7%.

Зв'язок копінг-стратегій і стратегій психологічного добробуту.

Першим етапом дослідження стало виявлення найпоширеніших у середовищі освітян копінг-стратегій подолання викликів війни. Отримані результати, аналіз та висновки представлено в англomовній публікації “Визначення ключових стратегій стійкості українських педагогів в

умовах війни” (Banit, & Merzliakova, 2023). Результати дослідження показали, що найчастіше для подолання стресу вчителі спираються на когнітивні навички та вміння – аналіз інформації, навички критичного мислення та стратегії планування. Другим впливовим каналом стресостійкості є світогляд педагогів. Водночас вчителі недостатньо активно застосовують свої емоційні і творчі настановлення для подолання стресу. Готовність освітян покладатися на соціальну підтримку й підтримку громад у важкі часи виявилася найменш впливовим фактором.

Вище вже йшлося про взаємозв'язок складників психологічного добробуту і характеристик психологічної стійкості особистості. Отже, ми вирішили перевірити таку гіпотезу: люди, що займають проактивну позицію в умовах стресу війни, більшою мірою спрямовані на суб'єктну позицію в побудові добробуту, ніж ті, хто обрав пасивну позицію та почуватися жертвою обставин. Ця гіпотеза перебуває в смисловій відповідності до евдемонічного розуміння добробуту і щастя.

Відтак відповіді всього масиву вибірки на запропоновані в опитувальнику тридцять шість питань було оброблено методом факторного аналізу (програма SPSS). Факторизація масивів даних – метод головних компонентів для вилучення факторів і varimax-обертання для їх перетворення – дала змогу побудувати дев'ятифакторну модель, що містить 30 питань опитувальника, пояснює 56% дисперсії і дає змогу робити припущення щодо певних тенденцій розподілу отриманих відповідей.

Означимо ці тенденції.

Найвпливовіший фактор, що пояснює близько 10% усієї дисперсії, об'єднує такі твердження: *Насамперед я намагаюся зрозуміти, що, власне, відбувається; Я аналізую проблеми й намагаюся розв'язати їх; Я зважую всі можливі варіанти розв'язання проблеми і, якщо є змога, обираю найліпший із них; Я збираю інформацію, щоб переконатися, що у мене є найліпший варіант розв'язання проблеми; Я намагаюся знайти розв'язання проблеми в найліпший спосіб з тих, які знаю, обмірковую кожен з них; Я створюю спеціальний план і дію згідно з ним крок за кроком.*

Ми презентували твердження не в порядку їхньої значущості, а в порядку логіки можливих дій респондентів, аби продемонструвати внутрішню цілісність та однозначність виокремленої компоненти. Зазначені дії свідчать про готовність людини до активного додання труднощів, що виникли, та обирання нею проблемно-орієнтованого, раціонального і проактивного стилю поведінки в складній ситуації.

Ми назвали цей фактор “Проактивність і досягнення”, щоб

підкреслити логічний зв'язок з компонентою А – accomplishments/ achievements – досягнення/результати – п'ятикомпонентної формули процвітання Мартіна Селігмана PERMA.

Наступний фактор пояснює 7% дисперсії й охоплює такі твердження: *Я фантазую і даю волю своїй уяві, наприклад уявляю себе в спокійному, безтурботному місці; Я згадую свої улюблені історії, байки, притчі або казки – як спосіб пошуку розв'язання проблеми; Коли я слухаю музику, то даю волю своїй уяві; Я переглядаю спортивні змагання, фільми або читаю книжки, уявляючи себе на місці дійових осіб.*

Такі дії свідчать про суб'єктивно (емоційно) орієнтований стиль реагування на виклики, що першочергово фокусується на стабілізації емоційного стану. Ми назвали цей фактор “Позитивні емоції” і зіставили його з компонентою Р – positive emotions – моделі Мартіна Селігмана.

Два наступних фактори мають значущість по 6% і також співвідносяться з компонентами моделі PERMA: Е – engagement – залученість і R – relationships – стосунки.

Фактор, котрий ми назвали “Залученість та активність”, містить такі твердження: *Я намагаюся постійно займатися якоюсь фізичною діяльністю; Я постійно займаюся фізичною працею, наприклад прибираю, готую їжу, працюю з деревом, ремонтую автомобіль тощо; Я виходжу з дому або намагаюся бути активним (-ою), аби позбутися надлишку енергії.*

Перелік тверджень демонструє фізичну активність людини і її готовність вкладати власну енергію в реальну, на противагу віртуальній, діяльність.

Фактор, який ми назвали так само, як називається і компонента моделі PERMA “Стосунки”, відповідає такому переліку тверджень: *Я намагаюся знайти підтримку в друга або членів моєї сім'ї; Я шукаю підтримки в людей; Я глибоко занурююся у взаємини з членами громади або організації, до якої належу; Я спілкуюся з друзями телефоном; Я пишу листи й e-mail друзям і сподіваюсь отримати відповідь.*

Нарешті, фактор, що засвідчив впливовість у 5%, можна зіставити з компонентою М – meaning або сенс – у моделі PERMA. Ми назвали цей фактор “Життєві сенси і віра в себе”. Цей фактор скомпонував такі твердження: *Моє кредо: “Я зможу пережити це, незважаючи ні на що”; Я вірю у власні сили і здатність долати перешкоди; Моє кредо: “Те, що не б'є мене, робить мене сильнішим”.*

Отже, ми виявили відповідність виділених факторів складникам моделі процвітання Мартіна Селігмана (табл. 1).

Таблиця 1

Зіставлення факторів отриманої моделі зі складниками моделі PERMA

П'ять факторів моделі		PERMA Мартіна Селігмана	
1. Позитивні емоції	Емоційно орієнтований стиль реагування на виклики, що фокусується на стабілізації емоційного стану	P – positive emotions – позитивні емоції	Оптимістично налаштовані люди мають переваги щодо якості життя
2. Залученість та активність	Фізична активність, витрачання енергії на реальну, на противагу віртуальній, діяльність	E – engagement – залученість	Залученість, захопленість справою та відчуття потоку. Потокова свідомість, або стан потоку, виникає, коли людина повністю зосереджена на завданні та досягненні мети
3. Стосунки	Соціальна активність і взаємодія з оточенням	R – relationships – стосунки	Стосунки, які людина має у своєму житті – на роботі і вдома – друзі, рідні, колеги, знайомі, живлять та підтримують у разі їх конструктивності
4. Життєві сенси і віра в себе	Здатність до подолання перешкод та життєвих труднощів, віра у свої сили	M – meaning – сенс	Копітка праця із самоусвідомлення, самоствердження та самореалізації
5. Проактивність і досягнення	Готовність до активного подолання труднощів з обиранням проблемно-орієнтованого, раціонального і проактивного стилю поведінки	A – accomplishments, achievements – результати	Ситуативні та життєві досягнення поліпшують самопочуття, розвивають відчуття впевненості та самоефективності

Зіставлення змісту факторів вибудованої моделі і компонент моделі Мартіна Селігмана PERMA дає змогу використати виділені фактори для з'ясування психологічної готовності українців, що взяли участь в опитуванні, до побудови персонального і соціального добробуту. Нагадаємо, що більшість вибірки представляє освітянську професійну спільноту, тому певною мірою можна говорити про ціннісні орієнтири щастя та добробуту саме цієї професійної групи.

Але спочатку розглянемо ще чотири фактори виділеної моделі, котрі пояснюють 4-5% дисперсії та характеризують менш конструктивні стратегії проживання стресових умов війни. Три з них відображають складники когнітивно-поведінкового підходу і свідчать про поведінковий, емоційний та когнітивний дисбаланси як реагування на наявні виклики.

Фактор, який ми назвали “Поведінковий дисбаланс”, містить такі твердження: *Я висловлюю почуття у власний завуальований спосіб – через натяки, сарказм або навіть флірт; Я накручую себе емоційно, щоб посилити свою мотивацію; Я не говорю про свої емоції прямо, але виражаю їх опосередковано, приміром плачу, коли думаю про себе; Я їм або сплю менше/більше, ніж зазвичай; Я здаюся і покладаюся на долю в розв’язанні проблеми.*

Фактор, названий нами “Емоційний дисбаланс”, більше торкається емоційної сфери і нездатності особистості впоратися з власними емоціями. Він об’єднав такі твердження: *Я не тримаю почуття всередині й звільняюся від них через плач, сміх або крик; Я даю вихід власним емоціям.*

Неготовність прийняти реальність і тому уникання думок про неї ми назвали “Когнітивний дисбаланс”. Цей фактор охоплює твердження: *Я мрію і думаю про ліпші часи, уявляю їх; Я згадую часи, коли мені було ліпше, ніж зараз, або думаю про час, коли все зміниться на краще.*

Нарешті, останній за значущістю фактор моделі – 4% дисперсії – свідчить про роль персональних систем віри. Ми назвали його “Системи віри”, але виокремити позитивний або негативний вплив цього фактору в умовах стресу війни на загальну соціальну невизначеність не є можливим у форматі цього дослідження. Цей фактор містить такі твердження: *Я прошу допомоги у Бога в молитві; Я спираюся на свої духовні переконання або на свою життєву філософію.*

Стратегії психологічного добробуту у взаємодії зі статистичними ознаками вибірки. Нижче ми розглянемо ті закономірності, які були помічені завдяки зіставленню п’яти факторів, що свідчать про готовність людини активно вибудовувати власний добробут, зі статистичними характеристиками вибірки. Для наочності ми

розподілили масив значень за кожним фактором на п'ять рівнів: 1 – низький, 2 – нижче середнього, 3 – середній, 4 – вище середнього, 5 – високий рівень. (Нагадуємо, що виділені рівні мають значення тільки всередині нашої вибірки, яка є обмеженою через специфіку її формування). Отже, нам вдалося отримати розподіл значень виділених факторів за ознакою гендеру (табл. 2).

Таблиця 2

**Відмінності стратегій психологічного добробуту
у жінок і чоловіків**

Виділені фактори/стать	N	Стратегії формування психологічного добробуту					Персональні системи вірувань
		Позитивні емоції	Залученість, активність	Стосунки, соціальність	Сенси, віра в себе	Проактивність і досягнення	
Жінки	4172	2,98	3,14	3,09	3,06	3,07	3,15
Чоловіки	671	3,22	2,93	2,71	3,11	3,09	2,39

Отримані результати дають змогу припустити, що чоловікам для формування простору психологічного добробуту важливо зберігати позитивний емоційний настрій і вірити у власні сили. Жінкам також потрібна віра у власні сили, але водночас жінки більшою мірою, порівняно з чоловіками, мають проявляти активність, узгоджену з персональними системами вірувань. Також для жінок, порівняно з чоловіками, важливіший аспект соціальної взаємодії та побудови конструктивних стосунків з оточенням.

Що ж до деструктивних копінг-стратегій, то всі три типи дисбалансів – когнітивний, емоційний, поведінковий – більшою мірою проявляються у жінок, ніж у чоловіків (табл. 3).

Таблиця 3

**Відмінності в прояві деструктивних копінг-стратегій
у жінок і чоловіків**

Виділені фактори/стать	N	Деструктивні копінг-стратегії		
		Когнітивний дисбаланс	Емоційний дисбаланс	Поведінковий дисбаланс
Жінки	4172	3,10	3,16	3,05
Чоловіки	671	2,74	2,37	2,70

Отримані результати відображають найбільшу складність, коли йдеться про формування простору психологічного добробуту для жінок, – емоційне розбалансування. Можливо, для жіночої аудиторії має сенс

застосовувати передусім спеціалізовані психоедукаційні заходи з розвитку емоційного інтелекту та навичок емоційної саморегуляції. Особливо це важливо для педагогічної спільноти, де працюють переважно жінки.

Звернімо увагу і на середні значення показників стратегій формування психологічного добробуту (табл. 3) і деструктивних копінг-стратегій (табл. 4) для представників різних професійних груп, які брали участь у нашому дослідженні. (Ми не вносили в таблиці показники представників інших педагогічних професій і студентів через низьку диференційованість цих вибірок).

Таблиця 4

Відмінності в прояві стратегій психологічного добробуту у представників різних професійних груп

Виділені фактори/ професійні групи	Частка у вибірці, %	Стратегії формування психологічного добробуту					Персональні системи вірувань
		Позитивні емоції	Залученість, активність	Стосунки, соціальність	Сенси, віра в себе	Проактивність і досягнення	
Учитель	41	2,94	3,51	3,15	3,25	3,07	3,47
Психолог	11	3,09	2,86	3,12	2,95	3,27	2,86
Керівна ланка	6	3,00	2,88	3,06	2,94	3,41	2,92
Непедагогічна діяльність	25	3,07	2,72	2,83	2,81	3,00	3,06

Як бачимо, найвпливовішою стратегією побудови психологічного добробуту для вчителів є активність, залученість і віра у власні сили (табл. 4). За цим показником учителі помітно відрізняються від представників інших професій. Можемо припустити, що цьому сприяє опора на персональні системи вірувань. Також впадає в очі найнижчий показник складника “позитивні емоції”. Серед представників педагогічної спільноти лише у психологів цей показник близький за значенням до показників представників непедагогічних професій. Тобто освітяни, насамперед учителі, меншою мірою, ніж представники інших професійних груп, налаштовані на позитивне світосприйняття. Водночас ті самі вчителі найбільш упевнені в персональних системах вірувань, активні та сповнені віри у власні сили для досягнення поставлених цілей.

Що заважає представникам різних професійних груп вибудовувати

простір добробуту, тобто які деструктивні копінг-стратегії їм властиві? (табл. 5).

Таблиця 5

Відмінності в прояві деструктивних копінг-стратегій у представників різних професійних груп

Виділені фактори/ професійні групи	Частка у вибір- ці, %	Деструктивні копінг-стратегії		
		Когнітивний дисбаланс	Емоційний дисбаланс	Поведінковий дисбаланс
Учитель	41	3,09	3,03	2,96
Психолог	11	2,82	3,44	2,82
Керівна ланка	6	2,82	3,01	2,93
Непедагогічна діяльність	25	3,05	2,98	2,09

Звернімо увагу на те, що найвищі показники когнітивного дисбалансу саме у представників учительської спільноти. Нагадаємо, що цей показник охоплює такі твердження: *Я мрію і думаю про ліпші часи, уявляю їх; Я згадую часи, коли мені було ліпше, ніж зараз, або думаю про час, коли все зміниться на краще.* Тож можемо зробити обережне припущення, що вчителі частіше, ніж інші професійні групи, сумують за минулим і не приймають факт докорінних змін нашої спільної соціальної реальності. Цей напрям може буде актуальною темою психоедукаційних заходів для освітян. Також помітним є розрив у значеннях показників поведінкового дисбалансу між представниками педагогічної спільноти і представниками непедагогічної сфери діяльності. Зміст цього фактору такий: *Я висловлюю почуття у власній завуальованій спосіб – через натяки, сарказм або навіть флірт; Я накручую себе емоційно, щоб посилити свою мотивацію; Я не говорю про свої емоції прямо, але виражаю їх опосередковано, приміром плачу, коли думаю про себе; Я їм або сплю менше/більше, ніж зазвичай; Я здаюся і покладаюся на долю у розв'язанні проблеми.* Поведінкова саморегуляція педагогів є дуже важливою, тому що саме вчителі формують простір соціальної взаємодії поколінь майбутнього. І в такому контексті тренінги конструктивної взаємодії для вчителів в умовах стресової напруги в суспільстві видаються дуже актуальними. Що ж до емоційної саморегуляції, котра, як було зазначено вище, більш актуальна для жінок порівняно з чоловіками, то дещо неочікуваним видається найвищий показник емоційного дисбалансу саме у представників шкільних психологів. Нагадаємо зміст цього показника: *Я не тримаю почуття всередині й звільняюся від них через плач, сміх або крик; Я даю вихід власним емоціям.* Справді, дуже важливо не тримати в собі складні емоційні

переживання, а знайти адекватний спосіб для їх вивільнення. Сподіваємося, що представники педагогічних професій, і психологи найперше, знаходять адекватні простори для такого вивільнення. Тема емоційного відреагування, оволодіння екологічними засобами емоційної саморегуляції, розвитку психосоціальних навичок завжди була актуальною для педагогічної спільноти, а в часи війни така актуальність стала нагальною.

Коли ж говорити про віковий розподіл, то здатність до позитивного емоційного налаштування знижується з віком, інші ж показники готовності вибудувати персональний добробут мають позитивну динаміку (рис.). Найбільшу вікову динаміку демонструють показники позитивного емоційного налаштування (переважно зменшення з віком) і показники залученості та активності (зростання). Так звана криза 40 років є періодом, коли позитивні емоційні налаштування мають найнижчий рівень. Можливо, для цієї категорії тренінги навичок позитивної психології та інші активності, що розвивають позитивне світосприйняття, були б особливо доцільними. Для молодих людей віком до 30 років найважливішим завданням є виокремлення власних сенсів, активна діяльність щодо їх реалізації – саме ці фактори сприяють розбудові психологічного добробуту якнайбільше. Слід зауважити, що фактор залученості, активності має найбільш виражену вікову динаміку. Опосередковано це свідчить про важливість навчання протягом життя та активну життєву позицію, що також сприяє формуванню психологічного добробуту. Також впадає в очі зниження впливу фактору “Проактивність і досягнення” з досягненням пенсійного віку та водночас зростання значень фактору “Позитивні емоції” в цей період. Можемо припустити, що саме в цей період люди більшою мірою пов’язують психологічний добробут не так із соціальними досягненнями, як із загальним позитивним світосприйняттям і певною збалансованістю інших складників добробуту: реалізацією власних життєвих сенсів і, як наслідок, вірою у власну здатність долати життєві перешкоди; наявною мережею конструктивних соціальних стосунків, продовженням періоду професійної залученості та активності.

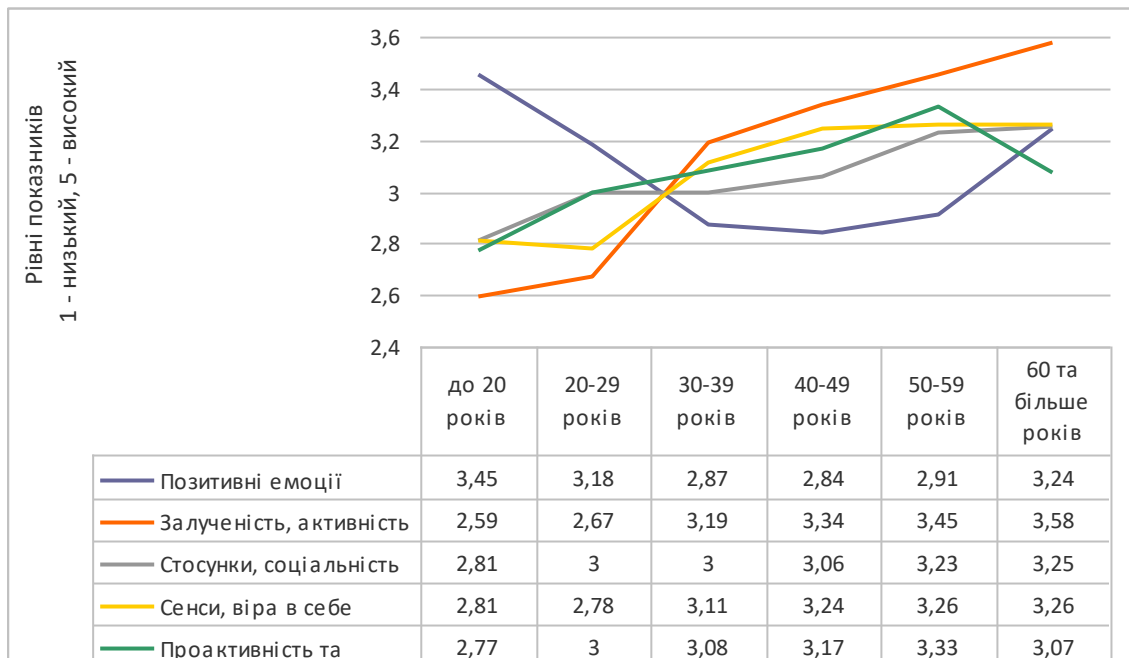

Рис. Вікова динаміка стратегій побудови добробуту

Також заслуговує на увагу розподіл значень складників виділеної факторної моделі між представниками великих міст (Київ, Дніпро, Харків, Львів, Донецьк), інших міст України та селищ (табл. 6). (Не всі респонденти зазначали місце проживання, тому відсотковий розподіл вибірки дещо нижчий за 100%). Як бачимо, представники великих міст лідирують за показником позитивних емоційних налаштувань і показником проактивності й досягнень. Представники селищ випереджають за показниками залученості, активності, більшою вірою у власні сили і відрізняються більш сталими системами вірувань. Тобто психологічний добробут жителів великого міста і села різняться за внутрішніми налаштуваннями. Значення респондентів з невеликих міст для більшості показників лежать посередині, крім показника проактивності і досягнень – він найнижчий саме для жителів міст і містечок. Можемо зробити обережне припущення про менш сприятливі умови в часи війни для жителів маленьких міст України порівняно з великими містами і навіть із селищами для прояву активної соціальної позиції та професійних досягнень.

Таблиця 6

Відмінності в стратегіях формування психологічного добробуту між представниками великих міст, містечок і селищ

Виділені фактори/стать	Частка в загальній вибірці, %	Стратегії формування психологічного добробуту					Персональні системи вірувань
		Позитивні емоції	Залученість, активність	Стосунки, соціальність	Сенси, віра в себе	Проактивність і досягнення	
Великі міста	43	3,10	2,84	3,02	2,95	3,13	2,79
Міста і містечка	25	2,94	3,21	3,05	3,05	2,95	3,13
Селища, села	26	2,97	3,54	3,06	3,23	3,00	3,32

Що ж до різних регіонів України, то отримані дані не мають виражених відмінностей у показниках, тож ми не конкретизуємо тут ці дані.

Узагальнення результатів дослідження. Проведений факторний аналіз масивів даних опитувальника BASIC PH (M. Lahad) щодо актуальності для респондентів певних способів долати стрес (2022–2024 роки, 4843 респонденти) дав змогу побудувати дев'ятифакторну модель, перші п'ять факторів якої узгоджені зі складниками моделі процвітання PERMA (M. Selihman). Це свідчить про взаємозв'язок копінг-стратегій зі стратегіями психологічного добробуту. Також у

побудованій факторній моделі виокремлено деструктивні прояви в реагуванні на стрес – поведінковий, емоційний та когнітивний дисбаланси.

Виявлено зворотний кореляційний зв'язок між стратегіями побудови добробуту й ознаками дисфункціонального реагування на виклики війни. Фактор, що стосується систем вірувань, пов'язаний як з конструктивними налаштуваннями респондентів, так і з можливими деструктивними проявами.

Показано різницю стратегій психологічного добробуту жінок і чоловіків: для чоловіків важливо зберігати позитивний емоційний настрій і вірити у власні сили; для жінок важливіший аспект соціальної взаємодії та побудови конструктивних стосунків з оточенням.

Висунуто припущення, що освітяни, насамперед учителі, меншою мірою, ніж представники інших професійних груп, налаштовані на позитивне світосприйняття. Водночас учителі найбільш упевнені в персональних системах вірувань, активні і сповнені віри у власні сили для досягнення поставлених цілей.

Досліджено вікову динаміку стратегій психологічного добробуту. Найбільш узгоджені між собою ці стратегії у віці 30-40 років. До цього віку помітна перевага позитивних емоційних налаштувань (юнацький оптимізм), після 40 років стає найбільш значущим складник активності і залученості.

Проведено порівняльний аналіз переваг у представників великих міст, містечок і селищ щодо побудови персонального добробуту. Представники великих міст лідирують за показником позитивних емоційних налаштувань та показниками проактивності й досягнень. Жителі маленьких міст України порівняно з мешканцями великих міст і навіть селищ мають найнижчі показники прояву активної соціальної позиції та професійних досягнень.

Висновки і практична значущість. Проведене дослідження дає підстави говорити про наявність в українців певного психологічного потенціалу щодо розбудови психологічного добробуту навіть в умовах війни. Цей потенціал пов'язаний з їхньою проактивною позицією, залученістю до діяльності. Долання труднощів війни підсилює наявний потенціал завдяки зміцненню, нарощуванню віри в себе і здатності спиратися на власні життєві сенси.

Найбільшої уваги потребують навички емоційної саморегуляції, особливо у представників педагогічної спільноти. Позитивне світосприйняття є тим ресурсом, що надихатиме і вчителів, і учнів обирати життєві траєкторії гідних і сильних духом громадян на протипагу позиції жертви.

Що ж до різних цільових аудиторій, то особливу увагу варто звертати на такі напрямки психоедукації та психологічної просвіти:

- розвиток емоційного інтелекту та навичок емоційної саморегуляції – для жіночої аудиторії взагалі та представників педагогічної спільноти зокрема;

- позитивне світосприйняття, готовність дивитись у майбутнє з оптимізмом, здатність вибудовувати це майбутнє власною енергією та активністю – для української педагогічної спільноти і для мешканців маленьких міст України;

- вибудовування власних сенсів, мотивація до активної діяльності щодо їх реалізації – для молодих людей віком до 30-35 років.

Психоедукація і психологічна просвіта можуть відбуватися як під час безпосереднього контакту з представниками цільових аудиторій, очно або онлайн, так і за допомогою цільових інформаційних впливів масмедіа.

Список використаних джерел

Баніт, О., & Мерзлякова, О. (2021). Упровадження концепції “wellbeing” у корпоративну культуру організації. У *Стратегія бізнес-організації в умовах невизначеності / стратегія організації vs vis-a-vis світу*, Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (10 листопада 2021 р.), Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (с. 20–24). Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738389>

Близнюк, В. (2008). Добробут. *Енциклопедія Сучасної України*. Взято з <https://esu.com.ua/article-22384>

Богдан, О. Л. (2024а). Вплив масмедіа на ціннісні орієнтири щастя й добробуту українців. *Імідж сучасного педагога*, 6 (219), 10–15. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-6\(219\)-10-15](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-6(219)-10-15)

Богдан, О. Л. (2024б). Ціннісні орієнтири українського суспільства на повоєнне відродження та соціальний добробут: психологічний аспект. *Імідж сучасного педагога*, 3 (216), 54–60. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3\(216\)-54-60](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3(216)-54-60)

Карамушка, Л. М., & Снігур, Ю. С. (2020). Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології. Т. 1*, 55, 23–30. Взято з https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720973/1/Karamushka_Snigur.pdf

Карамушка, Л. (2023). Суб'єктивне благополуччя персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни: рівень вираженості та зв'язок з копінг-стратегіями. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 1 (28), 17–25. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.2>

Карамушка, Л. М. (2022). *Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати*. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН

України. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/730974/>

Каргіна, Н., & Рубський, В. (2020). Світоглядна основа психологічного благополуччя особистості. *Психологія: реальність і перспективи*, (14), 90–96. https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.155

Колісниченко, П. Т., Конечний, Г., & Гомон, Н. (2024). Психічний, соціальний та економічний добробут. *Time description of economic reforms*, (4), 6–12. <https://doi.org/10.32620/cher.2023.4.01>

Найдьонова, Л. (2022). Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмаінформованих практик. *Проблеми політичної психології*, 12 (26), 173–197. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol26-Year2022-109>

Найдьонова, Л., & Найдьонов, М. (2024). Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 96–135. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol15-Year2024-154>

Пекар, В. (2023, Вересень, 29). Припинити бігати по колу: Якою має бути стратегія для завершення війни. *Новини України – останні новини України сьогодні*. УНІАН. Взято з https://www.unian.ua/war/strategiya-dlya-zavershennya-viyuni-v-ukrajini-ekspert-skazav-yakoyu-vona-maye-buti-12409161.html#goog_rewarded

Резнік, О. (2022, Липень, 24). *Коллективна ідентичність за умов війни: Від комплексу меншовартості до нації переможців*. Фонд “Демократичні ініціативи” ім. Лька Кучеріва. Взято з <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyuni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhstv>

Харитинський, А. (2022). Теоретичне дослідження поняття благополуччя в іноземних та вітчизняних підходах. *Вісник Національного університету оборони України*, 64 (6), 136–143. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-64-6-136-143>

Banit, O., & Merzliakova, O. (2023). Identification the key strategies of resilience of Ukrainian teachers in the conditions of war. *European humanities studies State and Society*, 1, 4–23. <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.1.01>

Csikszentmihalyi, M. (2014). Flow and the foundations of positive psychology. In *Springer eBooks*. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9088-8>

Lahad, M. (2016). From victim to victor: The development of the Basic PH model of coping and resiliency. *Traumatology an International Journal*, 23(1), 27–34. <https://doi.org/10.1037/trm0000105>

Lahad, M. et al.(2012). *Basic Ph Model of Coping and Resiliency: Theory, Research and Cross-Cultural Application*. Kingsley Publishers, Jessica

Seligman, M. E. P. (2013). *Flourish: a visionary new understanding of happiness and well-being*. New York; Toronto, Atria. Retrieved from <https://cmc.marmot.org/Record/.b5144169x>

Tang, Y., Tang, R., & Gross, J. J. (2019). Promoting Psychological Well-Being through an Evidence-Based Mindfulness Training Program. *Frontiers in Human Neuroscience*, 13. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2019.00237>

Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin*, 103(2), 193–210. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.2.193>

Tov, W. (2018). Well-being concepts and components. In E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers. Взято з https://ink.library.smu.edu.sg/sooss_research/2836

Vittersø, J. (2016). The most important idea in the world: an introduction. In *International handbooks of quality-of-life* (pp. 1–24). https://doi.org/10.1007/978-3-319-42445-3_1

Well-being definition & meaning / Britannica Dictionary. (б. д.). *Encyclopedia Britannica / Britannica*. Взято з <https://www.britannica.com/dictionary/well-being>

References

Banit, O., & Merzliakova, O. (2023). Identification the key strategies of resilience of Ukrainian teachers in the conditions of war. *European humanities studies State and Society*, 1, 4–23. <https://doi.org/10.38014/ehs-ss.2023.1.01> (in English)

Banit, O., & Merzliakova, O. (2021). Uprovadzhennia kontseptsii “wellbeing” u korporatyvnu kulturu orhanizatsii [Introduction of the concept of “wellbeing” into the corporate culture of the organization]. In *Strategy of business organization in conditions of uncertainty / strategy of organization vs vuca-world*, Materials of the International Scientific and Practical Internet Conference (November 10, 2021). Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (pp. 20–24). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/738389> (in Ukrainian)

Blyznyuk, V. (2008). Dobrobut [Well-being]. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Retrieved from <https://esu.com.ua/article-22384> (in Ukrainian)

Bohdan O. (2024b) Vplyv masmedia na tsinnisni oriientyry shchastia i dobrobutu ukraintsiiv [The influence of mass media on the value orientations of happiness and well-being of Ukrainians]. *Image of a modern teacher*, 6 (219), 10–15. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-6\(219\)-10-15](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-6(219)-10-15) (in Ukrainian)

Bohdan, O. (2024a). Tsinnisni oriientyry ukrainskoho suspilstva na povoienne vidrodzhennia ta sotsialnyi dobrobut: psykholohichni aspekt [Value orientations of Ukrainian society for post-war revival and social wellbeing: a psychological aspect]. *Image of a modern teacher*, 3(216), 54–60. [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3\(216\)-54-60](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3(216)-54-60) (in Ukrainian)

Csikszentmihalyi, M. (2014). Flow and the foundations of positive psychology. In *Springer eBooks*. <https://doi.org/10.1007/978-94-017-9088-8> (in English)

Dr., M., Dhanabhakyaam., Sarath., M. (2023). Psychological Wellbeing: Asystematic Literature Review. *International Journal of Advanced Research in Science, Communication and Technology*, 603-607. doi: 10.48175/ijarsct-8345. <https://doi.org/10.48175/ijarsct-8345> (in English)

Karamushka L. M., & Snihur, Yu. S. (2020). Kopinh-stratehii: sutnist, pidkhody

do klasyfikatsii, znachennia dlia psykholohichnoho zdorovia osobystosti ta orhanizatsii [Coping strategies: essence, approaches to classification, significance for the psychological health of the individual and the organization]. *Current problems of psychology*. Vol. 1, 55, 23–30. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/720973/1/Karamushka_Snigur.pdf (in Ukrainian)

Karamushka, L. (2023). Subiektyvne blahopoluchchia personalu osvityvnykh ta naukovykh orhanizatsii v umovakh viiny: riven vyrazhenosti ta zviazok z kopinh-stratehiiami [Subjective well-being of personnel of educational and scientific organizations in wartime: level of manifestation and connection with coping strategies]. *Organizational Psychology. Economic Psychology*, 1(28), 17–25. <https://doi.org/10.31108/2.2023.1.28.2> (in Ukrainian)

Karamushka, L. M. (2022). *Psykhychnne zdorovia osobystosti pid chas viiny: yak yoho zberehty ta pidtrymaty* [Mental health of the individual during wartime: how to preserve and support it]. G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/730974/> (in Ukrainian)

Karhina, N., & Rubskyy, V. (2020). Svitohliadna osnova psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti [Worldview basis of psychological well-being of the individual]. *Psychology: Reality and Prospects*, 14, 90–96. https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.155 (in Ukrainian)

Kharytynskyy, A. (2022). Teoretychne doslidzhennia poniattia blahopoluchchia u inozemnykh ta vitchyznianskykh pidkhodakh [Theoretical study of the concept of well-being in foreign and domestic approaches]. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 64 (6), 136–143. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-64-6-136-143> (in Ukrainian)

Kolisnichenko, P. T., Konyechnyy, H., & Homon, N. (2024). Psykhichnyi, sotsialnyi ta ekonomichnyi dobrobut [Mental, Social and Economic Well-Being]. *Time Description of Economic Reforms*, 4, 6–12. <https://doi.org/10.32620/cher.2023.4.01> (in Ukrainian)

Lahad, M. (2016). From victim to victor: The development of the Basic PH model of coping and resiliency. *Traumatology an International Journal*, 23(1), 27–34. <https://doi.org/10.1037/trm0000105> (in English)

Lahad, M. et al. (2012). *Basic Ph Model of Coping and Resiliency: Theory, Research and Cross-Cultural Application*. Kingsley Publishers, Jessica (in English)

Naydonova, L. (2022). Mediapsykholohiia viiny yak osnova kontseptualnykh transformatsii mediaosvity: vid mediatravy do travmainformovanykh praktyk [Media Psychology of War as the Basis of Conceptual Transformations of Media Education: From Media Trauma to Trauma-Informed Practices]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 173–197. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109> (in Ukrainian)

Naydonova, L., & Naydonov, M. (2024). Kontseptsiiia tsyfrovoy mediaosvity: obgruntuvannia neobkhdnosti zmin v umovakh tryvalo viiny [The concept of digital media education: substantiating the need for change in conditions of prolonged war]. *Problems of political psychology*, 15(29), 96–135. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154> (in Ukrainian)

Pekar, V. (2023). Prypynyty bihaty po kolu: Yakoiu maie buty stratehiia dlia zavershennia viiny [Stop running in circles: What should be the strategy for ending the war]. *Novyny Ukrainy – ostanni novyny Ukrainy sohodni – UNIAN* [Ukrainian news – the latest news of Ukraine today – UNIAN]. Retrieved from https://www.unian.ua/war/strategiya-dlya-zavershennya-viyni-v-ukrajini-ekspert-skazav-yakoyu-vona-maye-buti-12409161.html#goog_rewarded (in Ukrainian)

Reznik, O. (2022). *Kolektyvna identychnist za umov viiny: Vid kompleksu menshovartosti do natsii peremozhtsiv* [Collective identity in conditions of war: From inferiority complex to a nation of winners]. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identychnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv> (in Ukrainian)

Seligman, M. E. P. (2013). *Flourish: a visionary new understanding of happiness and well-being*. New York; Toronto, Atria. Retrieved from <https://cmc.marmot.org/Record/.b5144169x> (in English)

Tang, Y., Tang, R., & Gross, J. J. (2019). Promoting Psychological Well-Being through an Evidence-Based Mindfulness Training Program. *Frontiers in Human Neuroscience, 13*. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2019.00237> (in English)

Taylor, S. E., & Brown, J. D. (1988). Illusion and well-being: A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin, 103*(2), 193–210. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.103.2.193> (in English)

Tov, W. (2018). Well-being concepts and components. In E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Eds.), *Handbook of well-being*. Salt Lake City, UT: DEF Publishers. Retrieved from https://ink.library.smu.edu.sg/sooss_research/2836 (in English)

Vittersø, J. (2016). The most important idea in the world: an introduction. In *International handbooks of quality-of-life* (pp. 1–24). https://doi.org/10.1007/978-3-319-42445-3_1 (in English)

Well-being definition & meaning / Britannica Dictionary. (б. д.). In *Encyclopedia Britannica* / *Britannica*. Retrieved from <https://www.britannica.com/dictionary/well-being> (in English)

УДК: 159.96; 316.6; 616.89

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-165>

Васьківська Світлана Василівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології, факультет психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-3639-3371>
yasswet17@gmail.com

Гірник Андрій Миколайович

кандидат філософських наук, професор кафедри психології та педагогіки, Національний університет “Києво-Могилянська академія”, м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-8651-6512>
girnyk@ukma.edu.ua

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПІДХІД ДО ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВОЇНІВ В УКРАЇНІ

Актуальність. Психологічна реабілітація військовослужбовців в умовах воєнних дій в Україні потребує постійного переосмислення та гнучкого реагування на виклики сучасності.

Мета дослідження – обґрунтувати основні принципи організації психологічної допомоги військовим у контексті сучасних реалій російсько-української війни.

Методологія. В основу роботи покладено узагальнення вітчизняного і зарубіжного досвіду щодо заходів, скерованих на поліпшення й відновлення психологічного здоров'я людей, що пройшли випробування війною та адаптуються до мирного життя.

Результати теоретичного дослідження окреслюють ключові принципи ефективного здійснення суб'єктності воїна, що адаптується до мирного життя: оперативності, психологічного скринінгу, соматотерапії, прив'язаності, діяльності, оздоровлення близьких стосунків, соціальності, психологічної трансформації особистості, посттравматичного і духовного зростання. Саме на цих принципах базується інтегративний підхід психологічної реабілітації воїнів.

Практична значущість дослідження полягає у виробленні комплексного соціально-психологічного бачення рекреаційних заходів психологічного відновлення та реабілітації колишніх військових; акцентуації принципів адресної допомоги в посттравматичному зростанні особистості комбатанта. Пропонується під опікою держави створити самотворчі спільноти побратимів, які надихаються цілями психологічного, соціального та духовного самовідновлення людей, які

постраждали від війни.

Перспективи подальших досліджень полягають в апробації означених принципів психологічної і соціальної роботи з військовослужбовцями та математико-статистичній перевірці ефективності діяльності на їх основі.

Ключові слова: психологічний скринінг, соматотерапія, особистісні трансформації, суб'єктивні здатності, духовне і посттравматичне зростання.

Svitlana V. Vaskivska

PhD (Candidate of Psychological Sciences)
Psycho-diagnostics and Clinical Psigholodgi Department
Taras Shevchenko National University,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3639-3371>

vasswet17@gmail.com

Andriy M. Girnyk

PhD (Candidate of Philosophical Sciences)
Psychology and Pedagogy Department
National University of “Kyiv-Mohyla Academy”,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8651-6512>

girnyk@ukma.edu.ua

INTEGRATIVE APPROACH TO THE PROBLEMS OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF SOLDIERS IN UKRAINE

Relevance. The psychological rehabilitation of servicemen in the context of military operations in Ukraine requires constant rethinking and flexible responses to contemporary challenges.

Objective of the study – to substantiate the main principles of organizing psychological assistance for military personnel in the context of the current realities of the Russian-Ukrainian war.

Methodology. The work is based on the generalization of domestic and foreign experiences regarding measures aimed at improving and restoring the psychological health of individuals who have experienced war and are adapting to peaceful life.

Results. The results of the theoretical study outline key principles for the effective implementation of the agency of soldiers adapting to civilian life. The integrative approach to psychological rehabilitation includes the following components: the principle of promptness, the principle of psychological screening, the principle of somatotherapy, the principle of attachment, the principle of activity, the principle of improving close relationships, the principle of sociality, the principle of psychological transformation, and the principle of post-traumatic and spiritual growth.

Practical significance. The practical significance of the study lies in

developing a comprehensive socio-psychological vision of recreational measures for psychological recovery and rehabilitation of former soldiers, emphasizing the principles of targeted assistance for the post-traumatic growth of the combatant's personality. It is proposed to create self-supporting communities of comrades under the patronage of the state, inspired by the goals of psychological, social, and spiritual self-recovery for those affected by war.

Prospects for further research involve testing the outlined principles of psychological and social work with servicemen and conducting mathematical and statistical verification of the effectiveness of activities based on these principles.

Keywords: psychological screening, somatherapy, personal transformations, agent abilities, spiritual and post-traumatic growth.

Постановка проблеми. Війна як епохальний катаклізм несе на собі відбиток часу, геополітики, рівня цивілізаційної культури, і реабілітація комбатантів в умовах воєнних дій в Україні потребує сучасного переосмислення тих реалій, у яких вона відбувається.

Метою статті є осмислення та узагальнення стратегії організації психологічної допомоги людям, які пройшли горнило російсько-української війни.

Аналіз джерел і публікацій, виділення нерозв'язаних частин проблеми. Сьогодні психологічні та психіатричні наслідки участі у воєнних діях позначають ємкими поняттями ПТСР, КПТСР і дотичними до них поняттями життєстійкості, резиліентності, посттравматичного зростання. Хоча термінологія весь час оновлюється, розлади в сприйнятті життя тими, хто побував у вирі війн, фіксувалися здавна. Перші згадки про це з'являються ще в Стародавній Греції. Геродот, описуючи битву при Марафоні, згадує афінянина Епізепа, який, спостерігаючи вбивство товариша, через переляк “втратив зір, не будши пораненим ні списом, ні стрілою, і відтоді залишився на все своє життя сліпим” (Геродот, 1993, с. 291). Про страшні сни, у яких воїни бачать і переживають події минулих битв, писали Гіппократ і Тіт Лукрецій Кар. Хроністи середніх віків залишили спогади про рицарів, які не могли спати з дружинами, бо мали звичку підніматися серед ночі з ліжка і хапати свій меч, щоб битися з ворогами, які їм ввижалися. Медики 17-18 століть стресові стани у солдатів називали “швейцарською хворобою”, “ностальгією” (Дж. Хофер), “виснаженням “солдатського серця” (Дж. М. да Коста), “кардіореспіраторними неврозами” (Ф. Пінель), пізніше, у 19-20 століттях, – “нервовим шоком” (Ж.-М. Шарко), “контузійним шоком”, “воєнними нервами”, “неврастенічним шоком у солдатів”, “бойовим стресом”, “воєнним неврозом” (Хонігман), “окопним шоком”, “снарядним шоком” (Ч. Маєрс). Недавні війни внесли ще більше конкретики: “комбатантський синдром”, “в'єтнамський синдром”,

“афганський синдром”, “східний синдром” та ін.

Уже під час Першої світової війни було помічено, що солдати, які лікувались у прифронтовому госпіталі, користуючись емоційною підтримкою своїх товаришів, мали вищу ймовірність повернутися до своєї частини, ніж ті, хто був евакуйований у глибокий тил. Американський лікар Томас В. Салмон, який був головним консультантом із психіатрії Американських експедиційних сил у Франції, 1917 року сформулював п'ять принципів лікування воєнного стресу: негайність, близькість, надія, простота і цілеспрямованість. Негайність означала терміновий початок лікування, поки гострий стрес не змінився латентним періодом; під близькістю розуміли лікування пацієнта поблизу лінії фронту, на відстані чутного бойового шуму; надія означала формування у вояків позитивного очікування швидкого одужання; простота полягала у використанні простих засобів лікування, таких як відпочинок, сон і практична психотерапія, яка не торкалася цивільних і дитячих травм; нарешті, цілеспрямованість виявлялася в узгодженому регулюванні потоку психіатричних втрат з передової зони до тилу і в узгодженій терапевтичній доктрині, прийнятій усім медичним персоналом (Amen Daniel, 1999, p. 50). Значний внесок у вивчення бойового стресу в період Першої і Другої світових війн зробили американські психіатри, зокрема А. Кардінер (Kardiner, 1941, 1947), який упровадив поняття “хронічний воєнний невроз” і показав, що це явище має як психологічну, так і фізіологічну природу. Він уперше дав комплексний опис його симптоматики. Р. Грінкер і Дж. Шпігель (Grinker, & Spiegel, 1945) у книзі “Чоловіки під стресом” запропонували детальний опис 65 клінічних випадків бойового стресу, розрізняючи гостру “реакцію на бій” і відстрочену “реакцію після бою”.

Під час війни у В'єтнамі американські лікарі успішно застосовували принципи лікування психіатричних уражень на передовій з відповідно низьким рівнем гострих психіатричних втрат (M. A. Crocq, & L. Crocq, 2000, p. 53). Але пізніше виявили, що чверть ветеранів в'єтнамської війни (приблизно 700 000 осіб) потребують певної психологічної допомоги через відстрочений і хронічний посттравматичний стресовий розлад. Цей поств'єтнамський синдром, який усе частіше діагностували у ветеранів у сімдесятих роках, зрештою призвів до прийняття ПТСР як діагностичної категорії в 1980 році. (Friedman, 2009; King et al., 1996).

Говорити про закінчення військового протистояння в Україні, мабуть, зарано, однак думати про те, як заліковувати рани, завдані війною, потрібно невідкладно. Занадто дорого може коштувати соціальне зволікання. Розплатою може стати втрата людей, що, переживши жахіття

війни, так і не змогли повернутися до мирного життя. Для порівняння американський психотерапевт Френк Пюсерлік, ветеран в'єтнамської війни, наводить такі дані: під час бойових дій у В'єтнамі загинуло 57 тисяч американських солдатів, після повернення з війни 60 тисяч американських ветеранів скоїли суїцид. Цифри вражають!

За прогнозом ВООЗ проблеми із психічним здоров'ям в Україні незабаром матиме кожен третій українець. Щодо військових ця частка ще вища. Уже сьогодні від 20% до 40% військовослужбовців потребують психологічної допомоги: 1) симптоми гострої травми виявляють у 60-80% захисників, 2) симптоми ПТСР розвиваються приблизно у 12-20% вояків, які зазнали бойової травми. Військові не поспішають звертатися по психологічну допомогу, оскільки не довіряють системі, бояться стигматизації, загрози військовій кар'єрі, через водорозділ між тими, хто “нюхав”, і тими, хто “не нюхав порох”. Ще гірше почуваються ті, хто з тих чи інших причин був комісований, залишився інвалідом (Підтримка ментального..., 2023; Сошенко, & Габінська, 2018).

Виклад основного матеріалу дослідження. Відновлення душевного благополуччя воїна – доволі складне завдання. Це не тільки завдання для психолога. Підхід має бути комплексним. Без комплексних заходів реінтеграція людини, що пройшла випробування війною, може затягнутися на невизначений час. Осмислюючи завдання відповідно до українських реалій, висловимо кілька думок щодо принципів, за якими психологічна допомога комбатантам дійсно запрацює. Наведена тут послідовність опису (від першого до наступного пункту) є умовною, бо організувати таку роботу потрібно навпаки – з останнього пункту, тобто в найвищих кабінетах та інстанціях.

Принцип оперативності. Найбільш надійним показником психологічних проблем комбатанта є дистрес у контексті життєвих подій. Дезадаптацію і душевний біль не можна не помітити, навіть якщо людина добре тримає свої особистісні кордони. Допомога тією чи іншою мірою потрібна всім. Хоча б на перехідний період. Комуś більше, комуś менше. Чим раніше спільнота зможе розпізнати дистрес воїна, чим краще організаційно будуть налаштовані відповідні служби, тим швидше запрацює система заходів, зазначених далі, тим швидше людина дістане повноцінну підтримку, подолає негативні стани, не “залипне”, не стане “варитися” в них. Зацікавленість державних органів у тому, щоб охопити ветеранською підтримкою якомога більше людей, є визначальною. Осередки ветеранів по всій країні мають мати простір для зустрічей та вирішення актуальних проблем (адміністративних, юридичних, економічних). Такі хаби стануть для багатьох домом, місцем для зустрічей і гарантом усебічної, зокрема і психологічної, роботи.

Звичайно, будуть люди, які більш стійко перенесли випробування, і саме їхній досвід у таких осередках може стати основоположним для тих, хто відчуває складні психологічні гойдалки.

Принцип психологічного скринінгу. На що передусім варто звернути увагу? Що має занепокоїти і насторожити? Стійкі симптоми дистресу, ПТСР і КПТСР. Дистрес згідно з ДСМ-5, МКХ-11 описується симптомами адаптаційного розладу, що проявляється в порушеннях у фізичній, емоційній, когнітивній та поведінковій сферах особистості. Серед яскравих симптомів: труднощі з прийняттям минулого досвіду, підтримкою міжособистісних стосунків із родиною та друзями; погіршення сфери соціальної взаємодії, недовіра до інших людей; втрата інтересу до занять, які раніше давали задоволення; зменшення ефективності в діяльності; втрата роботи; невиконання типових активностей та зобов'язань; проблеми в усвідомленні своїх почуттів. Такі симптоми, як безсоння, відчуття провини, уникна поведінка, емоційна нечутливість, є дуже поширеними й призводять до значного ускладнення повсякденного функціонування, проблем з прийняттям рішень та досягненням цілей (Сошенко, & Габінська, 2018; Фісунов, 2022).

Сьогодні, коли симптоми посттравматичного розладу проявляються навіть у тих, хто не зазнав бойової травми, люди все частіше шукають утіху в алкоголі, наркотиках, психофармакології і нерідко переходять в групу так званого межового розладу (МРО). Типовими симптомами МРО є: 1) суїцидальні ідеї та спроби суїциду; 2) агресивність, постійна наявність негативу; 3) нездатність керувати негативними емоціями та почуттями; 4) погіршення взаємин із родичами; 5) часті конфронтації з оточенням або ізоляція; 6) почуття непотрібності; спустошеність, емоційне вигорання. І це ще одна досить серйозна проблема, вирішення якої вимагає тривалої, копіткої роботи (Linehan, 2014). У цьому сенсі робота з комбатантами потребує скринінгу суїцидальності. Сучасні скринінгові програми діагностики ризику схильності до самогубства пропонують Девід МакКорд і Натан Рот. Проблему суїцидальності слід обговорювати в групах комбатантів відкрито, під пильним професійним оком спеціаліста. Суїцидальні ідеї, так само як і обговорення стигматизованих “психіатричних діагнозів”, мають відбуватися в атмосфері захищеності, відкритості та прозорості, що зменшить тиск на психіку і торуватиме шлях до отримання допомоги.

Осмысловати і втілювати ідею психопрофілактичного рекрутингу краще не в традиційних формах опитувань чи тестування, а у формі заходів соціальної роботи, просвітництва, психологічної едукції. На таких заходах мають порушуватися важливі питання життя комбатантів і пропонуватися системні форми психологічного ведення. Більш

диференційовані форми діагностики будуть використовуватися уже в процесі роботи. Крім того, захоплення до спільного проведення часу, проведення систематичних просвітницьких заходів, святкування та відзначення пам'ятних дат з колективними трапезами зближує комбатантів, забезпечує відчуття “свого надійного кола побратимів”.

Принцип соматотерапії. Пріоритетними в списку напрямків допомоги понівеченій психіці є прицільна сучасна диференційна діагностика мозкової діяльності та робота в тілесно-орієнтованому напрямку: вегетативна терапія (В. Райх); соматичний процес (С. Келеман), рухові практики М. Фельденкрайза, соматотерапія П. Левіна, метод хакомі (Р. Курц); організмична психотерапія (М. Браун); бодинаміка (Л. Марчер); психотоніка (Ф. Гласер); процесуальна терапія (А. Міндел), рольфінг (І. Рольф), прикладна кінезіологія тощо.

Зауважте, не психологія, і не психотерапія у звичному розумінні, а саме соматотерапія, де велике значення має діагностика функціонування тіла і мозку, здоров'я нервової системи. Бо психотерапевтична робота чи відновлення гармонійних стосунків комбатанта з оточенням можуть бути приреченими на невдачу не тому, що погано працює психотерапевт, не тому, що змінилися обставини, характер людини, у неї недостатньо волі чи бажання, а тому, що виникли збої в її тілесній і мозковій діяльності. За таких умов соціальне і сімейне життя людини руйнується через дію факторів, невідконтрольних ні свідомості, ні несвідомому компоненту психіки. Его безсиле перед психофізіологічними і фізичними деформаціями. Про це треба добре пам'ятати спеціалістам-реабілітологам. Навіть позитивні зміни в психологічному здоров'ї людини будуть нетривкими під натиском імпульсів, які генерує нездорове тіло.

Психіатрична допомога, по яку звертаються люди, які припускають у себе порушення мозкової/психічної діяльності, часто не досягає результату з двох причин. Бо, по-перше, психофармакологічні засоби здебільшого застосовують для того, щоб “звільнити від страждань”, тобто не вилікувати, а поліпшити стан людини. Притлумлюючи біль, вони просто блокують відчуття і найчастіше демотивують рухатися далі в подоланні психологічних і психофізіологічних чинників недуги. Пігулка, часто призначена “всліпу”, стає єдиним омріяним способом поліпшення стану, але ігнорує ресурс особистості. По-друге, пігулка стигматизує, веде до залежності, викачує гроші на лікування і виводить людину в особливу категорію “психів”. Це тавро, поставлене самому собі, демотивує ще більше.

Підходячи радикально до питання реабілітації військових, людей з ПТСР і МРО, людей, які вживають або вживали психоактивні речовини

(наркотики, алкоголь), зазнали травми голови в дитинстві чи на фронті, контузії та серйозних порушень здоров'я в анамнезі, потрібно цілеспрямовано працювати в напрямку залучення професійної діагностики мозкових функцій. Така диференційна діагностика, наприклад за методом SPECT нейропсихіатра доктора Даніеля Амена (Клініка поведінкової медицини Амен, Каліфорнія), дасть змогу дібрати специфічні препарати, які не просто запишуть людей у пацієнти психлікарень, а допоможуть зрозуміти психофізіологічну проблему порушення мозкової діяльності, що змінює ставлення постраждалого до своєї проблеми (Амен, 1999). Чітке розуміння труднощів, з якими зіткнулася людина, усвідомлення нею свого стану як хвороби мозку – мозку як органу (подібно до того, як діабет – це результат недосконалої роботи підшлункової залози), яку потрібно лікувати, змінює ставлення людини до самої себе і надалі оптимізує психологічну роботу з клієнтом і його сім'єю. Замість того, щоб думати про себе як про імпульсивного, агресивного аб'юзера, людина знаходить опору в тому, щоб прийняти свій стан як такий, що потребує лікування, як будь-яку іншу хворобу. Отримавши карту сканованого мозку, людина зможе наочно побачити, як виглядає уражений мозок, які зони ушкоджені, та усвідомити, що пройти відповідне лікування потрібно, але не варто повністю покладатися на психофармакологію, яка дає примарне тимчасове полегшення. Варто прийняти рішення про паралельну довготривалу роботу над укріпленням свого Я.

Сьогодні є ризик, що оперативна підготовка клінічних психологів робить крен у бік усе більшого засилля психофармакології. Однак, знецінюючи психологічні інструменти, ми разом з водою можемо виплеснути і дитину. Застосування соматотерапії, різноманітних тілесно-орієнтованих практик є дієвим способом знівелювати травматичний досвід, дати стимул для розвитку волі до зцілення і посттравматичного зростання.

Принцип прив'язаності. Другий за значенням фронт відновлення душевної рівноваги – це порозуміння з близькими по духу людьми, потреба бути частиною спільноти-племені, команди, “сім'ї”. Статистика свідчить про те, що в горнилі війни потерпає не тільки фізичне здоров'я, а й прив'язаності (Дж. Боулбі). Війна розколює людську спорідненість, цінності. У часи ворожої навали близькість набуває особливої значущості, і водночас відбувається девальвація обставин і людей, які не пройшли випробування. Зростає кількість розлучень, ротацій партнерських зав'язків; люди відчують роз'єднаність, самотність і непотрібність. “Нас травмують не війни, особисті втрати чи природні катаклізми – нас травмує відокремленість”, – зауважує Себастьян Юнгер і

говорить про виживальну цінність людської спорідненості (Юнгер, 2023). Постає завдання пошуку групи підтримки – племені, яке не зрадить, буде близьким по духу і досвіду. Такою підмогою може стати групова динаміка в групах, організованих за зразком Ал-Анону, де кожний причетний проживає свої проблеми разом з побратимами – людьми зі схожими переживаннями. Такі групи, крім психологів, мають опікати командири, які ще там, на війні, стали “Турботливими Батьками” для своїх солдатів. Побратимство забезпечить дисципліну та організованість, взаємну відповідальність, яка була на фронті. Осередок ініціює інститут спонсорства, тобто запровадить цільову особистісну підтримку та відповідальність конкретної людини за те, щоб допомогти своєму підопічному пройти через складнощі перехідного періоду, подолати проблеми зі здоров’ям і психікою. Інституція “спільноти тих, хто вижив”, що підтримують одне одного, працює в обидва боки: оздоровлює і спонсора, і підопічного. Самоорганізованість гарантує послідовність, систематичність і тривалість роботи, яка вкрай важлива для змін і трансформацій.

Принцип діяльності. Зайнятість – найкращий лікар. Відійти від страждань можна, долучившись до осмисленої діяльності. Спільнота побратимів, яка завдяки правильно трактованій корпоративності буде захищати і просувати “своїх” на лікування, протезування, якісну довготривалу та коштовну реабілітацію, буде повноцінно співпрацювати із соціальними службами, що забезпечать працевлаштування та перенавчання тих, хто захоче опанувати іншу професію. Команда спеціалістів при такому осередку буде відповідати за свою діяльність перед “спільнотою побратимів” і комплексно вирішувати питання кожного свого члена. У такий спосіб буде подолано “безгоспність” і відкинутість, самотність і “психологічну недієздатність”, яка через певні обставини може стати одним із найстрашніших ворогів успішної реабілітації воїнів. Вибудовані спільно сенси будуть підтримувати “бойовий дух” і відповідний настрій.

Принцип оздоровлення близьких стосунків. Результати досліджень, у яких респондентами були ветерани війни у В’єтнамі, продемонстрували, що додатковий психологічний стрес (наприклад, нестабільність у сім’ї) достовірно збільшує ймовірність розвитку ПТСР (Юнгер, 2023). Низка подальших досліджень доводить, що пережити труднощі війни, непоправні втрати здоров’я, фізичну інвалідність, вимушену втрату домівок та переселення тощо допомагають тісні контакти з рідними, які розуміють, підтримують, моляться. Однак, як не дивно, але саме жінки у военний час частіше провокують розлучення, розривають стосунки, не витримують не стільки аб’юзу з боку своїх

чоловіків, скільки пов'язані з ними тривоги і напруження, які не можуть гармонійно асимілювати. Тому психологічна робота в спільноті побратимів має охоплювати близьке оточення воїна і лежати в площині психоедукації, просвітництва щодо особистісних, подружніх і сімейних проблем, відповідального батьківства і материнства, виховання дітей. Особистісні проблеми важливо відпрацьовувати на індивідуальних консультативних і психотерапевтичних зустрічах, які супроводжують групову психотерапевтичну роботу. Добре зарекомендувала себе тренінгова робота з формування комунікативних навичок, емоційної компетентності, дитячо-батьківських стосунків тощо. Психологічну роботу варто перемежовувати цікавими допоміжними заходами, просвітницькою роботою, лекціями, спільним дозвіллям та іншими формами роботи, які верстаються з потреб конкретної спільноти людей.

Принцип соціальності. Нарешті ми дісталися до ядерного принципу побудови роботи з комбатантами – соціального рівня, девізом якого є співробітництво, діяльність на благо соціуму як такого. Саме на цьому рівні осмислюється необхідність інтеграції людей, що пройшли горнило війни, у спільноту, вибудовується шана і подяка воїнам, і тут потрібно говорити про те, що вся ця робота має бути системною, а відтак організованою на найвищому рівні державного управління. Так само як в Ізраїлі реабілітацію воїна включено в систему організації оборонної стратегії держави, так і в Україні це має бути продумана система розгалужених по всій країні осередків, що на державному рівні надають усі інші форми допомоги комбатантам. Хаби комбатантів можуть стати не тільки центрами реабілітації, а й центрами політичного представництва ветеранів, центрами патріотичного виховання молоді. Зрозуміло, що така постановка питання декого може насторожити і викликати спротив, але іншого шляху немає. Люди, чиє життя було потрібне під час війни, мають відчувати свою затребуваність і в мирний час.

Принцип психологічної трансформації особистості. Підходи до роботи з наслідками травматизації можна поділити на дві групи. Частина психологів береться працювати з травматичним досвідом, заглиблюючись у болісні переживання, проживаючи і переживаючи їх, друга частина – попереджає про шкоду ретравматизації та прагне опрацювати травму по дотичній. Другий підхід, на нашу думку, є більш екологічним та ефективним. Ю. Швалб вважає, що зводити всю роботу з наслідками травматизації до подолання важких, негативних відчужень недоцільно. Місія психолога більш серйозна і відповідальна: потрібно вивести особистість комбатанта на більш високий рівень внутрішньої психічної організації, у простір реалізації нових суб'єктних здатностей,

здійснення себе як активної сторони самосвідомості, що дає змогу індивідові стати суб'єктом самого себе, суб'єктом "самобудівництва" власної особистості, кардинально змінити ставлення до себе і свого Его (Швалб, 2018).

Психічне здоров'я особистості визначається передусім тим, як вона взаємодіє з довкіллям, як адаптується до подій, що відбуваються в її житті, чи здатна вона приймати виважені рішення. Базовою, первинною формою такої взаємодії є переживання. Переживання – складний психологічний конструкт, який охоплює одночасно і емоцію, і ставлення до чогось/когось. Його характеристиками є предметність і змістовність, які зазвичай і спонукають до дії. Однак повторне переживання минулих жахів підкорює психіку та диктує деструктивні вчинки, бо в момент прояву слабо або й зовсім не рефлексується особистістю. Тобто людина не усвідомлює те, що переживає, а відтак і не може контролювати процес, у якому перебуває. У такі моменти нерозуміння істинної природи своїх емоцій, свого ставлення до предмета/змісту того, що переживається, неадекватні висновки та дії щодо зменшення страждання, негативний попередній досвід призводять до повторення і закріплення неефективних способів переживання, ведуть до ексцесів, що заважають вчасно та ефективно приймати актуальні виклики життя. Виходом із ситуації має стати переналаштування внутрішньої сфери переживання.

На противагу ідеї про те, що психологічне здоров'я порушується внаслідок реакції на стресори, важливо усвідомити, що психологічний дистрес – це лише вершина айсберга. Більш глибокими тут є не емоції, а ставлення. Категорія ставлень – це більш високий рівень внутрішньої організації людини. Потрібно висмикнути людину з кола деструктивних переживань і зробити ці переживання предметом її уваги, тобто зробити переживання предметом осмислення. Освоєння навички рефлексії допоможе зупинити емоційну ескаляцію та поверне важелі управління ситуацією.

Управляти – це взяти під контроль. Однак людина не всесильна і не може контролювати дійсність так, як би їй того хотілося. Важливо розвести функцію контролю і функцію впливу на ситуацію. Контролювати не означає впливати на ситуацію. Брак можливостей і повноважень виводить за межі спроможності в безлічі життєвих ситуацій. Людина не владна їх змінити – вона змушена змиритися і прийняти дещо таким, яким воно є в реальності. Отже, наступним кроком у розвитку внутрішньої компетентності комбатанта має стати диференціація форм контролю та можливостей. Прагнути контролю в ситуації, на яку не можна вплинути, недоцільно. Диференціація цих моментів дає змогу вийти на третій рівень (нагадаємо перші два: емоції, ставлення) і

правильно сформувані завдання, запланувати ефективні дії. Формування навичок вирішення життєво значущих задач і створення життєво значущих стосунків є основним завданням роботи з людьми, які переживають деструктивні переживання в неоднозначних кризових життєвих обставинах. Постановка психологічної задачі такого рівня передбачає вихід на рівень самоідентифікації особистості, тобто перебудови базового особистісного конструкта.

Принцип посттравматичного і духовного зростання. Сьогодні симптоми посттравматичного розладу з'являються не тільки у тих, хто пройшов бойові дії або перебуває на фронті, а й у тих, хто наразі живе в безпечних умовах. Людська психіка не може змиритися із вселенською несправедливістю того, що відбувається. Відбувається в Україні, відбувалося в Сараєво, у Чечні, Карабаху, африканських республіках. Осягнути картину боротьби Добра і Зла в країні, у якій формуванню духовності приділялося не так багато уваги, досить важко. Потрібна могутня дисоціація – потужний зсув на інший кут зору. Механізми такого зсуву, які допомагають виживати в нелюдських умовах, описав відомий психотерапевт, в'язень фашистського режиму Віктор Франкл (2020). Він наголошував, що потрібно освоїти не тільки горизонтальний “погляд з боку”, а й вертикаль трансцендентності – “виходу за межі” себе, свого еґо, обмежень свого життя. Змирення із ситуацією сформується тоді, коли вибудуються нові сенси, з'явиться нова позиція – усвідомлення себе частиною вселенського процесу. Така трансформація вкрай потрібна в роботі з негативним спадком стресових подій, алко- і наркозалежностями, межовим розладом особистості, які ускладнюють і без того складну реабілітацію комбатантів. Відповідна позиція може бути освоєна лише з розумінням істинної природи Душі, пошуком божественної точки входу і творення. Тому, як і в Ал-Аноні, потрібно шукати й розробляти свою новітню програму “Дванадцяти кроків” прийняття і зМИРення”. Адже новий час вносить нові корективи і в тему духовного змушніння також.

Висновки. Ми пропонуємо під опікою держави створити самотворчі спільноти побратимів, що надихаються цілями психологічного, соціального та духовного самовідновлення людей, які постраждали від війни. Групова консолідованість забезпечить спільноті доступ до якісних і різноманітних послуг низки спеціалістів з фізичної реабілітації та створить підмурівок для довготривалої психологічної роботи з людьми. У цьому проєкті провідну роль мають відігравати інститути самоврядування співдружності побратимів, які будуть вирішувати поточні питання спонсорства і психологічної підтримки (групова та індивідуальна робота) і забезпечать зв'язки з державою і

громадськістю, активну політичну і соціальну представленість, цінності цілісного та духовного Я.

Перспективи подальшого розвитку висунутих ідей полягають в апробації означених принципів психологічної та соціальної роботи з військовослужбовцями і математико-статистичній перевірці ефективності діяльності на їх основі.

Список використаних джерел

- Геродот (1993). *Історії в дев'яти книгах*. Київ: Наукова думка.
- Підтримка ментального здоров'я в часи війни (2023). Взято з <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viynu>
- Сошенко Т., & Габінська, А. (2018). *Ефективність психотерапії та фармакотерапії в лікуванні ПТСР у військовослужбовців і ветеранів*. Взято з <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/3%2896%29/pages-32-36/efektivnist-psihoterapiyi-ta-farmakoterapiyi-v-likuvanni-ptsr-u-viyskovosluzhbovciv-i-veteraniv#gsc.tab=0>
- Фісунов, А. (2022). *Посттравматичний синдром: прихована загроза*. Взято з <https://tyzhden.ua/posttravmatychnyj-syndrom-prykhovana-zahroza/>
- Франкл, В. (2020). *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*. Клуб Сімейного Дозвілля.
- Швалб, Ю. М. (2018). Становлення особистості як суб'єкта життєдіяльності. В Ю. М. Швалб (Ред.), *Особистісні детермінанти еколого-орієнтованої життєдіяльності* (с. 75–101). Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України.
- Юнгер, С. (2023). *Плем'я. Про повернення з війни і належність до спільноти*. Київ: Наш формат.
- Amen, D. G. (1999). *Change Your Brain – Change Your Life*. Three Rivers Press New York
- Crocq, M. A., & Crocq, L. (2000). From shell shock and war neurosis to posttraumatic stress disorder: a history of psychotraumatology. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2(1), 47–55.
- Friedman, M. J. (2009). Phenomenology of posttraumatic stress disorder and acute stress disorder In Antony, M. M., & Stein, M. B. (Eds.), *Oxford handbook of anxiety and related disorders*. New York: Oxford University Press.
- Grinker, R. R., & Spiegel, J. P. (1945). *Men under Stress*. Philadelphia, PA: Blakiston Company.
- Kardiner A. (1941). *The traumatic Neurosis of War*. N.Y.: Heber.
- Kardiner A., & Spiegel H. (1947). *War Stress and Neurotic lines*. N.Y: Hoeber.
- King, D. W., King, L. A., Foy, D. W., & Gudanowski, D. M. (1996). Prewar factors in combat related posttraumatic stress disorder: Structural equation modeling

with a national sample of female and male Vietnam veterans. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64 (3), 520–531.

Linehan, M. (2014). *Research on dialectical behavior therapy: summary of non-rct studies*. (2nd ed.). Guilford.

References

Amen D. G. (1999). *Change Your Brain - Change Your Life*. Three Rivers Press New York. (in English)

Crocq, M. A., & Crocq, L. (2000). From shell shock and war neurosis to posttraumatic stress disorder: a history of psychotraumatology. *Dialogues in Clinical Neuroscience*, 2(1), 47–55. (in English)

Fisunov, A. (2022). *Posttravmatychnyi syndrom: prykhovana zahroza* [Post-traumatic syndrome: a hidden threat]. Retrieved from <https://tyzhden.ua/posttravmatychnyj-syndrom-prykhovana-zahroza/> (in Ukrainian)

Frankl, V. (2020). *Liudyna v poshukakh spravzhnoho sensu. Psykholoh u kontstabori* [Man in search of true meaning. A psychologist in a concentration camp]. Klub Simeinoho Dozvillia. (in Ukrainian)

Friedman, M. J. (2009). Phenomenology of posttraumatic stress disorder and acute stress disorder In Antony, M. M., & Stein, M. B. (Eds.), *Oxford handbook of anxiety and related disorders*. New York: Oxford University Press. (in English)

Grinker, R. R., & Spiegel, J. P. (1945). *Men under Stress*. Philadelphia, PA: Blakiston Company. (in English)

Herodot (1993). *Istoriï v deviaty knykhakh* [Stories in nine books]. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian)

Kardiner, A. (1941) *The traumatic Neurosis of War*. N. Y.: Heber. (in English)

Kardiner, A., & Spiegel H. (1947). *War Stress and Neurotic lines*. N. Y: Hoeber. (in English)

King, D. W., King, L. A., Foy, D. W., & Gudanowski, D. M. (1996). Prewar factors in combat related posttraumatic stress disorder: Structural equation modeling with a national sample of female and male Vietnam veterans. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 64 (3), 520–531. (in English)

Linehan, M. (2014). *Research on dialectical behavior therapy: summary of non-rct studies*. (2nd ed.). Guilford. (in English)

Pidtrymka psykhiichnoho zdorovia v chasy viiny [Supporting mental health in times of war] (2023). Retrieved from <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/pidtrymka-mentalnoho-zdorovya-v-chasy-viyny> (in Ukrainian)

Shvalb, Yu. M. (2018). Stanovlennia osobystosti yak subiekta zhyttiediialnosti [Formation of personality as a subject of life activity]. In Yu. M. Shvalb (Ed.), *Osobystisni determinanty ekoloho-orientovanoi zhyttiediialnosti* [Personal determinants of ecologically oriented lifestyle] (pp. 75–101). Kyiv: Instytut psykholohii

imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. (in Ukrainian)

Soshenko, T., & Habinska, A. A. *Efektivnist psykhoterapii ta farmakoterapii v likuvanni PTSR u viiskovosluzhbovtiv i veteraniv*. Retrieved from <https://neuronews.com.ua/ua/archive/2018/3%2896%29/pages-32-36/efektivnist-psihoterapiyi-ta-farmakoterapiyi-v-likuvanni-ptsr-u-viyskovosluzhbovciv-i-veteraniv#gsc.tab=0> (in Ukrainian)

Yunger, S. (2023). *Plemia. Pro povernennia z viiny i nalezhnist do spilnoty* [Tribe About returning from the war and belonging to the community]. Kyiv: Nash format. (in Ukrainian)

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-166>

Климчук Розаліна Благовіста Сергіївна

доктор філософії із психології (аспірантка),
відділ психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
VHS-Bildungswerk GmbH,
м. Ашерслебен, Німеччина

<https://orcid.org/0009-0000-4742-2102>

blahovista@gmail.com

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У НІМЕЧЧИНІ: ВИКЛИКИ І ПЕРЕШКОДИ НА ШЛЯХУ САМОЗБЕРЕЖЕННЯ

Актуальність. Повномасштабна російська військова агресія змусила мільйони українців шукати притулку за кордоном, а серед країн ЄС за кількістю українських мігрантів лідирує Німеччина. Перебуваючи в сторонньому культурному середовищі, національна ідентичність українців зазнає змін як унаслідок свідомого переосмислення, так і несвідомих процесів.

Метою статті є визначення викликів і перешкод, яких зазнають українські мігранти на шляху збереження своєї національної ідентичності.

Методологія і наукові підходи. Стаття є оглядовою і ґрунтується на теоретичному моделюванні та узагальненні практичного досвіду роботи з мігрантами.

Результати. Описано низку чинників, що визначають напрям змін національної ідентичності українських мігрантів протягом періоду їхнього перебування в Німеччині, таких як значення умов виїзду, культурний шок, родинні зв'язки та соціальне залучення, міфи і дезінформація. Визначено стратегії поведінки в міжкультурних відносинах: інтеграція, сегрегація/сепарація, асиміляція та маргіналізація. Окреслено виклики і труднощі на різних рівнях їхнього прояву: особистісний, міжгруповий, структурно обумовлений, надгруповий – та запропоновано можливі шляхи їх подолання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Збереження національної ідентичності українських мігрантів у Німеччині – один із пріоритетних напрямів допомоги біженцям. Збереження, підтримання та розвиток національної ідентичності українських мігрантів є важливими умовами просвітництва світу щодо автентичної історії України та розвінчування російських міфів. Складні і багаторівневі стосунки мігрантів із суспільством, яке їх приймає, а також зміни їхньої національної ідентичності внаслідок цієї взаємодії вимагають подальших досліджень та розроблення практичних рекомендацій для психологів-практиків і керівників українських організацій за кордоном.

Ключові слова: національна ідентичність; міграція; акультурація; культурний шок; міжкультурні відносини.

Rozalina Blahovista S. Klymchuk

Ph.D. Student in Psychology at the Department of Small Group and Intergroup Psychology,

Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine,

VHS-Bildungswerk GmbH,

Aschersleben, Germany

<https://orcid.org/0009-0000-4742-2102>

blahovista@gmail.com

**NATIONAL IDENTITY OF UKRAINIAN MIGRANTS IN GERMANY:
CHALLENGES AND OBSTACLES TO PRESERVING THE SELF**

Relevance. Russia's full-scale military aggression has forced millions of Ukrainians to seek refuge abroad with Germany leading the EU in the number of Ukrainian migrants. Being in a foreign cultural environment, the national identity of Ukrainians is undergoing changes, both as a result of conscious rethinking and unconscious processes.

The purpose of the article is to identify the challenges and obstacles faced by Ukrainian migrants in preserving their national identity.

Methodology and scientific approaches. The article is a review, based on theoretical modeling and generalization of practical experience in working with migrants.

The results of the study are as follows. A number of factors that determine the direction of changes in the national identity of Ukrainian migrants during their stay in Germany were described, including the importance of the conditions of departure, culture shock, family ties and social involvement, myths and misinformation. The strategies of behavior in intercultural relations were identified as follows: integration, segregation/separation, assimilation, and marginalization. The challenges and difficulties were delineated at various levels of their manifestation, including personal, intergroup, structural-caused, and supragroup. Additionally, potential solutions to overcome these challenges were proposed.

Practical significance, conclusions and perspectives. Preserving the national identity of Ukrainian migrants in Germany is one of the priority areas of refugee assistance. Preserving, maintaining, and developing the national identity of Ukrainian migrants are important conditions for educating the world about the authentic history of Ukraine and debunking Russian myths. The complex and multilevel relations between migrants and the host society, as well as changes in their national identity as a result of this interaction, require further research and the development of practical recommendations for practicing psychologists and leaders of Ukrainian organizations abroad.

Keywords: national identity; migration; acculturation; culture shock; intercultural relations.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. За даними Центрального реєстру іноземців (Mediendienst Integration, 2021), від початку повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну близько 1,15 мільйонів українців знайшли притулок у Німеччині. Довготривале перебування в іншій країні, особливо за умов біженства, може істотно вплив на розвиток і зміни національної ідентичності мігрантів. Національна ідентичність як почуття належності до певної нації відіграє вирішальну роль у підтриманні історичної та культурної спадщини, збереженні мови і традицій, а також забезпеченні певного рівня самосвідомості нації. Крім цього, особливостями національної ідентичності можна пояснити інтерпретацію індивідом та спільнотою конкретних історичних подій, фактів і сьогодення загалом. Власне, 24 лютого 2022 року ми і світ стали свідками прояву збережувальної функції національної ідентичності українців: наша нація розвіяла поширену в Росії ілюзію щодо очікування українцями “звільнення” і, після першого шоку від початку повномасштабної війни, згуртувалася й дала відсіч ворогові на полі бою фізичному та інформаційному.

Мета статті полягає у визначенні викликів і перешкод, яких зазнають українські мігранти на шляху збереження своєї національної ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У світі сучасних подій українське суспільство все чіткіше починає усвідомлювати важливість національної ідентичності. І хоча проблемі збереження національної ідентичності мігрантів дослідники приділяють, на нашу думку, наразі недостатньо уваги, національна ідентичність та шляхи її формування і збереження стають предметом усе більшої кількості досліджень.

Так, П. Горностай наголошує, що зникнення національної ідентичності та руйнація колективної пам'яті призводять до загибелі групи, навіть якщо її члени залишаються живими. Він окреслює такі шляхи збереження національної ідентичності: 1) захист, зміцнення та поширення української мови серед українців; 2) розширення території української ідентичності (повернення первісного значення поняття “Русь” на українські терени і його розмежування з поняттям “московія”); 3) зміцнення історичної пам'яті, відвоювання історичної ідентичності шляхом руйнування російських міфів про “один народ”, “возз'єднання” тощо і формування власної міфології; 4) деколонізація культури (Горностай, & Чорна, 2022, с. 15–16). Крім того, дослідник говорить про значення колективних травм для національної ідентичності, оскільки суспільство напручує певні форми типового реагування на травму, які

закріплюються в національній ідентичності (Горностаї, 2023).

Схожих висновків дійшла і С. Бойко (2022), яка зазначає, що формування національної і національно-культурної ідентичностей в умовах російсько-української війни передбачає: 1) розширення сфери спілкування українською мовою; 2) забезпечення доступу до достовірної інформації та розвиток критичного мислення; 3) формування національної свідомості і самосвідомості; 4) виховання національної гідності і протистояння проявам національної меншовартості; 5) реалізація ефективних реформ; 6) подолання ксенофобії і нетерпимості; 7) забезпечення політичної рівності громадян України за чинним законодавством, звернення уваги на спільність громадянської культури та ідеології; 8) виховання молоді на основі національних цінностей (Бойко, 2022, с. 20).

Говорячи про збереження етнічної ідентичності української діаспори в Бразилії, І. Підкурова (2021) зауважує, що в питанні збереження ідентичності українських мігрантів важливу роль відіграють різні сфери діяльності. *Церква* надає духовну підтримку і духовні настанови; *школа* забезпечує освіту й виховання нових поколінь, сприяючи збереженню культурної спадщини; *громадсько-політичні і культурні об'єднання* допомагають мігрантам адаптуватися в іноетнічному середовищі та водночас просують і культивують їхні національні традиції.

Для мігрантів, які знайшли притулок у Німеччині, велике значення має і конфігурація умов переїзду. Особливо болісно може сприйматися переїзд до поселення, яке є більшим або меншим від місця проживання в Україні. Результати досліджень І. Губеладзе (2016), яка вивчала особливості зміни ідентичності сільської молоді в ситуації переїзду до міста, ілюструють неузгодженість і внутрішній конфлікт ідентичностей у ситуації такої форми міграції. Дослідниця виокремлює дві стадії трансформації ідентичності сільської молоді в місті, які залежать від спрямування змін. Для нашого дослідження особливо цінним є її опис першої стадії. Студенти, незалежно від їхніх намірів повернутися в село чи залишитися в місті, відчувають неузгодженість: на протигагу до мотивації на самоздійснення в місті накладається супротив прийняттю норм і цінностей міста. Обидві групи протиставляють себе міським одноліткам, намагаючись зберегти позитивний образ власного Я. (Губеладзе, 2016, с. 120-121). Можна провести паралель з українськими мігрантами в Німеччині, де мотивацію до самоздійснення підміняє (або до неї додається) тиск необхідності адаптації до нової країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження здійснювалося на основі огляду наукової літератури, аналізу преси та

інтернет-ресурсів (дописів у соціальних мережах Facebook, Instagram, Telegram), а також професійного спілкування з мігрантами (психологічне консультування, соціально-педагогічний супровід, консультування з приводу інтеграції на німецькому ринку праці).

Ми виокремлюємо такі функції національної ідентичності: 1) збережувальна: полягає в збереженні культурної та історичної спадщини; 2) формотворча: завдяки їй формуються самосвідомість і самоідентичність індивіда, розуміння свого місця у світі; 3) стабілізаційна: підтримання соціальної і політичної стабільності в країні; 4) мотиваційна: надає індивідові мотивацію діяти на користь своєї нації; 5) захисна: національна ідентичність допомагає індивідові зберегти свою культуру і мову, навіть якщо він перебуває в середовищі, яке ставить за мету його асимілювати.

Значення умов виїзду. Зважаючи на контекст воєнного вторгнення Росії в Україну, більшість українських мігрантів у Німеччині є біженцями, тому фокус нашої уваги буде спрямований переважно на них. Важливим фактором, що прямо та опосередковано впливає на їхнє самопочуття і національну ідентичність, є умови виїзду в Німеччину, а саме: соціальний статус і матеріальне становище в Україні (їх погіршення/поліпшення в Німеччині); величина міста, до якого здійснено переїзд (село, містечко, місто, мегаполіс); локація місця поселення і загальні соціальні настрої в ньому; збереженість житла, майна і місця проживання в Україні (чи є куди повертатися?); виживання значущих інших (чи є до кого повертатися?); здійснення переїзду групою (родиною, з друзями, знайомство в дорозі) чи поодиночі; рівень спонтанності і підготовленості виїзду (потрібно було негайно рятуватися чи рішення приймалося у відносно спокійних умовах?); соціальні зв'язки в Німеччині (чи було до кого їхати в Німеччину?); упередженість щодо переїзду (чи було почуття провини або зради?). Можна припустити, що ці умови в поєднанні з досвідом перших контактів з німецьким суспільством можуть визначати емоційну забарвленість усього часу перебування в Німеччині, а інтенсивність допомоги (волонтерської, інституційної) і почуття солідарності та емпатії суттєво підвищують резильєнтність мігрантів.

Культурний шок. Після того, як перші емоційні враження від переїзду вщухають, починається процес адаптації до соціального середовища. На цьому етапі мігрант стає відкритим до сприйняття особливостей культурного і соціального устрою в Німеччині. Через досвід взаємодії з місцевим населенням відбувається практичне сприймання схожості і відмінностей з культурним та соціальним устроєм в Україні. Якщо відмінності домінують, то перебування в іноземному соціальному середовищі може викликати культурний шок у мігрантів

(Stahl, 1998). Цей стан може проявлятися: почуттям втрати, розлученості та невдоволення, що пов'язано зі змінами у звичках, мові та соціальних нормах; почуттям невпевненості і незручності у взаєминах з місцевими жителями; відчуттям невміння поводитися згідно з місцевими нормами; фізичними симптомами: головним болем, безсонням, втому, змінами апетиту, загостренням хронічних захворювань; змінами настрою та емоційного стану, тривогою, депресією, роздратуванням, підвищеною чутливістю тощо; відчуттям неприйняття і незгоди з місцевими або власними культурними цінностями й традиціями. Останній симптом може великою мірою ускладнювати процес адаптації мігрантів і перешкоджати здійсненню адекватної міжкультурної комунікації. Можна виокремити такі способи подолання культурного шоку: інформування щодо німецької культури і звичаїв; розуміння особливостей німецького соціального та інституційного устрою; підтримка з боку місцевих мешканців та обмін досвідом з іншими мігрантами; участь у місцевих заходах та активна соціалізація; вивчення мови; професійна психологічна допомога.

Родинні зв'язки і соціальне залучення. Українські мігранти, які потрапили до Німеччини з родиною, можуть отримувати користь від підтримки та почуття солідарності. Родина, як перший інститут соціалізації, здійснює прямий вплив на розвиток і підтримання національної ідентичності мігрантів. Особливо важливу роль відіграє родина у формуванні національної ідентичності дітей, які були змушені переїхати до Німеччини зі своїми батьками: рівень національної ідентичності дітей мігрантів залежить від сили зв'язку батьків з рідною країною. Отже, від збереження національної ідентичності батьків залежить те, який рівень національної самосвідомості можна очікувати від молодого покоління мігрантів і навіть який подальший життєвий шлях вони обиратимуть. Не слід оминати увагою і супротивний ефект, коли в ситуації перебування в Німеччині можуть загострюватися міжособистісні внутрішньосімейні конфлікти. Причиною цього можуть стати наслідки вищезгаданого культурного шоку, незадовільна ситуація проживання (кілька сімей в одній квартирі, невідповідність кількості кімнат звичній ситуації проживання), фінансова ситуація (погіршення порівняно із ситуацією в Україні), пониження соціального статусу тощо.

На окрему увагу заслуговує феномен сварки, досить поширений в українському суспільстві. Л. Чорна звертає увагу на те, що “систематичні, образливі та неконструктивні сварки серед українців не є ознакою демократичних процесів у суспільстві”, а навпаки, сприяють розділенню суспільства за другорядними ознаками (Чорна, 2023, с. 96). Унаслідок високої напруженості й тривожності, які виникають у ситуації міграції, цей феномен може посилювати негативні впливи на національну ідентичність.

Залученість до соціального життя в Німеччині може, зі свого боку, поліпшувати самопочуття мігрантів і великою мірою допомагати справлятися з наслідками культурного шоку. Представленість української діаспори в культурних заходах (наприклад, міські свята і ярмарки) не лише сприятливо впливає на самопочуття мігрантів, а й допомагають німецькому суспільству формувати толерантне ставлення до українських мігрантів завдяки більшій поінформованості про їхню культуру. Залучення до міжособистісних соціальних зв'язків з місцевим населенням та їх зміцнення також сприяють підвищенню толерантності населення, а отже, і конструктивній взаємодії між цими групами.

Міфи біженців щодо німецького суспільства. Зважаючи на вимушений характер міграції і травматичні впливи війни, яких більшою чи меншою мірою зазнали переселенці, важливо зазначити, що ступінь їхньої поінформованості щодо особливостей правового, соціального та економічного устрою Німеччини виявився передбачувано низьким. В умовах невизначеності в емігрантів зростає відчуття тривожності, що призводить до інтенсивного споживання медіапродукції (Telegram, Facebook, Instagram тощо), – як для того, щоб отримати новини з України, так і для того, щоб набути алгоритму дій у новій країні. Це робить переселенців вразливими до поширення дезінформації (зокрема за принципом “сарафанного радіо”) і призводить до міфотворення. На основі досвіду нашої практики консультування і надання допомоги українським біженцям у Німеччині ми виокремили такі міфи.

Міф “Соціальна допомога припиняється, якщо не класти іспит по завершенні інтеграційних курсів успішно”. Важливість опанування німецької мови для полегшення адаптації в новій країні складно переоцінити. Попри те, що знання англійської може допомогти у вирішенні окремих питань, життя в Німеччині, особливо в сільській місцевості і в невеликих містах, потребує знання німецької мови хоча б на базовому рівні.

Розвінчання міфу: інтеграційні курси (нім. *Integrationskurs*) завершуються іспитом зі знання мови на рівні B1 і тестом на знання німецького суспільного устрою, політики, історії, культури та правової системи (нім. *Einbürgerungstest*). Інтеграційні курси фінансує Федеральне відомство зі справ міграції та біженців (нім. *BAMF*) за умови, що особа отримує соціальні виплати і не в змозі сама оплатити курси та іспити. Тривалість курсів становить 700 академічних годин (академічна година – 45 хв.). Соціальна допомога для безробітних (нім. *Bürgergeld*) виплачується державною службою зайнятості (нім. *Jobcenter*) і жодним чином не залежить від успішності складання іспиту. Окрім цього, недостатній результат іспиту (рівні A1 іа A2) дає мігрантові право на

проходження повторного курсу тривалістю 300 академічних годин зі складанням другого іспиту.

Міф “Соціальна служба Німеччини безпідставно вилучає дітей українських біженців із сімей”. Така дезінформація поширюється серед мігрантів і призводить до підвищення їхньої тривожності.

Розвінчання міфу: за даними журналістської організації StopFake (2022), такі повідомлення, які не мають підтверджень, поширюють агенти російської пропаганди. А проте німецьке законодавство не толерує жодних проявів агресії щодо дітей, а соціальна служба захисту дітей та молоді (нім. *Jugendamt*) може розпочати перевірку після звернення вчителя, вихователя або інших осіб, які стали свідками жорстокого поводження. У разі виявлення загроз безпеці дитини в родині служба може вдатися до відповідних дій: від призначення помічника у вихованні (нім. *Familienhelfer*) до вилучення дитини з родини.

Міф “Німецькі закони жорсткі й розглядають мігрантів як людей другого сорту”. У мігрантів може скластися таке враження з огляду на складнощі бюрократичних процесів у Німеччині. Листи з проханням додавання документів, надання доказів, розписок тощо посилюють таке уявлення. У деяких випадках виникають диспозиційні атрибуції до таких дій держслужбовців: у них вбачається особистісна неприязнь та дискримінація, хоча це є звичайним проявом дотримання законів. До того ж для української молоді характерне прагнення змінювати й контролювати своє життя і водночас покладати відповідальність за все на владу (Жадан, 2019). Німецьке ж суспільство керується принципом прав та обов’язків. Людина має право на певну допомогу, але – зі свого боку – зобов’язана виконувати вимоги, які висуває до неї держава.

Розвінчання міфу: попри складність і заплутаність німецької бюрократії, німецькі закони є структурованими і їх виконують усі актори соціальної взаємодії. Мігранти ж, хоч і не є громадянами Німеччини, отримують такий же набір прав та свобод, як і громадяни, але з певними винятками. Наприклад, не мають права голосувати або балотуватися на виборах і працювати за певними професіями (робота в поліції, армії тощо).

Міф “Після проходження інтеграційних курсів державна служба зайнятості Німеччини змушуватиме йти на важку, “брудну” роботу або змушуватиме повертати кошти соціальної допомоги назад”. Система соціальної підтримки Німеччини має істотні відмінності від реалій української соціальної допомоги. Систематичне й чітке виконання законів, характерне для німецького суспільства, може навіть посилювати культурний шок у мігрантів та оцінюватися як прискіпливість німців. Водночас сприйняття виснажливої праці як невід’ємного складника

успіху (і, подеколи, комфорту), яке змалечку підкріплюється прислів'ями на зразок “хто не працює, той не їсть”, “безкоштовний сир буває лише в мишоловці” тощо, викликає когнітивний дисонанс у мігрантів. Тому отримання законно виплаченої соціальної допомоги спричиняє тривогу і фантазії щодо “покарання” за неї важкою працею або необхідністю “віддавати борг”. Досить високі показники недовіри і критичного ставлення українців до органів влади, як це засвідчили результати всеукраїнського репрезентативного опитування “Стан суспільної свідомості в Україні під час повномасштабного російського вторгнення”, здійсненого Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у 2024 році, просякуються на німецьку владу та підсилюють ефект цього міфу.

Розвінчання міфу: кожна особа, яка перебуває в Німеччині на законних підставах, має право на соціальну допомогу. Для позначення цього права в німецькій мові використовують слово “*Anspruch*”, що означає право або можливість отримати щось, чи то пільга, винагорода, чи то привілей, і має семантичну відмінність від слова “*Recht*”. Воно є ширшим і позначає те, що дозволено або передбачено законом. Соціальна допомога враховує прожитковий мінімум (нім. *Regelsatz*) і кошти на житло (орендна плата, плата за комунальні послуги і тепlopостачання, крім плати за електроенергію). Таким чином Німеччина забезпечує права людини та знижує рівень злочинності. Соціальну допомогу працездатному населенню виплачує державна служба зайнятості (нім. *Jobcenter*). Вона також відповідає за інтеграцію безробітних на ринку праці і має право направити клієнта (саме такий статус має безробітний) на курси підвищення кваліфікації, заходи з активізації та професійної інтеграції (нім. *Maßnahmen zur Aktivierung und beruflichen Eingliederung*, аналогів в Україні немає) або запропонувати роботу. Служба саме пропонує роботу, але не має права змушувати до неї – таким чином забезпечуються свободи людини. Клієнт зобов'язаний повернути виплати із соціальної допомоги лише за умови, якщо він влаштувався на роботу й отримує заробітну платню, але не повідомив про це службу зайнятості. Ситуація іншої “подвійної допомоги” (виплата пенсії без попереднього скасування соціальної допомоги, отримання аліментів тощо) також призводить до необхідності повернення коштів. Повернення виплат враховує лише чітко визначений час (місяці, тижні, дні), коли умови отримання допомоги не було виконано.

Стратегії поведінки в міжкультурних відносинах. Дослідження показують, що вибір стратегії поведінки в міжкультурних відносинах впливає на ефективність психологічної та соціокультурної адаптації мігрантів до нового соціального середовища (Berry, Phinney, & Vedder,

2006). Дж. Беррі (Berry, 1997) пропонує чотирирівневу модель акультурації і виділяє такі форми акультурації як процесу, протягом якого мігранти розвивають взаємозв'язки з культурою суспільства, що приймає, залишаючи аспекти культури свого походження: 1) інтеграція: у мігрантів залишається зв'язок з культурою свого походження і вони здатні до ефективної та адекватної взаємодії з культурою суспільства, що приймає; 2) сегрегація/сепарація: зберігається культура походження, а вплив культури суспільства, що приймає, мігрант відхиляє. Унаслідок цієї стратегії виникають паралельні культурні суспільства, що існують поряд із суспільством, що приймає (деякі громади турків та арабів у німецьких містах, пізні переселенці в Німеччині тощо); 3) асиміляція: відмова від культури походження та її заміна культурою суспільства, що приймає; 4) маргіналізація: відмова від культури походження без контакту з культурою суспільства, що приймає. Цю форму акультурації можна часто спостерігати у мігрантів, які мають травматичний досвід дискримінації (Berry, 1997).

Для описаних видів акультурації характерний різний рівень адаптації мігранта до суспільства, що приймає. Найефективнішою стратегією взаємодії вважають інтеграцію, причому цей процес вимагає відкритості суспільства, що приймає, і його готовності до толерантного ставлення та певних культурних змін. У Німеччині говорять про це так: "Integration ist keine Einbahnstraße" (Інтеграція – це не дорога з одностороннім рухом). Національна ідентичність мігрантів же, зі свого боку, тісно взаємопов'язана зі стратегіями міжкультурної взаємодії.

Виклики і труднощі. Процес збереження національної ідентичності може бути пов'язаний для українських мігрантів з низкою складнощів, причини яких можна розглядати на таких рівнях: 1) особистісний: кризи ідентичності, особливості індивідуального досвіду, втрата почуття соціальної безпеки; 2) міжгруповий: тиск з боку німецького суспільства, міжгрупові конфлікти, дискримінація; 3) структурно зумовлений: нерозуміння внутрішніх суспільних процесів, особливостей роботи державних структур та організації побуту; 4) надгруповий: соціальні стереотипи, домінуючі наративи, упередження. Інтенсивність і спрямованість впливу описаних факторів на національну ідентичність українських мігрантів може залежати від описаних вище умов їхнього переїзду, рівня розвитку та спрямування національної ідентичності перед переїздом, а також сили прояву самих факторів.

Один із найбільш болючих викликів полягає в дискримінації, якої українці можуть зазнавати на роботі, в освітніх закладах і в повсякденному житті. Хоч дискримінація і засуджується в Німеччині на

офіційному рівні, ця проблема проявляється в різних сферах суспільства – від пересічних членів громади до високопосадовців. Українці найчастіше можуть стикатися з проявами дискримінації в Східній Німеччині. Це спричинено історичними особливостями (тривалий час окупації (про)радянською владою) і, внаслідок цього, поширенням російських нарративів у суспільстві. Іншим фактором, що призводить до поширення дискримінації українських мігрантів і біженців зокрема, є загальне невдоволення населення, яке працює, соціальною політикою Німеччини. Фрустрація зсувом справедливості (безробітні є частково більш соціально захищеними, ніж низькооплачувані працівники) може знаходити вихід у неприхильному ставленні до мігрантів. О. Яремчук зауважує, що для Німеччини характерна етнічна модель нації, а не погляд на націю як на громадянсько-політичне співтовариство (Яремчук, 2020, с. 98), що також може спричиняти ризики дискримінації. Позитивно на рішення проблеми дискримінації мігрантів у Німеччині можуть вплинути такі заходи: активне пропагування українських нарративів у масмедіа і соціальних медіа, просвітницька робота населення у сфері причин та історичного підґрунтя російсько-української війни, стимуляція міжгрупових зв'язків місцевого населення з мігрантами.

Хоч німецьке суспільство має багатий досвід вирішення проблем, пов'язаних з міграцією (гастарбайтери з Туреччини у 1960-х роках, пізні переселенці наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років, криза біженців із Сирії у 2015–2016 роках), стереотипізація і стигматизація мігрантів, зокрема біженців, і досі є актуальною проблемою. Сприйняття біженців як неосвічених і матеріально незабезпечених переселенців з країн, що розвиваються, призводить до наростання соціальної напруженості та невдоволення серед місцевого населення. Так, матеріальні блага мігрантів (авто, прикраси, одяг) та особливості зовнішності (манікюр, макіяж, стиль) місцеві мешканці можуть сприймати як ознаку заможності мігрантів і недоцільності надання їм соціальної допомоги та захисту. Таким чином проявляється й упередження щодо біженців як економічних мігрантів. Просвіта населення щодо причин біженства та особливостей російсько-української війни могла б сприятливо вплинути на вирішення проблем стереотипізації, стигматизації та упереджень.

Крім того, мігранти можуть відчувати втрату почуття соціальної безпеки, особливо в період адаптації до нової культури і середовища. Відчуття ізоляваності та невпевненості у своїх можливостях у новій країні може призвести до переживання стресу і тривоги. Недостатня поінформованість мігрантів щодо наявних у Німеччині засобів допомоги та способів вирішення проблем теж негативно впливає на почуття соціальної безпеки. Крім цього, недотримання українськими мігрантами

інформаційної гігієни спричинює поширення дезінформації та міфів, що деструктують почуття безпеки. Просвітницька діяльність мігрантів щодо соціальної системи, прав та обов'язків населення і державних служб може укріплювати їхнє почуття безпеки. Професійна психологічна і соціально-педагогічна робота також може позитивно впливати на означену проблему.

Висновки. Через війну в Україні велика кількість українців знайшли притулок у Німеччині. Умови їхнього виїзду і досвід перших контактів з німецьким суспільством мають важливе значення для української національної ідентичності. Збереження національної ідентичності гарантує підтримання історичної і культурної спадщини, забезпечення самосвідомості та політичної стабільності, а також захисту культури і мови українців. Мігранти з України стикаються з низкою проблем та викликів, подолання яких є важливою умовою збереження їхньої національної ідентичності. Оскільки тема репатріації виправдано є одним із пріоритетних напрямків для України, збереження, підтримання та розвиток національної ідентичності мігрантів заслуговують на особливу увагу дослідників та потребують ґрунтовних розвідок у цій сфері. Більше того, дослідження національної ідентичності мігрантів є важливими незалежно від їхніх планів на майбутнє. Українська діаспора за кордоном допомагає зміцнювати міжнародні зв'язки і може стати осередком просвіти світу щодо автентичної історії України та розвінчування міфів, створених задля і внаслідок російської імперіалістичної експансії.

Список використаних джерел

Бойко, С. (2022). Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий Альманах*, 30, 17–22. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2>

Горностаї, П. П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: ІМЕКС-ЛТД. Взято з https://lib.iitta.gov.ua/738684/1/Gornostai_Collective_traumas.pdf 3

Горностаї, П. П., & Чорна, Л. Г. (Ред.) (2022). *Міжгрупова взаємодія в умовах війни: ідентичності, картини світу, долання травми*, Матеріали круглого столу. Київ: Талком. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf>

Губеладзе, І. (2016). *Сільська молодь у місті: пошук ідентичності*. Київ: Міленіум. Взято з https://lib.iitta.gov.ua/705559/1/Monograph_Hubeladze.pdf

Жадан, І. (2019). Комуникативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 20–26. doi: 10.33120/ssj.vi43(46).20.

Інститут соціальної та політичної психології. (2024). *Стан суспільної свідомості на третьому році повномасштабного російського вторгнення: результати моніторингу громадської думки*. [Пресреліз] Взято з <https://ispp.org.ua/2024/04/01/2024-pres-reliz-stan-suspilnoii-svidomosti/>

Підкуркова, І. (2021). Проблема збереження етнічної ідентичності української діаспори в Бразилії. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 4(51). <https://doi.org/10.21564/2663-5704.51.242019>

Чорна, Л. Г. (2023). Сварки між українцями як феномен міжгрупової взаємодії. В *Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу*, Матеріали конференції. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, с. 90–96. Взято з <http://gorn.kiev.ua/group/2023-Actual-problems-of-small-group-psychology.pdf#page=91>

Яремчук, О. В. (2020). *Історична психологія: націєтворчий потенціал*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/2021/02/25/yaremchuk-o-v-monografiya-istorichna-psixologiya-naciyetvorchij-potencial/>

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-34. doi: <http://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>

Berry, J., Phinney, J., & Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. *Applied Psychology*, 55, 303–332. <http://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>.

Froehlich, L., Martiny, S. E., & Deaux, K. (2020). A longitudinal investigation of the ethnic and national identities of children with migration background in Germany. *Social Psychology*, 51(2), 91–105. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000403>

Mediendienst Integration. (2024). *Kriegsflüchtlinge aus der Ukraine in Deutschland*. *BMI; Ausländerzentralregister. Statista*. Взято з <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1294820/umfrage/kriegsfluechtlinge-aus-der-ukraine-in-deutschland/>

Stahl, G. (1998). *Internationaler Einsatz von Führungskräften*. München; Wien: Oldenbourg Verlag.

StopFake. (2022). *Fake: в українських біженців у Німеччині відбирають дітеї за емоції та апетит*. Взято з <https://www.stopfake.org/uk/fejk-v-ukrayinskih-bizhentsiv-u-nimechchini-vidbirayut-ditej-za-emotsiyi-ta-apatit/>

References

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34. doi: 10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x (in English)

Berry, J., Phinney, J., & Vedder, P. (2006). Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation. *Applied Psychology*, 55, 303–332.

<http://doi.org/10.1111/j.1464-0597.2006.00256.x>. (in English)

Boyko, S. (2022). *Formuvannia natsionalnoi identychnosti ukrayinskoï molodi v umovakh rosiïsko-ukrayinskoï viiny. Ukrainoznavchyi Almanakh* [The formation of the national identity of Ukrainian youth in the conditions of the Russian-Ukrainian war], 30, 17–22. <https://doi.org/https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.2> (in Ukrainian)

Chorna, L. H. (2023). Svarky mizh ukraintsyamy yak fenomen mizhhrupovoi vzaiemodii [Quarrels between Ukrainians as a phenomenon of intergroup interaction]. *Aktualni problemy psykholohii malykh hrup v umovakh viiny ta povoiennoho chasu: materialy konferentsii*. Kyiv: Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, pp. 90–96. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/group/2023-Actual-problems-of-small-group-psychology.pdf#page=91> (in Ukrainian)

Froehlich, L., Martiny, S. E., & Deaux, K. (2020). A longitudinal investigation of the ethnic and national identities of children with migration background in Germany. *Social Psychology*, 51(2), 91–105. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000403> (in English)

Gornostai, P. P. (2023). *Psykhologhiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective traumas]. Kropyvnytskyi Imeks-LTD. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/738684/1/Gornostai_Collective_traumas.pdf (in Ukrainian)

Gornostai, P. P., & Chorna, L. H. (Eds.) (2022). *Mizhhrupova vzaiemodiiia v umovakh viiny: identychnosti, kartyny svitu, dolannia travmy: materialy kruhloho stolu* [Intergroup interaction in conditions of war: identities, worldviews, overcoming trauma: materials of a round table]. Kyiv: Talkom. Retrieved from <http://gorn.kiev.ua/group/Intergroup-Interaction-in-War-Time.pdf> (in Ukrainian)

Hubeladze, I. (2016). *Silska molod u misti: poshuk identychnosti* [Rural youth in the city: the search for identity] Kyiv: Milenium. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/705559/1/Monograph_Hubeladze.pdf (in Ukrainian)

Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. (2024). *Stan suspilnoi svidomosti na tretomu rotsi povnomasshtabnoho rosiïskoho vtorhnennia: rezultaty monitorynhu hromadskoi dumky* [The State of Public Consciousness in the Third Year of the Full-Scale Russian Invasion: Results of Public Opinion Monitoring] [Pres-reliz]. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2024/04/01/2024-pres-reliz-stan-suspilnoii-svidomosti/> (in Ukrainian)

Mediendienst Integration. (2024). *Kriegsflüchtlinge aus der Ukraine in Deutschland*. BMI; Ausländerzentralregister. Statista. Retrieved from: <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1294820/umfrage/kriegsfluechtlinge-aus-der-ukraine-in-deutschland/> (in German)

Pidkurkova, I. (2021). Problema zberezhenia etnichnoi identychnosti ukrayinskoï diaspory v Brazylïi [The problem of preserving the ethnic identity of the Ukrainian diaspora in Brazil]. *Visnyk NYUU imeni Yaroslava Mudroho. Seriia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*, 4(51). <https://doi.org/10.21564/2663-5704.51.242019> (in Ukrainian)

Stahl, G. (1998). *Internationaler Einsatz von Führungskräften*. München; Wien: Oldenbourg Verlag. (in German)

StopFake. (2022). *Fake: v ukrainskykh bizhentsiv u Nimechchyni vidbyraiut ditei za emotsii ta apetyt* [Fake: children of Ukrainian refugees in Germany are selected for emotions and appetite]. Retrieved from <https://www.stopfake.org/uk/fejk-v-ukrayinskih-bizhentsiv-u-nimechchini-vidbirayut-ditej-za-emotsiyi-ta-apetit/> (in Ukrainian)

Yaremchuk, O. V. (2020). *Istorychna psykholohiia: natsiietvorchyi potentsial* [Historical psychology: nation-building potential]. Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2021/02/25/yaremchuk-o-v-monografiya-istorichna-psixologiya-naciyetvorchij-potencial/> (in Ukrainian)

Zhadan, I. (2019). Komunikatyvnyi potentsial rozvytku hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi [Communicative potential for the development of civic competence of student youth]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 43 (46), 20–26. doi: 10.33120/ssj.vi43(46).20. (in Ukrainian)

УДК 159.9:316.35:323.21

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-167>

Палагнюк Ольга Василівна

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник

відділу психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна,

<https://orcid.org/0000-0002-1152-2133>

o.palahnyuk@chnu.edu.ua

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДОВІРИ ДО ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ
У ГРУПАХ ГРОМАДЯН НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
І ЗА КОРДОНОМ В УМОВАХ ЗОВНІШНЬОЇ ВОЄННО-
ПОЛІТИЧНОЇ АГРЕСІЇ**

Актуальність дослідження полягає в необхідності емпіричного вивчення вертикальної інституційної довіри як компонента психологічного образу політичної влади в різних групах українців у контексті проблеми соціальної солідарності громадян.

Мета – представлення результатів емпіричного дослідження особливостей довіри до політичної влади в контексті проблеми соціальної солідарності громадян в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії.

Методологія і наукові підходи. В емпіричному дослідженні взяли участь 1128 респондентів віком 18-55 років і старше, які проживають у різних частинах України, а також у країнах Європи (Німеччині, Австрії, Італії); брали участь у громадських і волонтерських організаціях до і з початком війни, характеризуються різним “типом поведінки” в умовах війни та релігійною належністю. Емпірична верифікація концептуальних теоретичних положень здійснювалась із застосуванням батареї методів і методик, збирання емпіричного матеріалу за якими відбувалося за традиційною та онлайн-процедурами (за період другої половини 2022 – початку 2023 р.) з подальшою триангуляцією отримання даних.

Результати. З’ясовано, що всі групи респондентів проявляють найбільше довіри до таких інститутів, як “Президент України” і “Головнокомандувач ЗСУ”. Респонденти, які перебувають за кордоном, демонструють значно нижчий рівень довіри до більшості інститутів, зокрема до Уряду, Верховної Ради і політичних партій України. Серед тих, хто виїхав за кордон і не планує повертатися, довіра є однією з найнижчих. Судова система України і місцеві органи влади отримують значно менший рівень довіри, особливо серед респондентів за кордоном, що не планують повернення.

Перспективи дослідження полягають у подальшому вивченні динаміки

рівня довіри до інституцій владної вертикалі та особливостей психологічного образу політичної влади загалом в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії, а також у з'ясуванні впливу психологічного образу політичної влади на соціальну солідарність громадян; визначенні шляхів підвищення рівня довіри до державних інститутів.

Ключові слова: соціальна солідарність громадян; психологічний образ політичної влади; вертикальна інституційна довіра; громадяни з різним типом поведінки в умовах війни.

Olha V. Palahnyuk

Candidate in Psychological Sciences,
Senior Research Fellow at the Department
of Psychology of Political and Legal Relations,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine, 04070,
<https://orcid.org/0000-0002-1152-2133>
o.palahnyuk@chnu.edu.ua

PECULIARITIES OF TRUST IN POLITICAL AUTHORITIES IN GROUPS OF CITIZENS IN UKRAINE AND ABROAD IN THE CONTEXT OF EXTERNAL MILITARY AND POLITICAL AGGRESSION

The **relevance** of the study lies in the need for an empirical study of vertical institutional trust as a component of the psychological image of political power in different groups of Ukrainians in the context of the problem of social solidarity of citizens.

The **purpose** is to present the results of an empirical study of the peculiarities of trust in political authorities in the context of the problem of social solidarity of citizens in the context of external military and political aggression.

Methodology and scientific approaches. The empirical study involved 1128 respondents aged 18-55 years and older, living in different parts of Ukraine, as well as in European countries (Germany, Austria, Italy); they participated in public and volunteer organisations before and after the war, and are characterised by different 'types of behaviour' in war conditions and religious affiliation. The empirical verification of the conceptual theoretical positions was implemented using a battery of methods and techniques, the collection of empirical material on which took place in traditional and online procedures (for the period of the second half of 2022 - early 2023) with further triangulation of the data obtained.

Results. It is established that all groups of respondents usually show the greatest trust in such institutions as the 'President of Ukraine' and the 'Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine'. Respondents who are abroad demonstrate a much lower level of trust in most institutions, including the Government, Verkhovna

Rada and Political parties of Ukraine. Among those who have travelled abroad and do not plan to return, trust is among the lowest. The judicial system of Ukraine and local authorities receive a much lower level of trust, especially among respondents abroad who do not plan to return. Respondents who are abroad and do not plan to return to Ukraine demonstrate significant trust in civil society organisations.

Prospects for further research are to study the dynamics of the level of trust in the institutions of the power vertical and the peculiarities of the psychological image of political power in general in the context of external military and political aggression, as well as to find out the impact of the psychological image of political power on the social solidarity of citizens; to identify ways to increase the level of trust in state institutions.

Keywords: social solidarity of citizens; psychological image of political power, vertical institutional trust, citizens with different types of behaviour in war.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення соціальної солідарності громадян та її взаємозв'язків з політичними і психологічними процесами набуває особливого значення в умовах суспільних змін, спричинених зовнішньою воєнно-політичною агресією (російсько-українською війною). Солідарність, як фундамент стабільності та єдності суспільства, відображає його ціннісні пріоритети, рівень довіри до інституцій і здатність різних соціальних груп до співпраці. Водночас війна посилює соціальні суперечності, породжує нові виклики в сприйнятті справедливості, взаємодії з іншими соціальними групами та формуванні ставлення до влади. Перед психологічною наукою постає завдання дослідження соціальної солідарності як на рівні українського суспільства, так і в геополітичному контексті для розроблення чіткої теорії, здатної пояснити психологічні механізми, чинники та особливості реалізації СС (соціальної солідарності). Це сприятиме більш глибокому розумінню психологічних аспектів соціальних і політичних процесів, які можуть мати як солідаризаційний, так і десолідаризаційний характер. Зокрема, важливим аспектом є стосунки між владою і громадянами, що формують психологічний образ політичної влади та впливають на соціальну солідарність.

Соціальна солідарність, як міждисциплінарне явище, є предметом уваги численних наукових напрямів, охоплюючи як історичні, так і сучасні контексти. Попри багатогранність її досліджень зберігаються невіршені завдання у вивченні ролі політичної влади, її психологічного образу та рівня довіри до політичних інституцій у формуванні солідаризаційних процесів. Зокрема, необхідність поєднання історичних і сучасних підходів може допомогти заповнити прогалини в політико-психологічних дослідженнях (Domurath, 2013; Hilpold, 2015; Küçük,

2016). У науковому дискурсі аналізуються як горизонтальні, так і вертикальні відносини в суспільстві, зокрема роль політичної солідарності в соціальних змінах. Дослідники звертають увагу на те, що політична влада може сприяти або перешкоджати формуванню солідарності через свої функції: вирішення ключових проблем суспільства та створення цінностей, які відповідають потребам громадян (Ferrera, & Burelli, 2019; Trein, 2020).

Водночас соціальні виклики, як-от війна, часто посилюють ці процеси, створюючи умови для прояву солідарності. У цьому контексті цінним є дослідження соціальної солідарності Р. Жена, який розглядає поняття “солідарність знизу” як механізм колективного спротиву і суспільних трансформацій. Ця концепція підкреслює роль громадянського суспільства, яке часто функціонує незалежно від держави, демонструючи солідарність через самоорганізацію та соціальні ініціативи (Haslanger, 2017; Hayward, 2017; Zheng, 2018). Тому важливим контекстом для солідарності є контекст політичних спільнот, суспільств, держав, народів або національних держав. Іноді в них виділяють два види відносин: вертикальні і горизонтальні, які, відповідно, передбачають СС (Banting, & Kymlicka, 2017; Brunkhorst, 2005; Durkheim, 1947; Stjernø, 2005). Так, деякі науковці стверджують, що СС як процес соціальних змін передбачає змагання між владою і меншістю щодо значення спільної (вищого порядку) ідентичності з більшістю. Коли ідентичність перестає бути спільною з владою і стає спільною з меншістю, більшість кидає виклик владі на знак солідарності з меншістю (Subašić, Reynolds, & Turner, 2008).

Аналіз джерел свідчить, що в кожній країні роль політичних гравців залежить від багатьох чинників, які не можна ігнорувати. Основними чинниками впливу української влади на соціальну солідарність громадян можна вважати політику національної ідентичності, рівень довіри, інформаційні стратегії, а також готовність до діалогу, що знаходять відображення в політичних і соціальних відносинах. Ця проблема потребує ретельного аналізу владно-підвладних інтеракцій, їхніх механізмів і ціннісних засад, оскільки вона поки що слабо висвітлена в українському психологічному дискурсі. Тому важливо поступово розкривати психологічний вплив влади на соціальну солідарність, об'єднуючи теоретичні напрацювання з емпіричними дослідженнями.

У контексті соціальної солідарності ключовим є питання довіри до політичних інституцій. Як зазначає В. Васютинський, ефективність політичної влади базується не лише на її технологічних можливостях, а й на здатності створювати позитивний психологічний вплив на суспільство

(Васютинський, 2005). Довіра до влади формується через взаємодію з громадянами, які оцінюють її здатність вирішувати соціальні проблеми та створювати цінності. Політика національної ідентичності, рівень довіри до інституцій та інформаційна стратегія є основними складниками солідаризаційного впливу влади. Крім того, як засвідчує міждисциплінарний аналіз проблеми, варто в контексті дослідження СС в українському форматі зважати на динамічність проявів солідарності, спричинених саме війною. Одним із першочергових для вирішення є завдання вивчення впливу політичної влади на процеси солідаризації в суспільстві. На основі здійсненого теоретико-методологічного аналізу виявлено основні чинники такого впливу: (1) політика національної ідентичності як ключовий елемент солідарності (Wellens, 2005); (2) рівень довіри до інституцій, що впливає на стабільність вертикальних взаємин (Domurath, 2013); (3) інформаційна політика та її роль у створенні спільного бачення цінностей (Hilpold, 2025); (4) психологічна готовність до діалогу і полілогу між різними групами (спільнотами); (5) стратегії управління та комунікації в політико-психологічному контексті (Trein, 2020).

Соціальна солідарність значною мірою залежить від здатності влади формувати довіру, вирішувати проблеми та створювати цінності (транслювати їх, сприяти подальшому їх закріпленню), які відповідають потребам суспільства та узгоджуються з його соціокультурними й національно-історичними особливостями. Для забезпечення СС українського суспільства в умовах війни та повоєнного відновлення потрібні систематичні дослідження її динаміки, зокрема і психологічного впливу політичної влади на ці процеси (разом з розробленням шляхів і способів досягнення СС та її підтримання). З огляду на це кристалізується потреба в дослідженні (теоретичному й емпіричному) психологічного образу політичної влади як чинника соціальної солідарності та компонентів цього образу, серед яких вертикальна інституційна довіра є чи не основним.

Мета статті полягає в представленні результатів емпіричного дослідження особливостей довіри до політичної влади в контексті проблеми соціальної солідарності громадян в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах теоретико-емпіричного дослідження проблеми соціальної солідарності громадян в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії одним із завдань було вивчення психологічного образу політичної влади. Для емпіричної верифікації концептуальних теоретичних положень ми застосували батарею методів і методик: Модифіковану анкету “Scale to Measure Social

Cohesion Using a Quantitative Data Collection Survey” (USAID Monitoring, Evaluation, and Learning Activity) для вивчення соціальної солідарності громадян; Опитувальник соціальної ідентичності О. В. Васькової, А. R. Graziani, S. Costarelli, R. M. Calla, A. Palmonari, M. Rubini, модифікований Коваленко О. Б.; Методику “Шкала емоційного відгуку” (Balanced Emotional Empathy Scale – BEES) А. Мехрабіана і Н. Епштейна; Методику вивчення відповідальності (авт. – М. А. Осташева); Опитувальник “Чутливість до справедливості”; Методику для вимірювання процедурної справедливості в політичній сфері (довга версія); Методику вивчення соціальних і політичних орієнтацій (Г. Айзенка); ВАЕ (для вивчення соціальних репрезентацій солідарності).

Емпіричне дослідження охоплювало кілька етапів, які в сукупності були спрямовані на емпіричне виявлення динамічних змін та психологічних особливостей соціальної солідарності українців в умовах повномасштабного вторгнення. На першому підетапі основного етапу дослідження було задіяно 1128 респондентів віком 18-55 років і старше, які проживають у різних частинах України, а також у країнах Європи (Німеччині, Австрії, Італії); брали участь у громадських і волонтерських організаціях до і з початком війни, характеризуються різним “типом поведінки” в умовах війни та релігійною належністю.

Репрезентативність вибірки забезпечувалася за рахунок: первинного великого обсягу з подальшою селекцією відповідно до змісту змінних; обсяги субвбірок, що вилучались із загальної сукупності, були непрогнозованими, коригувалися з огляду на потребу врахування проміжних змінних (вік, стать); за рахунок триангуляції даних, отриманих під час традиційної та онлайн-процедур отримання даних. Одним з результатів експлікації отриманих емпіричних даних та верифікації концептуальних положень було виявлення особливостей психологічного образу політичної влади, його компонентів зокрема та впливу на соціальну солідарність громадян в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії. Для цього як математико-статистичні інструменти було застосовано кореляційний, факторний та дисперсійний аналізи, а також методи описової статистики.

Представимо отримані результати щодо виявлення рівня вертикальної інституційної довіри (зокрема до різних інституцій владної вертикалі) як компоненти психологічного образу політичної влади в різних групах респондентів в Україні і за кордоном в умовах війни. Емпіричне дослідження на цьому етапі було спрямоване на з’ясування та опис рівня довіри до ключових інститутів політичної влади України з боку різних груп респондентів, що перебувають на території України або за кордоном в умовах зовнішньої воєнно-політичної агресії. Згідно з

логікою дослідження було застосовано порівняльний метод за критерієм Н-Краскела – Уоллеса. Варто зауважити, що змінна “Вертикальна інституційна довіра” – це зворотна шкала, що було враховано в процедурі інтерпретації отриманих результатів таким чином: що більший показник за цією змінною, то нижчий рівень довіри виявлено, і навпаки.

Диференціація отриманих результатів щодо рівня довіри до ключових інститутів політичної влади в різних групах респондентів здійснювалася за проміжною змінною “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (досліджуваним пропонувалися такі варіанти відповіді: (1) “З перших днів війни я перебуваю на території України”, (2) “Я перебуваю в Україні, але вимушено переселилася на безпечну територію”, (3) “Я певний час перебував(ла) за кордоном, але повернулася в Україну”, (4) “Я перебуваю за кордоном, але планую повернутися в Україну за певних умов”, (5) “Я перебуваю за кордоном і не планую повертатися в Україну” і (6) “Я перебуваю за кордоном, але ще остаточно не визначилася з намірами (повернутися чи залишитися)”, що надалі використовувалися нами як номінальні градації цієї змінної). Статистично значущі відмінності у вибірці виявлено за такими компонентами, як-от: “Довіра / Уряд України (Кабінет Міністрів)”, “Довіра / Верховна Рада України”, “Довіра / Президент України (Верховний Головнокомандувач)”, “Довіра / Головнокомандувач ЗСУ”, “Довіра / Судова система України”, “Довіра / Обласна військова адміністрація”, “Довіра / Місцева (міська/сільська) адміністрація”, “Довіра / Голова обласної військової адміністрації”, “Довіра / Міський/сільський голова”, “Довіра / Національна поліція України”, “Довіра / Організації громадянського суспільства” ($p < 0,001$) (табл. 1).

Згідно з отриманими даними (рис. 1), до *Уряду України (Кабінету Міністрів)* найвищий рівень довіри у респондентів, що перебувають в Україні, але вимушено переселилися на безпечну територію ($Me_2=152,50$). Дещо нижчий рівень довіри виявлено у тих, хто з перших днів війни перебуває на території України ($Me_1=542,90$), і в тих, хто певний час перебував за кордоном, але повернувся в Україну ($Me_3=689,93$). Респонденти, які планують повернутися в Україну, показують помірний рівень довіри до Кабміну, зокрема ті, хто перебуває за кордоном ($Me_4=500,83$ для тих, хто планує повернутися, і $Me_6=731,27$ для тих, хто ще не визначився). Низький рівень довіри відзначається у респондентів, які не планують повернення в Україну ($Me_5=814,33$).

Таблиця 1

Відмінності у прояві показників інституційної довіри залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Test Statistics^{a,b}

	Довіра/Уряд України (Кабінет Міністрів)	Довіра/Верховна Рада України	Довіра/Політичні партії України	Довіра/Президент України (Верховний Головнокомандувач)	Довіра/Головнокомандувач ЗСУ	Довіра/Судова система України	Довіра/Обласна військова адміністрація	Довіра/місцева (міська/сільська) адміністрація	Довіра/Голова обласної військової адміністрації	Довіра/Міський/сільський голова	Довіра/Національна поліція України	Довіра/Організації громадянського суспільства
Chi-Square	67,790	29,327	20,855	27,195	42,312	102,302	115,271	85,983	117,498	80,003	96,962	156,862
df	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
Asymp. Sig.	,000	,000	,001	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000

Примітка: а. Kruskal Wallis Test;

б. Grouping Variable: Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує: (1), (2), (3), (4), (5), (6)

Рис. 1. Рівень довіри до Уряду України (Кабінету Міністрів) у групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Що ж до довіри респондентів до *Верховної Ради України*, то тут виявлено схожі тенденції з Кабміном (рис. 2), але з дещо вищими показниками серед респондентів, які перебувають в Україні ($Me_1=554,90$), і тих, що повернулися з-за кордону ($Me_3=564,79$). Низький рівень довіри спостерігається у тих, хто не планує повернення в Україну ($Me_5=738,00$), або у тих, хто перебуває за кордоном, але ще остаточно не визначився щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=662,50$). Середні показники довіри до Верховної Ради виявлено у респондентів, які перебувають в Україні, але вимушено переселилися на безпечну територію ($Me_2=468,50$), і в тих, які перебувають за кордоном, але планують повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=409,83$).

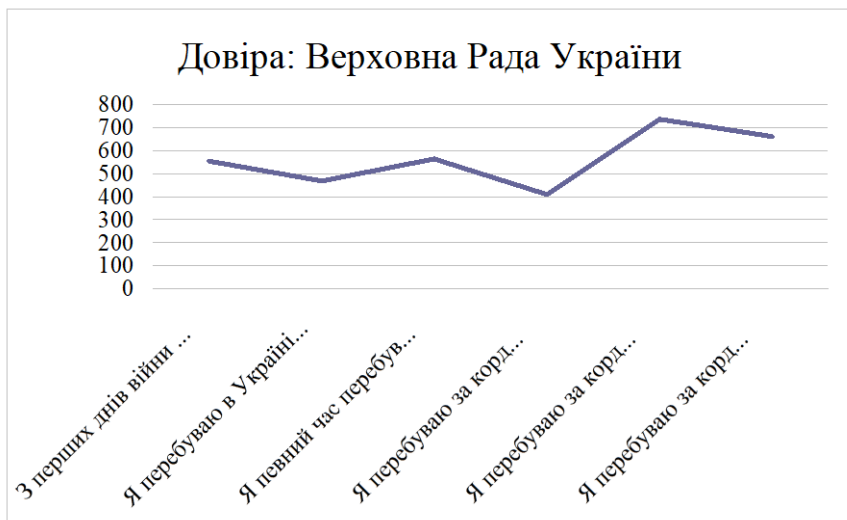

Рис. 2. Рівень довіри до Верховної Ради України в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Як видно з рисунка 3, до *політичних партій України* респонденти, що перебувають в Україні, демонструють вищий рівень довіри ($Me_1=553,84$), тоді як респонденти, що перебувають за кордоном і не планують повернення, мають значно нижчі показники довіри ($Me_5=714,50$). Проте найбільше політичним партіям довіряють ті респонденти, які перебувають в Україні, але вимушено переселилися на безпечну територію ($Me_2=434,50$). Подібними до зазначених першими є показники рівня довіри до політичних партій України серед тих, хто певний час перебував за кордоном, але повернувся в Україну ($Me_3=541,93$), і тих, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=523,17$). Дещо менше партіям довіряють ті, хто перебуває за кордоном, але ще остаточно не визначився із намірами (повернутися чи залишитися) ($Me_6=666,50$).

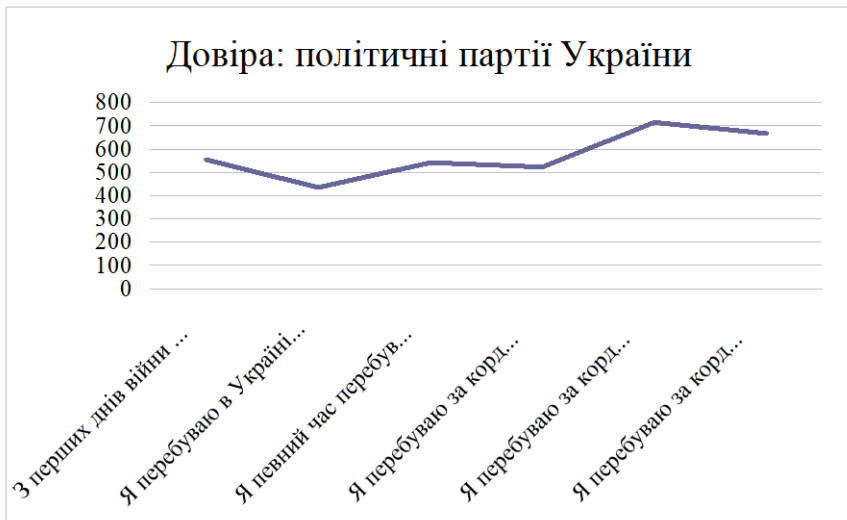

Рис. 3. Рівень довіри до політичних партій України в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Отримані результати (рис. 4) свідчать про те, що *Президенту України (Верховному Головнокомандувачу)* найбільше довіряють ті, хто перебуває за кордоном і не планує повертатися в Україну ($Me_5=478,17$). Найменше – ті, хто перебуває за кордоном, але ще остаточно не визначився щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=747,73$), і ті, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=734,50$). Не дуже довіряють Президенту ті, хто з перших днів війни перебуває на території України ($Me_1=554,86$), і ті, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=585,50$). Посередньо довіряють Президенту ті, хто певний час перебував за кордоном, але повернувся в Україну ($Me_3=664,50$).

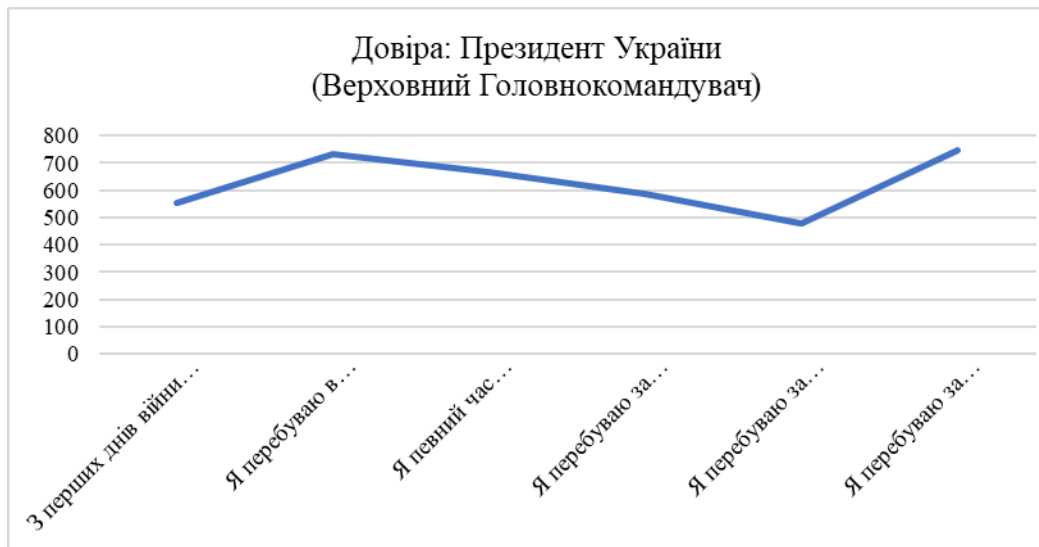

Рис. 4. Рівень довіри до Президента України (Верховного Головнокомандувача) у групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Цікавими виявилися результати щодо рівня довіри респондентів в Україні і за кордоном до *Головнокомандувача ЗСУ* (рис. 5). Найвищий рівень довіри спостерігається серед тих, хто перебуває за кордоном і не планує повертатися в Україну ($Me_4=481,33$). Це свідчить про те, що мігранти без намірів повернутися додому найбільше довіряють Головнокомандувачу. Найнижчий рівень довіри виявлено серед респондентів, які перебувають в Україні, але вимушено переселилися на безпечну територію ($Me_4=820,50$); серед тих, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=791,27$), і тих, хто повернувся з-за кордону після вимушеної міграції ($Me_2=712,79$). Решта респондентів довіряють Головнокомандувачу ЗСУ на середньому рівні – ідеться про тих, хто з перших днів війни перебуває на території України ($Me_1=551,51$), і тих, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=549,83$).

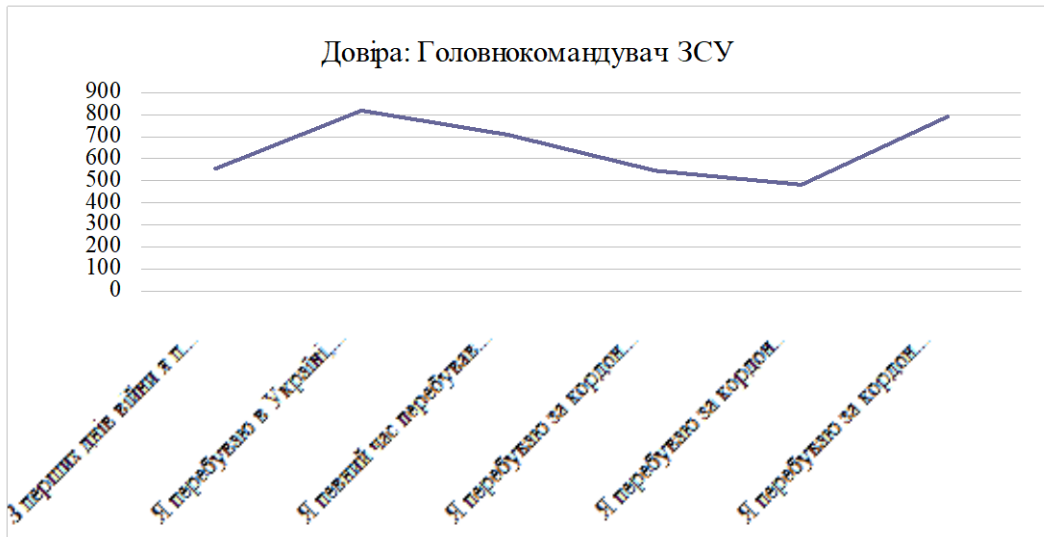

Рис. 5. Рівень довіри до Головнокомандувача ЗСУ в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Судовій системі України (рис. 6) довіряють найбільше ті, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=364,17$). Трохи менше довіри у тих, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=464,50$). Найнижчий рівень довіри виявлено серед респондентів, які перебувають за кордоном і не планують повертатися в Україну ($Me_5=930,50$), і тих, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=723,88$). Відповідно, посередньо довіряють судовій системі ті респонденти, які після міграції повернулися в Україну ($Me_3=548,50$) і ті, які тут перебувають з перших днів війни ($Me_1=543,72$).

Рис. 6. Рівень довіри до Судової системи України в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Результати щодо довіри до *Національної поліції України* (рис. 7) теж демонструють схожі тенденції. Так, найбільше довіряють поліції ті, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=234,50$). Дещо менше – ті, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=498,17$). Середній рівень довіри до Національної поліції виявлено серед респондентів, які з перших днів війни перебувають на території України ($Me_1=543,91$), і ті, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=568,04$). Найменше довіри серед тих, хто певний час перебував за кордоном, але повернувся в Україну ($Me_3=686,50$), і тих, хто перебуває за кордоном і не планує повертатися в Україну ($Me_5=967,17$).

Рис. 7. Рівень довіри до Національної поліції України в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Організаціям громадянського суспільства (рис. 8) суттєво більше порівняно з усіма іншими довіряють ті, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=28,50$). Навпаки, найменше довіри у тих респондентів, які перебувають за кордоном і не планують повертатися в Україну ($Me_5=993,83$), і тих, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=807,88$). Середні показники довіри до організацій громадянського суспільства продемонстрували всі інші категорії респондентів, а саме ті, які: з перших днів війни перебувають на території України ($Me_1=530,66$); перебувають за кордоном, але планують повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=584,50$); певний час перебували за кордоном, але повернулися в Україну ($Me_3=610,79$).

Рис. 8. Рівень довіри до організації громадянського суспільства в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Далі проаналізуємо рівень довіри до *обласних військових адміністрацій* (рис. 9). Найвищий рівень довіри виявлено серед тих, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=406,17$). Найнижчий – серед тих, хто перебуває за кордоном і не планує повертатися в Україну ($Me_5=950,50$). Деяко вищі показники у тих респондентів, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=756,50$). Середні показники довіри до обласної військової адміністрації у тих, хто з перших днів війни перебуває на території України ($Me_1=536,75$); у тих, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=520,50$), і трохи нижчі – у тих, хто певний час перебував за кордоном, але повернувся в Україну ($Me_3=651,64$).

Рис. 9. Рівень довіри до обласної військової адміністрації в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Найвищий рівень довіри до Голови обласної військової адміністрації (рис. 1) виявлено серед респондентів, які перебувають за кордоном, але планують повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=436,50$). Середній рівень притаманний трьом групам респондентів: тим, які з перших днів війни перебувають на території України ($Me_1=538,03$); перебувають в Україні, але вимушено переселилися на безпечну територію ($Me_2=572,50$); певний час перебували за кордоном, але повернулися в Україну ($Me_3=572,50$). Найменше довіряють ті респонденти, які перебувають за кордоном і не планують повертатися в Україну ($Me_5=980,50$). А з невеликим відривом – ті, які перебувають за кордоном, але ще остаточно не визначилися щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=572,50$).

Рис. 10. Рівень довіри до Голови обласної військової адміністрації в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Рівень довіри до *місцевої (міської/сільської) адміністрації* в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” дещо схожий до ситуації довіри до Національної поліції (рис. 11). Так, найбільше місцевій адміністрації довіряють ті, хто перебуває в країні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=226,50$). Дещо вищий рівень довіри виявлено серед тих, хто перебуває за кордоном, але планує повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=421,50$). Серед тих, хто з перших днів війни перебуває в Україні ($Me_1=546,21$), і тих, хто повернувся з міграції, довіра до місцевої адміністрації перебуває на середньому рівні ($Me_3=566,79$), так само як і серед тих, хто перебуває за кордоном, але ще остаточно не визначився з намірами (повернутися чи залишитися) ($Me_6=660,96$). Найменше довіряють місцевій владі ті респонденти, які перебувають за кордоном і не планують повертатися в Україну ($Me_5=928,67$).

Рис. 11. Рівень довіри до місцевої (міської/сільської) адміністрації в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

І, нарешті, охарактеризуємо рівень довіри в групах респондентів до *сільського/міського голови*. Найбільше місцевому керівнику довіряють три категорії респондентів: ті, які з перших днів війни перебувають на території України ($Me_1=540,38$); ті, які перебувають за кордоном, але планують повернутися в Україну за певних умов ($Me_4=570,17$), і ті, які певний час перебували за кордоном, але повернулися в Україну ($Me_3=581,07$). Дещо менше, але однаково довіряють місцевому голові ті, хто перебуває в Україні, але вимушено переселився на безпечну територію ($Me_2=646,50$), і ті, хто перебуває за кордоном, але ще остаточно не визначився щодо намірів (повернутися чи залишитися) ($Me_6=656,81$). Найнижчий рівень довіри у тих, хто перебуває за кордоном і не планує повертатися в Україну ($Me_5=933,67$).

Рис. 12. Рівень довіри до міського/сільського голови в групах респондентів залежно від проміжної змінної “Вкажіть, який тип поведінки Вас характеризує” (n=1128)

Отже, з огляду на отримані результати маємо підстави говорити про вплив місцезнаходження (типу поведінки в умовах війни) респондентів на інституційну вертикальну довіру. Зокрема, респонденти, які перебувають в Україні, а саме ті, хто був змушений переселитися в безпечні райони, демонструють значно вищий рівень довіри до державних інститутів. Це свідчить про важливість підтримки та стабільності цих інститутів для внутрішньо переміщених осіб. З іншого боку, респонденти, що перебувають за кордоном, особливо ті, хто не планує повернення, мають значно нижчий рівень довіри до українських органів влади. Головнокомандувач ЗСУ і Президент України мають високий рівень довіри серед громадян, які перебувають на безпечних територіях або повернулися в Україну. Це може свідчити про те, що військове і політичне керівництво країни вони сприймають як основні стовпи стабільності в умовах війни. Довіра до політичних партій і Верховної Ради є значно нижчою, що відображає політичну поляризацію в українському суспільстві і певною мірою розчарування щодо політичного класу серед деяких груп громадян, особливо серед тих, хто перебуває за кордоном. Місцеві органи влади і судова система демонструють більшу довіру серед тих, хто перебуває на території

України, що свідчить про важливість локальних рішень і вчасної допомоги в кризових ситуаціях.

Узагальнюючи представлені результати емпіричного дослідження особливостей вертикальної інституційної довіри (довіри до різних державних і суспільних інститутів) під час війни в різних групах респондентів, що перебувають в Україні і за кордоном, можна зробити кілька важливих **висновків**, що вказують на особливості соціальних настроїв і ставлення до органів влади серед різних груп населення:

1. Усі групи респондентів незалежно від того, перебувають вони в Україні чи за кордоном, зазвичай проявляють найбільше довіри до таких інститутів, як Президент України і Головнокомандувач ЗСУ. Це свідчить про сильну підтримку ключових осіб, що відповідають за безпеку та оборону країни. Зокрема, серед респондентів, які перебувають в Україні, рівень довіри до цих інститутів високий і стабільний. Це засвідчує значний авторитет серед громадян, які перебувають в Україні в умовах війни.

2. Респонденти, які перебувають за кордоном, демонструють значно нижчий рівень довіри до більшості інститутів, зокрема до Уряду України, Верховної Ради України та політичних партій України. Серед тих, хто виїхав за кордон і не планує повертатися, довіра є однією з найнижчих. Це може свідчити про відчуття віддаленості від основних політичних процесів в Україні або недовіру до тих, хто залишився при владі в умовах війни.

3. Найвищий рівень довіри серед респондентів за кордоном спостерігається серед тих, хто планує повернутися в Україну за певних умов. Це може свідчити про те, що ці респонденти зберігають надію на позитивні зміни в Україні і готові повернутися, коли ситуація поліпшиться.

4. Судова система України і місцеві органи влади (включно з обласними адміністраціями та місцевими головами) отримують значно менший рівень довіри, особливо серед респондентів за кордоном, що не планують повернення. Це може свідчити про відчуття бездіяльності або неефективності цих інститутів у контексті війни, коли потреби населення у швидких і справедливих рішеннях є критичними. Респонденти, які виїхали за кордон, можливо, вважають, що місцеві органи не здатні ефективно вирішувати кризові ситуації.

5. Респонденти, що перебувають за кордоном і не планують повернення в Україну, демонструють значну довіру до організацій громадянського суспільства. Це, найімовірніше, говорить про те, що вони сприймають громадські організації, на відміну від державних інститутів,

як більш гнучкі і здатні оперативно реагувати на потреби громадян у кризових умовах.

Загалом можна констатувати такі особливості соціальних настроїв і ставлення до владних інституцій серед різних груп населення: *не надто стабільне відчуття підтримки з боку державних інститутів, потреба і важливість політичних змін, значуща позитивна роль громадянського суспільства в контексті досягнення СС.*

Як завдання, що можуть лягти в основу подальших пошуків шляхів і способів досягнення й підтримання СС в умовах війни та повоєнного часу, можна виокремити такі: *посилення інституційної довіри* (для підвищення рівня довіри до державних інститутів варто зосередитися на посиленні комунікації з громадянами, забезпеченні прозорості в діяльності уряду та політичних партій, що передбачає швидку та ефективну реакцію на потреби різних груп населення, зокрема внутрішньо переміщених осіб); *поліпшення роботи місцевих адміністрацій* (щоб зменшити недовіру до місцевих органів влади, потрібно забезпечити їхню більшу ефективність у кризових умовах, а також активніше залучати громадян до процесу ухвалення рішень); *залучення громадянського суспільства* (подальше посилення взаємодії між державними інститутами і громадянським суспільством дасть змогу більш ефективно вирішувати нагальні проблеми, що сприятиме стабілізації соціального клімату в Україні).

Перспективи подальших досліджень особливостей інституційної довіри зокрема і психологічного образу влади в цілому серед респондентів, які стали вимушеними переселенцями в Україні або виїхали за кордон: *поліпшення комунікації та підвищення довіри до політичних і судових інститутів серед громадян, які перебувають за кордоном* (оскільки це може бути фактором їхнього бажання повернутися); *збереження і посилення довіри до військового та політичного керівництва, зокрема до Головнокомандувача ЗСУ і Президента України* (варто приділити увагу пошуку шляхів забезпечення стабільності та підтримки внутрішньо переміщених осіб); *зниження рівня недовіри до органів місцевого управління шляхом підвищення їхньої ефективності в кризових ситуаціях, а також забезпечення справедливості в судовій системі* (варто дослідити як важливі аспекти для громадян, які перебувають за кордоном).

Список використаних джерел

- Васютинський, В. (2005) *Інтераційна психологія влади*. Київ.
- Banting, K., & Kymlicka, W. (2017). Introduction: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies. In K. Banting & W. Kymlicka (Eds.), *The Strains of Commitment* (pp. 1–58). Oxford University Press. Retrieved

from <https://www.researchgate.net/publication/314460671> The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies

Brunkhorst, H. (2005). *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*. MIT Press. Retrieved

from <https://www.researchgate.net/publication/262907398> Solidarity From Civic Friendship to a Global Legal Community CambridgeLondon MIT Press 2005

Domurath, I. (2013). The three dimensions of solidarity in the eu legal order: Limits of the judicial and legal approach. *European Integration*, 35(4), 459–475. <https://www.researchgate.net/publication/241709851> The Three Dimensions of Solidarity in the EU Legal Order Limits of the Judicial and Legal Approach

Durkheim, E. (1893). *The division of labor in society*. New York: Simon & Schuster. Retrieved

from <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20of%20Labor%20Final%20Version.pdf>

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-national solidarity and political sustainability in the EU after the crisis. *Journal of Common Market Studies*, 57(1), 94–110. doi: doi/abs/10.1111/jcms.12812

Haslanger, S. (2017, June). Culture and Critique. *Aristotelian Society Supplementary*, Vol. 91, Is. 1, 149–173. doi: doi.org/10.1093/arisup/akx001

Hayward, C. R. (2017). Responsibility and ignorance: On dismantling structural injustice. *The Journal of Politics*, 79(2), 396–408. doi: doi.org/10.1086/688355

Hilpold, P. (2015). Understanding solidarity within EU law: An analysis of the 'islands of solidarity' with particular regard to monetary union. *Yearbook of European Law*, 34(1), 257–285. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2599725

Küçük, E. (2016). Solidarity in EU law. An elusive political statement or a legal principle with substance? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(6), 965–983. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/313944490> Solidarity in EU Law An Elusive Political Statement or a Legal Principle with Substance

Stjernø, S. (2005). *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge University Press. Retrieved

from <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/abs/solidarity-in-europe-the-history-of-an-idea/C41EF86040FD7735EBC0DA12BA54DBCC>

Subašić, E., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (2008). The political solidarity model of social change: Dynamics of self-categorization in intergroup power relations. *Personality and Social Psychology Review*, 12(4), 330–352. doi: doi.org/10.1177/1088868308323223

Trein, P. (2020). Federal dynamics, solidarity, and European Union politics. *Journal of European Public Policy*, 27(7), 977–994. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/334374795> Federal dynamics solidarity and European Union crisis politics

Zheng, R. (2023). Reconceptualizing solidarity as power from below. *Philosophical Studies*, 180, 893–917 doi: doi.org/10.1007/s11098-022-01845-y

References

Banting, K., & Kymlicka, W. (2017). Introduction: The Political Sources of Solidarity in Diverse Societies. In K. Banting & W. Kymlicka (Eds.), *The Strains of Commitment* (pp. 1–58). Oxford University Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/314460671_The_Political_Sources_of_Solidarity_in_Diverse_Societies (in English)

Brunkhorst, H. (2005). *Solidarity: From Civic Friendship to a Global Legal Community*. MIT Press. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/262907398_Solidarity_From_Civic_Friendship_to_a_Global_Legal_Community CambridgeLondon MIT Press 2005 (in English)

Domurath, I. (2013). The three dimensions of solidarity in the eu legal order: Limits of the judicial and legal approach. *European Integration*, 35(4), 459–475. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/241709851_The_Three_Dimensions_of_Solidarity_in_the_EU_Legal_Order_Limits_of_the_Judicial_and_Legal_Approach (in English)

Durkheim, E. (1893). *The division of labor in society*. New York: Simon & Schuster. Retrieved from <http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Durkheim/Division%20of%20Labor%20Final%20Version.pdf> (in English)

Ferrera, M., & Burelli, C. (2019). Cross-national solidarity and political sustainability in the EU after the crisis. *Journal of Common Market Studies*, 57(1), 94–110. doi: doi/abs/10.1111/jcms.12812 (in English)

Haslanger, S. (2017, June). Culture and Critique. *Aristotelian Society Supplementary*, Vol. 91, Is. 1, 149–173. doi: doi.org/10.1093/arisup/akx001 (in English)

Hayward, C. R. (2017). Responsibility and ignorance: On dismantling structural injustice. *The Journal of Politics*, 79(2), 396–408. doi: doi.org/10.1086/688355 (in English)

Hilpold, P. (2015). Understanding solidarity within EU law: An analysis of the 'islands of solidarity' with particular regard to monetary union. *Yearbook of European Law*, 34(1), 257–285. Retrieved from https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2599725 (in English)

Küçük, E. (2016). Solidarity in EU law. An elusive political statement or a legal principle with substance? *Maastricht Journal of European and Comparative Law*, 23(6), 965–983. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/313944490_Solidarity_in_EU_Law_An_Elusive_Political_Statement_or_a_Legal_Principle_with_Substance (in English)

Stjernø, S. (2005). *Solidarity in Europe. The History of an Idea*. Cambridge University Press. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/perspectives-on-politics/article/abs/solidarity-in-europe-the-history-of-an-idea/C41EF86040FD7735EBC0DA12BA54DBCC> (in English)

Subašić, E., Reynolds, K. J., & Turner, J. C. (2008). The political solidarity model of social change: Dynamics of self-categorization in intergroup power relations.

Personality and Social Psychology Review, 12(4), 330–352. doi: doi.org/10.1177/1088868308323223 ([in English](#))

Trein, P. (2020). Federal dynamics, solidarity, and European Union politics. *Journal of European Public Policy*, 27(7), 977–994. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/334374795_Federal_dynamics_solidarity_and_European_Union_crisis_politics ([in English](#))

Vasyutynskyi, V. (2005). *Interaktsiina psykholohiia vlady* [Interactional Psychology of Power]. Kyiv. (in Ukrainian)

Zheng, R. (2023). Reconceptualizing solidarity as power from below. *Philosophical Studies*, 180, 893–917. doi: doi.org/10.1007/s11098-022-01845-y ([in English](#))

УДК: 159.9.316.64

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-168>

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-2950-0741>

nok55@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ВІДЧУЖЕННЯ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПОЛЯРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ

Актуальність. Війна російської федерації проти України змінила сутність і динаміку всіх соціальних процесів, спричинила реальну загрозу національній безпеці нашої країни. Щоб усунути або мінімізувати вплив негативних чинників на національну безпеку, ми маємо передбачити можливі сценарії загроз та розробити програми протидії в кожній зі сфер, які можуть опинитися під загрозою.

Метою статті є висвітлення особливостей політичного відчуження та політичної поляризації в українському суспільстві.

Методи і методологія. Отримання даних забезпечувалося процедурами аналізу на основі напівструктурованого інтерв'ю. Інтерв'ю записано на аудіо й розшифровано дослівно. Для опрацювання результатів використано інтерпретаційний феноменологічний аналіз.

Результати. Виявлено, що громадянська активність, освіта і належність або прихильність до однієї з політичних партій негативно корелюють з політичним відчуженням. Разом з тим національність, соціальне становище, регіон проживання не мають значного впливу на політичне відчуження. У переважній більшості респондентів виявлено низький рівень поінформованості про політику; брак партійної ідентичності як типу соціальної ідентичності; розмитість політичних поглядів та деідеологізованість. Встановлено, що особливістю політичної поляризації в українському суспільстві є те, що наразі в ньому не проявляється ідеологічна поляризація А протистояння на суспільному рівні і в межах маломасштабних комунікацій спричинює поляризацію думок, пов'язаних з війною, а саме: ставлення до громадян, які перебувають на окупованих територіях; ставлення до тих, хто ухиляється від мобілізації; ставлення до внутрішньо переміщених осіб, до тих, хто виїхав за межі країни; ставлення до загальної мобілізації і до економічного бронювання.

Перспективи подальших досліджень. Перспективи подальшого дослідження визначаються спрямованістю на практичний результат –

розроблення програм громадянської просвіти та рекомендацій щодо методів та прийомів втручання для боротьби зі згубною поляризацією задля зменшення ризиків політичного відчуження і розвитку згубної поляризації в суспільстві.

Ключові слова: політичне відчуження; політична поляризація; політична довіра; громадянська активність; політична ефективність

Zinaida F. Sivers

Ph.D. in Jurisprudence, Docent,

Leading Research Associate of the Department of Psychology
of Political-Legal Relationships,

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2950-0741>

nok55@ukr.net

PECULIARITIES OF POLITICAL ALIENATION AND POLITICAL POLARISATION IN UKRAINIAN SOCIETY IN THE CONTEXT OF WAR

Relevance. The war of the Russian Federation against Ukraine has changed the essence and dynamics of all social processes, has caused a real threat to the national security of our country. In order to eliminate or minimize the impact of negative factors on national security, we must anticipate possible threat scenarios and develop countermeasure programs in each of the areas that may be under threat.

The **purpose** of the article is to highlight the peculiarities of political alienation and political polarisation in Ukrainian society.

Methods and methodology. The data was obtained through semi-structured interview analysis procedures. The interviews were audio-recorded and transcribed verbatim. The results were analysed using interpretive phenomenological analysis.

Results. It was found that civic engagement is negatively correlated with political exclusion, education reduces political exclusion, especially among women, and belonging to or being affiliated with a political party reduces political exclusion. At the same time, nationality, social status, and region of residence do not have a significant impact on political exclusion. It has been found that the vast majority of respondents do not have a party identity as a type of social identity; low awareness of politics; unstable political views and de-ideologisation. It has been established that the peculiarity of political polarisation is the absence of ideological polarisation in Ukrainian society. Conflicts at the public level and within small-scale communications are caused by the polarisation of opinions related to the war, namely: attitudes towards citizens in the occupied territories, attitudes towards those who evade mobilisation, internally displaced persons, those who have left the country, attitudes towards general mobilisation and economic reservation.

Prospects for further research. Prospects for further research are determined by the focus on practical results – reducing the risks of political exclusion and the

development of harmful polarisation in society through the development of civic education programmes and recommendations on methods and techniques of intervention to combat harmful polarisation.

Keywords: political alienation; political polarisation; political trust; civic engagement; political efficiency.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Політичне відчуження є сьогодні звичним явищем для багатьох суспільств у світі. Але, незважаючи на актуальність цієї проблеми, дуже мало робіт, як показав аналіз наукових джерел, досі було присвячено вивченню цього явища, тому наразі доводиться більше уваги приділяти концептуальним підходам таких досліджень. Зокрема, наше дослідження є частиною цієї логіки, і ми розглядали концепції політичного відчуження передусім у соціально-політичному контексті. Відомо, що політична поляризація є одним із чинників, який може суттєво впливати на політичне відчуження. Однак тут постають питання: як практики і професіонали можуть розрізнити різні форми поляризації і як ці форми можуть впливати на відчуження? Коли поляризація є проблематичною і загрозовою, а коли вона є невід'ємною частиною демократичного суспільства і що лежить в основі поляризації та конфліктів у суспільстві?

Аналіз джерел і публікацій, виділення нерозв'язаних частин проблеми. Очевидно, що в багатьох країнах відносини між тими, хто керує, і тими, ким керують, усе частіше відзначаються зростанням політичного невдоволення, а також зниженням політичної активності громадян та довіри до влади. Щоб проаналізувати механізми, дослідження, що лежать в основі цієї реальності, дослідники визначили відчуження як стійке почуття дистанції, яке людина відчуває щодо політики, інститутів та лідерів свого суспільства (Citrin, 1977; Paige, 1971; Wood, 2014). Ще одним почуттям є почуття безсилля, яке виникає через переконаність, що дії громадян не можуть вплинути ні на політичну траєкторію їхнього суспільства, ні на політичні рішення інституційних органів влади (Finifter, 1970; Fox, 2015).

Ці обставини породжують два основні поведінкові патерни, а саме:

1) вжиття коригувальних заходів, що полягають, зокрема, у вчиненні актів непокори чинному порядку, таких як голосування за кандидатів або участь у протестних політичних демонстраціях тощо;

2) повне самоусунення від політичного процесу шляхом відмови від участі у формалізованій політичній діяльності.

Мета таких стратегій – продемонструвати невдоволення політичною практикою інституційної влади, що є найбільш поширеною формою політичного відчуження (Southwell, & Everest, 1998). Під цим

кутом зору політично відчужені – це люди, які не вірять в ефективність традиційної демократичної поведінки (наприклад, голосування або участі в політичних демонстраціях), оскільки вони вважають, що така поведінка навряд чи вплине на владу (Dahl et al., 2018).

Отже, можна виділити дві категорії політично відчужених людей, а саме:

1) особи, які свого часу були залучені до політики, а потім втратили інтерес до неї (з будь-якої причини);

2) особи, які завжди мало цікавилися політикою (Citrin, 1977; Kim, 2005).

Відчуження стосується ставлення, відмінного від оцінювання чинної влади та її лідерів. Це базове розуміння політичного відчуження втілює в собі почуття близькості/дистанції, прив'язаності/відокремлення та ідентифікації/відторгнення. Тобто політично відчужені виражають себе передусім через ставлення, а не через поведінку, навіть якщо перше може впливати на друге (Citrin et al., 1975). Так, наприклад, утримання від голосування (Plane, & Gershtenson, 2004) або відмова від громадянства (Finifter, 1970) є менш прямими індикаторами політичного відчуження, ніж поведінка, спричинена ставленням, що відображає почуття політичного відчуження. Справді, у своїх настановних і поведінкових проявах політичне відчуження розглядають радше як остаточне політичне відторгнення, а не ґрунтовні відносини та поведінку, оскільки воно є результатом тривалого процесу політичної соціалізації (Dermodu, Hanmer-Lloyd, & Scullion, 2010). Це означає, що саме політична соціалізація структурує та організує вираження почуття політичного відчуження індивіда з часом, особливо в разі впливу інститутів або спільнот, які підживлюють його незацікавленість у політичній системі (Vreese de, 2005; Geschwender et al., 1974; Gniewosz, Noack, & Buhl, 2009). Можна стверджувати, політична соціалізація є стабільним і тривалим компонентом політичних показників індивіда (Citrin et al., 1975).

Політичну ефективність та політичну довіру вважають найбільш виразними вимірами почуття політичного відчуження людей у тому, що їхні особисті дії справляють реальний вплив на рішення, ухвалені політичними лідерами їхнього суспільства. Політична довіра, зі свого боку, стосується впевненості людей у тому, що їхні політичні лідери працюють для досягнення їхніх прагнень (Mason et al., 1985). Проте політичне відчуження виникає лише тоді, коли цих двох вимірів у свідомості людей немає. Тобто замість почуття політичної ефективності й впевненості виникає почуття політичної неефективності і політичної недовіри – це почуття людей, що їхні дії не можуть вплинути на політичну траєкторію їхнього суспільства, тоді як політична недовіра

означає, що уряд не вживає належних заходів щодо забезпечення їхнього благополуччя. Особливо це помітно серед людей, які належать до соціально неблагополучних груп (Finifter, 1970). Як приклад можна навести американське суспільство, де рівень політичного відчуження є особливо високим серед чорношкірих і тих, хто має низький дохід та низький рівень освіти. Причина полягає в тому, що освіта стала настільки важливою для процесів економічної та соціальної стратифікації, що найменш освічені громадяни почуваються недостатньо визнаними через свою маргінальну присутність у громадських та політичних інститутах, що неминуче призводить до їхнього політичного відчуження (Noord van et al., 2023). Тобто політичне відчуження з'являється тоді, коли громадяни вважають, що політична установа піклується про добробут тільки членів груп з високим статусом, а не громадян загалом. Однак, приймаючи поведінку, пов'язану з політичним відчуженням, як висловлювання свого невдоволення маргіналізовані громадяни навряд чи зможуть згенерувати якісь глибокі зміни у своїй політичній системі – і саме тому, що їх практично неможливо об'єднати навколо соціальних та/або політичних ідей (Wood, 2014).

Хоча політичне відчуження є звичним явищем у багатьох суспільствах по всьому світу, загалом не так багато досліджень було зосереджено на його теоретизації (Wood, 2014). Одним із наслідків академічної незацікавленості в цій конструкції є те, що формалізовані, досі теоретичні концепції мають явний недолік, оскільки надають більше інформації про його причини, прояви та наслідки під кутом зору демократичних контекстів (Dahl et al., 2018; Fox, 2021; Noord van et al., 2023), залишаючи поза увагою авторитарні контексти і ті демократії, які є політичними системами, де компоненти демократії та авторитаризму співіснують (Jaume, 2021). Такі політичні системи організують плюралістичні вибори через регулярні проміжки часу, але водночас вдаються до жорстокого репресивного арсеналу, щоб знищити будь-який виклик їхній владі (Messanga et al., 2020). Це гібридні політичні системи, у яких баланс полягає у здатності інституційних акторів лавірувати між формою правління, з якою вони офіційно ідентифікують себе (демократія), та іншою, використання якої вони заперечують (диктатура). Іншими словами, авторитарні демократії є “легітимними авторитаризмами”. Тобто авторитарними системами, які, використовуючи демократичні механізми, прагнуть, щоб їх сприймали у світі як демократичні режими (Braud, 2008; Magnani, & Vircoulon, 2019). У контексті авторитарної демократії, щоб нав'язати повагу до чинних соціально-політичних угод, інституційна влада вдається до офіційного терору, тобто до явного і тотального використання насильства проти

громадян (Messanga et al., 2020). Яскравим прикладом такого легітимного авторитаризму є російська федерація.

Нещодавне відродження академічного інтересу до феномену політичного відчуження після періоду певного ігнорування, який тривав кілька десятиліть, розкриває його методологічні і теоретичні обмеження. Ідеться про те, що:

1) методологічно наразі немає стандартизованого методу для оцінювання цієї конструкції (Wood, 2014);

2) теоретичні розвідки, що стосуються причин та проявів політичного відчуження, засновані майже виключно на спостереженнях щодо реалій, характерних для демократичних соціально-політичних контекстів (Dahl et al., 2018; Wood, 2014; Fox, 2021).

Політичне відчуження стосується узагальненого почуття дистанціювання від головних політичних інститутів, лідерів та політичних цінностей суспільства, тоді як виправдання системи є ідеологією відданості, оскільки її аналізують як фундаментальну психологічну мотивацію, яка спонукає людей сприймати соціальні, політичні та економічні домовленості як справедливі, законні і необхідні.

Незважаючи на те, що є широка палітра концепцій політичного відчуження, вимірювання політичного відчуження дещо складніше. Дослідники визначили низку аспектів політичного відчуження, зокрема цинізм, негативізм, неприйняття цінностей і недовіру (Citrin et al., 1975). Уже згаданий вище А. W. Finifter поділяє політичне відчуження як чотири різні категорії: політичне безсилля, політичну безглуздість, уявну політичну відсутність норм і політичну ізоляцію. Політичне безсилля – це коли людина відчуває, що вона не має жодного впливу на політику, яку реалізують політичні лідери. Про політичну безглуздість говорять тоді, коли політичні події практично непередбачувані. За таких умов політичного відчуження особа не може зробити жодного значущого політичного вибору, тому що будь-який її вибір не матиме передбачуваного результату і, отже, не може приводити до бажаних соціальних змін. Поняття політичної безнормності пов'язане з Емілем Дюркгаймом (Теорією аномії Дюркгайма). Аномія виникає, коли людина вважає, що в суспільстві не дотримуються правил, які регулюють політичні відносини, що корупція і корисливі політики процвітають. Аномія означає соціальний стан, за якого зв'язки між особистістю і суспільством розірвані. Такий стан характеризується відчуттям безнормності. Політична безнормність є одним з аспектів аномії, яку описує Дюркгайм. Нарешті, політична ізоляція означає відчуження від політичних норм, прийнятих рештою суспільства. Дослідник стверджує, що політична ізоляція може проявлятися в переконаннях, що голосування

чи інші суспільно визначені політичні зобов'язання є лише конформістськими формальностями або що участь громадськості є недоречною у формуванні державної політики (Finifter, 1970).

Ще один метод вимірювання політичного відчуження ідентифікує політичну ефективність і політичну довіру як два важливі компоненти політичного відчуження. Політична ефективність означає віру людини в те, що її особисті дії справляють реальний вплив на рішення, які ухвалюють політичні лідери. Політична довіра, з іншого боку, стосується переконаності індивіда в тому, що такі особисті дії необхідні. G. A. Almond і S. Verba звертають увагу на цю відмінність. Вони наголошують на різниці між довірою та очікуванням того, як державні посадовці будуть ставитися до людей (Almond, & Verba, 1965). У їхній моделі політична довіра і політична ефективність поєднуються для вимірювання концепції політичного відчуження.

У нашому дослідженні використано метод вимірювання політичного відчуження, де довіра і політична ефективність є двома складниками політичного відчуження. Цей метод вимірювання має перевагу – він відносно простий, адже тут лише два виміри замість чотирьох. Цілком очевидно, що політична ефективність і політична довіра охоплюють усі чотири виміри політичного відчуження, визначені A. W. Finifter. Зі свого боку, політична ефективність є грубим еквівалентом запропонованого виміру “політичне безсилля”. Обидва терміни стосуються нездатності людини суттєво впливати на політичну систему. Політична довіра — це ступінь віри людини в політичних лідерів та інституції, які діють в її інтересах. Вона охоплює політичну безнормність і політичну безглуздість, які визначають причини, чому комусь бракує віри в політичних лідерів та інституції. Це також стосується політичної ізоляції, хоча й опосередковано. У тій мірі, у якій особа не сприймає (не поділяє) домінуючі політичні цінності суспільства, проявляється недовіра до політичних лідерів і політична ізоляція.

Отже, на основі здійсненого теоретичного аналізу ми виокремили фактори, що впливають на політичне відчуження:

- 1) неблагополучне становище в суспільстві: соціальний статус, освіта, національність, стать;
- 2) індекс громадянської активності;
- 3) сила політичної належності.

Останнім часом зростає занепокоєння через поляризацію в суспільствах. Очевидно, що зростання поляризації є серйозною загрозою для згуртованості суспільства в багатьох демократичних країнах. У засобах масової інформації і під час публічних дебатів усе частіше посилюються на це явище. Однак, незважаючи на численні посилення,

цьому поняттю не так часто дають визначення. У популярному вжитку побутує наразі розмите визначення цього терміна, яке охоплює спектр від помірної політичної незгоди до прямої ворожості і часто несе апіорі негативну чи деструктивну конотацію.

Поляризація набула негативної конотації через поширені побоювання громадськості та засобів масової інформації, що сучасні суспільства стають дедалі більш розділеними або поляризованими до такої міри, що це стає руйнівним для згуртованості суспільства і демократії. Навпаки, соціальні науки історично використовували “поляризацію” в нейтральному значенні для позначення поділів між соціальними групами. Ці поділи можна розуміти як мотивовані різними атрибутами (наприклад, ідеологіями, позиціями, проблемами, ідентичностями, цінностями, афектами, емоціями), які діють на різних рівнях (макро, мезо, мікро) і фокусуються на різних суб’єктах (політиках, політичних партіях, громадянах, засобах масової інформації тощо).

У засобах масової інформації поняття “поляризація” зазвичай використовують без прикметника або додаткового пояснення. Імовірно, воно переважно функціонує як всеохопний термін для позначення всіх видів соціальної напруженості та конфліктів. Справді, є чимало ризиків і небезпек, пов’язаних з поляризацією. Проте є ризик розмивання нашого уявлення про це явище, коли ми підходимо до поляризації лише негативно. Такий концептуальний фокус, мабуть, підкреслює щонайменше три питання:

1. Як практики і професіонали можуть розрізнати різні форми поляризації?
2. Коли поляризація є проблематичною і загрозовою, а коли вона – невід’ємна частина демократичного суспільства?
3. Як громадяни ставляться до питань ідентичності та влади, які можуть лежати в основі поляризації? (Alstein van, 2022).

У науковій літературі можна натрапити на численні визначення поляризації та її ключові ідентифіковані атрибути. Дослідники пропонують безліч визначень і концептуальних відмінностей. Це спричинює ризик того, що всі види напруженості, антагонізму і конфліктності будуть об’єднані під виглядом поляризації. На практиці це часто призводить до того, що професіонали і політики надто покладаються на однобічні визначення, які не охоплюють численні аспекти та складність явища. Саме на цю дефініційну і концептуальну складність слід звернути увагу. Поляризацію часто прирівнюють до мислення “ми-вони”. Певною мірою це правильно. Однак цей опис не повністю охоплює численні виміри явища. Загалом більш доцільно описувати поляризацію як *загострення позиції всередині групи*

однодумців та об'єднання груп у протиборчі табори, унаслідок чого ідеологічна чи соціально-емоційна дистанція між цими групами збільшується (Alstein van, 2022).

Хоча дедалі більше досліджень поляризації проводиться сьогодні в європейському контексті, а проте найчисленніша наукова література охоплює контекст США. Однак емпіричні результати цих досліджень не можуть бути безпосередньо перенесені в будь-який інший контекст. Разом з тим дослідження ситуації в Сполучених Штатах дають низку цікавих визначень та концептуальних ідей. Ці концептуалізації пропонують насамперед розуміння різних типів поляризації: тематичну, ідеологічну, афективну, соціальну тощо. Розгляньмо коротко деякі з них.

Поляризація в групах однодумців. Що відбувається, коли група однодумців розпочинає дискусію з певної теми? Результатом такої розмови є ймовірність, що така група колективно прийде до більш різкої (більш радикальної) позиції, ніж позиція, яку учасники займали кожен окремо до розмови. Дослідження теорії групової поляризації показали, що однодумці під час обговорення в групах найчастіше не схиляються до більш помірної позиції, натомість вони посилюють і загострюють свої позиції в процесі обговорення, тобто поляризуються (Sunstein, 2009; Moscovici, 1992; Lamm, & Myers, 1978).

Тематична і світоглядна поляризація. Теорія групової поляризації відображає динаміку поляризації в групах однодумців. Але в більш широкому суспільстві поляризація, звичайно, також стосується динаміки між групами. У першому варіанті поляризація описує процес зміцнення протилежних позицій, думок або переконань щодо певних питань між людьми чи групами. Іншими словами – групи, які поляризуються, переходять від помірної позиції в середині спектру можливих позицій щодо теми до полюсів на протилежних кінцях спектру. Така динаміка може збільшити ідеологічну дистанцію між групами.

Афективна і соціальна поляризація Коли дослідники говорять про афективну поляризацію, вони мають на увазі динаміку зростання ворожості, недовіри та ненависті між людьми, що належать до різних партій або груп. Дослідження показують, що люди часто думають, що інші люди і групи займають більш крайні позиції і перебувають на більшій відстані від їхньої власної групи щодо певних тем (тобто більш поляризовані), ніж це є насправді. А проте ця сприймана поляризація може мати реальні наслідки, підживлюючи афективну поляризацію між групами (Enders, & Armaly, 2019). Боротьба з опонентами переростає в щось більше, ніж суто ідеологічний конфлікт. Зі зростанням дистанції неприязнь і недовіра між групами посилюються. Під час дебатів можуть виникати дискурси “ми-вони”, що викликають афективну поляризацію. А

втім, ідеологічна та афективна поляризації не обов'язково мають іти поруч. У деяких ситуаціях може бути чітка ідеологічна опозиція чи конфлікт без будь-якої афективної поляризації. У такому разі люди чи групи дотримуються різних чи протилежних точок зору ідеологічно але не ворогують. В інших випадках може бути велика недовіра або навіть ворожість між сторонами, хоч позиції груп не дуже і не суттєво відрізняються. Можна зробити висновок, що способи, якими пов'язані ідеологічна і афективна поляризації, слід вивчати в конкретних ситуаціях.

Коли протистояння між групами зростає і фактично призводить до мислення “ми” проти “них”, афективна поляризація здатна суттєво впливати на соціальні відносини. Одним із наслідків, наприклад, може бути зниження готовності груп підтримувати соціальні контакти або співпрацювати одна з одною. У крайніх випадках групи починають бачити в інших загрози і міжгрупові відносини стають ворожими (Somers, & McCoy, 2019). Політолог L. Mason визначає цю динаміку як соціальну поляризацію. Соціальна поляризація більше стосується того, хто “ми” і хто “вони”, ніж відмінностей у думках чи баченні. На її думку, ці ідентичності охоплюють не тільки політичні погляди, а й позиції, пов'язані з філософією життя, етнічною належністю і навіть місцем проживання (Mason, 2018).

Отже, поляризація може набувати різних форм. Щоб втрутитися в цей процес чи відреагувати на нього адекватно та ефективно, фахівці-практики мають спочатку визначити тип поляризації, з яким вони стикаються в конкретних ситуаціях. Тематична чи ідеологічна поляризація полягає в різкому розмежуванні позицій у групі однодумців чи між різними групами. Афективна чи соціальна поляризація проявляється у зростанні соціально-емоційної дистанції між групами і посиленні недовіри між ними. За цією динамікою стоять процеси соціальної ідентифікації. Групові ідентичності забезпечують згуртованість у групах та уможливають співпрацю. З іншого боку, вони можуть призводити до мислення “ми” проти “них” і, у більш серйозних випадках, до ворожості між групами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представлені в статті результати ґрунтуються на матеріалах дослідження, яке було проведено з 20 липня по 30 жовтня 2024 року. Обсяг вибірки становив 127 осіб (74 жінки і 53 чоловіки). Як незалежні змінні використано такі соціально-демографічні показники: стать, вік, національність, освіта, соціальне становище, регіон постійного проживання. Для проведення дослідження розроблено гайд, який містив чотири змістові блоки запитань, спрямованих на вивчення індексу громадянської активності, сили політичної належності, політичної ефективності та сфери поляризації думок.

Поставлено такі дослідницькі завдання:

- 1) виявити особливості політичного відчуження в українському суспільстві;
- 2) з'ясувати особливості політичної поляризації українського суспільства.

Вимірювання політичного відчуження

1) *Вимірювання незалежних змінних.* Стать вимірювалася як дихотомічна змінна. Чоловікам було присвоєно категорію 1, а жінкам – категорію 2. Вік – кількість років респондентів на момент останнього дня народження було прийнято як міру віку. Категорії вікової змінної не були спрощені чи згорнуті. Освіта – середня, бакалавр, спеціаліст, магістр. Соціальне становище – самооцінка соціального становища: більш ніж достатньо для життя; достатньо; занадто мало для життя. Регіон постійного проживання – Північ, Південь, Захід, Схід, Центр.

Освіта і соціальне становище не об'єднувалися і не індексувалися, що дало змогу на основі аналізу незалежно визначити їхній вплив на політичне відчуження.

2. *Вимірювання індексу громадянської активності.* Формуючи індекс громадянської активності, ми брали до уваги дослідження R. D. Putnam, який наводить низку способів, за допомогою яких людина може бути залученою до своєї громади, включно з участю в політичному житті, участю в житті релігійної громади і філантропією. (Putnam, 2000). Індекс громадянської активності сформовано шляхом поєднання відповідей респондентів на три дихотомічні запитання:

1. Чи могли ви присвятити свій час волонтерській роботі протягом останніх дванадцяти місяців, чи не робили цього?

2) Чи відвідували ви протягом останніх дванадцяти місяців збори щодо проблеми, яка постала перед вашою громадою чи школою?

3) Чи працювали ви протягом останніх дванадцяти місяців з іншими людьми над вирішенням певної проблеми, яка постала перед країною, вашою громадою тощо?

Створений на основі цих запитань індекс громадянської активності використано відтак для перевірки гіпотези про те, що громадянська активність негативно корелює з політичним відчуженням. Кожну відповідь було зважено однаково. Тих, хто отримав 3 бали за індексом громадянської активності, тобто тих, хто волонтерив, відвідував збори громади і працював у громаді впродовж минулого року, ми віднесли до високоактивних. Респонденти, які отримали по 2 бали, вважалися помірно активними громадянами. Людей, які отримали 1 бал, ми віднесли до слабозалучених, а тих, хто отримав 0 балів, – до таких, що взагалі не залучені.

3. *Вимірювання сили політичної належності.* Респондентам було поставлено такі запитання:

Чи ви є членом політичної партії? (Можливі відповіді: 1. Так; 2. Ні).

Чи ви є прихильником якоїсь політичної партії? (Відданий прихильник – 3 бали; поміркований прихильник – 2 бали; слабкий прихильник – 1 бал; не є прихильником жодної партії – 0 балів).

Для цілей нашого аналізу політичне відчуження *операціоналізовано* через два виміри: політичну довіру і політичну ефективність. Половину респондентів під час дослідження запитали, наскільки вони погоджуються чи не погоджуються з таким твердженням:

1. Державним чиновникам байдуже, що думають такі люди, як я.

Іншій половині поставили таке запитання:

2. Наскільки чиновникам байдуже, що думають такі люди, як ви?

Обидві версії запитання розроблено для вимірювання рівня політичної довіри респондентів, і обидві версії давали їм змогу самовизначитися за п'ятибальною шкалою політичної довіри. Для першого твердження спектр оцінювання коливався від “повністю згоден” до “зовсім не згоден”, а спектр другого твердження – від “дуже” до “зовсім”. Ті, хто або повністю погоджувався з твердженням або хто сказав, що, на їхню думку, державні службовці “дуже добре дбають” про їхні думки, отримали оцінку “1”. Ті, хто або категорично не погоджувався з наведеним вище твердженням або хто вважав, що державні службовці “зовсім не дбають” про те, що вони думають, отримали оцінку “5”. Отже, ті респонденти, які отримали високі бали за будь-яке твердження, мають високий рівень політичної відчуженості. Відповіді на обидва твердження було об'єднано в один показник політичної довіри.

На перший погляд, обидва твердження вимірюють одне й те саме поняття – рівень політичної довіри респондентів. Крім того, обидва використовують п'ятибальну шкалу для вимірювання ступеня політичної довіри, тобто 4 бали за одне твердження приблизно відповідають 4 балам за інше. Таким чином комбінація двох тверджень подвоює обсяг вибірки, що дає змогу проводити більш точний статистичний аналіз без суттєвої зміни вимірюваної концепції. Так само половину вибірки запитали, наскільки вони погоджуються чи не погоджуються із цим твердженням:

1. Такі люди, як я, не зовсім розуміють, що робить влада.

Другій половині поставили таке запитання:

2. Наскільки такі люди, як ви, можуть впливати на те, що робить влада?

Обидві ці версії мали виміряти сприйняті респондентами рівні політичної ефективності. Респондентам, яким поставили перше запитання, було запропоновано самовизначитися за 5-бальним спектром

“згоден – не згоден”, а респондентам, яким поставили друге запитання, було запропоновано п’ять варіантів відповідей, які варіювалися від “дуже багато” до “зовсім”. Обидві ці версії ставили за мету виміряти сприйняті респондентами рівні політичної ефективності. Ті, хто повністю погоджувався з першим твердженням або хто відповів “зовсім ні” на друге запитання, отримали 5 балів за шкалою політичної ефективності. Ті, хто категорично не погоджувався або хто відповів “дуже багато”, отримали 1 бал.

Отже, високий бал за спектром політичної ефективності відповідає високому рівню політичної відчуженості. Як і раніше, обидва твердження було об’єднано в єдиний показник політичної ефективності. Знову ж таки, це подвоює обсяг вибірки без суттєвої зміни вимірюваної концепції. Після створення єдиного показника політичної довіри і політичної ефективності показники довіри та ефективності було об’єднано, щоб сформувати індекс політичного відчуження. Цікавим видається те, що більшість респондентів заявляли, що вони цікавляться політикою. На прохання описати політику в Україні одним словом, респонденти використовували слова “ганьба”, “сором”, “корупція”, “хаос”, які й мали найвищий рейтинг.

Під час інтерв’ювання респондентам також ставили питання, які стосувалися політичної неефективності і політичної недовіри.

4. *Політична неефективність.* Респондентам пропонували такі твердження:

1. Як громадянин я відчуваю, що не маю жодного впливу на політику своєї країни.

2. Я переконаний, що якими б не були мої політичні дії, політична система країни не зміниться.

3. Я вважаю, що жодні демократичні дії не є ефективними для здійснення змін у нашій країні.

Політична недовіра. Респонденти мали висловити своє ставлення щодо таких тверджень:

1. Я не довіряю нашій владі.

2. Я не очікую, що наша влада буде дотримуватися своїх соціально-політичних зобов’язань.

3. Я більше не цікавлюся політикою нашої країни, бо влада завжди розчаровує мене.

4. Я переконаний, що наша влада не дбає ні про наші інтереси, ні про майбутнє нашої країни.

5. Усі наші нинішні політичні лідери корумповані і не заслуговують на довіру.

6. Немає сенсу голосувати під час виборів – результати будуть сфальсифіковані.

Усі пункти було закодовано за 7-бальною шкалою Лайкерта – від 1 (повністю не згоден) до 7 (повністю згоден).

Аналіз результатів показав високий рівень політичного відчуження респондентів. Так, майже 80 % вибірки набрали 6 і більше балів за шкалою політичної відчуженості.

Також було виокремлено два предиктори, які статистично значущим чином впливають на політичне відчуження. Найсильнішим предиктором політичного відчуження виявилася громадянська активність ($\beta = -0,184$), за нею йшла партійна належність ($\beta = -0,178$). Ці результати підтверджують гіпотезу про те, що громадянська активність негативно корелює з політичним відчуженням. Вони також засвідчили, що належність або прихильність до політичної партії негативно корелює з політичним відчуженням. Прикметно, що ані національність чи регіон постійного проживання, ані соціальне становище не були суттєвим прогностичним фактором щодо політики відчуження. Для жінок громадянська активність ($r = -0,262$) та освіта ($r = 0,245$) найбільшою мірою корелюють з політичним відчуженням. Також визначено, що люди, які проявляють громадянську активність (наприклад, волонтери), більш схильні довіряти своїм політикам і позитивно взаємодіяти з політичною системою. Дослідження показало, що сила належності або прихильності до політичних партій також є фактором, який зменшує політичне відчуження. Цей факт можна пояснити з огляду на теорію соціальної ідентичності, адже можна передбачити, що громадяни, які найбільше пов'язані з політичною партією, найімовірніше, будуть вважати своїми власними переконання і цінності партії, а це пригнічує відчуження.

Завдяки дослідженню знайшла підтвердження також одна з наших гіпотез, згідно з якою серед жінок освіта є набагато сильнішим стримувальним фактором політичного відчуження, ніж серед чоловіків. Цей висновок можна пояснити сукупністю факторів. По-перше, жінки рідше цікавляться політичними справами, ніж чоловіки. По-друге, високий рівень освіти корелює з вірою в легітимність чинної політичної системи, а отже, з низьким рівнем політичного відчуження. Тут, власне, не йдеться про серйозні світоглядні суперечності.

Встановлено, що в українському суспільстві наразі немає ідеологічної поляризації. Це можна пояснити передусім тим, що для нашого суспільства не характерні ідеологічна множинність і партійна ідентичність як тип соціальної ідентичності, а ще – низькою поінформованістю щодо політики та політичних партій, нестійкістю політичних поглядів та деідеологізованістю громадян. Разом з тим можна констатувати наявність афективної поляризації. Спостерігається протистояння на суспільному рівні і в межах маломасштабних комунікацій, які спричинює поляризація думок з приводу ставлення до

громадян, які перебувають на окупованих територіях; ставлення до тих, хто ухиляється від мобілізації; ставлення до внутрішньо переміщених осіб і до тих, хто виїхав за межі країни; ставлення до загальної мобілізації і до економічного бронювання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Високий рівень політичного відчуження і поляризація в суспільстві справляють негативний вплив на соціальну згуртованість і, зрештою, на національну безпеку країни. Високий рівень поляризації впливає на політичне відчуження і може бути корисним для суспільства, оскільки підвищує рівень політичної участі та сприйняття електорального вибору. Водночас поляризація може становити суспільну загрозу, оскільки зачіпає як психологічні процеси, так і групову динаміку. Критичне осмислення амбівалентності поляризації є важливим для адекватного реагування і врахування фактичної форми поляризації, якої вона набуває в різних ситуаціях.

Перспективи подальшого дослідження визначаються спрямованістю на практичний результат – розроблення програм громадянської просвіти та рекомендацій щодо методів та прийомів втручання для боротьби зі згубною поляризацією задля зменшення ризиків політичного відчуження і розвитку згубної поляризації в суспільстві.

References

Almond, G. A., & Verba, S. (1965). The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations. [note bibliographique]. *Revue française de sociologie*, pp. 98-99. (in English)

Alstein van, M. (2022). *Polarisation and conflict: A non-violent approach*. Retrieved from <https://vlaamsvredesinstituut.eu/wp-content/uploads/2023/02/PolarisationConflictNonViolent.pdf> (in English)

Braud, P. (2008). Le jardin des délices démocratiques [The Garden of democratic delights]. *Revue des Sciences Sociales du Politique*, 17, 163–175. <https://doi.org/10.3406/polix.1992.1500> (in English)

Citrin, J. (1977). Political alienation as a social indicator: Attitudes and action. *Social Indicators Research*, 4, 381–419. <https://doi.org/10.1007/BF00353142> (in English)

Citrin, J., McClosky, H., Shanks, M., & Sniderman, P. (1975). Personal and Political Sources of Political Alienation. *British Journal of Political Science*, 5(1), 1–31. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/193271> (in English)

Dahl, V., Amna, E., Banaji, S., Landberg, M., Serek, J., & Ribeiro, N., Beilmann, M., Pavlopoulos, V., & Zani, B. (2018). Apathy or alienation? Political passivity among youths across eight European Union countries. *European Journal of Developmental Psychology*, 15(3), 284–301. <https://doi.org/10.1080/17405629.2017.1404985> (in English)

Dermody, J., Hanmer-Lloyd, S., & Scullion, R. (2010). Young people and voting behaviour: Alienated youth and (or) an interested and critical citizenry? *European Journal of Marketing*, 44(3/4), 421–435. <https://doi.org/10.1108/03090561011020507> (in English)

Enders, A. M., & Armaly, M. T. (2019). The differential effects of actual and perceived polarization. *Political Behavior*, 41, 815–839. (in English)

Finifter, A. W. (1970). Dimensions of Political Alienation. *The American Political Science Review*, 64(2), 389–410. <https://doi.org/10.2307/1953840> (in English)

Finifter, A. W. (1970). Dimensions of Political Alienation. *The American Political Science Review*, 64(2), 389–410. <https://doi.org/10.2307/1953840> (in English)

Fox, S. (2015). *Apathy, alienation and young people: The political engagement of British Millennials*. Retrieved from <http://eprints.nottingham.ac.uk/30532/1/Final%20Corrected%20Version%20-%202021%20Apathy.%20Alienation%20and%20Young%20People%20The%20Political%20Engagement%20of%20British%20Millennials.pdf> (February 10) (in English)

Fox, S. (2021). Political alienation and referendums: How political alienation was related to support for Brexit. *British Politics*, 16, 16–35. <https://doi.org/10.1057/s41293-020-00134-8> (in English)

Geschwender, J. A., Rinehart, J. W., & George, P. M. (1974). Socialization, alienation, and student activism. *Youth & Society*, 5(3), 303–325. <https://doi.org/10.1177/0044118X7400500303> (in English)

Gniewosz, B., Noack, P., & Buhl, M. (2009). Political alienation in adolescence: Associations with parental role models, parenting styles, and classroom climate. *International Journal of Behavioral Development*, 33(4), 337–346. <https://doi.org/10.1177/0165025409103137> (in English)

Jaume, L. (2021). L'idée de démocratie autoritaire: Quelques réflexions [The idea of authoritarian democracy: Some reflections]. *Jus politicum. Revue de droit politique*, 25, 9–15. Retrieved from http://juspoliticum.com/uploads/jp25-t02_jaume.pdf (in English)

Kim, C. (2005). A sense of alienation towards government. *International Review of Public Administration*, 9(2), 55–64. <https://doi.org/10.1080/12294659.2005.10805049> (in English)

Lamm, H., & Myers, D. G. (1978). Group-induced polarization of attitudes and behavior. *Advances in Experimental Social Psychology*, 11, 145–195. (in English)

Magnani, V., & Vircoulon, T. (2019). Vers un retour de l'autoritarisme en Afrique? [Towards a return of authoritarianism in Africa?]. *Politique Étrangère*, 2(84), 11–23.

Alstein van, M. (2022). *Polarisation and conflict: A non-violent approach*. Retrieved from <https://vlaamsvredesinstituut.eu/wp-content/uploads/2023/02/PolarisationConflictNonViolent.pdf>

https://www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/vers_un_retour_de_lautoritarisme_en_afrique.pdf (in English)

Mason, L. (2018). Identity – Based Democracy. In L. Mason, *Uncivil Agreement. How Politics Became Our Identity*. Chicago & London: Chicago University Press, pp. 4–6, 14. (in English)

Mason, W. M., House, J. S., & Martin, S. S. (1985). On the Dimensions of Political Alienation in America. *Sociological Methodology*, *15*, 111–151. <https://doi.org/10.2307/270848> (in English)

Messanga, G. A., Fotso Magne, P., & Taffo Nemboue, W. (2020). Adhésion aux théories conspirationnistes et soutien aux politiques répressives à l'égard des libertés politiques en contexte de démocratie autoritaire: Le cas du Cameroun [Adherence to conspiracy theories and support for repressive policies against political freedoms in the context of authoritarian democracy: The case of Cameroon]. *European Scientific Journal*, *16*(26), 51–73. <https://doi.org/10.19044/esj.2020.v16n26p51> (in French)

Moscovici, S. (1992). The discovery of group polarization. In D. Granberg, & G. Sarup (Eds.), *Social Judgment and Intergroup Relations*. New York: Springer, pp. 107–127. (in English)

Noord van, J., Spruyt, B., Kuppens, T., & Spears, R. (2023). Classified out of society? How educational classification induces political alienation through feelings of misrecognition. *British Journal of Sociology*. Advance online publication. (in English)

Paige, J. (1971). Political orientation and riot participation. *American Sociological Review*, *5*(36), 810–820. <https://doi.org/10.2307/2093668> (in English)

Plane, D. L., & Gershtenson, J. (2004). Candidates' ideological locations, abstention, and turnout in U. S. Midterm Senate Elections. *Political Behavior*, *26*(1), 69–93. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/4151359> (in English)

Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Simon and Schuster, New York. <http://dx.doi.org/10.1145/358916.361990> (in English)

Somer, M., & McCoy, J. (2019). Transformations through polarizations and global threats to democracy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, *681*(1), 13–14. (in English)

Southwell, P. L., & Everest, P. (1998). The electoral consequences of alienation: Disenfranchised voting and protest in the 1992 presidential race. *The Social Science Journal*, *35* (1), 44–51. [https://doi:10.1016/S0362-3319\(98\)90058-1](https://doi:10.1016/S0362-3319(98)90058-1) (in English)

Sunstein, C. R. (2009). *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*. Oxford & New York: Oxford University Press. (in English)

Vreese de, C. H. (2005). The spiral of cynicism reconsidered. *European Journal of Communication*, *20*(3), 283–301. <https://doi.org/10.1177/0267323105055259> (in English)

Wood, M. J. (2014). *Political Alienation in American Society*. [Theses, UVM Honors College Senior]. Retrieved from <https://scholarworks.uvm.edu/hcoltheses/38> (in English)

УДК 159.94

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-169>

Григор'ян Родіон Феліксівч

аспірант відділу психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0000-2324-7653>

rodion.hryhorjan@gmail.com

ЕФЕКТИВНІСТЬ ТРЕНІНГУ З ПІДВИЩЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ СИЛ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ ЗСУ

Актуальність. З початком повномасштабного вторгнення російських військ в Україну значну частину національного спротиву склали новосформовані Сили територіальної оборони Збройних Сил України. Ці Сили формувалися здебільшого з осіб, які до початку повномасштабного вторгнення були цивільними, а тому не мали відповідної військової та психологічної підготовки.

Мета статті – висвітлення результатів оцінювання ефективності проведення курсу тренінгів “Бойовий стрес: перша психологічна допомога та відновлення” за розробленою за участі автора програмою психологічної підготовки військовослужбовців Сил ТрО ЗСУ, спрямованою на підвищення їхньої психологічної стійкості та готовності до виконання службово-бойових завдань.

Методологія. Представлено результати опитування 1920 учасників та учасниць вищезгаданих тренінгів. З липня 2023 року по січень 2024 року автор разом з ГО “Центр стратегічного розвитку “Імпульс” за підтримки НАТО в рамках Комплексного пакету допомоги Україні провели 64 тренінги. Головні дослідницькі питання стосувалися тем програми тренінгу та оцінювання їхньої ефективності.

Результати. Учасники та учасниці визнали поліпшення свого психоемоційного та загального самопочуття, зменшення симптомів бойового стресу/ПТСР, зниження сили реагування на стресові фактори та опанування успішних індивідуальних копінг-стратегій подолання стресу.

Висновки. Оволодіння основними компетентностями першої психологічної допомоги не тільки озброїло учасників та учасниць необхідними знаннями та інструментами, а й сприяло підвищенню їхньої мотивації до подальшої роботи із психологічної підготовки особового складу своїх підрозділів та розвитку культури взаємопідтримки серед побратимів-посестер, що позитивно впливає на психологічну стійкість військовослужбовців і їхню готовність виконувати бойові завдання.

Перспективою подальших досліджень є визначення соціально-психологічних чинників підвищення стресостійкості військовослужбовців Сил

територіальної оборони в бойових умовах.

Ключові слова: психологічна стійкість; військовослужбовці; стресостійкість; психологічна підтримка; перша психологічна допомога; програма психологічної підготовки; бойовий стрес.

Rodion F. Hryhoryan

PhD student at the Department of Mass and Community Psychology,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0000-2324-7653>

rodion.hryhoryan@gmail.com

EFFECTIVENESS OF STRESS RESILIENCE TRAINING FOR SERVICEMEMBERS OF THE TERRITORIAL DEFENSE FORCES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Relevance. With the onset of Russia's full-scale invasion of Ukraine, a significant part of the national resistance was comprised of the newly formed Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine. These Forces were primarily composed of individuals who, prior to the invasion, were civilians and therefore lacked the necessary military and psychological training.

Objective. The article aims to present the results of assessing the effectiveness of the training course "Combat Stress: First Psychological Aid and Recovery", developed with the author's participation as part of a psychological training program for servicemembers of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine. The program focuses on enhancing their psychological resilience and readiness for fulfilling service-combat tasks.

Methodology. The article includes survey results from 1 920 participants of the mentioned training sessions. From July 2023 to January 2024, the author, in collaboration with the NGO "Center for Strategic Development "Impulse"" and with NATO support under the Comprehensive Assistance Package for Ukraine, conducted 64 training sessions.

The main research questions addressed the training program topics and their effectiveness assessment.

Results. Participants reported improved psycho-emotional and overall well-being, reduced symptoms of combat stress/PTSD, decreased reactions to stress factors, and the development of effective individual coping strategies for stress management.

Conclusions. Training in the core competencies of first psychological aid not only provided participants with essential knowledge and tools but also enhanced their motivation to further engage in psychological preparation of their unit personnel. It also fostered a culture of mutual support among comrades, positively impacting the psychological resilience and readiness of servicemembers to perform combat tasks.

Future research directions include identifying the socio-psychological factors that enhance the stress resilience of Territorial Defense Forces servicemembers under combat conditions.

Keywords: psychological resilience; servicemembers; stress resilience; psychological support; first psychological aid; psychological training program; combat stress.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. З початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України значну частину національного спротиву склали новосформовані Сили територіальної оборони Збройних Сил України. Ці Сили формувалися здебільшого з осіб, які до початку повномасштабного вторгнення були цивільними, а тому не мали відповідної військової та психологічної підготовки.

В умовах бойових дій, сповнених стресовості, непередбачуваності і напруженості, що вимагає не тільки фізичної витривалості, а й високого рівня психологічної стійкості, особливо гостро постає питання розвитку стресостійкості військовослужбовців. Постійна загроза життю людини, її здоров'ю, непередбачувана і часта зміна бойової ситуації, тривалі, нерідко за межами людських можливостей, навантаження, втрата бойових побратимів та посестер, призупинення, а часто і руйнування кар'єрного зростання в цивільному житті, непорозуміння в родині, протистояння піднесених і низинних, альтруїстичних і егоїстичних, фізичних і духовних сил – усе це породжує широкий спектр емоцій, настроїв, станів, почуттів і може викликати екстремальний (бойовий) стрес та пов'язані з ним негативні психічні стани.

З огляду на вищеперелічені умови потреба в розробленні спрямованих на підвищення стресостійкості ефективних (з урахуванням новітніх досліджень) програм із психологічної підготовки військовослужбовців, особливо тих, що не мали попереднього досвіду військової служби та підготовки, набуває особливої гостроти. Це дасть змогу не тільки зберегти здоров'я і життя військовослужбовців, а й підвищити боєздатність та ефективність підрозділів Збройних Сил у відсічі збройній агресії ворога.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи стресостійкість та способи її підвищення, ми спиралися на розуміння стресостійкості як здатності людини зберігати в стресовій ситуації певну спрямованість своїх дій, підтримувати адекватне функціонування та контроль над вираженням емоцій, успішно вирішувати складні та відповідальні завдання в напружених емоціогенних обставинах, адекватно аналізувати умови діяльності, завчасно планувати її,

застосовувати адекватні способи дії (Боднар, & Макаренко, 2013; Корольчук, 2018; Малхазов, 2022 ; Титаренко, 2024; Громова, 2022; Когут, 2021).

Розвиток стресостійкості – складний процес, що залежить від багатьох чинників, включно з біологічними, психологічними та соціальними аспектами.

Біологічні чинники стресостійкості пов'язані з генетичними особливостями, нейробиологічними процесами та фізіологічними реакціями організму на стрес. Наприклад, вивчення роботи мозку в ситуації стресу, зокрема ролі гіпокампа, амігдали і префронтальної кори, є важливим аспектом розуміння стресостійкості (Sapolsky, 2017).

Психологічні чинники охоплюють особистісні характеристики, навички саморегуляції та когнітивні стратегії:

- риси особистості, зокрема оптимізм та навички вирішення проблем, позитивно впливають на стресостійкість);

- когнітивно-поведінкові стратегії, як-от позитивне мислення, переосмислення ситуації та управління емоціями, є важливими для розвитку стресостійкості.

Незаперечний вплив на розвиток стресостійкості справляють соціальні чинники, насамперед підтримка з боку сім'ї, друзів, колег і суспільства в цілому:

- наявність підтримувальних відносин і комунікації в соціальних мережах сприяє підвищенню стресостійкості;

- інтеграція в спільноти та участь у соціальних заходах також позитивно впливають на здатність людини протистояти стресам.

Розуміння та врахування цих чинників допомагає розробляти ефективні стратегії і програми підтримки та розвитку стресостійкості, що надзвичайно важливо в сучасному світі, особливо коли йдеться про військовослужбовців в умовах бойових дій.

Попри те, що на цей час є велика кількість досліджень стресостійкості особистості і зокрема військовослужбовців (Bartone, & Bowles, 2020; McInerney, Waldrep, & Benight, 2022; Meredith et al., 2011; Seligman, Reivich, & McBride, 2011), малодослідженою залишається проблема вивчення ресурсів та засобів розвитку стресостійкості військовослужбовців, зокрема і Сил ТрО, які не були досі кадровими військовими, в екстремальних умовах війни (тривалої війни), що розгортається на території нашої країни. Також слід зважати і на те, що навіть ті дослідження, які стосуються воєн, не можуть бути відображенням української ситуації. Адже війна в Україні є найбільшим у Європі збройним конфліктом з часів Другої світової війни. Більше того, якою б повною не була та чи інша модель, вона потребує адаптації

відповідно до культурного контексту (Кухарук, 2022).

Жодне з досліджень не розглядало, наприклад, такі актуальні питання, які постають наразі в Україні: як невідготовлені військово-особи, а саме військовослужбовці Сил ТрО ЗСУ, витримували і досить успішно долали стресові стани на початку повномасштабної війни; як саме загартовувалася, адаптувалася психіка цивільних громадян, що надто швидко перекваліфікувалися на військових; які фактори сприяли такому швидкому зміцненню психіки та розвитку стресостійкості.

Суттєвий вплив на стресостійкість і бойову активність бійців мають обсяги фізичних та психологічних втрат, що пояснюється спеціальним терміном “межа моральної пружності військ”, під яким розуміють їхню здатність продовжувати бойові дії попри втрати (Блинов, 2019).

Психологічна підготовка військовослужбовців є важливим етапом, на якому детально аналізують особливості, умови майбутньої бойової діяльності, складність виконання бойового завдання, шляхи подолання труднощів. Завдяки теоретичним заняттям і практичним навчанням моделюється зовнішня картина бойових дій й опрацьовується психологічна модель бойової діяльності військовослужбовця з низкою головних умов бойової обстановки, які, закарбовуючись у свідомості, здатні знайти відгук і викликати психічні реакції, що виникають під час справжнього бою. Завдяки багаторазовому повторенню спеціальних вправ в умовах, що постійно ускладнюються, контроль військовослужбовця над своїм психічним станом і діями поліпшується. Поступово формується здатність контролювати свою невпевненість і страх.

Але на початку повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну все це військовослужбовці Сил ТрО ЗСУ опанували в експериментальних умовах, без жодної теоретично-практичної підготовки, що свідчить про унікальність та високий рівень адаптивної стресостійкості цих людей.

Найпоширеніші мотиви, рівень бойового досвіду визначають поведінку військовослужбовця в ситуації дії “вторинних” психологічних факторів бою: небезпеки, раптовості, несподіванки, новизни бойових подій, дефіциту часу та інформації, втрати бойових побратимів, дискомфорту тощо (Kennedy, & Zillmer, 2006; Sinclair, & Britt, 2013; Ungar, 2021). Однак вони не пояснюють особливості прояву і розвитку стресостійкості військовослужбовців Сил ТрО ЗСУ чи аналогічних військових підрозділів в інших країнах.

Брак або недостатність психологічної підготовки та початкового тренування серед персоналу Сил ТрО, а також постійний вплив

травматичних подій під час виконання бойових завдань можуть призводити до постійного дисфункціонального стану стресу та психічної травми, що негативно впливає на ефективність прийняття рішень, оперативну діяльність і загальну ефективність військовослужбовців у бойових умовах. Ці фактори зумовлюють гостру потребу в психологічній підготовці та підвищенні рівня стресостійкості військовослужбовців Сил ТрО ЗСУ.

Метою статті є висвітлення результатів оцінювання ефективності проведення курсу тренінгів “Бойовий стрес: перша психологічна допомога та відновлення” за розробленою за участі автора програмою психологічної підготовки військовослужбовців Сил ТрО ЗСУ, спрямованою на підвищення їхньої психологічної стійкості та готовності до виконання службово-бойових завдань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб заповнити наявні прогалини в психологічній підготовці та володінні компетентностями з надання першої психологічної допомоги, подолання бойового стресу і відновлення після нього, на основі міжнародних протоколів і вітчизняного досвіду розроблено програму триденного тренінгу “Бойовий стрес: перша психологічна допомога та відновлення” для командирів (взводів, рот), їхніх заступників, бойових медиків, інструкторів з підтримки психологічного здоров’я, офіцерів груп контролю бойового стресу та інших категорій персоналу, відповідальних за заходи психологічної підтримки та стабілізації в підрозділах Сил ТрО ЗСУ.

Метою програми було також створення стійкого впливу, оскільки навчені військовослужбовці зможуть і надалі застосовувати та поширювати ці знання й навички у своїх військових підрозділах після завершення навчання. Здобуті знання та практичні навички з надання психологічної допомоги також можна буде успішно застосовувати після закінчення військової служби, коли учасники та учасниці бойових дій повернуться до цивільного життя. Вони можуть бути корисними для спільнот у цивільних умовах у разі надзвичайних подій, дорожніх аварій, терористичних актів, катастроф тощо.

За підтримки НАТО в межах Комплексного пакету допомоги Україні з липня 2023 року по січень 2024 року проведено 64 триденні тренінги, у яких взяли участь 1920 військовослужбовців Сил ТрО ЗСУ (командири взводів і відділень, командири рот та їхні заступники з морально-психологічного забезпечення, офіцери груп контролю бойового стресу, позаштатні інструктори із психологічної підтримки рівний-рівному, бойові медики, особовий склад підрозділів, де проводилися тренінги), серед яких 182 жінки-військовослужбовиці (9,5% від загальної кількості учасників).

Тренінги проводились як у польових умовах у різних регіонах України, так і в пунктах постійної дислокації військових підрозділів, які проходили процеси оперативного реформування та злагодження після виходу із зони бойових дій, а також батальйони, розгорнуті в зоні бойових дій для виконання своїх оперативних завдань. Офіційні листи подяки та численні запити від батальйонів, бригад і командування Сил ТрО ЗСУ щодо продовження навчання підкреслюють актуальність та корисність змісту тренінгів, цінність формату навчання і позитивний вплив такого навчання на стан військовослужбовців.

Варто зазначити, що команда тренерів тісно співпрацювала з Управлінням морально-психологічного забезпечення командування Сил ТрО ЗСУ для розроблення планів навчання для кожного циклу, адаптуючи їх до конкретних потреб та оперативного контексту. Це передбачало формування розкладу навчань, добір підрозділів, складання груп, організацію та адміністрування навчального процесу.

Програма триденного тренінгу складалася з 4 модулів (тем) по 2 години щодня і включала не тільки базові теми із психологічної підготовки, як-от стани, реакції та поведінка військовослужбовців до/ під час / після бою та надання першої психологічної допомоги в цих станах, зазначені в стандартах із психологічної підготовки ЗСУ (СТІ 000А.22А, СТІ 000Г.22Л), а й багато інших важливих тем:

- актуалізація важливості психологічної підготовки військовослужбовців;

- пояснення природи і перебігу бойового стресу у світлі сучасних нейробіологічних досліджень, а також з використанням авторських розробок, зокрема поєднання дзеркального відображення станів кольорового коду Купера і “хвилі стресу”;

- розвиток емоційного інтелекту, техніки психоемоційної стабілізації та саморегуляції, зокрема з використанням карт емоцій за Р. Плутчиком, авторського алгоритму – RESIST, тощо;

- техніки саморегуляції психофізіологічного стану, наприклад: “оптимальний бойовий стан”, авторські методики “Джерельце”, “Інтуїтивний рух” та інші;

- розвиток викладацько-інструкторських навичок;
- безконфліктні комунікації;
- основи опанування лідерських навичок;
- профілактика суїцидальної поведінки;
- формування особистої та групової системи ресурсів і тренування технік саморегуляції на основі моделі BASIC Ph.

Протягом усього курсу тренінгів на початку навчання тренери стикалися зі скептицизмом, певною недовірою та психологічним опором

до роботи з боку учасників та учасниць. Це пояснюється недостатнім рівнем розвитку психологічної культури в українському суспільстві через радянську спадщину, адже ще не так давно психологія асоціювалась із психіатрією, яка мала каральний характер, а звернення до психолога сприймалось як ознака ненормальності і ненадійності, що могло вплинути на соціальні зв'язки, кар'єру тощо. Тому особливу увагу впродовж усього тренінгу приділяли актуалізації важливості психологічної підготовки військовослужбовців та мотивуванню їхньої турботи про стан свого психічного здоров'я.

Отже, крім безпосередньо психологічної просвіти та підготовки, акцент також робили на адвокацію сприйняття психології, звернень до психологів, запитів на надання і дозволів на отримання психологічної підтримки та допомоги з боку побратимів – посестер, командирів, представників медичних служб підрозділів, фахівців груп контролю бойового стресу та цивільних психологів, що є вкрай важливим не тільки під час війни, а й у поствоєнний період.

Відгуки учасників та учасниць свідчать, що тренерам вдавалось екологічним чином долати їхній опір, встановлювати атмосферу довіри, залучати до роботи всіх учасників і підвищувати їхню мотивацію до навчання.

Цьому сприяли відповідні характеристики тренерів-психологів:

- великий досвід проведення групових тренінгів та індивідуального консультування учасників бойових дій і членів їхніх сімей з 2014 року;

- особистий досвід перебування в екстремальних/бойових ситуаціях;

- глибоке розуміння проблематики військовослужбовців;

- розуміння групової динаміки і внутрішніх процесів.

Про це також свідчить той факт, що під час навчання учасники висловлювали великий попит на індивідуальні психологічні консультації, який тренери-психологи задовольняли поза тренінговим часом. Після вирішення проблемного питання або зниження рівня напруження внаслідок емоційної вентиляції та підтримки з боку психологів-тренерів військовослужбовці ділилися своїм досвідом і враженнями від консультацій у своїх підрозділах, що ще більше впливало на зміну їхнього ставлення до навчання і тренерів. Отже, надання індивідуальних психологічних консультацій мало як прямий, так і опосередкований вплив на навчальний процес та розвиток психологічної культури військовослужбовців.

Щоб оцінити, наскільки ефективно проведені за зазначеною програмою тренінги задовольняли основні потреби командування та

персоналу залучених військових підрозділів у набутті компетентностей щодо посилення стресостійкості, було проведено посттренінгове анкетування (табл. 1). Участь в анкетуванні взяли всі учасники тренінгів (1920 осіб). З міркувань дотримання безпеки (особистої і підрозділу) та отримання більш достовірних відповідей щодо програми і формату тренінгів анкетування було анонімним, тому соціально-демографічні дані не збирались.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання “Які з тем проведеного тренінгу були найкориснішими для Вас?”

Назва теми	Частка відповідей, у %
Надання першої психологічної допомоги	57,86
Техніки стабілізації, саморегуляції та відновлення	47,55
Перебіг бойового стресу (код Купера, Хвиля стресу)	35,78
Керування емоціями	35,78
Психологічні стани та поведінка в разі бойового стресу	32,97
Важливість психологічної підготовки	8,7
Запобігання суїцидам	7,92
Модель ресурсів BASIC Ph	7,81
Усі теми	4,53

Під час проведення тренінгів у групах обговорювались актуальні питання не за планом, які учасники та учасниці запропонували додати до програми тренінгів. Наводимо найбільш статистично згадувані теми (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання “Які теми Ви б запропонували додати до програми тренінгу?”

Назва теми	Частка відповідей, у %
Вирішення конфліктів у підрозділах	11,77
Спілкування із сім'єю, дітьми, конфлікти в родині після повернення з війни	8,91
Самомотивація/мотивація особового складу	7,71
Перехід та адаптація до мирного життя в майбутньому	7,14
Спілкування з цивільним населенням	4,84
Робота з алко- і наркозалежностями	3,02

Під час тренінгів тренери-психологи відповідали на запитання учасників, надаючи матеріали з конкретних тем і долучаючись до групових обговорень та спілкування в чатах.

Прикметно, що 98 % учасників та учасниць оцінили параметри тренінгів на “відмінно”, що свідчить про актуальність і корисність змісту навчальної програми тренінгів, результативність формату командної роботи та комплексного підходу до психологічної підготовки. Це допомагало їм змінити ставлення до тренінгів на психологічні теми з упередженого на зацікавлене і завдяки цьому:

- у стислі терміни засвоїти теоретичні знання про методи та алгоритми допомоги в разі бойового стресу та управління іншими негативними психічними станами, що пришвидшує повернення військовослужбовців до подальшого виконання службово-бойових завдань;

- опанувати практичні техніки і протоколи надання невідкладної психологічної само- і взаємо-допомоги, стабілізації і відновлення ресурсних станів.

Одним з індикаторів ефективності проведених тренінгів є визнання учасниками та учасницями підвищення впевненості в собі та підрозділі, оскільки знання і вміння надавати невідкладну психологічну само- і

взаємодопомогу, нарівні зі знаннями і вміннями з тактичної медицини, збільшує шанси на виживання та успішне виконання бойового завдання підрозділом, що так само сприяє підвищенню рівня стресостійкості військовослужбовців.

До важливих результатів тренінгів можна також віднести підвищення рівня обізнаності військовослужбовців про психологічну підтримку і її важливість, набуття практичних навичок і розвиток компетентностей щодо надання негайної психологічної підтримки та відновлення психологічної стабільності в бойових умовах.

Варто зазначити, що комплексний підхід до побудови тренінгової програми та надання матеріалів тренінгів сприяє розвитку системи поширення здобутих під час навчань знань та опанованих методів у своїх підрозділах на основі підходу “рівний-рівному”, про що свідчать відгуки учасників та учасниць.

Згідно з моделлю BASIC Ph (Лахад, 2012) є шість каналів ресурсів подолання стресу:

- belief and values – віра, переконання, цінності, філософія життя, сенси;
- affect – вираження емоцій та почуттів;
- socialization – соціальні зв'язки, соціальна підтримка, соціальна належність, спілкування;
- imagination – сила уяви, мрії, спогади, творчість;
- cognition. thought – розум, пізнання, когнітивні стратегії;
- physical – тілесні ресурси і фізична активність.

Результати тестування щодо визначення індивідуальної моделі ресурсів подолання стресу BASIC Ph показали, що в більшості учасників та учасниць переважним каналом ресурсів подолання стресу був канал “когніції / інтелект / розум / думки”. Це свідчить про те, що для підвищення стресостійкості військовослужбовців велике значення має психологічна просвіта з питань стресу (природа, перебіг, вплив на мозок і поведінку людини, способи подолання).

Навчання сприяло також поліпшенню комунікації та згуртованості команди, оскільки учасники опанували методи безконфліктного вирішення суперечок у команді, які виникали навіть під час тренінгів, та відпрацювали відповідні методи. Ці позитивні спостереження знайшли відображення у відгуках і листах подяки від командування військових підрозділів, залучених до проекту.

Варто звернути увагу і на гендерний аспект проведених навчань. Під час тренінгів з боку учасників-чоловіків траплялися випадки стереотипних і сексистських жартів, спрямованих на жінок. Для негайного реагування на ці випадки тренери вжили додаткових заходів,

підкреслюючи неприйнятний характер дискримінаційних висловлювань та подібних настановлень і наголошуючи на важливості дотримання принципів поваги, гідності й толерантності щодо всіх гендерів. Відгуки учасників та учасниць свідчать про важливість інформування із зазначеної теми для поліпшення психологічного клімату в підрозділі і, як наслідок, підвищення психологічної готовності підрозділу до виконання завдань.

Одним з викликів під час тренінгів став доволі важкий психологічний стан учасників та учасниць через інтенсивність бойових дій і значні людські втрати, що вимагало додаткового часу для відновлення ресурсного стану перед тим, як нова інформація могла бути ефективно засвоєна. Як рішення цієї проблеми тренери запропонували виконання технік психоемоційної та психофізіологічної саморегуляції, що сприяло відновленню необхідних ресурсів для ефективної участі в навчальному процесі й одразу наочно демонструвало суть психологічної підготовки. Це також було переконливим свідченням її важливості і дієвості та підвищувало мотивацію до подальшого опанування запропонованих знань і навичок.

По закінченні тренінгів і під час підбиття підсумків кожного тренінгового дня учасники та учасниці свідчили про:

- зменшення симптомів бойового стресу/ПТСР та напрацювання особистих успішних копінг-стратегій його зняття;
- зниження гостроти реагування на стресові ситуації (ідеться також про суб'єктивне оцінювання рівня стресу до і після вправ);
- поліпшення загального самопочуття (зняття головного болю і напруження, стабілізація артеріального тиску, розслаблення та мобілізація);
- зняття м'язового напруження, болю в тілі і кінцівках, поліпшення настрою, якості сну та процесів засинання.

Висновки. Зміст програми і формат комплексного підходу тренінгів “Бойовий стрес: перша психологічна допомога та відновлення” виявилися досить ефективними, про що свідчать результати анонімного анкетування учасників та учасниць по закінченні тренінгів. Так, 98% опитаних оцінили ефективність тренінгів як досить високу та засвідчили поліпшення свого психоемоційного і загального самопочуття, зменшення симптомів бойового стресу/ПТСР, зниження гостроти реагування на стресові фактори та напрацювання успішних індивідуальних копінг-стратегій подолання стресу.

Оволодіння основними компетентностями першої психологічної допомоги не тільки озброїло учасників та учасниць необхідними

знаннями та інструментами, а й сприяло підвищенню їхньої мотивації до подальшої роботи із психологічної підготовки особового складу своїх підрозділів та розвитку культури взаємопідтримки серед побратимів-посестер, що позитивно впливає на психологічну стійкість військовослужбовців та їхню готовність виконувати бойові завдання.

З огляду на позитивні результати проведеної роботи вважаємо надзвичайно важливим поширити апробовану програму тренінгу на навчання щойно мобілізованих військових, що допоможе підвищити їхню психологічну стійкість в умовах постійних втрат особового складу і тривалого впливу бойового стресу під час активної участі в бойових діях.

Список використаних джерел

- Блінов, О. (2019). *Бойова психічна травма*. Київ: Талком.
- Боднар, А., & Макаренко, Н. (2013). Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій: (на прикладі працівників приватних охоронних структур). *Наукові записки НаУКМА. Т. 149: Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, с. 49–57. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2013_149_11
- Громова, Г. (2022). *Толерантність до невизначеності як чинник трансформації травматичного досвіду особистості*. (Дис. д-ра філософії). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Когут, О. (2021). Матриця розвитку стресостійкості особистості. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*, 12, 108–113.
- Корольчук, В. (2018). Психологія стресостійкості особистості. В *Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації А43 в умовах кризового суспільства*, Матеріали III Всеукраїнського науково-практичного круглого столу з міжнародною участю, с. 41.
- Кухарук, О. (2022). Ідентичнісний вимір соціальної резильєнтності: визначення, підходи, можливості прогнозування. *Проблеми політичної психології*, 12 (26), 77–90.
- Малхазов, О. (2022). *Розвиток емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Титаренко, Т. (2024). *Моє майбутнє залежить від мене: практики здорового сьогодення у воєнних і повоєнних умовах*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Bartone, P., & Bowles, S. (2020). Hardiness Predicts Post-Traumatic Growth and Well-Being in Severely Wounded Servicemen and Their Spouses. *Military Medicine*, Vol. 186, Is. 5-6, 500–504. <https://doi.org/10.1093/milmed/usaa250>
- Kennedy, C., & Zillmer, E. (2006). *Military psychology : clinical and operational applications*. New York: Guilford Press. Retrieved from https://archive.org/details/militarypsycholo0000unse_j2q4/page/n3/mode/2up
- Lahad, M., Shacham, M., & Ayalon, O. (2013). *The "BASIC Ph" model of*

coping and resilience. Theory, research and cross-cultural application. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

McInerney, S., Waldrep, E., & Benight, C. (2022). Resilience enhancing programs in the U. S. military: An exploration of theory and applied practice. *Military psychology*, 241–252. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2086418>

Meredith, L., Sherbourne, C., Gaillot, S., Hansell, L., Ritschard, H., Parker, A., & Wrenn, G. (2011). *Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military.* RAND Corporation. Retrieved from <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG996.html>

Sapolsky, R. (2017). *Behave. The biology of humans at our best and worst.* New York: Penguin Press.

Seligman, M., Reivich, K., & McBride, S. (2011). Master resilience training in the U.S. Army. *American Psychologist*, 66(1), 25–34. <https://doi.org/10.1037/a0021897>

Sinclair, R., & Britt, T. (2013). *Building psychological resilience in military personnel: theory and practice.* Washington, DC: American Psychological Association.

Ungar, M. (2021). *Multisystemic Resilience. Adaptation and Transformation in Contexts of Change.* Oxford. Retrieved from <https://academic.oup.com/book/41117>

References

Bartone, P., & Bowles, S. (2020). Hardiness Predicts Post-Traumatic Growth and Well-Being in Severely Wounded Servicemen and Their Spouses. *Military Medicine*, Vol. 186, Is. 5-6, 500–504. <https://doi.org/10.1093/milmed/usaa250> (in English)

Blinov, O. (2019). *Boiova psykhična travma* [Combat mental trauma]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Bodnar, A., & Makarenko, N. (2013). Psykholohichni osoblyvosti stresostiikosti predstavnykiv stresohennykh profesii: (na prykladi pratsivnykiv pryvatnykh okhoronnykh struktur). *Naukovi zapysky NaUKMA, Vol. 149: Pedahohichni, psykholohichni nauky ta sotsialna robota*, pp. 49–57. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NaUKMApp_2013_149_11 (in Ukrainian)

Hromova, H. (2022). *Tolerantnist do nevyznachenosti yak chynnyk transformatsii travmatychnoho dosvidu osobystosti.* [Tolerance to uncertainty as a factor in the transformation of the traumatic experience of the individual]. (Diss. Doctor of Philosophy). Institute of Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv (in Ukrainian)

Kennedy, C., & Zillmer, E. (2006). *Military psychology : clinical and operational applications.* New York : Guilford Press. Retrieved from https://archive.org/details/militarypsycholo000unse_j2q4/page/n3/mode/2up (in English)

Kohut, O. (2021). Matrytsia rozvytku stresostiikosti osobystosti [The matrix of the development of stress resistance of the individual]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"* [Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"], 12, 108–113. (in Ukrainian)

Korolchuk, V. (2018). Psykholohiia stresostiikosti osobystosti [Psychology of personality stress resistance]. In *Actual problems of psychological and social adaptation A43 in the conditions of a crisis society*, Materials of the 3rd All-Ukrainian Scientific and Practical Round Table with International Participation, p 41. (in Ukrainian)

Kukharuk, O. (2022). Identychnisnyi vymir sotsialnoi rezylientsnosti: vyznachennia, pidkhody, mozhlyvosti prohnouzuvannia [Identical dimension of social resilience: definitions, approaches, forecasting possibilities]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 12 (26), 77–90. (in Ukrainian)

Lahad, M., Shacham, M., & Alalon, O. (2013). *The “BASIC Ph” model of coping and resilience. Theory, research and cross-cultural application*. London, Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers. (in English)

McInerney, S., Waldrep, E., & Benight, C. (2022). Resilience enhancing programs in the U.S. military: An exploration of theory and applied practice. *Military psychology*, 241–252. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2086418> (in English)

Malkhazov, O. (2022). *Rozvytok emotsiinoi stiikosti osib, shcho perezhyvaiut naslidky travmatychnykh podii*. [Development of emotional stability of persons experiencing the consequences of traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Meredith, L., Sherbourne, C., Gaillot, S., Hansell, L., Ritschard, H., Parker, A., & Wrenn, G. (2011). *Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military*. RAND Corporation. Retrieved from <https://www.rand.org/pubs/monographs/MG996.html> (in English)

Sapolsky, R. (2017). *Behave. The biology of humans at our best and worst*. New York: Penguin Press. (in English)

Seligman, M., Reivich, K., & McBride, S. (2011). Master resilience training in the U.S. Army. *American Psychologist*, 66(1), 25–34. <https://doi.org/10.1037/a0021897> (in English)

Sinclair, R., & Britt, T. (2013). *Building psychological resilience in military personnel: theory and practice*. Washington, DC: American Psychological Association. (in English)

Tytarenko, T. (2024). *Moie maibutnie zalezhyt vid mene: praktyky zdorovoho siohodennia u voiennykh i povoiennykh umovakh* [My Future Depends on Me: Healthy Present Practices in War and Postwar Conditions]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Ungar, M. (2021). *Multisystemic Resilience. Adaptation and Transformation in Contexts of Change*. Oxford. Retrieved from <https://academic.oup.com/book/41117> (in English)

УДК 316.6.159

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-170>

Діброва Валерія Анатоліївна

PhD із психології, науковий співробітник

відділу психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-5707-9798>

valerie.dibrova@gmail.com

ВАРІАТИВНІСТЬ ПРОЯВІВ УКРАЇНСЬКИХ СПІЛЬНОТНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У СФЕРІ МЕДІА В УМОВАХ ВІЙНИ

Актуальність. Довготривала війна накладає відбиток на всі сфери життя українців і суспільства загалом. Трансформацій в умовах сьогодення зазнають і спільнотні ідентичності українців, які за своєю суттю і структурою комплексні та багатогранні. Одним з потенційних просторів прояву спільнотних ідентичностей є сфера медіа, особливо та її частина, де вони реалізуються за допомогою мережі Інтернет. Отже, важливим стає розуміння того, як різні типи ідентичностей проявляються в цій сфері.

Мета наукового дослідження – вивчення проявів спільнотних ідентичностей українців у сфері медіа.

Методологія. Інструментами дослідження були: онлайн-опитування, кореляційний аналіз за критерієм Спірмена, описові статистики, порівняльний аналіз, інтерпретація та узагальнення отриманих результатів.

Результати. Виокремлено чотири типи комплексних ідентичностей українців. Найбільш поширеними серед українців є місцева-громадянська-професійна (МГП) ідентичність (53,7%) і європейська-громадянська-професійна (ЄГП) ідентичність (46,3%), тоді як місцева-східнослов'янська (МС) ідентичність (33,6%) та східнослов'янська-релігійна (СР) ідентичність (21,9%) є порівняно менш представленими. Встановлено прояви ідентичностей у сфері медіа в таких питаннях: виявлення громадянської ідентичності у сфері масової комунікації, довіра до медіа та соціальних мереж, джерела отримання інформації, можливість вільно висловлювати власні думки в соціальних мережах, підтримувальний потенціал медіа та соціальних мереж, вплив медіаконтенту і соціальних мереж на психоемоційний стан, залученість до воєнно-політичних новин, взаємодія зі світовою спільнотою. Зроблено висновок про значущу роль типів ідентичності у взаємодії українців із медіапростором, споживанні інформації та рівні соціальної активності у сфері медіа.

Практичне значення результатів. Описані варіанти проявів українських ідентичностей можуть бути застосовані для розроблення комунікаційних стратегій та протидії дезінформації і пропаганді, а також для визначення кола

питань, де можливі потенційні конфлікти чи, навпаки, консолідація суспільства. **Подальшою перспективою дослідження** є виявлення просторів взаємодії українських ідентичностей у сфері медіа.

Ключові слова: спільнотна ідентичність; соціальна ідентичність; українська ідентичність; медіапростір; медіа; війна.

Valeriia A. Dibrova

Ph. D. in Psychology, Researcher

of the Department of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-5707-9798>

valerie.dibrova@gmail.com

UKRAINIAN COMMUNITY IDENTITIES' VARIABILITY OF MANIFESTATION IN THE SPHERE OF MEDIA UNDER THE INFLUENCE OF WAR

Relevance. The prolonged war has left its mark on all aspects of life of Ukrainians and society in general. Transformations in the current conditions are also affecting the community identities of Ukrainians, which are complex and multifaceted by their essence and structure. One of the potential spaces for the manifestation of community identities is the sphere of media, especially its segment realized through the Internet. Therefore, it is important to understand how different types of identities are manifested in this sphere.

The purpose of the study is to identify the manifestations of community identities of Ukrainians in the media sphere.

Methodology. The research methods included an online survey, correlation analysis using Spearman's rank correlation, descriptive statistics, comparative analysis, interpretation, and generalization of the results.

Main results. Four types of complex identities of Ukrainians were identified. The most common among Ukrainians are the local-civic-professional (LCP) identity (53.7%) and the European-civic-professional (ECP) identity (46.3%), while the local-East Slavic (LES) identity (33.6%) and the East Slavic-religious (ESR) identity (21.9%) are comparatively less represented. The study revealed the manifestations of identities in the sphere of media in the following areas: the expression of civic identity in mass communication, trust in media and social networks, sources of information, the ability to freely express personal opinions in social networks, the supportive potential of media and social networks, the impact of media content and social networks on emotional and psychological well-being, engagement in war-related and political news, interaction with the global community. The research identified the significant role of identity types in Ukrainians' interaction with the media space, their consumption of information, and their level of social activity in the media.

Practical significance of the results. The identified manifestations of

Ukrainian identities can be applied in the development of communication strategies and in counteracting disinformation and propaganda. They also provide insights into areas where potential conflicts or societal consolidation may arise. The further perspective of the study is to explore the interaction of Ukrainian identities in the media sphere.

Keywords: community identity; social identity; Ukrainian identity; media space; media; war.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Розпочата ще десять років тому загарбницька війна Росії проти України накладає відбиток на всі сфери життя українського суспільства. Відчуття українцями свої належності до тієї чи іншої спільноти, її значущість та добровільне поділяння прийнятих у спільноті норм та правил, загалом усе те, що можна віднести до спільнотної ідентичності, не стає винятком. Навпаки, у буремні часи належність до групи, усвідомлення себе частиною чогось більшого набуває особливого значення. Також негативні події, які загрожують безпеці та цілісності спільноти, можуть стати певним каталізатором актуалізації ідентичності та спільнотних цінностей, які досі перебували “в стані очікування” (Вінков, 2022). Попри те, що в більшості людей є багато ідентичностей, які перетинаються і функціонують одночасно, часом відбуваються події, через які певні ідентичності можуть ставати важливішими за інші. Так, відчуття патріотизму, імовірно, зростатиме, коли Батьківщина потерпає від неспровокованих атак з боку ворожої іноземної тиранії (Corfield, 2021). Отже, подієвість життя, особливо події, пов’язані з колективною небезпекою та загрозою, трансформують наявну систему ідентичностей особистості, підсилюючи ті її складники та цінності, які пов’язані з важливими спільнотами. Як зазначає В. Васютинський, малопомітні в повсякденному дискурсі складники ідентичності в надзвичайних умовах спричиняють поважні, часом вирішальні ефекти, які, своєю чергою, даються взнаки в процесах суспільного самовизначення (Васютинський, 2023).

Концепт “спільнотна ідентичність” можна визначити як результат отождолення особи з певними спільнотами, що ґрунтується на їхніх унікальних характеристиках, культурних і/або етнічних зв’язках, історії, соціальних відносинах, спільних цілях, які визначають конкретні спільноти, колективне почуття належності, спільні цінності та інтереси (Кравчук, 2023). Аналізуючи питання спільнотних ідентичностей українців, їх трансформації та взаємодії, важливо зважати на соціально-психологічні та політико-психологічні аспекти, тобто на те, що вони пов’язані водночас і з травматизацією, і з переосмисленням, трансформацією різних ідентичностей унаслідок різних подій (Коробка, 2023).

Одним з потенційних просторів прояву ідентичностей та їхньої взаємодії є сфера медіа, особливо та її частина, що реалізується через Інтернет. Розглядаючи медіа як простір, потрібно зважати на такі ключові моменти: ядро медіапростору формується засобами масової комунікації, а вони, зі свого боку, формують інші види простору (соціальний, культурний, політичний, освітній); медіапростір віддзеркалює поточні тенденції суспільних змін, формує картину світу, яка перебуває за межами чуттєвого досвіду особистості, і має певний набір взаємопов'язаних структурних складників (Зінчина, & Токар, 2017). Не менш важливо в цьому контексті брати до уваги вплив війни, оскільки внаслідок воєнної травматизації змінюється повсякденне життя і, разом з ним, медіапростір (Найдьонова, 2022). Тож медіапростір є комплексним і багатограним явищем, у якому поєднуються зовнішні фактори та зміни і яке водночас стає суб'єктом змін.

Медіа проникають в усі форми повсякденності, охоплюють роботу, дозвілля, думки людини на індивідуальному й соціальному рівнях, відображають її світогляд, ставлення до себе та інших людей, речей, подій, явищ (Москович, 2014). Через свою технологічну потужність медіа стали вагомим чинником конструювання реальності; дієвим “травцем” на полі як суспільного життя, так і життя окремої людини, здатним впливати в той чи інший бік на її добробут загалом; складником якості життя людини в сьогоденнішому медіатехнологізованому просторі (Найдьонов та ін., 2024). За допомогою медіа розширюється сприйняття людиною уявлення про себе як про автора контенту: кожна людина може не тільки спостерігати за подіями з різних куточків світу, а й стати розповсюджувачем або навіть автором інформації. Активна авторська позиція має дуальний характер. З одного боку, вона відкриває перед людиною широкі можливості для прояву своєї особистості та важливих спільнотних ідентичностей. З іншого – втрачається глобальна достовірність та об'єктивність інформаційного простору, що може певним чином впливати не тільки на окремих людей, а й на цілі спільноти. Ще одним варіантом прояву активної позиції людини у сфері медіа є публічне неприйняття спільнот, моральні норми та світогляд яких людина не поділяє, або підкреслена відстороненість від таких спільнот. З огляду на це контент, створений самими користувачами, ніби “маркує” в медіа їх самих через наявні спільнотні ідентичності. Дослідження залученості користувачів соціальних мереж в Україні під час війни (Kurychenko et al., 2024) показало, що виявлення солідарності зі своєю групою в медіапросторі викликає більшу зацікавленість та отримує більше відгуків від інших користувачів, ніж негативні висловлювання щодо інших груп. Це дає підстави припустити, що під впливом значної

загрози українці загалом більш налаштовані на взаємопідтримку.

Окрім цього, можливість глобальної комунікації з мешканцями різних регіонів світу українці використовують для поширення інформації про події в Україні і нашу національну ідентичність. Миттєве отримання різнопланової інформації може спричинювати негативні емоційні стани, особливо в разі взаємодії з травмувальним контентом. А значення локальних спільнот та пов'язаної з ними інформації під час війни зростає, оскільки поінформованість про події в локальній спільноті стає запорукою безпеки. Отже, взаємодія спільнотних ідентичностей у сфері медіа може мати багато проявів, вести до консолідації суспільства або, навпаки, до конфліктів через деякі суперечливі питання. Така взаємодія може справляти значущий вплив на подальший розвиток нашого суспільства.

Метою статті є вивчення проявів спільнотних ідентичностей українців у сфері медіа в умовах війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проведено восени 2023 року у форматі онлайн-опитування з використанням google-форми. Склад вибірки – 1271 особа, з них 67,4 % жінок і 32,6 чоловіків різного віку: 18-29 років – 42,1 %, 30-44 роки – 31,8 %, 45-59 років – 22,1 %, старше 60 років – 4 %. За допомогою непараметричного кореляційного аналізу за критерієм Спірмена виокремлено плеяди, що описують *комплексні типи спільнотних ідентичностей*, на основі яких здійснено аналіз даних:

- *місцева – громадянська – професійна ідентичність* (МГП-ідентичність – 53,7%, кореляція між місцевою і професійною ідентичностями становить $\rho=0,180$ ($p < 0,01$)), водночас спостерігається сильний зв'язок місцевої і громадянської ідентичності ($\rho = 0,436$, $p < 0,01$) показує, що українці з такою комплексною ідентичністю відчують єдність загальнодержавного і місцево-регіонального рівнів;

- *європейська – громадянська – професійна ідентичність* (ЄГП-ідентичність – 46,3%, проявлені значні взаємозв'язки європейської ідентичності з громадянською ($\rho = 0,209$, $p < 0,05$) і професійною ($\rho = 0,146$, $p < 0,01$)) відображає бачення представників такої комплексної ідентичності щодо необхідності розвитку України в межах європейської політики;

- *місцева – східнослов'янська ідентичність* (МС-ідентичність – 33,6%, взаємозв'язок місцевої і східнослов'янської ідентичностей ($\rho = 0,131$, $p < 0,01$)), з одного боку, показує зв'язок з регіоном або громадою, де проживають або проживали ці громадяни, а з іншого – їхній ціннісний зв'язок з колишнім Радянським Союзом або сучасною Російською Федерацією;

• *східнослов'янська – релігійна ідентичність* (СР-ідентичність – 21,9%, спостерігається взаємозв'язок східнослов'янської ідентичності з релігійною на рівні $\rho = 0,174$, $p < 0,01$) – комплексна ідентичність, яка в українському суспільстві поширена серед парафіян УПЦ МП; також, у деяких випадках, її представники можуть бути за дружбу з агресором, виправдовують агресію Російської Федерації.

Далі проаналізуємо дані щодо різних сфер життєдіяльності залежно від прояву того чи того типу комплексних ідентичностей (МГП-, ЄГП-, МС- і СР-ідентичність), а також порівняємо групи респондентів з високим і низьким рівнем прояву кожного типу комплексної ідентичності в плеяді, навівши лише статистично значущі результати порівняльного аналізу ($p \leq 0,001$, $p \leq 0,05$).

Аналіз проведено за такими *індикаторами прояву спільнотних ідентичностей у сфері масової комунікації*:

- прояв громадянської ідентичності у сфері масової комунікації;
- довіра до медіа та соціальних мереж;
- джерело отримання інформації;
- можливість вільно висловлювати власні думки в соціальних мережах;
- підтримувальний потенціал медіа та соціальних мереж;
- вплив медіаконтенту та соціальних мереж на психоемоційний стан українців;
- споживання воєнно-політичних новин;
- взаємодія зі світовою спільнотою.

Прояв громадянської ідентичності в медіапросторі і соціальних мережах. 51,3% опитаних зазначили, що для них важливо показати на своїх сторінках у соцмережах свою належність до України. При цьому немає статистично значущих відмінностей у цьому питанні між особами з різним типом ідентичності, тобто простежується певна однотайність респондентів. Так, представники всіх ідентичностей (за високого рівня її прояву) вважають важливим ідентифікувати власну належність до України на сторінках соціальних мереж ($M=3,65-3,77$), тоді як відповіді респондентів з низькими рівнями ідентичності відбивають нижчі показники за цим критерієм ($M=2,94-3,09$).

Довіра до медіа та соціальних мереж визначалася за рівнями довіри до інформації, отриманої з різних джерел: офіційні джерела, особисте знайомство з дописувачем, лідери думок, широко розповсюджена інформація.

Українці більше довіряти дописам тих, кого знають особисто (64,7%); інформації від лідерів думок, яких поважають і яким довіряють (52,2%); інформації з офіційних джерел (49,1%); широко

розповсюдженій інформації, яка повторюється в різних джерелах (22,6%, водночас 37,5% опитаних не визначилися). А втім, статистично значущої відмінності між носіями різних типів ідентичності не виявлено. Натомість респонденти з низьким рівнем прояву ідентичностей, незалежно від її типу, менше довіряють різним джерелам інформації. Отже, респонденти з низьким рівнем прояву того чи того типу ідентичності загалом мають нижчий рівень довіри до різних джерел інформації, а довіра до офіційних джерел у них на третьому місці; довіряють же вони передусім дописам людей, яких знають особисто, і публічним лідерам думок, незалежно від достовірності цієї інформації. Найвищий рівень довіри до поширеної і тиражованої в різних пабліках інформації у людей з проявленою СР-ідентичністю ($M=3,06$).

Джерела отримання інформації. Найбільш поширеними джерелами, коли йдеться про отримання новин, є пабліки і групи в соціальних мережах та месенджери (наприклад, Telegram) – 74,4 %, новинні сайти – 41,3 %, YouTube-канали – 36,3%, телебачення і радіо – 17,8 %, інформація від інших людей (“сарафанне радіо”) – 17,3%. Водночас 64% опитаних скоріше не отримують новинну інформацію з телебачення та радіо, а 55,4% стверджують, що не споживають новини, почуті від інших людей (через “сарафанне радіо”). Попри поширеність різних засобів отримання інформації менш затребуваним, незалежно від переважного типу ідентичності респондентів, є отримання інформації з таких класичних джерел, як телебачення і радіо, натомість усе більш популярними стають сучасні джерела – пабліки і групи в месенджерах. З одного боку, така інформація є більш доступною, швидко оновлюється, вона більш різнобічна і не підлягає цензурі, з іншого – її автори несуть порівняно меншу відповідальність за створений ними контент, часто залишаючись анонімними. Зрозуміло, це створює більше можливостей для поширення фейків і неправдивої інформації, що посилює увагу до питань інформаційної гігієни та медіаосвіти.

Схильність до отримання інформації з різних джерел значуще відрізняється у респондентів з високим і низьким рівнем того чи іншого типу ідентичностей. Загалом найбільше новини споживають з YouTube-каналів, пабліків і груп у соціальних мережах, а також у месенджерах ($M=4-4,1$); порівняно менше це стосується тих, хто має низький рівень цих ідентичностей ($M=3,1-3,7$). Оскільки варіативність у засобах отримання інформації відкриває більш широкі можливості для її порівняння та аналізу достовірності, особи, які відсторонюються від деяких каналів отримання інформації, можуть добровільно обмежувати свій доступ до її всебічного розгляду.

Найбільше схильні довіряти новинам з різних сайтів (необов’язково офіційних) представники СР- і МС-ідентичностей ($M=3,4$ і $M=3,3$ відповідно). Дещо менше сайтам довіряють респонденти з МГП- і

ЄГП-ідентичностями ($M=3,2$). Значно рідше з-поміж різних джерел інформації дізнаються новини з телебачення та радіо респонденти з різними типами ідентичностей ($M=2,3-2,7$).

Свобода у висловленні думок у соціальних мережах. Статистично значущу різницю ($p \leq 0,001$) щодо можливості вільно висловлювати власні думки на сторінках соціальних мереж виявлено лише в осіб з високим і низьким рівнем МС-ідентичності ($M=3,48$ і $M=3,01$ відповідно). Респонденти з високим рівнем МС-ідентичності більшою мірою проявляють свободу у висловлюванні власної думки. Це можна пояснити, з одного боку, більш вираженою місцевою ідентичністю, що пов'язано із сильнішим відчуттям підтримки громади чи спільноти, а з іншого – важливістю висловлення власної думки для життя своєї громади.

Питання свободи висловлювань у сфері масової комунікації є потенційно конфліктним, навіть попри те, що, на перший погляд, у відповідях респондентів спостерігається певна однастайність. Так, незалежно від типу проявлених ідентичностей українці схильні засуджувати користувачів соціальних мереж за розміщення недоречного, на їхню думку, контенту під час війни (рис. 1). Водночас можна помітити статистично значущі відмінності в цьому питанні залежно від рівня прояву ідентичностей: особи з високим рівнем того чи того типу ідентичності більше схильні до засудження недоречного, на їхню думку, контенту ($M=3,4$), аніж ті, хто має низький рівень прояву ідентичностей ($M=2,5-3$).

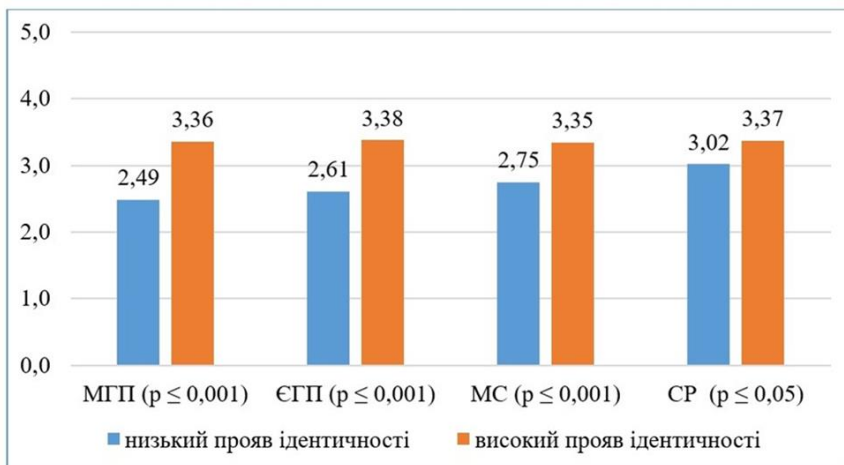

Рис. 1. Я відчуваю внутрішній осуд користувачів соцмереж, які розміщують недоречний під час війни контент на особистих сторінках

Попри це відкритим залишається питання, який саме контент кожен з респондентів вважає недоречним. На це певною мірою будуть впливати особистісні переконання, власний досвід проживання війни та належність до спільнот, ідентичність. Розподіл за ставленням до доречності/недоречності контенту певною мірою схожий на маркування “свій-чужий” – саме так люди можуть знаходити тих, хто з ними “на одному боці”. Таке маркування попри ілюзорне почуття спільності зі “своїми” може призводити до розділення суспільства, осуду та звинувачення тих, чия поведінка якимось чином відрізняється від норм, прийнятих у певній спільноті. Відповіддю на це можуть бути як відкриті конфлікти, так і відстороненість від суспільного життя і відмова від висловлення своїх думок громадянами через страх осуду.

Підтримувальний потенціал медіа та соціальних мереж має два напрямки: те, що отримує особистість (“Я розраховую на підтримку в поширенні моїх звернень про допомогу від користувачів соцмереж”), і те, що вона готова надавати іншим (“Я поширюю звернення про допомогу, дописи про важливі події або перемоги військових на своїх сторінках у соцмережах”).

Особи з високим рівнем МГП-ідентичності частіше поширюють звернення про допомогу, дописи про важливі події та перемоги військових на своїх сторінках у соціальних мережах (45,8%) і частіше розраховують на підтримку в поширенні їхніх звернень про допомогу від користувачів соцмереж (41,8%), аніж особи з низьким рівнем цього типу ідентичності (38,2% і 27,6% відповідно).

Частіше поширюють звернення про допомогу, дописи про важливі події та перемоги військових на своїх сторінках у соціальних мережах (47,9%) і частіше розраховують на підтримку в поширенні їхніх звернень про допомогу від користувачів соцмереж особи з високим рівнем ЄГП-ідентичності (41,6%) порівняно з тими, у кого низький рівень цього типу ідентичності (41,3% і 32,6% відповідно).

Схожа тенденція простежується і в респондентів з проявленою МС-ідентичністю: особи з високим проявом ідентичності цього типу частіше поширюють звернення про допомогу, дописи про важливі події та перемоги військових на своїх сторінках в соціальних мережах (49,3%) і частіше розраховують на підтримку в поширенні їхніх звернень про допомогу від користувачів соцмереж (43,6%) порівняно з тими, у кого низький рівень прояву цієї ідентичності (36,6% і 26,1% відповідно).

Показники респондентів з високим рівнем СР-ідентичності тут є загалом дещо вищими за обома питаннями, ніж в осіб з високим рівнем інших ідентичностей. Так, серед них поширюють звернення про допомогу, дописи про важливі події та перемоги військових на своїх

сторінках у соціальних мережах 50,8% і частіше розраховують на підтримку в поширенні їхніх звернень про допомогу від користувачів соцмереж 45,1% опитаних. В осіб з низьким рівнем СР-ідентичності відповідні показники – 37% і 31%.

Блок питань, пов'язаних з підтримувальним потенціалом ЗМК, має велику значущість у контексті консолідації суспільства. Значення підтримки і взаємодопомоги, особливо в умовах війни та невизначеності, важко переоцінити. Підтримка проявляється у вирішенні соціальних питань, матеріальній і фізичній допомозі вразливим верствам населення та постраждалим унаслідок воєнних дій; також прояви підтримки сприяють збереженню психічного здоров'я громадян, оскільки обидва напрями підтримки – коли особистість на неї розраховує і коли вона готова її надавати сама – однаково зміцнюють почуття впевненості і належності до групи. Статистично значущу відмінність щодо обох напрямів підтримувального потенціалу соціальних мереж виявлено в опитаних з високим і низьким рівнями МС- і СР-ідентичностей. Водночас незалежно від проявлених ідентичностей респондентів у їхніх відповідях простежуються очікування підтримки в соціальних мережах і готовність її надавати.

Вплив медіаконтенту та соціальних мереж на психоемоційний стан українців має полярну спрямованість: він може бути або конструктивним, або деструктивним (“Перегляд новин у медіа і соцмережах допомагає мені в прийнятті рішень”, “Завдяки перегляду новин з медіа і соцмереж я почуваюся впевненіше, у мене виникає відчуття контролю над ситуацією”, “Досвід інших, який я бачу в медіа, допомагає мені впоратися з важкими ситуаціями”, “Мені важко залишатися байдужим(-ою), якщо я дізнаюся з медіа про соціально несправедливі ситуації щодо інших”). Українці здебільшого проявляють емпатію і небайдужість у ситуаціях соціальної несправедливості, про які дізнаються з медіа (рис. 2).

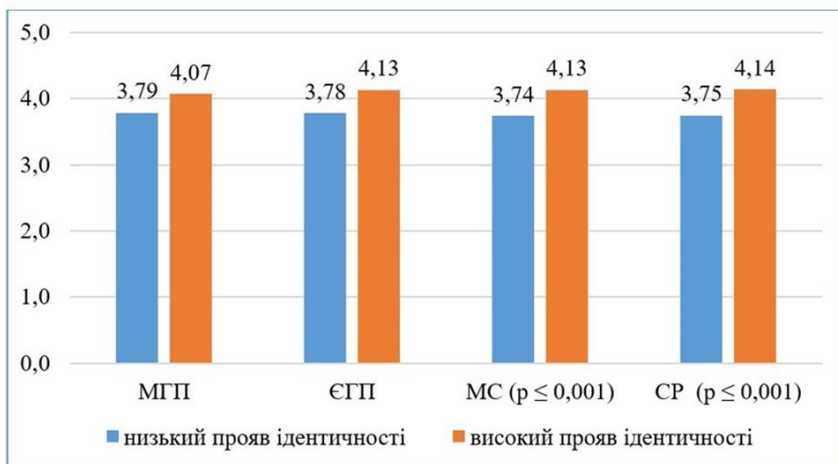

Рис. 2. Мені важко залишатися байдужим(-ою), якщо я дізнаюся з медіа про соціально несправедливі ситуації щодо інших

Загальний вплив медіаконтенту та соціальних мереж на психоемоційний стан осіб з різним типом спільнотних ідентичностей можна охарактеризувати як помірно конструктивний, оскільки респонденти *не дуже високо оцінюють роль новин у прийнятті рішень*

- особи з високим рівнем МГП-ідентичності $M=2,8$, з низьким – $M=2,2$;
- особи з високим рівнем ЄГП-ідентичності $M=2,8$, з низьким – $M=2,4$;
- особи з високим рівнем МС-ідентичності $M=2,9$, з низьким – $M=2,4$;
- особи з високим рівнем СР-ідентичності $M=3$, з низьким – $M=2,5$.
- і виникненні почуття впевненості після їх перегляду:
- особи з високим рівнем МГП-ідентичності $M=2,9$, з низьким – $M=2,2$;
- особи з високим рівнем ЄГП-ідентичності $M=3$, з низьким – $M=2,3$;
- особи з високим рівнем МС-ідентичності $M=3$, з низьким – $M=2,3$;
- особи з високим рівнем СР-ідентичності $M=3,1$, з низьким – $M=2,5$.

- Водночас респонденти дещо вище оцінюють *користь від досвіду інших, який можна побачити в медіа*;
- особи з високим рівнем МГП-ідентичності $M=3,1$, з низьким – $M=2,9$;
- особи з високим рівнем ЄГП-ідентичності $M=3,1$, з низьким – $M=2,9$;
- особи з високим рівнем МС-ідентичності $M=3,2$, з низьким – $M=2,7$;
- особи з високим рівнем СР-ідентичності $M=3,2$, з низьким – $M=2,8$.

Вищий рівень емоційної залученості до сприйняття новин впливає на загальний психоемоційний стан. Споглядання досвіду інших через медіа і соціальні мережі певною мірою допомагає українцям давати собі раду в складних ситуаціях. Загалом перегляд новин посередньо впливає на впевненість респондентів у собі і виникнення відчуття контролю над ситуацією. Водночас постійний перегляд новин, найімовірніше, не допомагає у прийнятті рішень.

Прикметно, що респонденти з високим рівнем ЄГП-ідентичності меншою мірою уникають новин воєнно-політичного змісту ($M=2,3$ порівняно з $M=2,9$), що свідчить про те, що до цієї категорії опитаних здебільшого належать особи з активною громадянською і життєвою позицією. Тож такий результат є цілком очікуваним.

Взаємодія зі світовою спільнотою у сфері масової комунікації представлена питаннями, які визначають загальне уявлення респондентів про її необхідність (“Я вважаю, що важливо інформувати світову спільноту про події в Україні через засоби масової комунікації і соцмережі”) та власну активність у цій сфері (“Я поширюю іноземною мовою дописи, звертаюся до відомих світових організацій та лідерів думок за кордоном для того, щоб світова спільнота знала про події в Україні”). Гострою вважають потребу в поширенні інформації про події в Україні серед міжнародної спільноти респонденти, незалежно від типу ідентичності ($M=4,5$). Натомість власна активність у поширенні такої інформації є суттєво нижчою ($M=2,3$).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Понад половину респондентів, незалежно від проявлених типів ідентичностей, вважають важливим зазначати свою належність до України на власних сторінках у соціальних мережах, водночас є відмінності за цим критерієм залежно від рівнів прояву ідентичностей (за низьких рівнів показники за індикатором нижчі).

Схожа тенденція спостерігається і щодо довіри до різних джерел інформації: особи з низькими рівнями ідентичностей (незалежно від

типів) менш схильні довіряти інформації з різних джерел. Водночас більш поширеними є звернення до сучасних засобів отримання інформації, таких як пабліки і групи в соціальних мережах та месенджери (наприклад, Telegram), новинні сайти, YouTube-канали. Інформацію з традиційних джерел, а саме з телебачення і радіо, отримує порівняно менша частка опитаних. Крім цього, понад половину респондентів зазначають, що не отримують інформацію і не дізнаються про новини від інших людей.

Потенційно конфліктним залишається питання щодо свободи висловлювання власних думок у соціальних мережах. Попри те, що немає значних відмінностей у тому, якою мірою особи з різними типами ідентичностей відчують внутрішній осуд через недоречний контент, певні розбіжності можуть полягати в змістовому наповненні, адже доречність чи недоречність контенту кожен визначає згідно з власними переконаннями.

Об'єднувальним є підтримувальний потенціал медіа, адже незалежно від проявлених типів ідентичності українці готові надавати допомогу іншим і розраховують на можливість отримати її в соціальних мережах; водночас показники готовності респондентів поширювати на своїх сторінках у соціальних мережах звернення про допомогу, дописи про важливі події та перемоги військових вищі, ніж очікування отримати підтримку після власних звернень.

Українцям важко залишатися байдужими щодо ситуацій соціальної несправедливості, про які вони дізнаються в медіа; разом з тим загальний підтримувальний потенціал медіа можна охарактеризувати як помірно конструктивний. Респонденти з високим рівнем ЄП-ідентичності, яким властива активна громадянська позиція, порівняно меншою мірою уникають воєнно-політичних новин.

Неоднозначними є результати, які відображають взаємодію зі світовою спільнотою у сфері масової комунікації: показники розуміння важливості поширення інформації про події в Україні для світової спільноти в середньому майже вдвічі вищі, ніж показники власної активності респондентів у цій діяльності незалежно від проявлених типів ідентичності. Спостерігаються також деякі відмінності між представниками різних ідентичностей у виборі засобів отримання інформації.

Подальшою перспективою дослідження є виявлення особливостей взаємодії українських ідентичностей у сфері медіа.

Список використаних джерел

Васютинський, В. (2023). Зміна ставлення до влади як наслідок взаємодії соціальних ідентичностей. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 7–23. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-137>

Вінков, В. (2022). Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 138–150. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-100>

Зінчина, О. Б., & Токарь, В. С. (2017). Медіапростір сучасного суспільства: проблеми дефініції.
У *Матеріали VII Міжнародної науково-теоретичної інтернет-конференції “Місто. Культура. Цивілізація” (квітень 2017 р., Харків)* (с. 82–85). Харків.

Коробка, Л. (2023). Види спільнотних ідентичностей: проблеми трансформації та взаємодії в умовах війни. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 86–97. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-126>

Кравчук, С. (2023). Особливості оцінки воєнно-політичних подій як ефекти взаємодії локальної і громадянської ідентичностей. *Габітус*, (50), 153–157. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.27>

Москвич, О. Д. (2014). Медіареальність як сучасний соціокультурний простір. *Соціологічні студії*, 2(5), 52–56.

Найдюнова, Л. (2022). Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмаінформованих практик. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 173–197. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109>

Найдюнов, М. І., Григоровська, Л. В., & Найдюнова, Л. А. (2024). Ставлення до медіа як складник якості життя в медіатехнологізованому соціумі: рефлексивний аналіз. *Журнал сучасної психології*, 1. <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2024-1-10>

Corfield, P. (2021). Being Assessed as a Whole Person: A Critique of Identity Politics. *Academia Letters*, Article 101. <https://doi.org/10.20935/AL101>

Kyrychenko, Y., Brik, T., Linden van der, S. et al. (2024). Social identity correlates of social media engagement before and after the 2022 Russian invasion of Ukraine. *Nature Communications*, 15, 8127. <https://doi.org/10.1038/s41467-024-52179-8>

References

Corfield, P. (2021). Being assessed as a whole person: A critique of identity politics. *Academia Letters*, Article 101. <https://doi.org/10.20935/AL101> (in English)

Korobka, L. (2023). Vydyy spilnotnykh identychnosti: problemy transformatsii ta vziaemodii v umovakh viiny [Types of community identities: Problems of transformation and interaction in conditions of war]. *Problems of Political Psychology*, 13(27), 86–97. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-126> (in Ukrainian)

Kravchuk, S. (2023). Osoblyvosti otsinky voienno-politychnykh podii yak

efekty vzaiemodii lokalnoi i hromadianskoi identychnosti [Peculiarities of the assessment of military and political events as effects of the interaction of local and civic identities]. *Habitus*, (50), 153–157. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.27> (in Ukrainian)

Kyrychenko, Y., Brik, T., Linden van der, S., et al. (2024). Social identity correlates of social media engagement before and after the 2022 Russian invasion of Ukraine. *Nature Communications*, 15, 8127. <https://doi.org/10.1038/s41467-024-52179-8> (in English)

Moskvych, O. D. (2014). Mediarealist yak suchasnyi sotsiokulturnyi prostir [Media reality as a modern socio-cultural space]. *Sociological Studies*, 2(5), 52–56. (in Ukrainian)

Naydonova, L. (2022). Mediapsykholohiia viyny yak osnova kontseptualnykh transformatsii mediaosvity: vid mediatravmy do travmainformovanykh praktyk [Media psychology of war as the basis of conceptual transformations of media education: From media trauma to trauma-informed practices]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 173–197. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-109> (in Ukrainian)

Naydonov, M. I., Hryhorovska, L. V., & Naydonova, L. A. (2024). Stavlennia do media yak skladnyk yakosti zhyttia v mediatekhnolohizovanomu sotsiumi: refleksyvnyi analiz [Attitude towards the media as a component of the quality of life in a media-technological society: Reflective analysis]. *Journal of Modern Psychology*, 1(2024). <https://doi.org/10.26661/2310-4368/2024-1-10> (in Ukrainian)

Vasiutynskyi, V. (2023). Zmina stavlennia do vlady yak naslidok vzaiemodii sotsyalnykh identychnosti [Change of attitude towards the authorities as a result of the interaction of social identities]. *Problems of Political Psychology*, 14(28), 7–23. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-137> (in Ukrainian)

Vinkov, V. (2022). Bezpekovi aspekty rozvytku identychnosti v umovakh viiny [Security aspects of identity development in conditions of war]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 138–150. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol26-Year2022-100> (in Ukrainian)

Zinchyna, O. B., & Tokar, V. S. (2017). Mediaprostir suchasnoho suspilstva: problemy definitsii [Media space of modern society: Problems of definition]. In *Proceedings of the VII International Scientific and Theoretical Internet Conference "City. Culture. Civilization"*, 2017 April, Kharkiv, pp. 82–85. (in Ukrainian)

УДК 316.455 : 316.485.26

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-171>

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка відділу психології малих груп

та міжгрупових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-8107-7573>

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

СОЦІАЛЬНА ПЕРЦЕПЦІЯ АУТГРУПИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Актуальність. Соціальна перцепція українцями російсько-української війни і росіян як аутгрупи є важливим складником ідентифікаційних процесів серед українців як великої соціальної групи.

Мета роботи – визначити теоретичні засади дослідження соціальної перцепції аутгрупи і на цій основі здійснити емпіричне дослідження структури семантичних уявлень українців про росіян під час російсько-української війни; презентувати результати оригінального емпіричного дослідження соціальних репрезентацій українців про росіян (вибірка – 165 осіб, магістранти за спеціальностями “військова психологія”, “дипломатична служба”, “управління закладами освіти”).

Результати. Визначено теоретичні засади розуміння соціальної перцепції аутгрупи, а саме: етика взаємодії представників інгрупи і аутгрупи передбачає справедливість оцінок їхніх дій та співвіднесення атиюдів груп із соціальною ситуацією; міжгрупова упередженість наявна тоді, коли аутгрупа отримує не просто нижчі оцінки, ніж інгрупа, а хибні і несправедливі оцінки; міжгрупова упередженість є окремим випадком міжгрупової перцепції. Ці теоретичні засади стали підґрунтям емпіричного дослідження. За результатами анкетування та проведеного факторного аналізу з’ясовано семантичну структуру уявлень українців про росіян. Визначення історичних причин російсько-української війни та ідентифікаційні процеси серед українців представлено як основні ознаки фактору, що робить найбільший внесок у сумарну дисперсію показників. Водночас негативні аутгрупові означення росіян хоча й наявні, але не визначають сутність перцепції росіян серед умовної групи українців, яка взяла участь у дослідженні. Негативну соціальну перцепцію українцями росіян означено як справедливо-релевантну їхнім ворожим діям, що співвідноситься із загальними для всіх суб’єктів соціальної взаємодії етичними нормами оцінювання.

Ключові слова: міжгрупова взаємодія; інгрупа; аутгрупа; соціальна перцепція; стереотипи; упередження; війна.

Lidiia G. Chorna

Ph.D., senior researcher,
head of the Small group psychology
and intergroup relations Laboratory,
Institute for Social and Political Psychology of the National Academy
of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8107-7573>
Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

**SOCIAL PERCEPTION OF THE OUTGROUP
IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Relevance. The social perception of events occurring during the Russo-Ukrainian war, their interpretation, as well as the specifics of outgroup perception, are crucial in the identification processes among Ukrainians as a large national group. The European communicative space in discussing war-related issues should rely on the current group orientations of Ukrainians towards Russians, as well as on the typical discourses of Ukrainian-Russian relations.

Objective: to define the theoretical foundations for studying the social perception of the outgroup and, based on this, to conduct empirical research on the structure of semantic representations of Ukrainians about Russians during the Russo-Ukrainian war.

Methodology. The article draws on theoretical generalizations concerning intergroup interaction. It also includes the results of original empirical research on the social representations of Ukrainians about Russians (based on a sample of master's students specializing in 'military psychology,' 'diplomatic service,' 'management of educational institutions,' 165 individuals).

Results. The ethics of interaction between ingroup and outgroup members, which presupposes fairness in assessing their actions and aligning group attitudes with the social context, must be considered when assessing bias towards the outgroup or a truly fair representation of its essence. Intergroup bias is discussed when the outgroup receives not only lower assessments than the ingroup but also false, negatively distorted, and unfair ones. Intergroup bias represents a specific case of intergroup perception and interaction. According to the survey results using Principal Component Analysis, the semantic structure of such perceptions was presented. The identification of the historical causes of the Russo-Ukrainian war and identification processes among Ukrainians constitute the main features of the factor that contributes most to the variance of the research indicators. The designation of Russians as enemies based on their actions form the content of the social representations of the respondents. The negative social perception of Russians by Ukrainians is defined as justifiably relevant to their hostile actions, which correlates with the general ethical norms of evaluation for all participants in social interaction.

Keywords: intergroup interaction; ingroup; outgroup; social perception; stereotypes; prejudice; war.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Здобутки соціальної психології визначаються викликами соціальної ситуації та можливостями суспільства (Ross, Lepper, & Ward, 2010). Це твердження що ґрунтується на результатах аналізу розвитку світової соціальної психології, здебільшого американської, стосується будь-якої галузі науки, але щодо соціальної психології конгруентність специфіки ситуації та наукової продукції є найбільш очевидною. На нашу думку, ця теза також є логічним наслідком багаторічних психологічних досліджень соціальної перцепції, а також інтерпретації впливу ситуації та особистості на оцінювання досягнень і вчинків соціальних індивідів (Ross, 1977; Ross, & Nisbett, 1991) під кутом зору самої психології. Провідні методологи соціальної психології Лі Рос, Марк Леппер та Ендрю Ворд, зайнявши рефлексивну метапозицію щодо власної професійної діяльності, здійснили апроксимацію теорії ситуативних детермінант поведінки людини, її суджень та рішень, оцінного сприйняття соціальної реальності до розвитку власне психологічних знань. Порівняння впродовж тривалого історичного періоду (з 30-х років минулого століття до нульових теперішнього) викликів та суспільних явищ – з одного боку, та концептів і теорій соціальної психології – з другого, стало підґрунтям для виявлення специфічних зв'язків між ними. Так, дослідження феноменології агресії, авторитаризму і слухняності, стереотипів та упереджень, емпатії і точності сприйняття, конформізму, міжгрупових конфліктів, соціальних фасилітації та байдикування, деіндивідуалізації і “невтручанням свідків” у ситуаціях, які потребували захисту людини від насилля, є “відповіддю” соціальних психологів на появу ідеології фашизму та її жахливі соціальні наслідки, трагедію Голокосту, маккартизм, сегрегацію, війну у В'єтнамі і конфлікт між поколіннями, холодну війну і розпад СРСР, тероризм і глобалізацію. За нашими підрахунками, близько половини концептів, теоретичних конструктів або понять (43 з 86), представлених в аналітичному дослідженні історичних впливів на соціальну психологію, прямо або опосередковано пов'язані з впливом соціальної групи на особистість та її поведінку (*ibid.*, p. 14). Хоча наш умовний розподіл наведених теорій і концептів на “групові” та “індивідуальні” (тобто на ті, що описують взаємодію соціальних індивідів у групі або спільноті й відбуваються під впливом групової ідентичності, і на ті, які стосуються психічного функціонування окремої особи в соціумі) і базується на суб'єктивному оцінюванні, проте таке розрізнення, на нашу думку, не потребує додаткових процедур верифікації. Так, наприклад, є очевидна, зрозуміла більшості психологів,

різниця між афективним прогнозуванням як суто індивідуальним процесом і ефектом впливу меншості на більшість у групі.

Отже, проста і банальна, на перший погляд, теза про зв'язок суспільних потреб і проблематики соціально-психологічних досліджень знайшла своє підтвердження в обґрунтованому та блискучому аналізі вищезгаданими авторами відповідності конкретних суспільних запитів, викликів, загроз, колективних тривог і типових моделей поведінки, що описували соціальну ситуацію, науковим закономірностям, підходам, емпіричним верифікаціям і теоретичним узагальненням, які пояснювали ситуацію і таким чином прогнозували її розвиток, попереджали про ризики негативних соціальних явищ.

В українських реаліях російсько-українська війна є тим провідним, екзистенційним чинником, який має визначати порядок денний досліджень у вітчизняній соціальній психології, як загалом і у всіх інших галузях науки. Соціальна перцепція реальності, того, що відбувається під час війни, інтерпретація подій, їхня глибина і точність, сприйняття аутгрупи є важливими, коли йдеться про ідентифікаційні процеси серед українців. Війна – екстремальний вияв соціально-психологічної феноменології міжгрупової взаємодії. Коли ця феноменологія перестає виконувати свою зазвичай адаптаційну в мирних умовах взаємодії функцію зняття напруження, коли жарти, вербальні стереотипи та упередження представників однієї з груп про представників іншої перестають бути запобіжниками поведінкової агресії, то соціальні індивіди вже більше не отримують, відносно зручно і без шкоди, задоволення від своєї схильності до агресії (Freud, 1917), а групові упередження переростають у стигматизацію аутгрупи, війну та геноцид. Таким чином конкурентні, потенційно етноцентричні і дискримінаційні міжгрупові відносини (Dovidio, & Gaertner, 2010) стають екстремально ворожими, агресивними, небезпечними для життя соціальних індивідів. В умовах міжгрупового конфлікту стереотипи набувають ще більшої стійкості та екстремальності (Hogg, & Gaffney, 2018), тому соціально значущим є те, чи не затьмарюють стереотипи та упередження сприймання українцями реальності.

Також у контексті загарбницької війни групи-агресорки проти іншої групи і в контексті ведення справедливої війни мирної групи проти групи-агресорки варто сформулювати виважене визначення особливостей міжгрупового сприйняття. Чи є справедливим традиційне використання понять групових стереотипів та упереджень для об'єктивного оцінювання мирною групою групи-агресорки? Чи є достатнім використання стереотипів та упереджень, за допомогою яких зазвичай у підручниках із соціальної психології описують міжгрупову взаємодію, у характеристиці

ставлення мирної групи до вороже налаштованої групи? Соціальна перцепція аутгрупи з боку інгрупи має набути точних й етичних дефініцій. Некритично поширювана серед пересічних громадян, а часом і серед науковців думка про те, що дегуманізація аутгрупи відбувається з обох сторін воєнного конфлікту, насправді урівноважує відповідальність сторін, нападника і жертви, за агресію, знецінює страждання групи, яка захищається, нав'язує останній хибну думку про власну провину в розв'язуванні війни. Так, через багато років після війни представники групи, яка була ініціаторкою агресії, можуть як умову принесення власних вибачень потерпілій групі вимагати від останньої також вибачень за жертви з боку нападника, тобто собі, забуваючи про те, хто саме розпалював міжгрупову агресію, використовував міжгрупову упередженість та розпочав війну (Štambuk et al., 2022). Термінологія і дискурси наукового аналізу міжгрупової взаємодії під час війни мають бути позбавлені власних стереотипних уявлень про стереотипи та упередження як єдині і спрощені когнітивні схеми оцінювання групами своєї взаємодії.

Російсько-українська війна та її причини мають бути чітко усвідомлені не лише українцями, а й представниками груп-сусідів, усіх інших національних, етнічних груп, які представляють держави глобального світу. Тому дослідження змісту і структури семантичних уявлень українців про російсько-українську війну є практично значущим. Принаймні європейській комунікативний простір в обговоренні проблем російсько-української війни має спиратися на групові настановлення українців щодо росіян, на типові дискурси та пояснення ними соціальної реальності взаємодії між українцями і росіянами, яка передувала війні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Хоча соціальну перцепцію зазвичай розглядають у контексті міжособової взаємодії, але її типовими механізмами є феномени міжгрупових відносин – стереотипізація та ідентифікація (Слюсаревський та ін., 2018). Незважаючи на те, що до цих механізмів відносять також і ті, що описують міжособове сприйняття (рефлексія, емпатія, каузальна атрибуція), усе ж таки в соціальній перцепції насамперед ідентифікаційні процеси і, як наслідок, стереотипи супроводжують процеси когнітивного опрацювання соціальної реальності. Тут варто зазначити, що процеси самоідентифікації соціального індивіда неможливі без соціальних категоризацій, без міжгрупових порівнянь, без віднесення самого себе до певної групи (Tajfel, et al., 1971; Tajfel, & Turner, 1986). Тобто ці процеси пов'язані з мисленням, а його продуктом є образ себе та іншої людини або групи

людей. Але використання мислення в процесах соціальної перцепції є таким собі ідеалізованим уявленням про дорослу людину, яка осмислено ставиться до власного життя і ледве не щодня рефлексує про свою соціальну сутність. Зазвичай унаслідок автоматизації процесів сприймання та оцінювання соціальної реальності ці первісні образи, як продукти мислення, переростають в узагальнені, типові, спрощені та стійкі образи, тобто стереотипи.

Наразі стереотип визначають як надмірно узагальнене переконання (Dovidio, & Gaertner, 2010), а в контексті сприйняття соціальних груп одна однією – як сукупність спільних переконань щодо групи. Стереотип також розглядають як специфічний різновид соціального настановлення (атитюда), яке регулює соціальну поведінку (Слюсаревський та ін., 2018; Hogg, & Gaffney, 2018). Зазначимо: атитюд ми розуміємо як соціальне настановлення.

Якщо класифікувати атитюди на нестійкі, ригідні і творчі, то стереотип можна визначити як ригідний атитюд.

В англійській літературі (Dovidio, & Gaertner, 2010) міжгрупову упередженість (intergroup bias) пов'язують зі *стереотипами* як надмірно узагальненими переконаннями (overgeneralized beliefs), *упередженнями* (*prejudice*) як упередженими соціальними настановленнями (biased attitudes) та *дискримінацією*, яка є несправедливим поводженням (unfair treatment) з представниками аутгрупи, тобто Іншим. Стереотип відносять до когнітивної сторони процесу, упередження – до афективної, а дискримінацію – до поведінкової (Dovidio et al., 1996; Fiske et al., 2002). Частково стереотип є раціоналізацією упередження (Jost, & Major, 2001). Стереотипи бувають позитивними, нейтральними і негативними (Орбан-Лембрик, 2006; Stangor, 2016; Hogg, & Gaffney, 2018). Позитивні стереотипи можуть мати негативні наслідки (Kay et al., 2013), зокрема через невідповідність соціальних очікувань досягненням конкретного представника групи.

Незважаючи на досить тривалий період досліджень стереотипів та упереджень у психології, який можна назвати історичним (Lippmann, 1922; Allport, 1954; Pettigrew, 1959; Fiske et al., 2002), досі проблема їхньої операціоналізації та вимірювань становить методологічну проблему (Ross, Lepper, & Ward, 2010), особливо в контексті міжгрупової взаємодії. Так, зафіксовано, що інгрупові оцінки аутгруп зазвичай позитивні (DiDonato, Ullrich, & Krueger, 2011), але оцінки інгрупи все ж вищі, ніж оцінки аутгрупи. Таку упередженість означили як відносну (реляційну) інгрупову/аутгрупову упередженість, і вона завжди простежується всередині інгрупи, а от приниження чужої групи (outgroup derogation), негативні її оцінки, відступ від гуманних засад оцінювання

Іншого відрізняються від реляційної упередженості (Dovidio, & Gaertner, 2010). Таке пряме упереджене ставлення саме до чужої групи може бути особливо сильним серед тих, хто відчуває невдачу (Knowles, & Gardner, 2008). Крім того, відносну упередженість виявляють насамперед групи, які більшою мірою відрізняються одна від одної, а от поведінкова дискримінація інших характерна для тих груп, які відчувають загрозу власній ідентичності внаслідок своєї сприйнятої схожості на іншу групу (Jetten, Spears, & Postmes, 2004). Отже, традиційне трактування міжгрупової дискримінації як наслідку інгрупового фаворитизму є не зовсім правильним. Насправді ці два процеси можна розглядати як відносно незалежні. Реляційна міжгрупова упередженість характерна для більшості випадків міжгрупової взаємодії, а от пряма упередженість, коли аутгрупі відмовляють у гуманності, піддають її стигматизації та дискримінації, не є нормою соціальної взаємодії. Емпіричні результати дослідження реляційної “любовної” упередженості, тобто насамперед вияву патріотизму до власної групи, можуть сильно відрізнятись від прямої упередженості, тобто “ненависті-упередження” до аутгрупи (Dovidio, & Gaertner, 2010).

Варто також розрізнити поняття стереотипу (Brewer et al., 1981; Stangor, 2016) і соціальних репрезентацій (Moscovici, 2000). На нашу думку, останні акцентують увагу на змісті уявлень про соціальний об’єкт, а стереотипи наголошують на поширеності, узагальненості, типовості соціальних репрезентацій. Так, дослідження за допомогою Демографічного опитувальника сприймання українцями і поляками росіян та означення останніх як гордих, підвладних, егоїстичних, байдужих до інших тощо є вивченням соціальних уявлень (Пирог, & Шмиглюк, 2019). Хоча дослідники й стверджують, що ці уявлення є стереотипними, але, зважаючи на нерепрезентативний обсяг вибірки дослідження, важко судити про міру їхньої стереотипності. Здебільшого конотації респондентів про росіян є негативними, і це, на думку дослідників, відбиває соціальне тло дослідження (2015–2017 рр.) – конфліктну взаємодію між українцями, росіянами і поляками. Водночас негативні конструкти уявлень респондентів дослідники не називають упередженими.

Щоб визначити валентність атитюдів однієї соціальної групи щодо іншої, часто використовують шкалу соціальної дистанції (Bogardus, 1925). Так, згідно з останніми вимірюваннями соціальна дистанція української молоді щодо росіян (як громадян Росії) з 2021 по 2023 рік стала різко і значуще негативною (Дроздов, 2023). Цей показник з відносно нейтральних варіантів ставлення до росіян переріс у відверте їх виключення (exclusion) з усього українського соціального простору: від

3,79 бала, коли українська молодь просто не хотіла бачити росіян як колег по роботі або ж навчанню, до 6,16, коли молодь не воліє бачити росіян як гостей у країні або ж навіть загалом позбавляє їх права з'являтися в Україні. Загальнонаціональні опитування українців засвідчило ту ж саму, протягом 2013–2023 років, негативну динаміку рівня їхньої соціальної дистанції щодо росіян як мешканців Росії: від 2,70 бала до 6,38 (Паніотто, 2023). Якщо у 2013 році росіяни займали третю сходинку в рейтингу від найменшої до найбільшої соціальної дистанції (на першому місці були самі українці, на другому – російськомовні українці), то в 2023-му вони зайняли останню сходинку; у 2013 році росіяни були найкращими для українців за ставленням до етнічних груп серед усіх інших, а в 2023 – найгіршими. Водночас загальне ставлення українців до представників інших етнічних груп, незважаючи на російсько-українську війну, залишається на рівні середнього значення соціальної дистанції і навіть поліпшується. Так, у 2023 році завдяки зростанню за період війни позитивного ставлення українців до канадців, американців, німців і французів показник досяг значення 3,7, що свідчить про відкритість українців у взаємодії з представниками інших етнічних груп і толерантне до них ставлення.

Динаміка соціальних репрезентацій, соціальних атитюдів, стереотипів та упереджень визначається виявами міжгрупових відносин. Групи мобілізують репрезентативну діяльність для регуляції, передбачення та обґрунтування ставлення до членів інгрупи і аутгрупи (Giasomo di, 1980; Чорна, 2023). Тобто варто говорити про динаміку соціальної перцепції залежно від ситуації, а також відповідні її форми і характеристики.

Стереотипні уявлення про себе та інших інтроєктуються дітям дорослими, одними членами інгрупи – іншим, передаються з покоління в покоління, стають переконаннями. І тут уже не до повсякчасної осмисленості соціального сприйняття себе та інших. Актуалізація мислення і відмова від стереотипного сприйняття соціальної реальності відбувається в тих моментах буття індивіда, коли вже неможливо надалі послуговуватися стереотипами, взаємодіяти звичним способом, тобто настає кризовий період або в індивідуальному розвитку окремого індивіда, або загалом у суспільній динаміці. Іншими “стоп-ситуаціями” переривання стереотипного сприйняття дійсності є загрози ідентичності соціальних індивідів, тобто загрози фізичному існуванню групи, її цінностям, здобуткам, історії. У таких умовах поляризується сприйняття на “своїх” і “чужих”, групові норми стають більш жорсткими, а сама ідентичність кристалізується, проявлюється (Чорна та ін., 2023). Соціально-психологічне мислення реалізується в посиленні соціальних

категоризацій та інших ідентифікаційних процесах: рекатегоризації, тобто відмові від певної ідентичності, набутті іншої ідентичності, кроскатегоризації тощо.

Підсумовуючи, варто зазначити, що на сьогодні в психології упередження більшою мірою, ніж стереотипи, пов'язують з категорією справедливості. У якийсь момент міжгрупової взаємодії члени інгрупи можуть переглядати стереотипні уявлення про аутгрупу, тобто останні можуть переставати бути стереотипами. У контексті російсько-української війни варто більш чітко визначити методологічні засади дослідження соціальної перцепції аутгрупи, а також емпіричним шляхом досліджувати й фіксувати картину уявлень українців про росіян як аутгрупу, наявність у цій картині поверхових або сутнісних характеристик російсько-українських відносин, переважання в ній схематичних оцінних або причинно-наслідкових переконань про аутгрупу. Залежно від якості соціальної перцепції аутгрупи інгрупа й буде більш точно прогнозувати особливості міжгрупової взаємодії, передбачати її складнощі, бути більшою мірою матеріально, психологічно, морально готовою до кризових, здавалося б малоймовірних, ситуацій, зокрема й війни.

Мета роботи – визначити теоретичні засади дослідження соціальної перцепції аутгрупи і на цій основі здійснити локальне емпіричне дослідження структури семантичних уявлень українців про росіян під час російсько-української війни.

Методологія дослідження. Ми спиралися на теоретичні узагальнення з проблематики міжгрупової взаємодії, роль соціальної ідентифікації та самоідентифікації в процесах міжгрупової соціальної перцепції, а також результати оригінального емпіричного дослідження соціальних репрезентацій українців про росіян (на матеріалах вибірки магістрантів за спеціальностями “військова психологія”, “дипломатична служба”, “управління закладами освіти”).

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на розуміння соціальної перцепції як досить широкого поняття, яке охоплює процеси сприймання, розуміння, осмислення, оцінювання і є базисом міжгрупової взаємодії, а продукти цих процесів – перцептами і концептами, визначимо основні засади дослідження сприйняття аутгрупи.

1. Образ аутгрупи лежить у певному діапазоні її сприймання; він може бути складним і спрощено стереотипним; позитивним, нейтральним або негативним; правильним, умовно правильним або хибним; помилковим або спотвореним. Спотворено-негативні характеристики аутгрупи, на основі яких будується дискримінативна поведінка щодо неї, і є упередженням інгрупи. Негативний образ аутгрупи, сформований на

основі реальних неетичних щодо інгрупи дій аутгрупи, не є упередженням. Тут варто зазначити, що негативна оцінка аутгрупи не завжди є спрощеним стереотипом, коли надмірно узагальнено оцінюють Іншого. У контексті обговорюваної проблеми варто запитати: чи були в історії приклади негативного оцінювання великої соціальної групи, яке водночас не можна вважати упередженням. Так, населення нацистської Німеччини за своїми моральними рисами в абсолютній своїй більшості можна було охарактеризувати негативно. Лише одиниці серед німців не підтримували антигуманну нацистську ідеологію, і лише щодо цих одиниць ці негативні визначення і є стереотипно упередженими. Ми вважаємо, що про справжню упередженість ідеться тоді, коли атгрупа отримує не просто нижчі оцінки, ніж інгрупа, а хибні, спотворено-негативні і несправедливі оцінки.

2. Варто говорити про міжгрупову упередженість як цілісний конструкт, що охоплює низку міжгрупових орієнтацій, зокрема переконання про риси і характеристики групи, а також несправедливі оцінки, афективні та поведінкові реакції на групи та їхніх членів. Тобто ідеться не про окремішність аутгрупових стереотипів, упереджень та дискримінацію, а про їхню єдність, хоча дослідники й зазначають, що між стереотипом та упередженням можуть бути складні зв'язки. Тут перед дослідниками відкривається цікаве поле для подальших наукових розвідок: який із складників міжгрупової упередженості є визначальним – когнітивний, афективний чи поведінковий? Чи може негативний стереотип не перерости в упередження і чи може позитивний визначати упередженість? І, як проблематизує С. Stangor (2016, р. 5), чи можуть позитивні оцінки аутгруп бути упередженням?

3. Завжди потрібно співвідносити інгрупові оцінки аутгрупи із соціальною ситуацією, наявністю соціального підґрунтя для її позитивних/негативних оцінок. Якщо одна з груп є агресором, дискримінує іншу групу, то негативні оцінки ворожої групи мирною не є упередженням, бо такі оцінки відбивають справедливе ставлення до дій групи-агресора.

4. Визначення поведінки представників однієї групи щодо іншої як упереджено-дискримінативної можливе лише в реальних умовах взаємодії соціальних індивідів. Незважаючи на стереотипне ставлення до представників аутгрупи, соціальні індивіди цілком здатні керуватися в кожному індивідуальному випадку етичними засадами взаємодії, оцінювати конкретну людину відповідно до її вчинків. В умовах війни належність до ворожої аутгрупи є сильним предиктором узагальненого сприйняття її членів. У контексті російсько-української війни і негативно-саркастичного стереотипу про “хороших росіян” умовою декатегоризації

росіян як рашистів, злодіїв та негідників є засудження ними дій своєї групи, зречення своєї належності до неї, по суті – вихід з неї, ідентифікація себе в новій соціальній категорії (наприклад, як громадян іншої країни) або об'єднання в соціальну групу, яка протистоїть ворожій “батьківській” групі.

5. Стереотипи виконують низку функцій у процесах міжгрупової взаємодії, зокрема адаптивні, тобто прогнозують з великою ймовірністю особливості поведінки Іншого, пояснюють, хоча й поверхово, його інакшість, однак якщо соціальна ситуація змінюється, а соціальні індивіди все ще використовують “застарілі” стереотипи, то вони, навпаки, виконують антипрогностичну функцію.

6. В операціоналізації соціальної перцепції груп варто брати до уваги її динаміку, зміни атитюдів та соціальних репрезентацій. Порівняння динаміки соціальної перцепції інгрупи і аутгрупи як синхронних або асинхронних процесів також є інформативним у діагностиці міжгрупової упередженості.

Міжгрупова упередженість – це окремий випадок міжгрупової перцепції і взаємодії. У неупередженій соціальній перцепції аутгрупи також можуть бути стереотипи. Але в такій перцепції переважає толерантне сприйняття аутгрупи, її інакшості, інших традицій, норм тощо і, відповідно, не проявляються негативні, емоційно навантажені атитюди, які ведуть до дискримінації. Неупереджена соціальна перцепція аутгрупи також передбачає її реалістичну оцінку, а така оцінка може бути і негативною. Якщо об'єктивно аутгрупа поводиться антигуманно, має ворожі атитюди проти Інших, дискримінує Інших, а тим більше веде війну проти Інших, порушує гуманні норми взаємодії між соціальними індивідами, то негативна соціальна перцепція такої аутгрупи є не упередженою, а справедливою. Стереотипні уявлення про таку групу стосуються лише невеликої частки представників такої групи, а щодо переважної її більшості вони не є спрощеними або схематизованими оцінками і відповідають їхній реальній поведінці.

Щоб дослідити уявлення, зокрема стереотипні соціальні репрезентації, українців про росіян, ми відібрали із засобів масової інформації та соціальних мереж низку поширених серед українців суджень про росіян, у тому числі й зневажливих їхніх означень як кацапів, різників тощо. Ці судження слугували основою для розроблення запитань анкети з визначення семантичної структури уявлень українців про росіян. Також до цієї анкети увійшли поширені в українському суспільстві судження щодо російсько-української війни. Щоб унеможливити двозначне трактування запитань, тобто забезпечити їхню надійність, вони попередньо дістали оцінку двох інших психологів, які

виступили в ролі експертів. Анкета містила когнітивні, емоційні та поведінково-настановчі компоненти соціальної перцепції. Запитання зі зневажливими стереотипними уявленнями про росіян, які давно вкоренилися у свідомості українців, перемежовувалися із твердженнями, які фіксують знання історичних подій у відносинах між росіянами та українцями, оцінку актуальних подій війни. Спочатку анкета містила 73 запитання; після аналізу матриці інтеркореляцій між запитаннями було відкинуто ті з них, які мало корелювали між собою. Остаточний варіант анкети містив 46 запитань. Респонденти відтак мали висловити своє ставлення до суджень анкети. Традиційні номінативні позначки шкали Лайкерта, від “цілком так” до “зовсім ні”, було переведено в кількісні оцінки від 1 до 7 балів.

Вибірку склали 165 осіб – студенти інститутів міжнародних відносин (спеціалізація – дипломатична служба) та військового (спеціалізація – військова психологія), факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка, магістерської програми “управління закладами освіти” Київського столичного університету імені Бориса Грінченка. Серед опитаних 72,1% жінок і 27,9% чоловіків. Середній вік респондентів становив 28,3 років. Дослідження проведено в грудні 2023 року.

Для опрацювання масиву отриманих даних використано методи математичної статистики, зокрема програму статистичної обробки даних IBM SPSS (версія 23). За допомогою факторного аналізу методом головних компонент (Principal Component Analysis) проаналізовано семантичну структуру уявлень респондентів. За результатами дослідження вибудовано п'ятифакторну модель, яка пояснює 49,31% сумарної дисперсії.

Фактор 1. Історична обумовленість війни, ідентифікаційні процеси серед українців (13,53% дисперсії). Цей фактор яскраво двополосний, і в ньому об'єдналася більшість дескрипторів. Додатні факторні навантаження мають такі судження: те, що росіяни – наші *вороги*, було зрозуміло *завжди* (0,759); росіяни *завжди* становитимуть *загрозу* для українців (0,732); те, що росіяни – наші *вороги*, було зрозуміло ще у 2014 році (0,649); знесення *пам'ятників* росіянам – правильне рішення (0,623); *Голодомор* – геноцид українців, який спричинили росіяни (0,600); росіяни *завжди* були *упередженими* проти українців (0,586); росіяни цілеспрямовано розпалювали і далі розпалюють *упередження* проти українців (0,579); українці вважають росіян *варварами* – чи справді така думка має сенс (0,525); за час війни *стереотипні уявлення* українців про росіян зникли, натомість ці уявлення стали більш реалістичними (0,536); *українці переможуть* (0,482). Від'ємні факторні навантаження мають такі судження: *хороші росіяни*

існують (-0,691); українці і росіяни *довго* жили разом, і злагода була між ними (-0,661); росіяни і українці *колись* були братами (-0,618); українці і росіяни, як держави-сусіди, жили поруч, і війни *не було* (-0,591); *до війни* українці вірили, що росіяни хороші (-0,574); *після війни* росіяни стануть кращими (-0,562); я відчуваю жаль до росіян (-0,552); росіяни і українці порозуміються між собою *після війни* (-0,548); в уявленнях українців про росіян більше *стереотипів*, ніж правди (-0,537); росіяни – *нація* (-0,476). Цей фактор об'єднав судження, які свідчать про чітке розмежування з росіянами, сприйняття їх як ворогів, а також про часовий вимір взаємодії між українцями і росіянами. Так, більшість суджень містять часові сполучники (до і після війни, колись, завжди), дієслова в минулому, теперішньому і майбутньому часі та інші частини мови, які відображають часовий простір подій. Також до цього фактору належать судження, які пояснюють, чому українці сприймають росіян як ворогів: це і спричинення Голодомору в Україні, і штучне розпалювання росіянами упередженості проти українців, і багато чого іншого. Респонденти також поділяють твердження, які розвінчують історичні міфи про дружбу між росіянами і українцями, про відсутність історичних конфліктів і війн між ними. Історичні розбіжності ментальності українців і росіян настільки великі, що респонденти як на когнітивному, так і на емоційному та поведінковому рівнях усіяко дистанціюються від росіян (судження “спілкуватися з росіянами не варто” (0,692) тощо). Зближення між українцями і росіянами неможливе і після війни. Українці не сприймають росіян як суб'єктів соціальної взаємодії, не вважають їх цілісним суб'єктом історії, тобто єдиною нацією. Отже, цей фактор можна трактувати, з одного боку, як поглиблення ідентифікаційних процесів серед українців, посилення соціальної категоризації, різке вирізнення себе як окремої великої соціальної групи та протиставлення росіянам, а з другого боку – як розуміння історичних причин виникнення війни.

Фактор 2. Атрибуція відповідальності за війну (11,35% дисперсії). Порівняно з попереднім фактором цей фактор представлений дескрипторами, серед яких лише два від'ємні. До складу фактору увійшли такі судження: в українців завжди були жарти про кацапів, але й що з того – посміялися *та й на цьому все* (0,582); виникає бажання запитати в росіян: “*Як же так, ми ж колись були братами?*” (0,567); українці з росіянами “разом воювали” (1941–1945), *то чого б вони мали напасти на українців* (0,549); уявлення українців про росіян завжди були *реалістичними* (0,547); у росіян завжди були жарти про хохлів, *але ж усе було нормально між нами* (0,493); насамперед російська влада і Путін *винні у війні* (0,489); після війни українці стануть більш *реалістично* оцінювати росіян (0,467); *чи зможуть українці вибачити*

росіянам (-0,328); росіяни – нація (-0,326). На відміну від попереднього в цьому факторі дескриптори “росіяни і українці колись були братами” (0,409), “українці і росіяни довго жили разом, і злагода була між ними” (0,399), “українці і росіяни, як держави-сусіди, жили поруч, і війни не було” (0,429) мають прямі кореляційні зв’язки з фактором, а не обернені. І, навпаки, дескриптор “те, що росіяни – наші вороги, стало зрозумілим лише тепер” змінив полюс із негативного на позитивний (0,422). Цікаво, що цей фактор також містить судження “уявлення українців про росіян завжди були реалістичними” (0,547) і є “історично правильними” (0,325). Такий варіант соціальної перцепції українцями росіян фіксує збентеженість українців розпочатою росіянами війною, зміну з початком війни уявлень про росіян та атрибуцію відповідальності за війну. Якщо попередній фактор містить історичний погляд українців на взаємодію з росіянами, очікуваний і закономірний перехід російсько-українських відносин у війну, то цей акцентує увагу на щирих емоційних реакціях українців щодо неочікуваності війни, шокованості психіки таким поворотом подій, обманутості позитивних і, здавалося б, реалістичних переконань щодо росіян. Закономірним результатом завершення таких емоційних риторичних запитань до самих себе є визначення винуватця війни – російської влади і Путіна.

Фактор 3. Війна – когнітивний дисонанс / ідентичність українця в процесі становлення (8,36% дисперсії). Тут найбільш навантаженими виявилися значення, які презентують судження, з якими не погоджуються респонденти, а саме: те, що росіяни готувалися до війни, мені завжди було зрозуміло (-0,506); вивір/ла в те, що росіяни почнуть повномасштабне вторгнення в Україну (-0,466); завжди цікавився/цікавилася історією українсько-російських відносин (-0,319). Ці зворотні судження узгоджуються з прямим визнанням того, що “росіяни – наші вороги, і це стало зрозумілим лише під час повномасштабного вторгнення росіян” (0,300). Тобто цей фактор презентує уявлення респондентів про росіян, яке базується на відвертому їхньому зізнанні, що *російсько-українська війна для них незрозуміла*, а історією відносин українців з росіянами вони не цікавилися. Позитивно корелюють з фактором дескриптори, які описують суперечливе ставлення українців до росіян: до війни українці *вірили, що росіяни хороші* (0,518), а наразі вважають, що росіяни – нація (0,332); водночас респонденти визнають, що Голодомор – геноцид українців, який спричинили росіяни (0,347), та з огляду на історичні події саме росіяни вели війни проти українців (0,309). Цікаво, що тут респонденти визнають упередженість українців щодо росіян, а її зростання вважають нормальним для війни явищем (0,619). Нагадаємо, що перший фактор містив судження, які

наголошували на реалістичності уявлень українців про росіян, а цей, третій, – на незрозумілості подій та упередженнях. Отже, тут ідентичність українців перебуває в процесі становлення, а сам факт війни виявився для них когнітивним дисонансом, долання якого відбувається завдяки трактуванню ставлення до росіян як упередженості.

Фактор 4. Аутгруповий проросійський фаворитизм українців (8,28% дисперсії). Лише позитивні дескриптори в цьому факторі є значущими, а негативний полюс утворюють малозначущі дескриптори. Так, респонденти погоджуються з тим, що їм завжди було зрозумілим, що *росіяни готуються до війни* (0,431), що вони завжди цікавилися *історією українсько-російських відносин* (0,410); водночас вони вірять, що *хороші росіяни існують* (0,360), що *росіяни – нація* (0,335) і *слов'яни* (0,309). Хоча негативний полюс складається з малозначущих дескрипторів, але їх варто навести для кращого розуміння фактору: респонденти заперечують, що *росіяни – маргінали* (-0,281) і *варвари* (-0,177); вони не погоджуються із судженням, що *не варто спілкуватися з громадянами Росії, ким би вони не були, рідними чи знайомими* (-0,252). Отже, така сукупність суджень явно свідчить про шанобливе ставлення до росіян, а також визнання росіян нацією, яка заслуговує на визнання.

Фактор 5. Проросійська ідентичність і покора долі (7,78% дисперсії). Респонденти погоджуються із судженням, що після війни *росіяни стануть кращими* (0,463), що *росіяни і українці порозуміються між собою після війни* (0,378); що *українці зможуть вибачити росіянам* (0,347); що *кацап – це упередження* (0,383), і відчують *до росіян жаль* (0,337). До цих суджень, які послідовно узгоджуються між собою, додається судження, яке дещо дисонує з попередніми, про те, що *росіяни завжди експлуатували українців* (0,388). До складу цього фактору увійшов лише один дескриптор, який негативно корелює з фактором. Респонденти не погоджуються із судженням, що *зростання упередженості українців проти росіян – нормальне для війни явище* (-0,315). Цей фактор явно описує проросійську ідентичність і віру в те, що якимось міфічним способом усе налагодиться, а українці і росіяни згодом помиряться.

За результатами емпіричного дослідження можна зробити такі **висновки**:

1. У семантичній структурі уявлень українців про росіян дескриптори, які описують зневажливо-принизливе ставлення до росіян, мають низьке навантаження. Негативні стереотипні уявлення про росіян як про алкоголіків, фриків, рабів, різників не визначають зміст соціальних уявлень респондентів про росіян.

2. Фактор, який пояснює найбільшу частку дисперсії, містить дескриптори ідентифікації українцями росіян як ворожої аутгрупи, дистанціювання від неї, вектор часу в процесах соціальної перцепції, опору на історичні події як пояснення українцями свого ставлення до росіян та відокремлення стереотипів від правди.

3. Хорошими предикторами виокремлення різних уявлень українців про росіян стали такі ознаки: хороші росіяни існують; українці вірили до війни, що хороші росіяни існують; росіяни – нація; те, що росіяни готувалися до війни, завжди було зрозуміло; відчуття жалю до росіян.

4. Структура семантичних уявлень українців про росіян на тлі російсько-української війни свідчить про те, що в процесах соціальної перцепції українцями росіян насамперед реалізується соціально-ідентифікаційна функція уявлень. Також важливою є функція атрибуції відповідальності за війну. Водночас у структурі семантичних уявлень респондентів простежується компенсація негативних емоцій і долання когнітивного дисонансу.

Обмеження дослідження. Емпіричне дослідження не є репрезентативним, оскільки воно здійснено на вибірці, що представляє умовну соціальну групу українців, яка за специфікою своєї професійної діяльності покликана зміцнювати українську ідентичність і патріотизм, повсякчас визначатися у своїх ставленнях до росіян, для якої інтелектуальна діяльність є провідною на момент дослідження і буде такою в її майбутній роботі. Зовсім не відкидаємо ймовірність виявлення іншої структури уявлень українців про росіян, дослідження яких буде проведено на іншій умовній або реальній групі респондентів. **Соціальна значущість дослідження** полягає у визначенні теоретичних і методичних підходів до виявлення об'єктивної картини переконань та ставлень українців до росіян, наявності в структурі їхньої соціальної перцепції поверхових і стереотипних уявлень чи осмислених і логічно обґрунтованих концептів. Фіксація типових дискурсів українців, які визначають зміст їхньої соціальної перцепції аутгрупи росіян, може стати основою для побудови міжгрупових відносин українців з іншими аутгрупами, котрі є мирними, дружніми до українців або ж займають нейтральну позицію щодо російсько-української війни. Розгортання діалогу між українцями і представниками інших країн, необхідного для формування ширшої коаліції в протистоянні російському агресору, розуміння та підтримка українців в умовах війни представниками інших аутгруп є надзвичайно значущими.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У контексті російсько-української війни особливої актуальності набувають питання

методології і термінології соціальної перцепції ворожої групи мирною, а також визначення адекватності й правильності перцепції. Стереотипи та упередження, які зазвичай стають більш стійкими під час міжгрупових конфліктів, не утворюють вичерпний перелік продуктів сприймання соціальними групами одна одною. Варто говорити про когнітивні, емоційні та поведінкові складники соціальної перцепції аутгрупи. Крім того, етика взаємодії представників інгрупи і аутгрупи, яка передбачає справедливість оцінок їхніх дій і вчинків, співвіднесення атитюдів груп із соціальною ситуацією, динаміка різних вимірів перцепції інгрупи і аутгрупи мають братися до уваги, коли йдеться про оцінювання упередженості щодо аутгрупи або ж реальне справедливе відображення сутності аутгрупи. Критерію наявності негативних стереотипів та атитюдів недостатньо для визначення міжгрупової упередженості. Про справжню упередженість можна говорити тоді, коли аутгрупа отримує не просто нижчі оцінки, ніж інгрупа, а хибні, спотворено-негативні і несправедливі оцінки. Міжгрупова упередженість є окремим випадком міжгрупової перцепції та взаємодії. Неупереджена соціальна перцепція аутгрупи передбачає також її реалістичну оцінку, а така оцінка може бути і негативною. Ці теоретичні засади дослідження соціальної перцепції аутгрупи стали підґрунтям для локального емпіричного дослідження структури семантичних уявлень українців про росіян. Дослідження показало, що сприйняття українцями росіян позбулося більшості позитивних стереотипів про росіян на кшталт “братерської дружби” і “разом воювали” (під час Другої світової війни), які функціонували в соціальному просторі ще до повномасштабного вторгнення росіян в Україну. Результати факторного аналізу показали, що визначення історичних причин російсько-української війни та ідентифікаційні процеси серед українців є ознаками фактору, який виявився найбільш інформативним і робить найбільший внесок у сумарну дисперсію значень показників соціальної перцепції. Історичні події, розуміння логіки подій та означення росіян як ворогів відповідно до їхніх учинків відображають основні змісти соціальних репрезентацій респондентів. Відповідно до цих результатів негативну соціальну перцепцію українцями росіян означено як справедливо-релевантну їхнім ворожим діям, що співвідноситься із загальними для всіх суб’єктів соціальної взаємодії етичними нормами оцінювання.

Є й інші фактори, які описують соціальну перцепцію українцями росіян, почасти з позицій проросійської ідентичності. Важливо зазначити, що жоден з виокремлених під час дослідження факторів соціальної перцепції українцями росіян не містить негативних аутгрупових означень росіян, які зазвичай виявляються в їхніх зневажливих прізвиськах. Тобто

такі вербальні упередження, звісно, трапляються серед українців, але не вони не стали визначальними в структурі досліджуваних семантичних уявлень респондентів.

Отже, соціальна перцепція аутгрупи, а особливо в контексті війни між великими соціальними групами, має бути концептуалізована, що й було започатковано в цій статті. Коли йдеться про оцінювання аутгрупи, обов'язково слід брати до уваги етику міжгрупової взаємодії, специфіку соціальної ситуації, складність і багатовимірність процесів соціальної перцепції. Репрезентативні дослідження соціальної перцепції аутгрупи становлять перспективу наших подальших досліджень.

Список використаних джерел

Дроздов, О. (2023). Динаміка соціально- та політико-психологічних особливостей вітчизняної молоді протягом російсько-української війни. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 106–121. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-142>

Паніотто, В. (2023, Жовтень). *Міжетнічні упередження в Україні. Жовтень 2023*. Взято з <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1>

Пирог, Г. В., & Шмиглюк, О. Г. (2019). *Особливості сприймання росіянами та поляками. Науковий вісник ХДУ. Серія “Психологічні науки”*, 3, 144–151. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-3-20>

Слюсаревський, М. М. (Ред.) (2018). *Основи соціальної психології*. Київ: Талком.

Чорна, Л. (2023). Механізми міжгрупової взаємодії: пояснювальні принципи, історичні і територіальні виміри. *Проблеми політичної психології*, 13(27), 26–42. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-124>

Чорна, Л. Г. (Ред.), Горностай, П. П., Вус, В. І., Коробанова, О. Л., & Плетка, О. Т. (2023). *Психологія міжгрупової взаємодії у вимірах війни і миру*. Кропивницький: Імекс ЛТД.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308.

Brewer, M. B., Dull, V., & Lui, L. (1981). Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(4), 656–670. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.4.656>

DiDonato, T. E., Ullrich, J., & Krueger, J. I. (2011). Social perception as induction and inference: An integrative model of intergroup differentiation, ingroup favoritism, and differential accuracy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(1), 66–83. <https://doi.org/10.1037/a0021051>

Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed.), 2, 1084–1121. Hoboken, NJ: Wiley.

Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T., & Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. In C. N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 276-319). New York: Guilford.

Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.

Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth.

Giacomo di, J.-P. (1980). Intergroup alliances and rejections within a protest movement (analysis of the social representations). *European Journal of Social Psychology*, 10(4), 329–344. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420100402>

Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Vol. 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. doi: 10.1002/9781119170174.epcn414

Jetten, J., Spears, R., & Postmes, T. (2004). Intergroup Distinctiveness and Differentiation: A Meta-Analytic Integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(6), 862–879. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.86.6.862>

Jost, J. T., & Major, B. (Eds.) (2001). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge University Press.

Kay, A. C., Day, M. V., Zanna, M. P., & Nussbaum, A. D. (2013). The insidious (and ironic) effects of positive stereotypes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(2), 287–291. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.11.003>

Knowles, M. L., & Gardner, W. L. (2008). Benefits of membership: The activation and amplification of group identities in response to social rejection. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(9), 1200–1213. <https://doi.org/10.1177/0146167208320062>

Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace.

Moscovici, S. (2000). *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Wiley: John & Sons, LTD.

Stangor, C. (2016). The study of stereotyping, prejudice, and discrimination within social psychology: A quick history of theory and research. In T. D. Nelson (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (2nd ed., pp. 3–27). Psychology Press.

Štambuk, M., Čorkalo Biruški, D., & Kapović, I. (2022). Deeds, not words: Understanding intergroup apology and forgiveness from different sides of conflict.

Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology, 28(3), 397–405. <https://doi.org/10.1037/pac0000622>

Pettigrew, T. F. (1959). Regional differences in anti-Negro prejudice. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59(1), 28–36. <https://doi.org/10.1037/h0047133>

Ross, L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process. In Berkowitz, L. (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. Vol. 10 (pp. 173–220). New York: Academic Press.

Ross, L., Lepper, M. & Ward, A. (2010). History of social psychology: Insights, challenges, and contributions to theory and application. In S. Fiske, D. Gilbert, Lindzey, G. (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., Vol. 1) (pp. 3–50). New Jersey, Hoboken: John Wiley & Sons, Inc.

Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation: Perspectives of social psychology*. New York: McGraw-Hill.

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior.

In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall.

References

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley. (in English)

Bogardus, E. S. (1925). Measuring Social Distances. *Journal of Applied Sociology*, 9, 299–308. (in English)

Brewer, M. B., Dull, V., & Lui, L. (1981). Perceptions of the elderly: Stereotypes as prototypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41(4), 656–670. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.41.4.656> (in English)

Chorna, L. (2023). Mekhanizmy mizhhrupovoi vzaiemodii: poiasniuvalni pryntsy, istorychni i terytorialni vymiry [[Mechanisms of intergroup interaction: explanatory principles, historical and territorial dimensions](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii* [[Problems of political psychology](#)], 13(27), 26–42. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol13-Year2023-124> (in Ukrainian)

Chorna, L. H. (Ed.), Hornostay, P. P., Vus, V. I., Korobanova, O. L., & Pletka, O. T. (2023). *Psykholohiia mizhhrupovoi vzaiemodii u vymirakh viiny i myru* [[Psychology of intergroup interaction in dimensions of war and peace](#)]. Kropyvnytskyi: Imeks LTD. (in Ukrainian)

DiDonato, T. E., Ullrich, J., & Krueger, J. I. (2011). Social perception as induction and inference: An integrative model of intergroup differentiation, ingroup favoritism, and differential accuracy. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100 (1), 66–83. <https://doi.org/10.1037/a0021051> (in English)

Dovidio, J. F., Brigham, J. C., Johnson, B. T., & Gaertner, S. L. (1996). Stereotyping, prejudice, and discrimination: Another look. In C. N. Macrae, C. Stangor, & M. Hewstone (Eds.), *Stereotypes and stereotyping* (pp. 276–319). New York: Guilford. (in English)

Dovidio, J. F., & Gaertner, S. L. (2010). Intergroup bias. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of Social Psychology* (5th ed.), 2 (pp. 1084–1121). Hoboken, NJ: Wiley. (in English)

Drozdov, O. (2023). Dynamika sotsialno- ta polityko-psykholohichnykh osoblyvostei vitchyznianoï molodi protiahom rosiisko-ukrainskoi viiny [[Dynamics of social and political-psychological characteristics of the national youth during the Russian-Ukrainian war](#)]. *Problemy politychnoi psykholohii* [[Problems of political psychology](#)], 14(28), 106–121. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-142> (in Ukrainian)

Fiske, S. T., Cuddy, A. J. C., Glick, P., & Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902. (in English)

Freud, S. (1917). Taboo of virginity. *Standard Edition*, 11, 191–208. London: Hogarth. (in English)

Giacomo di, J.-P. (1980). Intergroup alliances and rejections within a protest movement (analysis of the social representations). *European Journal of Social Psychology*, 10(4), 329–344. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420100402> (in English)

Hogg, M. A. & Gaffney, A. M. (2018). Group processes and intergroup relations. In John T. Wixted (Ed.), *The Stevens' handbook of experimental psychology and cognitive neuroscience*. Vol. 3: Developmental and social psychology. New York: John Wiley & Sons, Inc. doi: 10.1002/9781119170174.epcn414 (in English)

Jetten, J., Spears, R., & Postmes, T. (2004). Intergroup Distinctiveness and Differentiation: A Meta-Analytic Integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86(6), 862–879. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.86.6.862> (in English)

Jost, J. T., & Major, B. (Eds.) (2001). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice, and intergroup relations*. Cambridge University Press. (in English)

Kay, A. C., Day, M. V., Zanna, M. P., & Nussbaum, A. D. (2013). The insidious (and ironic) effects of positive stereotypes. *Journal of Experimental Social Psychology*, 49(2), 287–291. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2012.11.003> (in English)

Knowles, M. L., & Gardner, W. L. (2008). Benefits of membership: The activation and amplification of group identities in response to social rejection. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 34(9), 1200–1213. <https://doi.org/10.1177/0146167208320062> (in English)

Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace. (in English)

Moscovici, S. (2000). *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Wiley: John & Sons, LTD. (in English)

Paniotto, V. (2023, October). *Mizhetnichni uperedzhennia v Ukraini. Zhovten 2023* [Interethnic prejudice in Ukraine, 2023, October]. Retrieved from <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=1> (in Ukrainian)

Pettigrew, T. F. (1959). Regional differences in anti-Negro prejudice. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 59(1), 28–36. <https://doi.org/10.1037/h0047133> (in English)

Pyroh, H. V., & Shmyhlyuk, O. H. (2019). Osoblyvosti sprymania rosiian ukraintsiamy ta poliakamy [Perception peculiarities of russians by ukrainians and poles]. *Naukovyi visnyk KHDU. Seriya "Psykhologichni nauky"* [Scientific Bulletin of KhSU. Series "Psychological Sciences"], 3, 144–151. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-3-20> (in Ukrainian)

Ross, L. (1977). The intuitive psychologist and his shortcomings: Distortions in the attribution process. In Berkowitz, L. (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. Vol. 10 (pp. 173–220). New York: Academic Press. (in English)

Ross, L., Lepper, M. & Ward, A. (2010). History of social psychology: Insights, challenges, and contributions to theory and application. In S. Fiske, D. Gilbert, Lindzey, G. (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., Vol. 1) (pp. 3–50). New Jersey, Hoboken: John Wiley & Sons, Inc. (in English)

Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation: Perspectives of social psychology*. New York: McGraw-Hill. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (Ed.) (2018). *Osnovy sotsialnoi psykholohii* [Basics of social psychology]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Stangor, C. (2016). The study of stereotyping, prejudice, and discrimination within social psychology: A quick history of theory and research. In T. D. Nelson (Ed.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (2nd ed., pp. 3–27). Psychology Press. (in English)

Štambuk, M., Čorkalo Biruški, D., & Kapović, I. (2022). Deeds, not words: Understanding intergroup apology and forgiveness from different sides of conflict. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 28(3), 397–405. <https://doi.org/10.1037/pac0000622> (in English)

Tajfel, H., Billig, M., Bundy, R. P., & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–177. (in English)

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7–24). Chicago, IL: Nelson-Hall. (in English)

УДК 316.61

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-172>

Кухарук Ольга Юрївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
відділу методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна.

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ І СОЦІАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ТА ВЗАЄМОВПЛИВИ В КОНТЕКСТІ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Актуальність. Феномен соціальної згуртованості набуває особливої значущості в умовах війни, оскільки підтримка стійких соціальних зв'язків є критично важливою для єдності суспільства. Війна в Україні породила соціальні, економічні та психологічні виклики, які становлять загрозу для соціальної згуртованості. Особливої актуальності набуває завдання збереження соціальної згуртованості не тільки під час війни, а й у повоєнний період розбудови стійкого суспільства. Важливо дослідити взаємозв'язок соціальної згуртованості і соціальної ідентичності, щоб ефективно прогнозувати соціальну динаміку та створювати програми, які будуть сприяти ефективній міжгруповій взаємодії.

Мета роботи: проаналізувати взаємозв'язок між соціальною згуртованістю і соціальною ідентичністю в умовах війни; визначити, як тривалий травматичний стрес та колективні виклики впливають на формування і прояви різних видів соціальної ідентичності та рівень соціальної згуртованості.

Методологія. Стаття є оглядовою і базується на теоретичних узагальненнях, аналізі джерельної бази та результатах опитування громадської думки і моніторингів.

Результати. Встановлено, що соціальна згуртованість є динамічним явищем і залежить від психологічних чинників, які змінюються під впливом війни. Соціальна ідентичність може бути конструктивною, сприяючи згуртованості в контексті спільної ідентичності, однак в умовах тривалого травматичного стресу та соціальних потрясінь вона зазнає змін, що загострює міжгрупові суперечності і посилює міжгрупову ізоляцію. Підтримка належного рівня соціальної згуртованості потребує порозуміння між різними соціальними групами та розвитку міжгрупової комунікації, гнучких ідентичностей і конструктивних контактів, що ґрунтується на розумінні динаміки соціальної ідентичності.

Перспективи подальших досліджень полягають у проведенні якісних досліджень, які б контекстуалізували соціальну згуртованість і стали фундаментом для напрацювання психологічних засад підтримки суспільної згуртованості.

Ключові слова: соціальна ідентичність; згуртованість; хронічний травматичний стрес; міжгрупова взаємодія.

Olha Yu. Kukharuk

PhD. in Psychology,

Senior Researcher, Institute of Social and Political Psychology,

NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID ID 0000-0003-1193-0249

kuharuk.o@gmail.com

SOCIAL COHESION AND SOCIAL IDENTITY: INTERRELATIONS AND INTERACTIONS IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE

Relevance. The phenomenon of social cohesion has become especially significant in wartime conditions, as maintaining stable social bonds is critically important for societal unity. The war in Ukraine has caused social, economic, and psychological challenges that threaten social cohesion. The task of preserving social cohesion is crucial not only during the war but also in the post-war period for building a resilient society. It is essential to examine the relationship between social cohesion and social identity to effectively predict social dynamics and develop programs that will support efficient intergroup interaction.

Objective: To analyze the relationship between social cohesion and social identity in wartime conditions and determine how prolonged traumatic stress and collective challenges affect the formation and manifestation of various types of social identity and the level of social cohesion.

Methodology. This article is a review based on theoretical generalizations, analysis of source materials, and results from public opinion surveys and monitoring.

Results. It was found that social cohesion is dynamic and depends on psychological factors that shift under the influence of war. Social identity can play a constructive role, promoting cohesion through shared identity. However, under prolonged traumatic stress and social upheavals, it undergoes changes that intensify intergroup conflicts and increase intergroup isolation. To maintain social cohesion, mutual understanding between different social groups is essential, along with the development of intergroup communication, flexible identities, and constructive contact, grounded in an understanding of the dynamics of social identity change.

Future research directions include conducting qualitative studies that contextualize social cohesion and establish psychological foundations to support societal cohesion.

Keywords: social identity; cohesion; chronic traumatic stress; intergroup interaction.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Підтримка соціальної згуртованості є одним із головних викликів для країни, що воює. За цим процесом стоять не тільки складні історії людей і груп, суперечності і непорозуміння, а й найвищі прояви людського соціального буття – спільна дія, взаємна підтримка, соціальний розвиток і резильєнтність. На цьому шляху виникає велика кількість різних досвідів, породжених війною, різних контактів, різних взаємодій, які можуть як посилювати, так і послаблювати згуртованість. Прогнозування того, яким буде соціальне тло, і спрямування соціальної взаємодії у конструктивне річище є на сьогодні одним із ключових завдань соціальної психології в Україні.

У соціальній взаємодії людина завжди постає як носій унікальної для неї комбінації ідентичностей – особистісної і соціальної. У кожен момент часу і в кожній новій інтеракції це поєднання повертається тією чи іншою гранню. Кожна з граней ідентичності може бути по-різному значуща, актуальна та виражена для людини. І, звичайно, під час війни соціальна ідентичність набуває особливих вимірів, посилених травматичним досвідом. І це неминуче впливає на те, як відбувається взаємодія і взаєморозуміння між людьми чи групами.

Війна суттєво вплинула на соціальні зв'язки та колективну ідентичність, спричинивши не тільки внутрішні розбіжності та розмежування на основі особистого досвіду, а й змусивши багатьох українців переосмислити свою ідентичність на різних рівнях — від індивідуального до національного.

Напевно, не було ще в сучасній історії України періоду, коли настільки яскраво звучала тема ідентичності, як звучить вона зараз – у часи повномасштабної російсько-української війни після років локального конфлікту на Донбасі. Насамперед це стосується національної ідентичності – “ми українці”. Але не тільки. Звучала і звучить регіональна ідентичність, гендерна ідентичність, рольова, а також специфічна ідентичність, пов'язана з досвідом війни: поранені; люди з ампутаціями; родини захисників; родини, що переживають втрату; люди, що пережили загрозу життю; чоловіки, що уникають мобілізації... Весь досвід, пов'язаний з війною, сформував нові або доповнив наявні ролі ідентичності. І переважна більшість із них є складними і неоднозначними. Очевидно, що в соціальній ідентичності є свої закономірності та характеристики, які проявляються відповідно до зміни

суспільних процесів. Те, ким усвідомлює себе людина під час війни, до яких груп себе відносить, як ставиться до своїх різних групових належностей, багато в чому визначає те, як вона буде взаємодіяти з іншими людьми, а значить, має прямий вплив на те, наскільки згуртованим є суспільство. Зі свого боку згуртованість може впливати на те, які ідентичності будуть проявлені сильніше або слабше, до яких груп людина буде тяжіти, як буде себе ідентифікувати щодо власної групи і щодо аутгруп.

Отже, постає необхідність проаналізувати деякі аспекти того, як пов'язані соціальна згуртованість і соціальна ідентичність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні активно досліджують тему згуртованості – аналізують різноманітні підходи до визначення соціальної згуртованості та пошуку концепту, який найбільш точно можна імплементувати для аналізу української соціальної реальності; вивчають також особливості згуртованості різних соціальних груп – молоді, ВПО, представників різних регіонів, вплив війни на особливості соціальної згуртованості в Україні в різні часові проміжки, а ще проводять численні прикладні дослідження за різними критеріями з участю міжнародних організацій (Бибик, 2023; Довгань, 2024; Осланд, 2022; Сіверс, 2023; Згуртованість: психологічний..., 2023). Загалом, зважаючи на значну актуальність, тема згуртованості широко представлена в українському науковому дискурсі.

Тему ідентичності хоча й вивчають, проте менш активно. Низку публікацій традиційно присвячено загальному аналізу поняття ідентичності та соціальної ідентичності. Досліджують вплив війни та відчуття безпеки на розвиток ідентичності. Зокрема, В. Вінков аналізує вплив війни на зміни ідентичності, трактуючи досвід війни як травматичний, і пропонує кілька варіантів впливу досвідів війни на ідентичність: усеосяжний травматичний досвід, що має тотальні наслідки для ідентичності; частково травматичний досвід, що зачіпає або особистісний, або соціальний компоненти; і адаптивний досвід, коли людина здатна самостійно впоратися з наслідками такого впливу (Вінков, 2023).

Особливий інтерес для дослідників становлять поява і розвиток мілітарної ідентичності українців, типи мілітарної ідентичності (стійка і ситуативна), місце мілітарної ідентичності в “Я-концепції” та її вплив на травматичне зростання. Значну увагу приділяють ключовій ролі соціальної ідентичності як відкритої, системної, відносно завершеної і водночас динамічної, багатоаспектної й різномірної психологічної структури в контексті досягнення і підтримання соціальної солідарності

(Божаківська, 2023; Вінков, 2023; Зливков, 2023; Рубчак, 2021; Чорна, 2020).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.

Попри численні дослідження тема взаємозв'язків між згуртованістю і соціальною ідентичністю досі залишається недостатньо вивченою. Ці два соціальні феномени розглядають найчастіше окремо. Найбільш поширений підхід – визначення соціальної ідентичності як ядра соціальної згуртованості, однак, на нашу думку, є сенс розширити межі дослідження за рахунок вивчення механізмів і характеристик соціальної ідентичності, що є ключовими для соціальної згуртованості та загроз для неї, а також фокусування на взаємовпливах між цими двома соціальними феноменами. Соціальна ідентичність є водночас і результатом усвідомлення та переживання соціальної дійсності, і чинником її зміни. Відповідно, як соціальна ідентичність впливає на рівень згуртованості в суспільстві, так і соціальна ситуація впливає на те, як буде проявлятися і змінюватися соціальна взаємодія. Саме цим динамічним взаємозв'язкам і буде присвячено наше дослідження.

Мета статті - визначити основні характеристики взаємозв'язків і взаємовпливів соціальної згуртованості та соціальної ідентичності.

Методологія дослідження - аналіз теоретичних джерел та результатів дослідження громадської думки.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на мету аналізу варто спочатку визначити власне поняття соціальної згуртованості і ті її характеристики, які будуть ключовими для соціально-психологічного дослідження.

Стратегія Ради Європи щодо соціальної згуртованості базується на чотирьох провідних ідеях: рівень соціальної інклюзивності, рівень розвитку соціального капіталу, готовність співпрацювати задля досягнення спільного добробуту. Визначальну роль у створенні соціального капіталу відіграють міжособистісні стосунки і довіра. Громади з високим рівнем міжособистісної довіри, більшою активністю та залученістю громадян у процеси громадського життя можуть бути більш згуртованими. Спрямованість на спільний добробут – це здатність громадян бути соціально відповідальними та діяти в інтересах всієї громади, співпрацювати і підтримувати інших. У практичному вимірі, особливо в програмах розвитку стійкості чи підтримки згуртованості, наголос роблять саме на прикладних аспектах: розвитку демократії та сприянні громадянській активності й діалогу, доступі до ресурсів, налагодженні комунікацій та інклюзивності вразливих соціальних груп. Відповідно, згуртованість аналізують крізь призму системи управління, гуманітарної ситуації, освіти, політики пам'яті, дотримання

громадянських свобод, особливостей соціальної структури і рівного доступу до ресурсів (Стійкість та згуртованість..., 2023). Схожі підходи демонструють й інші міжнародні організації (Стійкість та згуртованість..., 2023; Міжнародний фонд “Відродження”, 2024; Соціальна згуртованість..., 2024).

Схожий висновок робить і Н. Довгань, аналізуючи стратегії впровадження наукової концепції соціальної згуртованості в політичну площину сучасної Європи. У європейській практиці соціальну згуртованість розглядають переважно в трьох аспектах єднання суспільств: культурно-територіальному, державно-управлінському та соціального капіталу. Елементи вимірів соціальної згуртованості, на думку Н. Довгань (2024), можна класифікувати за характеристикою відносин у суспільстві, характером прояву, сферами діяльності, розташуванням у просторі, характером відносин і взаємодій.

Серед психологічних чинників дослідники виділяють такі: позитивне ставлення (якщо члени групи мають позитивні почуття щодо інших, зв'язки будуть зміцнюватися, і це, більшою чи меншою мірою, сприятиме соціальній згуртованості); почуття причетності (соціальна згуртованість може бути викликана почуттям гордості та причетності до життя в громаді); залученість та співучасть (залученість до життя громади, командна робота, розподіл спільних завдань та ін.) (Децентралізація, 2022). Прикладний підхід є зручним з погляду реалізації прикладних заходів підтримки і розвитку згуртованості, а проте бачимо певну редукцію психологічної суті згуртованості, точніше – її глибинних механізмів. Без урахування цих механізмів планування спільних дій чи розвитку демократії стає формальним і може не досягти очікуваної ефективності. Також більшість підходів не враховують вплив війни на соціальні процеси і динаміку соціальної згуртованості.

Аналізуючи психологічний зміст поняття “соціальна згуртованість”, З. Сіверс концептуалізує соціальну згуртованість як груповий атрибут, який визначається обсягом і силою взаємних позитивних настановлень між людьми в групі; зазначає, що окремі аспекти соціальної згуртованості емпірично пов'язані з моделями соціальної взаємодії та співпраці, і звертає увагу на зв'язок концепцій соціальної згуртованості із психологічними конструкціями стійкості та вразливості. Як психологічні виміри соціальної згуртованості дослідниця виокремлює: соціальне залучення, довіру, відчуття належності та соціальну взаємодію (Сіверс, 2023).

Отже, можливості розвитку соціальної згуртованості визначаються конкретними психологічними механізмами, в основі яких, згідно з О. Кочубейник, лежить якість суспільних стосунків: множина її

різноманітних дефініцій може бути зведена до такого конструкта, як “якість суспільних стосунків”, а перелік компонентів – до довіри, кооперації та ідентичності з наданням вирішальної позиції довірі. На думку дослідниці, довіра є віддзеркаленням історії взаємодій, яка визначає взаємну віру в наміри і поведінку іншої людини (Кочубейник, 2023).

Відповідно, для підтримки згуртованості мають бути сформовані певні умови: знання груп і людей одне про одного, певний предметний та емоційний досвід від інтерацій, на якому буде побудовано прогнозування наступних інтерацій, а відповідно, і вибудована стратегія конструктивних, нейтральних чи деструктивних взаємодій.

У цьому сенсі доволі складно зафіксувати певну точку відліку, з якої варто починати аналіз згуртованості. Наприклад, згуртованість у лютому 2022 року очевидно стала певним продовженням суспільних процесів і настановлень, що розгорталися раніше, а відтак зазнали різкої трансформації в стані екстремальної загрози і потім уже трансформувалися в більш повільній динаміці – від мобілізації до спаду з періодичною мобілізацією як відповіддю на певні нові потрясіння. Така динаміка є не лише відображенням загальної закономірності адаптації суспільства до соціальних змін, а й відображенням динаміки сприймання і впливу травматичних подій на стан психічного здоров’я громадян.

Первинна відповідь на напад Росії на Україну була етапом мобілізації, що був сповнений самоусвідомлення і характеризувався розширенням меж власного образу та присвоєнням собі певних рис, що характеризували українців як народ. Переважно це були дуже загальні позитивні риси, наприклад: незламність, стійкість, єдність, сміливість, мужність. З часом гострий стресовий стан змінився станом, який можна назвати хронічним травматичним стресом (CTS), або хронічною травматичною втомою. Це не є просто сума реакцій на гострі події. Калейдоскоп реакцій– стрес-адаптація-розслаблення (або його відсутність) – новий стрес, а також відчуття постійної фонові небезпеки і звичка жити в ній – спричинюють появу виснаження, втоми, когнітивного спаду та інших загрозливих симптомів (Diamond et al., 2013; Shariga, & Cohen, 2020). Тобто ми більш ефективно реагуємо на гострі ситуації, швидше орієнтуємось, приходимо до тями і повертаємося до щоденних рутин, але водночас платимо високу ціну – фізичну, психічну, світоглядну і навіть соціальну через розрив важливих для нас соціальних зв’язків. CTS описує процес, коли загострення змінюється відносним затишшям, поєднуючи загрозу в минулому, теперішньому і майбутньому, що істотно впливає на психічне здоров’я населення (Green, 2021).

І справді, як свідчать результати численних досліджень, основними проявами хронічного травматичного стресу є не посилення гострих стресових реакцій – навпаки, вони мають тенденцію проявлятися слабше. Хронічний травматичний стрес проявляється в нашому житті через виснаження і відстороненість, лють і відчуття зраженості, а також через страх і безпорадність, погіршення здоров'я, відчуття втрати контролю, складнощі емоційної регуляції, проблеми в стосунках (Goral, 2021). Відповідно, чим більше накопичується хронічна втома і виснажуються ресурси, тим більш хиткою може ставати загальна згуртованість у суспільстві.

Повертаючись до думки про психологічне підґрунтя соціальної згуртованості, нижче, через аналіз соціальної ідентичності, спробуємо відобразити деякі соціальні закономірності цих процесів та запропонувати стратегії підтримки соціальної згуртованості.

Першим ключовим аспектом є те, що найбільш прямий шлях до підтримки згуртованості в суспільстві під кутом зору теорії соціальної ідентичності – це поява і плекання відчуття спільної долі і спільного виклику, а відповідно формування ідентичності, яка визнається як спільна і поділяється більшістю членів групи (shared identity – SI) (Drury, 2012; Turner et al., 1987). Дослідження колективних конфліктів показали, що усвідомлення зовнішньої загрози, яка сприймається як така, що впливає на всіх, може перетворити сукупність розрізнених індивідів у психологічно єдину спільноту. Це також приводить до появи певних соціально-психологічних ефектів солідарності, описаних теорією самокатегоризації. У цьому разі об'єднує не попередня належність до груп, що мають спільні норми, і не особисті зв'язки, а саме відчуття загрози як спільної для всіх долі, що зумовлює появу спільної ідентичності (SI) (Drury, 2012).

З іншого боку, закономірно, що більшість “спільнот лиха” (disaster community) з часом занепадають. Ті, хто постраждав, вичерпують свої матеріальні та психосоціальні ресурси, і знову вириваються попередні соціальні розбіжності. Релевантним прикладом є дослідження, що аналізували соціально-психологічні особливості переживання повеней. Вони показали, що в цих подіях вторинні стресори після катастрофи можуть спричиняти більше проблем, ніж сама катастрофа, оскільки люди намагаються впоратися зі страхуванням, тривалими негараздами та пошкодженням своїх будинків. Як наслідок, потреба в психосоціальній підтримці через спільну соціальну ідентичність може досягти піку якраз тоді, коли контекстуальні можливості, які породили таку ідентичність, тобто спільна доля, якої зазнали під час самої повені, можуть уже зменшитися (Penic et al., 2022). Ці висновки надзвичайно актуальні для

ситуації, у якій уже перебуває українське суспільство, і щодо тих викликів, які ми можемо прогнозувати в майбутньому.

Якщо в якийсь момент починає переважати ідентичність “жертви”, у якій домінує ідея, що “інші ніколи не можуть зрозуміти наших потреб”, можливість формування стосунків підтримки із зовнішніми групами може бути згорнута (Pepic et al., 2022). Група стає більш закритою, і починають формуватися нерезильентні, самостигматизувальні наративи. Отже, соціальні механізми тут нерозривно пов’язані з особистісними характеристиками переживання хронічного стресу.

Через усвідомлення спільної долі і спільного виклику ширша національна ідентичність була ключовою і домінувала над рольовими ідентичностями. Цей процес притаманний етапу соціальної мобілізації. Зазвичай же в суспільстві домінують “вужчі” рольові ідентичності – ті, що пов’язані з повсякденними викликами, меншими, часто референтними, реальними, а не уявними групами. Станом на сьогодні помітна тенденція повернення до домінування таких ідентичностей, особливо з огляду на вплив тривалого стресу, який ускладнює спілкування та зменшує можливості для порозуміння.

В умовах тривалого конфлікту довіра в суспільстві знижується, особливо до аутгруп – осіб або груп, які не належать до найближчого оточення індивіда. Люди схильні об’єднуватися навколо найближчих осіб – членів родини, друзів і колег, що підвищує рівень внутрішньогрупової довіри, але знижує загальний рівень соціальної згуртованості та посилює соціальну дистанцію між різними групами, зокрема між ВПО і місцевим населенням.

За даними опитування соціологічної групи “Рейтинг”, в Україні вже спостерігається суперечність у суспільній свідомості, коли йдеться про ставлення до інших: “відносно позитивний баланс довіри/недовіри до інших загалом формується переважно за рахунок надвисокого рівня довіри до осіб близького кола (найближчі члени сім’ї, родичі). Водночас що стосується незнайомих осіб, осіб іншої національності або тих, котрі мають інші політичні погляди, то рівень недовіри до цих категорій населення є значним”; при цьому дослідники спостерігають “схильність до колективізму, пожертви своїми інтересами заради колективних... у кризових умовах, зокрема під час війни”, а також “високий рівень довіри до благодійних фондів, громадських організацій, який фіксується з 2014 року” (Соціологічна група “Рейтинг”, 2023).

Підтримка соціальної згуртованості має балансувати на межі між широкою спільною ідентичністю, існування якої неможливе на постійній основі, але яка виникає в часи пікових подій, і конструктивною взаємодією та взаємним сприйняттям у межах вужчих ідентичностей.

Це складний суспільний виклик, який посилюється тим, що з початком війни в Україні з'явилися чи помітно збільшилися соціальні групи, а значить, й ідентичності, що виникають через вплив війни: внутрішньо переміщені особи; цивільні, що були мобілізовані до сил оборони; їхні родини; люди, що зазнали втрат війни; люди, що мешкають у регіонах з різною інтенсивністю загроз, тощо. Цей список налічує кілька десятків нових ідентичностей, і майже кожна з них пов'язана з важкими переживаннями, викликами для адаптації, від успішності долання яких завжди залежить ментальний добробут, а іноді (досить часто) фізичне виживання. У таких умовах ці ідентичності можуть ставати домінуючими, а інші групи сприйматися як загроза.

У контексті конфлікту чи відчуття загрози (яке може бути спричинене переживанням травматичного досвіду) один з аспектів ідентичності може ставати більш помітним, слугуючи точкою згуртованості й солідарності групи (Murshed, 2011). Це може працювати і як захист (наприклад, об'єднання проти зовнішнього ворога), але водночас і як спосіб об'єднатися проти іншої групи чи груп усередині суспільства. Чим більший вплив травми, тим більший ризик формування такої соціальної відчуженості. Наприклад, люди з більш вираженими симптомами травми менш схильні взаємодіяти з представниками протилежних груп, часто демонструють вимогу вибачень і недовіру до "іншої сторони" (Biruški et al., 2014).

Не лише в Україні, загалом групи, що пройшли через різні воєнні випробування і труднощі, часто стикаються з викликами в порозумінні та підтримці згуртованості, оскільки особисті і колективні спогади про такі події можуть суттєво впливати на їхнє самовизначення та сприйняття членів своєї і чужої групи (Hogg et al., 2017). Травматичний досвід і постійна реальна загроза можуть призводити до фокусування на домінуючій ідентичності (Murshed, 2011), що зменшує складність соціальної ідентичності, виводячи на перший план одну чи кілька домінуючих (Brewer, 2009). Труднощі у взаємодії різних видів соціальної ідентичності стають ще більшими, коли групи з різним воєнним досвідом змушені налагоджувати контакти, наприклад, у робочих колективах або постконфліктних суспільствах (Ohlott et al., 2004). Протидією тут може бути підсилення і повернення людям відчуття складності їхньої групової належності, нагадування про множинність власних ролей. К. Шмід з колегами виявили, що люди, які сприймають свої соціальні ідентичності як багатовимірні та гнучкі, зазвичай більш позитивно ставляться до членів інших груп (Schmid et al., 2009). Це свідчить про те, що просування розуміння складності соціальної ідентичності може бути цінною стратегією для згладжування упереджень та сприяння

міжгруповій співпраці. Водночас ізоляція в межах однієї групи (наприклад, через власний травматичний досвід чи упередження) може призводити до зростання ворожнечі та конфлікту, оскільки люди стають більш схильними до внутрішньогрупових упереджень (Schmid et al., 2009). І це, мабуть, певний парадокс, адже в стані травми часто спостерігається власне тенденція до ізоляції, якій постійно треба протидіяти. Тобто шансів на те, що процеси посилення згуртованості будуть відбуватися спонтанно, не надто багато. І для того, щоб рівень згуртованості суспільства утримувався на тому рівні, де стає можливою конструктивна міжгрупова взаємодія, потрібно докладати цілеспрямованих усебічних зусиль.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, соціальна ідентичність напряму залежить від того, що відбувається в суспільстві, – це очевидно. І міжгрупова взаємодія осіб, які є носіями різних видів ідентичностей, пов'язаних з війною, у разі спонтанного розвитку часто-густо може призводити до посилення конфліктів. Відповідно, для того щоб посилити згуртованість, потрібно протидіяти цим деструктивним процесам. Найбільш перевіреним способом протидії є всебічний розвиток конструктивних міжгрупових контактів. Їх потрібно реалізовувати на всіх доступних рівнях з урахуванням особливостей соціальних ідентичностей, особливо тих, що виникли як наслідок переживання війни. На загальнодержавному рівні – через конструктивне спілкування, визнання очевидних речей – втоми, стресу, наявності розділеностей і готовності їх визнавати й протидіяти їм, а не замовчувати. Так само пріоритетним є розвиток готовності до конструктивного недискримінаційного спілкування та взаємодії на рівні громад, що передбачає як освітні програми, так і реальні діалогові практики, які базуються на реальних кейсах і викликах, а також підготовку достатньої кількості спеціалістів, готових працювати із цими викликами. Система психологічної підтримки, діалогові ініціативи та програми розвитку соціального капіталу на місцевому і національному рівнях можуть мінімізувати ризики соціальної роз'єднаності. Розуміння соціальної ідентичності як фактору зміцнення соціальної згуртованості в умовах війни має стати стратегічним напрямом соціально-психологічної роботи в Україні.

Список використаних джерел

Бибик, Д., & Савельчук, І. (2023). Соціальна згуртованість молоді в Україні в умовах воєнного стану. *Соціальна робота і освіта*, 10(1), 7–16.

Божаківська, М. О. (2023). *Соціальна ідентичність як основа формування довіри у процесі міжособистісних взаємин*. (Дис. д-ра психол. наук), ЗУНУ,

Тернопіль.

Вінков, В. Ю. (2022). Безпекові аспекти розвитку ідентичності в умовах війни. *Проблеми політичної психології*, 12(26), 138–150.

Децентралізація. (2022, 13 липня). *Соціальна згуртованість. Чому це важливо для громади*. Взято з <https://decentralization.ua/news/15453>.

Довгань, Н. (2024). Соціальна згуртованість суспільства: теорія і практика. *Проблеми політичної психології*, 15 (29), 30–49.

Згуртованість: психологічний та соціологічний виміри інтерпретації, Матеріали фахової дискусії 05.06.2023 р. (2023). (Упоряд. В. М. Духневич). Київ: ІСПП НАПН України. Взято з http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusija-zgurtovanist.pdf.

Зливков, В. Л., & Лукомська, С. О. (2023). Соціальна та особистісна мілітарна ідентичність українців в умовах війни. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Психологічні науки”*, (3), 28–34.

Кочубейник, О. М. (2023). Соціальна згуртованість і довіра: перевірка на міцність в умовах війни. У *Національно-визвольний формат ціннісної трансформації*, Збірник матеріалів конференції (с. 67–70). Львів: Національний університет “Львівська політехніка”.

Міжнародний фонд “Відродження”. (2024, 9 вересня). *Соціальна згуртованість – наш імунітет до загрози: у Києві представили дослідження згуртованості в українських громадах*. Взято з <https://www.irf.ua/soczialna-zgurtovanist-nash-imunitet-do-zagrozy-u-kyjevi-predstavly-doslidzhennya-zgurtovanosti-v-ukrayinskyh-gromadah/>

Палагнюк, О. (2022). Ідентичність як сутнісне ядро соціальної солідарності. *Наукові перспективи*, 2(20). [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-2\(20\)-463-483](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-2(20)-463-483)

Рубчак, М. В. (2021). Сутність і типологія ідентичності територіальної громади. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, (3), 71–77.

Сіверс, З. (2023). Аналіз теоретичних досліджень соціальної згуртованості в зарубіжних наукових джерелах. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 36–61. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139>

Соціальна згуртованість в Україні: Ч. 2. Оцінювання горизонтальних відносин за допомогою індексу RESCORE (2024).

Соціологічна група “Рейтинг”. (2023, 1 грудня). *Двадцять п'ять загальнонаціональне опитування: сприйняття загроз на зиму 2023-2024*. Взято з <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat-piyate-zagalnonacionalne-opituvannya-spriynyattazagroz-na-zimu-2023-2024.html>.

Український незалежний центр політичних досліджень. (2023). *Смійкість та згуртованість українського суспільства під час війни. Періодичний звіт на основі моніторингових матеріалів з обраних регіонів України*. Вип. 5. Січень-лютий 2023 року. Київ. Взято з https://drive.google.com/file/d/1y3hOPE0VcJfL4PtVuX-djUV_GXEKrdI/view

Чорна, Л. (2020). Міф як засіб формування квазінової соціальної

ідентичності. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 36–49. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140)

Biruški, D., Ajduković, D., & Stanić, A. (2014). When the world collapses: changed worldview and social reconstruction in a traumatized community. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1). <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24098>

Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., & Hoffman, Y. (2013). Nonpathological response to ongoing traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19, 100–111. <http://dx.doi.org/10.1037/a0032486>

Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam, & S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health, and well-being* (pp. 195–215). Hove: Psychology Press.

Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27, 66–95.

Goral, A., Feder-Bubis, P., Lahad, M., Galea, S., O'Rourke, N., & Aharonson-Daniel, L. (2021). Development and validation of the Continuous Traumatic Stress Response scale (CTSR) among adults exposed to ongoing security threats. *PLoS ONE*, 16(5), e0251724. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251724>

Guidance on Recovery and Resilience Plans in the context of REPowerEU. (2022). Retrieved from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/recovery-coronavirus/recovery-and-resilience-facility_en

Hogg, M. A., Abrams, D., & Brewer, M. B. (2017). Social identity: The role of self in group processes and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(5), 570–581.

Miller, K., Brewer, M., & Ar buckle, N. (2009). Social identity complexity: its correlates and antecedents. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(1), 79–94. <https://doi.org/10.1177/1368430208098778>

Murshed, M. (2011). A Model of Sectarian Violence. In R. Caruso (Ed.), *Ethnic Conflict, Civil War and Cost of Conflict* (pp. 51-68). [https://doi.org/10.1108/S1572-8323\(2011\)0000017007](https://doi.org/10.1108/S1572-8323(2011)0000017007)

Nuttman-Shwartz, O., & Green, O. (2021). Resilience truths: Trauma resilience workers' points of view toward resilience in continuous traumatic situations. *International Journal of Stress Management*, 28(1), 1–10. <https://doi.org/10.1037/str0000223>

Ohlott, P. J., Chrobot-Mason, D., & Dalton, M. A. (2004). Collision courses: When social identity leads to conflict. *Leadership in Action*, 24(3), 8–12. <https://doi.org/10.1002/lia.1068>

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2022). Collective resilience. In *The Shadow of Transitional Justice Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance* (pp. 35–48).

Schmid, K., Hewstone, M., Tausch, N., Cairns, E., & Hughes, J. (2009). Antecedents and consequences of social identity complexity: intergroup contact, distinctiveness threat, and outgroup attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(8), 1085–1098. <https://doi.org/10.1177/0146167209337037>

Shapira, S., Cohen, O., & Aharonson-Daniel, L. (2020). The contribution of personal and place-related attributes to the resilience of conflict-affected communities. *Journal of Environmental Psychology*, 72, Article 101520. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101520>

Turner, J. C. et al. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford & New York: Blackwell.

References

Biruški, D., Ajduković, D., & Stanić, A. (2014). When the world collapses: changed worldview and social reconstruction in a traumatized community. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(1). <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.24098> (in English)

Bozhakivska, M. O. (2023). *Sotsialna identychnist yak osnova formuvannya doviry u protsesi mizhospystynisnykh vzaiemyn* [Social identity as the foundation for building trust in interpersonal relationships]. (Doctoral dissertation), ZUNU, Ternopil. (in Ukrainian)

Bybyk, D., & Savelchuk, I. (2023). *Sotsialna zhurtovanist molodi v Ukraini v umovakh voiennoho stanu* [Social cohesion of youth in Ukraine under martial law]. *Sotsialna robota i osvita* [Social Work and Education], 10(1), 7–16. (in Ukrainian)

Chorna, L. (2020). Mif yak zasib formuvannya kvazinovoi sotsialnoi identychnosti [Myth as a means of forming a quasi-new social identity]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 36–49. [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).140](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).140) (in Ukrainian)

Desentralizatsiia [Decentralization]. (2022, 13 July). *Sotsialna zhurtovanist. Chomu tse vazhlyvo dlia hromady* [Social cohesion: Why it is important for the community]. Retrieved from <https://decentralization.ua/news/15453> (in Ukrainian)

Diamond, G. M., Lipsitz, J. D., & Hoffman, Y. (2013). Nonpathological response to ongoing traumatic stress. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19, 100–111. <http://dx.doi.org/10.1037/a0032486> (in English)

Dovhan, N. (2024). *Sotsialna zhurtovanist suspilstva: teoriia i praktyka* [Social cohesion in society: Theory and practice]. *Problems of Political Psychology*, 15, 30–49. (in Ukrainian)

Drury, J. (2012). Collective resilience in mass emergencies and disasters: A social identity model. In J. Jetten, C. Haslam, & S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health, and well-being* (pp. 195–215). Hove: Psychology Press. (in English)

Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The Nature of Collective Resilience: Survivor Reactions to the 2005 London Bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27, 66–95. (in English)

Goral, A., Feder-Bubis, P., Lahad, M., Galea, S., O'Rourke, N., & Aharonson-Daniel, L. (2021). Development and validation of the Continuous Traumatic Stress Response scale (CTSR) among adults exposed to ongoing security threats. *PLoS ONE*, 16(5), e0251724. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0251724> (in English)

Guidance on Recovery and Resilience Plans in the context of REPowerEU. (2022). Retrieved from <https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/recovery->

[coronavirus/recovery-and-resilience-facility_en](#) (in English)

Hogg, M. A., Abrams, D., & Brewer, M. B. (2017). Social identity: The role of self in group processes and intergroup relations. *Group Processes & Intergroup Relations*, 20(5), 570–581. (in English)

Kochubeinyk, O. M. (2023). Sotsialna zhurtovanist i dovira: perevirka na mitsnist v umovakh viiny [Social cohesion and trust: A test of strength in wartime]. In *Natsionalno-vyzvolnyi format tsinnisnoi transformatsii: Zbirnyk materialiv konferentsii [National-Liberation Format of Value Transformation, Conference Proceedings]* (pp. 67–70). Lviv: Natsionalnyi universytet “Lvivska politekhnika”. (in Ukrainian)

Miller, K., Brewer, M., & Ar Buckley, N. (2009). Social identity complexity: its correlates and antecedents. *Group Processes & Intergroup Relations*, 12(1), 79–94. <https://doi.org/10.1177/1368430208098778> (in English)

Mizhnarodnyi fond “Vidrodzhennia” [International Renaissance Foundation]. (2024, 9 September). Sotsialna zhurtovanist – nash imunitet do zahrozy: u Kyievi predstavleno doslidzhennia zghurtovanosti v ukrainskykh hromadakh [Social cohesion – our immunity to threats: A study on cohesion in Ukrainian communities presented in Kyiv]. Retrieved from <https://www.irf.ua/soczialna-zhurtovanist-nash-imunitet-do-zagrozy-u-kyievi-predstavlyu-doslidzhennya-zhurtovanosti-v-ukrainskykh-gromadah/> (in Ukrainian)

Murshed, M. (2011). A Model of Sectarian Violence. In R. Caruso (Ed.), *Ethnic Conflict, Civil War and Cost of Conflict* (pp. 51–68). [https://doi.org/10.1108/S1572-8323\(2011\)0000017007](https://doi.org/10.1108/S1572-8323(2011)0000017007) (in English)

Nuttman-Shwartz, O., & Green, O. (2021). Resilience truths: Trauma resilience workers’ points of view toward resilience in continuous traumatic situations. *International Journal of Stress Management*, 28(1), 1–10. <https://doi.org/10.1037/str0000223> (in English)

Ohlott, P. J., Chrobot-Mason, D., & Dalton, M. A. (2004). Collision courses: When social identity leads to conflict. *Leadership in Action*, 24(3), 8–12. <https://doi.org/10.1002/lia.1068> (in English)

Palahniuk, O. (2022). Identychnist yak sutnisne yadro sotsialnoi solidarist [Identity as the core of social solidarity]. *Naukovi perspektyvy [Scientific Perspectives]*, 2(20). (in Ukrainian)

Penic, S., Drury, J., & Bady, Z. (2022). Collective resilience. In *The Shadow of Transitional Justice Cross-national Perspectives on the Transformative Potential of Remembrance* (pp. 35–48). (in English)

Rubchak, M. V. (2021). Sutnist i typolohiia identychnosti terytorialnoi hromady [Essence and typology of territorial community identity]. *Dniprovskii naukovyi chasopys publichnoho upravlinnia, psykhologii, prava [Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, and Law]*, (3), 71–77. (in Ukrainian)

Schmid, K., Hewstone, M., Tausch, N., Cairns, E., & Hughes, J. (2009). Antecedents and consequences of social identity complexity: intergroup contact, distinctiveness threat, and outgroup attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35(8), 1085–1098. <https://doi.org/10.1177/0146167209337037> (in English)

Shapira, S., Cohen, O., & Aharonson-Daniel, L. (2020). The contribution of

personal and place-related attributes to the resilience of conflict-affected communities. *Journal of Environmental Psychology*, 72, Article 101520. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2020.101520> (in English)

Sivers, Z. (2023). Analiz teoretychnykh doslidzhen sotsialnoi zhurtovanosti v zarubizhnykh naukovykh dzherelakh [Analysis of theoretical studies on social cohesion in foreign scientific sources]. *Problems of Political Psychology*, 14(28), 36–61. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-139> (in Ukrainian)

Sotsialna zhurtovanist v Ukraini: P. 2. Otsiniuvannia horyzontalnykh vidnosyn za dopomohoiu indeksu RESCORE [Social Cohesion in Ukraine: Part 2. Assessing horizontal relations using the RESCORE index] (2024). (in Ukrainian)

Sotsiologichna hrupa “Reitynh” [Sociological Group “Rating”]. (2023, 1 December). Dvadsiat piate zahalnonatsionalne opytuvannia: spryniattia zahroz na zymu 2023-2024 [Twenty-fifth national survey: Perceptions of threats for winter 2023–2024]. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opytuvanny_sprynyvattazagroz_na_zymu_2023-2024.html (in Ukrainian)

Turner, J. C. et al. (1987). *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford & New York: Blackwell. (in English)

Ukrainskyi nezalezhnyi tsentr politychnykh doslidzhen [Ukrainian Independent Center for Political Studies]. (2023). *Stiukist ta zhurtovanist ukrainskoho suspilstva pid chas viiny. Periodychnyi zvit na osnovi monitorynhovykh materialiv z obranykh rehioniv Ukrainy* [Resilience and cohesion of Ukrainian society during the war. Periodic report based on monitoring materials from selected regions of Ukraine]. Is. 5. January – February 2023 roku. Kyiv. Retrieved from https://drive.google.com/file/d/1y3hQPE0VcJfL4PtVuX-djUV_GXEKrdI/view (in Ukrainian)

Vinkov, V. Yu. (2022). Bezpekovi aspekty rozvytku identychnosti v umovakh viiny [Security aspects of identity development during war]. *Problems of Political Psychology*, 12(26), 138–150. (in Ukrainian)

Zhurtovanist: psyholohichni ta sotsiologichni vymiry interpretatsii: mater. fakhovoi diskusii 05.06.2023 r. [Cohesion: Psychological and sociological dimensions of interpretation, Proceedings of a professional discussion on 05.06.2023]. (2023) (Ed.V. M. Dukhnevych). Kyiv: ISPP NAPN Ukrainy. Retrieved from http://psy-lpr.at.ua/Materials/2023/2023-fakhova_diskusija-zhurtovanist.pdf. (in Ukrainian)

Zlyvkov, V. L., & Lukomska, S. O. (2023). Sotsialna ta osobystisna militarne identychnist ukrainsiv v umovakh viiny [Social and personal military identity of Ukrainians during the war]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu. Seria “Psyholohichni nauky”* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences], (3), 28–34. (in Ukrainian)

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

УДК 316.472.3-053.81:323.1

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-173>

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, відділ психологічних проблем
політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-8485-4278>
anpalich@ukr.net

ПОТЕНЦІАЛ ОСВІТНІХ ВПЛИВІВ НА ГРОМАДЯНСЬКУ ІДЕНТИФІКАЦІЮ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розбудови вищої освіти, у центрі уваги якої – активація демократичних цінностей та компетентностей. Такий підхід вимагає аналізу соціально-психологічних впливів освітніх підходів, що забезпечують демократизацію освіти.

Мета роботи – дослідити освітні впливи на процес громадянської ідентифікації як усвідомленої громадянської самовизначеності особистості через її здатність до суб'єктної взаємодії.

Результати. Висвітлено поняття “демократичні компетентності”, з'ясовано його зміст і цінність у системі державної освітньої політики. Демократичні компетентності особистості представлено як здатність поводитися демократично в щоденних справах та індикатор громадянської ідентифікації. Встановлено, що освіта на демократичних засадах є ключовою стратегією державної освітньої політики та індикатором її дієвості. Проаналізовано європейські і вітчизняні практики забезпечення демократизації освіти. В основі цієї моделі окремо виділено цінності, які дають змогу брати участь у культурі демократії і є необхідними для концептуалізації компетентностей. Демократичні компетентності особистості представлено як її здатність мобілізувати й застосовувати психологічні ресурси, зокрема усвідомлювати демократичні цінності. Особливу увагу вітчизняної освітньої парадигми зосереджено на

наскрізному компетентнісному підході як процесі непрямой громадянської ідентифікації.

Висновок. Громадянська ідентифікація як результат цілеспрямованої прямої і непрямой ідентифікації розгортається, по-перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти; по-друге, з огляду на особливості освітніх механізмів впливу наскрізного компетентнісного підходу; по-третє, завдяки суб'єкт-суб'єктній громадянській взаємодії учасників освітнього процесу.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні потенціалу діяльнісного підходу для громадянської ідентифікації здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: державна освітня політика; громадянська ідентифікація; демократія в освіті; компетентнісний підхід; демократичні компетентності; громадянські компетентності.

Inna A. Diduk

Ph.D. in Psychology,

senior researcher of the department of psychological problems of political behavior of youth

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8485-4278>

anpalich@ukr.net

POTENTIAL OF EDUCATIONAL INFLUENCES ON CIVIC IDENTIFICATION IN THE STATE EDUCATIONAL POLICY SYSTEM

The **relevance** of the problem is determined by the need to develop higher education, the focus of which is the activation of democratic values and competencies. This approach requires an analysis of the socio-psychological effects of educational approaches that ensure the democratization of education.

The purpose of the study is to investigate educational influences on the process of civic identification as a conscious civic self-determination of an individual through the ability to subject interaction.

The results. The concept of “democratic competencies” is examined, and its content and value within the state educational policy system are clarified. Democratic competencies are presented as the ability to behave democratically in daily affairs and as an indicator of civic identification. It is established that education based on democratic principles is a key strategy of state educational policy and an indicator of its effectiveness. The study analyzes European and domestic practices of ensuring the democratization of education. The foundation of this model highlights values that enable participation in a culture of democracy and are necessary for the conceptualization of competencies. The democratic competence of an individual is presented as the ability to mobilize and apply psychological resources, particularly the

awareness of democratic values. The domestic educational paradigm focuses on a transversal competency-based approach as a process of indirect civic identification.

Conclusions. Civic identification, as a result of purposeful direct and indirect identification, unfolds through, firstly, normative recognition and support for the democratic orientation of the education system, secondly, the peculiarities of educational mechanisms influencing the transversal competency-based approach, and thirdly, through subject-subject civic interaction of participants in the educational process.

Prospects for further research are considered in the direction of studying the potential of the activity approach of civic identification of higher education seekers.

Keywords: state educational policy; civic identification; democracy in education; competency-based approach; democratic competencies; civic competencies.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Державна освітня політика спрямована на створення умов для формування громадянина демократичної правової держави. Питання громадянської самоідентифікації у виразне освітні підходи і технології. На основі громадянської самоідентифікації здійснюється прийняття чинних суспільних цінностей і норм, завдяки чому відбувається інтерпретація політичного світу і свого місця в ньому. Демократичні цінності та компетентності є засадничими якостями громадянської ідентифікації, в основі яких лежать довіра, егалітаризм, гуманізм, автономія, співучасть, толерантність, самовираження. Саме ці демократичні принципи формують смисли й цілі життєдіяльності здобувача вищої освіти і регулюють способи їх досягнення. Усе це передбачає екзистенційну стійкість і психологічну рівновагу особистості.

Перехід від інформаційно-знаннєвої моделі освіти до компетентнісної відкриває перед здобувачами освіти широкі можливості проектування власного життя в умовах демократії. Водночас демократизація освіти супроводжується певними ризиками. Ідеться, по-перше, про некоректне тлумачення демократичних цінностей; по-друге, про їх "механізацію" – лише пояснення і декларативність; по-третє, про неузгодженість освітніх підходів та компетентностей і як результат – фрагментарність та поверховість ціннісних смислів. Раціоналізація ідентифікаційної сфери дасть змогу вибудувати цілісний зміст громадянської освіти, забезпечити релевантні умови її демократизації. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розбудови вищої освіти, у центрі уваги якої – активація демократичних цінностей і компетентностей. Такий підхід вимагає аналізу соціально-психологічних впливів освітніх підходів, що забезпечують демократизацію освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні поняття громадянської ідентифікації є одним із ключових питань для розуміння відносин між державою, освітою і особистістю. “Проблема формування громадянської ідентичності в умовах війни досягла максимальної гостроти”, – наголошує В. Ковальчук (2021, с. 66). Вітчизняні науковці активно досліджують сутність громадянської ідентифікації (Жадан, 2019; Ковальчук, 2021; Позняк, 2019; Резнік, 2006, Сидоркіна, 2019; Скар, 1019). Громадянську самоідентифікацію розглядають як “усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, члени якої готові і здатні до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії” (Жадан, 2019, с. 14). Результатом громадянської самоідентифікації є громадянська ідентичність, яку розуміють як “отождолення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства” (Резнік, 2006). Ці поняття розглядають насамперед у контексті свідомого та активного громадянства. Показниками громадянської ідентифікації молоді, на думку М. Сидоркіної (2019), є усвідомлення власної належності до держави; ставлення до спільної з іншими співгромадянами “території життя”, яка сприймається як Батьківщина; значущість і переживання національної єдності; усвідомлення власної належності до громадянської спільноти; усвідомлення спільності долі з іншими співгромадянами; почуття співпричетності та спільності; смисли, що відображають почуття відповідальності громадянина як члена певної громадянської спільноти і громадянського суспільства; особливості позиціонування себе в просторі громадянської взаємодії (усвідомлення власної ролі та можливостей як громадянина).

Важливим чинником процесу громадянської ідентифікації дослідники вважають освіту, здатну самоідентифікувати, з одного боку, особистість, а з другого – націю. “Чим сильніше почуття культурної єдності, тим сильніше і глибше усвідомлення ідентичності всередині нації, і з точністю до навпаки – слабкість об’єднувачого елемента чи його відсутність призводять до слабкості нації та її занепаду”, – наголошує В. Ковальчук (2021, с. 67). Саме демократичність освіти варто розглядати як засадничу якість громадянської ідентифікації. Водночас адаптація до загальноєвропейських стандартів освітнього простору має відбуватися за умови збереження та розвитку пріоритетів національного складника. Американський філософ і педагог Д. Дьюї першим розробив концепцію демократизації освіти за “допомогою досвіду, через досвід і для досвіду” (2003, с. 25). Відомі експерти з питань освіти К. Робінсон і Л. Ароніка, говорячи про основні цілі сучасної освіти на сучасному етапі її розвитку,

пропонують своє бачення демократії – як “усеохопної, змістовної і перебудовчої” моделі (2016, с. 133). Тому демократизацію освіти можна розглядати як наслідок реформування вищої освіти в Україні за період існування незалежної держави. Отже, роль демократичного чинника освітньої політики для громадянської ідентифікації надзвичайно вагома. Вища освіта України переживає сьогодні активну демократичну трансформацію, що й стало предметом нашого наукового пошуку.

Мета дослідження – проаналізувати соціально-психологічні особливості освітніх впливів на громадянську ідентифікацію та з’ясувати ступінь їхньої відповідності демократичним компетентностям.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін “демократія” в широкому розумінні означає народне правління, у філософському сенсі її розглядають як поцінування свободи, у соціальному – як спосіб організації суспільства. Однак демократія – це щось більше, ніж форма управління, – це спосіб залучення до суспільного життя, ціннісний стрижень ухвалення рішень та реагування на виклики майбутнього. Громадянські цінності й компетентності, пронизані духом демократичного світобачення та світоконструювання, відповідно, конструюють громадянську ідентичність.

Саме ідеї демократизму визначають як сучасну українську державність, так і формування освітньої парадигми. Правові засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності проголошено в Конституції України, законах України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”, “Про забезпечення функціонування української мови як державної”, “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті”. Кабінет Міністрів України 2020 року затвердив план дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки”, 2022 року – вніс зміни до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, 2023 року – ухвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, окресливши очікувані результати, механізми та план заходів щодо її реалізації.

У нормативних документах закріплено пріоритет цінностей демократизму: свободи, самобутності, гідності, відкритості і толерантності. Заразом наголос робиться на розвитку суб’єктності здобувача освіти. Особистісно орієнтований, компетентнісний і діяльнісний підходи покликані створити для здобувача освіти простір реалізації потреб і можливостей.

Процес демократизації у вищій освіті реалізується через право здобувача вищої освіти на освіту; право на вибір форми навчання; прозорість правил прийому, відрахування, поновлення, переривання і переведення; освітню практику формування індивідуальних навчальних планів та індивідуальних освітніх траєкторій навчання; перебування в безпечних і нешкідливих умовах навчання; безоплатне користування інформаційними фондами, навчальною і науковою базами закладу вищої освіти; забезпечення права осіб з особливими освітніми потребами. Студенти мають право й змогу вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів, а також участі в управлінні закладом вищої освіти через роботу студентського самоврядування. Такі норми дають змогу здобувачеві вищої освіти реалізовувати свій потенціал та бути активним учасником освітнього процесу. У здобувачів вищої освіти є завдяки цьому свобода вибору та автономність.

Освітній стандарт проголошує такий принцип навчання, у центрі якого – особистість. Значущості набувають аспекти студентоцентризму, академічної доброчесності та академічної свободи, які розвивають горизонтальну освітню взаємодію. Студентоцентризм як філософія бачення розвитку освіти, коли здобувач вищої освіти стає суб'єктом освітньої діяльності, передбачає: заохочення здобувачів вищої освіти до ролі автономних і відповідальних суб'єктів освітнього процесу; створення освітнього середовища, орієнтованого на задоволення потреб та інтересів здобувачів вищої освіти, зокрема надання можливостей для формування індивідуальної освітньої траєкторії; побудову освітнього процесу на засадах взаємної поваги і партнерства між учасниками освітнього процесу (Рашкевич, 2014). Студентоцентроване навчання переміщує центр ваги з викладача на студента, надаючи останньому як право на побудову індивідуальної освітньої траєкторії та максимальне занурення в освітній процес, так і більшої відповідальності за результати навчання. Водночас важливим є можливість рефлексії, зворотного зв'язку з викладачем та обговорення з ним досягнутого результату. Основою студентоцентрованого навчання стають розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків) і соціальне партнерство (рівність сторін, добровільність зобов'язань).

Ідеться насамперед про перебування студента в демократичному освітньому середовищі, що забезпечує конструювання його особистості як суб'єкта взаємодії. Створено значущі умови для того, щоб здобувачі вищої освіти могли розвивати свій потенціал у такий спосіб і в такому темпі, який їм підходить і на який вони самі впливають. Розвиток демократичних і громадянських компетентностей розгортається, по-

перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти. По-друге, через розвиток освітніх механізмів впливу: підходи, методи та прийоми. По-третє, через суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників освітнього процесу, на засадах партнерства, взаємоповаги та довіри.

Реалізація принципу демократизації у вищій освіті відбувається двома шляхами. Перший – через викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу, упровадження окремих модулів та спецкурсів на освітніх платформи з громадянської освіти. Волонтерські ініціативи також сприяють формуванню досвіду взаємопідтримки і взаємодопомоги. Відповідно, цей шлях реалізовується через цілеспрямовану пряму ідентифікацію. Другий шлях реалізації – через розвиток громадянської компетентності як наскрізної лінії змісту освіти, тобто цілеспрямованої непрямой ідентифікації. Перший підхід демонструє свою обмеженість і фрагментарність, оскільки не враховує повною мірою особливостей формування громадянина, другий – відчуває дефіцит цілісного підходу. Зауважимо, що саме наскрізний підхід визначено в державній освітній політиці як стратегічний напрям. Також проблемним є й те, що засвоєння практик компетентної громадянської участі відбувається вкрай повільно; критичною також є здатність до конструктивної участі в громадянській діяльності (Жадан, 2022, с. 45). Теоретичні знання закладають необхідний фундамент громадянської культури, однак вони не формують демократичних потреб та громадянських якостей. Наскрізний підхід розширює освітні можливості та передбачає засвоєння студентом не окремих, відірваних один від одного елементів знань, умінь та емоційно-ціннісних ставлень, а оволодіння комплексним підходом.

Отже, формування наскрізних громадянських компетентностей постає як важливе завдання державної освітньої політики, спрямованої на утвердження демократичних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності. Водночас важливо забезпечити зв'язок громадянських компетентностей з ідеями демократії, справедливості, прав людини, добробуту, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

За визначенням Ю. Вахгіда, саме демократична освіта – це освітній ідеал, у якому демократія є одночасно метою і методом навчання (Waghid, 2014). Для поглиблення демократії в освіті у професійній підготовці викладачів активно розробляються та оновлюються підходи, методи та прийоми, що сприяють розвитку демократії.

Отже, державна освітня політика, як гарант реалізації ідей демократії, спрямовує свої зусилля на формування компетентного громадянина. Її завдання – навчати для демократії і через демократію.

Наскрізний компетентнісний підхід заохочує, підтримує та утврджує демократичний досвід здобувача освіти.

Визначення ключових дефініцій компетентнісного підходу конкретизовано в законодавчих освітніх актах України та європейських документах. У Законі про вищу освіту поняття “компетентність” трактується як “здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей” (Закон України “Про вищу освіту”). Зауважимо, що для опису компетентностей використовують такі поняття, як “знає і розуміє”, “уміє і застосовує”, “виявляє ставлення та оцінює”.

Європейський досвід формування демократичних компетентностей представлено з огляду на рамки компетентності для культури демократії, розроблені Радою Європи в Брюсселі. У європейських рамках компетентність розглядають як динамічний процес, оскільки він охоплює вибір, активізацію, організацію та координацію відповідних психологічних ресурсів, які потім використовуються у поведінці людини і в конкретних ситуаціях. Акцент зроблено на навчанні через демократію (досвід та емоції), навчанні про демократію (набуття знань і критичного розуміння) та навчанні для демократії (використання в конкретній ситуації розвинених здатностей).

Двадцять демократичних компетентностей розподілено на чотири сфери – цінності, ставлення, вміння, знання і критичне розуміння; описано конкретні компетентності, які сприяють демократичній культурній ідентичності, та способи їх упровадження. В основі моделі окремо виділяють *цінності*, які дають змогу брати участь у культурі демократії і є необхідними в контексті концептуалізації компетентностей, оскільки саме цінності перебувають на найглибшому рівні серед детермінант ухвалення рішень. Серед цінностей демократії виокремлюють: повагу до людської гідності та прав людини, визнання цінності культурного різноманіття, визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права. *Ставлення* як загальна психологічна спрямованість розкривається через відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей, через повагу, відповідальність, громадянську свідомість, упевненість у собі, прийняття невизначеності та неоднозначності. *Уміння* як здатність досягати певного результату характеризують вміння самостійно вчитися, аналітичне і критичне мислення, вміння слухати і спостерігати, емпатію, гнучкість та адаптивність, мовні і комунікативні вміння, вміння співпрацювати, вміння вирішувати конфлікти. *Знання та усвідомлення смислів* підкреслюють необхідність усвідомлення й оцінювання значень у

контексті демократичних процесів: знання і критичне розуміння самого себе, знання і критичне розуміння мови та особливостей спілкування, знання і критичне розуміння світу (політики, права, прав людини, культури, релігії, історії, ЗМІ, економіки тощо). Розробники європейських рамок пропонують через комбінацію зазначених компетентностей створювати і доповнювати навчальні програми. Вони звертають увагу на важливість формування демократичної компетентності особистості як “здатності мобілізувати і застосовувати відповідні психологічні ресурси, ... щоб належним чином ефективно реагувати на вимоги, виклики та можливості, які виникають у демократичних ситуаціях” (Компетентності для культури..., 2018, с. 14). На основі рамок компетентностей створено посібник “Наскрізні компетентності для демократії”, який містить 60 вправ для розвитку та оцінювання ставлень, умінь, цінностей і знань, необхідних для підтримки культури демократії (Арато та ін., 2019).

Отже, демократична компетентність є невід’ємним складником освітнього підходу. Зазначимо, що компетентності охоплюють не лише вміння, знання та розуміння, а й цінності і ставлення, які вважаються необхідними для ефективної поведінки в демократичних ситуаціях. Їх визначено як психологічні ресурси, які можна активізувати, організувати та застосовувати в поведінці. Якщо компетентності не мобілізуються і не застосовуються, то особу не можна вважати компетентною. Тож в основі концепції компетентності лежить ідея компетентної особистості, яка не лише має необхідні знання, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання, бере на себе відповідальність за певну діяльність.

Чимало досліджень вітчизняних психологів присвячено змісту та особливостям громадянської компетентності. У них наголошується на значущості становлення громадянської компетентності в умовах розбудови громадянського суспільства. Під громадянською компетентністю розуміють “здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов’язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства” (Жадан, 2022). М. Михайліченко (2007) важливим показником громадянської компетентності вважає вміння оцінювати себе як суб’єкта громадського життя, оцінювати рівень залученості до нього та результативність цього процесу.

Водночас дослідники звертають увагу на багаторівневість і складноструктурованість громадської компетентності. Так, О. Власенко (2019) до структури громадянської компетентності відносить когнітивний, ціннісний, мотиваційний та операційно-діяльнісний компоненти. С. Позняк (2019) вибудовує модель громадянської

компетентності, виокремлюючи когнітивний, афективний і конативний складники та визначаючи комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності. М. Сидоркіна (2019) розглядає громадянську компетентність у розрізі концепції соціального інтересу, який базується на почутті спільності з іншими, та фокусує увагу на розвитку соціального інтересу як одного з чинників формування мотивації громадянської відповідальності та суб'єктності.

Також у доробку науковців представлено рекомендації щодо впровадження в освітній процес технологій, прийомів і форм взаємодії, спрямованих на розвиток громадянських компетентностей (Власенко, 2019). Зокрема, Н. Мельник (2018) звертає увагу на засади розвитку громадянської компетентності майбутніх педагогів. Предметом наукового пошуку є також вивчення наскрізних громадянських компетентностей. Наприклад, Т. Смагіна зазначає, що із загального переліку результатів компетентностей доречно виокремити універсальні маркери громадянської компетентності, які насамперед будуть реалізовувати педагоги (2022, с. 26).

У монографії І. Жадан “Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії” (2022) описано соціально-психологічну модель детермінації розвитку громадянської компетентності, розроблену на основі емпіричного дослідження. Також представлено систему впливів середовища через прямий, опосередкований і непрямий чинники; визначено інструменти впливу соціального середовища: обмеження (нормативні і ненормативні); сприяння; мотивування. Визначено ознаки соціально-психологічних характеристик середовища розвитку громадянської компетентності студентської молоді: насиченість, структурованість, трансформаційність, поліфункціональність, варіативність, доступність і безпечність. Також виокремлено показники та індикатори окремих компетентностей з метою формулювання завдань, вибору методів навчання та оцінювання стану розвитку компетентностей. У роботі зосереджено увагу на розвитку громадянських компетентностей майбутніх педагогів.

Отже, наскрізність громадянських компетентностей досягається поступово, формується цілою низкою освітніх підходів і технологій на різних рівнях освіти. Результати навчання мають бути чітко вимірюваними і сфокусованими на очікуваних навчальних досягненнях студента. Демократичні засади вищої освіти детермінують розвиток таких громадянських компетентностей, які, з одного боку, забезпечують умови для солідаризації суспільства, а з другого – громадянського самовираження.

Компетентнісний підхід передбачає, що демократичні компетентності мають стати одним із найважливіших результатів освіти. У структурі особистості вони оприявнюються через такі психологічні ресурси, як знання та розуміння, цінності і ставлення, досвід громадянської діяльності, які є результатом громадянської ідентифікації.

Серед українських закладів вищої освіти сьогодні активно поширюється суспільно орієнтоване навчання – освітній підхід, спрямований на розвиток відповідальних практик взаємодії здобувачів освіти з громадами. Він полягає в тому, що свої академічні знання та практичні навички здобувачі освіти зосереджують на вирішенні проблем у громаді. У такий спосіб поєднуються академічність і суспільна значущість, розширюються можливості громадянської залученості. Стратегію інтеграції суспільно орієнтованого навчання в систему викладання реалізує і розвиває низка закладів вищої освіти, зокрема Український католицький університет, Сумський державний університет, Національний технічний університет “Дніпровська політехніка”. Досвід суспільно орієнтованого навчання, поширеного в багатьох країнах світу, демонструє свою дієвість для розвитку громадянських і демократичних компетентностей.

З огляду на вищенаведені підходи можемо зробити такі **висновки**:

1. Освіта на демократичних засадах є ключовою стратегією державної освітньої політики та індикатором її дієвості.

2. Демократична компетентність як інтегративна якість особистості лежить в основі її громадянської відповідальності та суб’єктності.

3. Наскрізний компетентнісний підхід має значний потенціал у формуванні демократичних цінностей; він є стандартом, на який має орієнтуватися викладач.

4. Громадянська ідентифікація як результат цілеспрямованої прямої і непрямої ідентифікації розгортається, по-перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти; по-друге, через особливості освітніх механізмів впливу наскрізного компетентнісного підходу; по-третє, через суб’єкт-суб’єктну громадянську взаємодію учасників освітнього процесу.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні потенціалу діяльнісного підходу для громадянської ідентифікації здобувачів вищої освіти.

Список використаних джерел

Арато, Ф., Губер, Й., Лазар, І., & Момпуа-Гайяр, П. (2019). *Наскрізні компетентності для демократії*. Осло: Європейський центр ім. Вергеланда.

Власенко, О. М. (2019). Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, Вип. 62, Т. 1, с. 98–98.

Дьюї, Д. (2003). *Демократія і освіта*. Львів: Літопис.

Жадан, І. В. (2022). *Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Жадан, І. В., Краснякова, А. О., Позняк, С. І., & Скнар, О. М. (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Ковальчук, В. Б. (2021). Конституційна, громадянська, та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. *Український часопис конституційного права*, 4, 65–76.

Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві. (2018). Взято з <http://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e>

Мельник, Н. І. (2018). Цінності громадянської компетентності як базові у професійній підготовці майбутніх вихователів. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2. Взято з <http://journals.urau.ua/appf/article/view/124143>

Михайліченко, М. В. (2007). *Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу*. (Дис. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ.

Позняк, С. І. (2019). Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 7–37.

Про вищу освіту (2014). *Відомості Верховної Ради*, 37-38, ст. 2004. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Рашкевич, Ю. М. (2014). *Болонський процес та нова парадигма вищої освіти*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Резнік, О. (2006). Громадянська ідентичність. В *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Робінсон, К., & Ароніка, Л. (2016). *Школа майбутнього*. Львів: Літопис.

Сидоркіна, М. Ю. (2019). Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*, 6, 193–197. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.34>

Смагіна, Т. М. (2022). Наскрізнi маркери потенціалу громадянської компетентності у Державному стандарті базової середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*, Вип. 53, Т. 2, с. 23–26.

Waghid Y. (2014). *Pedagogy Out of Bounds: Untamed Variations of Democratic Education*. Springer Science & Business Media.

References

Arato, F., Huber, Y., Lazar, I., & Mompua-Gaiiar, P. (2019). *Naskrizni kompetentnosti dlia demokratii* [Cross-cutting competences for democracy]. Oslo: Yevropeiskiy tseentr imeni Vergelanda. (in Ukrainian)

Dewey, J. (2003). *Demokratiia i osvita* [Democracy and education]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Kompetentnosti dlia kultury demokratii. Zhyvemo razom yak rivnopravni hromadiany v kulturno bahatomanitnomu demokratychnomu suspilstvi [Competencies for the culture of democracy. We live together as equal citizens in a culturally Bahatomanite democratic society]. (2018). Retrieved from <http://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e> (in Ukrainian)

Kovalchuk, V. B. (2021). Konstytutsiina, hromadianska, ta natsionalna identychnist cherez pryzmu formuvannia politychnoi natsii v Ukraini [Constitutional, civil, and national identity through the prism of the formation of a political nation in Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava* [Ukrainian Journal of Constitutional Law], 4, 65–76. (in Ukrainian)

Melnyk, N. I. (2018). Tsinnosti hromadianskoi kompetentnosti yak bazovi u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh vykhovateliv [Values of civic competence as basic in the professional training of future educators]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykhologhii ta profesiinnoi osvity* [Actual problems of pedagogy, psychology and professional education], 2. Retrieved from <http://journals.urau.ua/apppf/article/view/124143> (in Ukrainian)

Mykhailichenko, M.V. (2007). *Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv predmetiv humanitarnoho tsykladu*. (Thesis of the candidate of pedagogical sciences). National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova, Kyiv. (in Ukrainian)

Pozniak, S. I. (2019). Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaiemodii yak indyikator hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi [Communicative practices of social interaction as an indicator of civic competence of student youth]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologhii* [Scientific studios on social and political psychology], 43 (46), 7–37. (in Ukrainian)

Pro vyshchu osvitu [About higher education] (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 37-38, Art. 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (in Ukrainian)

Rashkevych, Yu. M. (2014). *Bolonskyi protses ta nova paradyhma vyshchoi osvity* [The Bologna process and the new paradigm of higher education]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. (in Ukrainian)

Reznik, O. (2006). Hromadianska identychnist [Civic identity]. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Vol. 6. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Robinson, K., & Aronika, L. (2016). *Shkola maibutnoho* [School of the future]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Smahina, T. M. (2022). Naskrizni markery potentsialu hromadianskoi kompetentnosti u Derzhavnomu standarti bazovoi serednoi osvity [Cross-cutting markers of the potential of civic competence in the State standard of basic secondary education]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative pedagogy], Is. 53, Vol. 2, pp. 23–26. (in Ukrainian)

Sydorkina, M. Yu. (2019). Hromadianska kompetentnist u rozrizi kontseptsii sotsialnoho interesu [Civic competence in terms of the concept of social interest]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii* [Theory and practice of modern psychology], 6, 193–197. (in Ukrainian)

Vlasenko, O. M. (2019). Zmist ta struktura hromadianskoi kompetentnosti vypusknika zakladu serednoi osvity [The content and structure of civic competence of a graduate of a secondary education institution]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* [Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and state-of-the-art educational schools], Is. 62, Vol. 1, pp. 98–98.

Waghid Y. (2014) *Pedagogy Out of Bounds: Untamed Variations of Democratic Education*. Springer Science & Business Media. (in English)

Zhadan, I. V. (2022). *Hromadianska kompetentnist: sotsialni ochikuvannia i realii* [Civic competence: social expectations and realities]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Zhadan, I. V., Krasniakova, A. O., Pozniak, S. I., & Sknar, O. M. (2019). *Mekhanizmy hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii: transformatsii komunikatyvnykh praktyk* [Mechanisms of community and national self-identification: transformations of communicative practices]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 37.091.12:159-051. 364.464. 616-001.36. 616.898
DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-174>

Аслаян Тетяна Сергіївна

кандидат психологічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1805-6953>
taslanyanserg@gmail.com

**КОМПЕТЕНТНІСТЬ БАТЬКІВ У СФЕРІ МЕНТАЛЬНОГО
ЗДОРОВ'Я ЯК КЕЙС ПСИХОЕДУКАЦІЙНОЇ РОБОТИ
В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ГРОМАДІ, ЩО ПЕРЕЖИВАЄ
ТРАВМУ ВІЙНИ**

Актуальність. Травмувальні події війни можуть чинити тривалий вплив на ментальне здоров'я і психосоціальний добробут мешканців громади. Тому поширення практик травма-інформаційного підходу серед членів громади є актуальним суспільним завданням.

Мета статті – представити результати пілотного дослідження розвитку компетентності батьків у сфері ментального здоров'я як успішного кейсу в умовах громад, що переживають травму війни.

Методологія. Представлено результати проведення пілотного дослідження психологічної грамотності і психологічних компетентностей у сфері ментального здоров'я батьків, діти яких проходили реабілітацію в Сімейному центрі ментального добробуту “Твоя опора” (м. Ворзель Бучанського району).

Результати. Самозвіти учасників психоедукаційного тренінгу засвідчили, що їхні потреби в спеціальних психологічних знаннях та розвитку психологічної компетентності щодо комунікації, у вихованні та підтримці дітей, які зазнали травмувального впливу війни, задоволені. Батьки навчилися виявляти зв'язки між стресогенними подіями і можливими психологічними симптомами, про що свідчать результати анкетування. Представлений на електронних ресурсах БФ “Твоя опора” позитивний досвід психоедукації підтвердив, що модель набуття психоедукаційної інформації сприяє зміцненню довіри між членами громади і поширенню позитивного досвіду в цій громаді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Здобуття відповідних психологічних знань та оволодіння практичними навичками розуміння основних симптомів негативного впливу воєнних подій на розвиток дитини допомагає батькам підвищувати рівень своєї компетентності в наданні психологічної допомоги собі і своїм дітям, що сприяє формуванню стійкості громади до стресів і кризових ситуацій, створює передумови для сталого підвищення якості життя

учасників тренінгу та громади загалом. Перспективи дослідження полягають в інтеграції травма-інформованого підходу у сферу освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Ключові слова: ментальне здоров'я; травма війни; психологічна компетентність; територіальна громада; психологічна просвіта; травмаінформований підхід.

Tatiana S. Aslanian

PhD in Psychology, Associate Professor,
Senior Researcher at the Department of Psychology
small groups and intergroup relations,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1805-6953>
taslanyanserg@gmail.com

PARENTS' COMPETENCE IN THE FIELD OF MENTAL HEALTH AS A CASE OF PSYCHOEDUCATIONAL WORK IN A TERRITORIAL COMMUNITY EXPERIENCING WAR TRAUMA

Relevance. The traumatic events of the war can have a long-lasting impact on the mental health and psychosocial well-being of community members. Therefore, the dissemination of trauma-informed practices among community members is an urgent social task.

The article **aims** to present the results of a pilot study on enhancing parental competence in mental health, exemplified as a successful case within a war-affected community.

Methodology. The article presents the results of a pilot study of psychological literacy and psychological competencies of parents in the field of mental health, whose children underwent rehabilitation at the Family Centre for Mental Wellbeing 'Your Support' (Vorzel, Bucha district).

Results. According to the self-reports of the participants of the psychoeducational training, their needs for special psychological knowledge and development of psychological competence in raising, communicating, and supporting children who have experienced the traumatic impact of war were met. Parents learned to make connections between difficult events and possible psychological symptoms, as evidenced by the results of the survey. The positive experience of psychoeducation is presented on the electronic resources of the CF 'Your support', and the model of acquiring psychoeducation data creates trust and dissemination of positive experience in the community.

Conclusions and Prospects for Further Research. Acquiring relevant psychological knowledge and practical skills on understanding the main symptoms of the negative impact of military operations on child development helps parents become

more competent in psychological assistance to themselves and their children, which in turn contributes to the formation of community resilience to stress and crisis situations, creates prerequisites for sustainable improvement of the quality of life of the training participants and the community as a whole. Prospects for the study are to integrate a trauma-informed approach into the field of education, healthcare and social welfare.

Keywords: mental health; war trauma; psychological competence; territorial community; psychological education; trauma-informed approach.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Російсько-українська війна, яка триває вже понад десять років, принесла українцям безліч страждань, горя і втрат. Її вплив відчувається в кожній області, регіоні, місті, громаді, селі, будинку, у кожній українській родині. Проблеми, з якими ми зараз стикаємося, пов'язані з фізичним виживанням під час обстрілів та блекаутів; адаптацією до нового місця перебування внаслідок міграції або переміщення в межах країни; перманентною невизначеністю; тривалим очікуванням повернення близьких із фронту, полону; реабілітацією постраждалих; роз'єднанням родин; пошуком роботи тощо. Перебування людини в таких умовах визначається “стійким впливом на фізичне, психічне здоров'я та добробут з довгостроковими наслідками” (Bangpan, Felix, & Dickson, 2019). Вочевидь це – війна на виснаження українців, тому з кожним роком тривання військових дій усе більшої актуальності набуває питання підтримки психічного здоров'я наших громадян. Сьогодні негативні наслідки війни щодо психічного здоров'я поширюються на всі вікові групи і різні верстви населення. За оцінками ВООЗ, понад 10 млн людей в Україні нині мають через війну проблеми із психічним здоров'ям (ВООЗ, 2024). У постраждалих від війни громадах країн з низьким і середнім рівнем доходу, а наша країна належить до цієї категорії (Morina, Malek, Nickerson, & Bryant, 2017), посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) і депресія є найбільш поширеними психічними розладами. За останні два роки збільшилася кількість тих, хто переживає напруженість, страх, гнів, роздратування, безсилля, розчарування і відчай. Відповідно, зменшилась частка тих, хто відчуває надію (Gradus, 2024). Діти, які зазнали впливу війни і стали вимушеними переселенцями, демонструють широкий спектр можливих реакцій на дистрес і стрес: специфічні страхи, залежну поведінку, тривалий плач, брак інтересу до навколишнього середовища, нав'язливі думки, проблеми зі сном, психосоматичні симптоми та агресивну поведінку (Bürgin et al., 2022; UNICEF, 2024). Батьки мають бути обізнані щодо впливу війни на психіку дитини, мають навчитися турбуватися про себе і про дитину. Психологічні наслідки травматичних переживань, які принесла війна в наше життя, повернула громадян до

пошуку фахівців у сфері психічного здоров'я (психологів, психіатрів, психотерапевтів). Динаміка звернень до фахівців останнім часом має позитивну тенденцію (Gradus, 2024). Але водночас тема психічного здоров'я досі залишається досить стигматизованою (Забродько, 2024). На нашу думку, однією з умов звернення по фахову психологічну допомогу є психологічна культура особистості. Психоедукаційний тренінг – одна з можливих форм підвищення обізнаності батьків щодо психологічних законів, знань, закономірностей, умінь. З огляду на контекст війни психоедукаційні тренінги мають базуватися на травма-інформованому підході, який передбачає просвіту постачальників освітніх, медичних, психологічних послуг населенню щодо знань про травму та психологію постраждалого. Значна поширеність травм під час війни стала предметом уваги багатьох дослідників, а проте розуміння травми досі не було інтегровано в стандартну практику надання допомоги населенню ані в професіях психічного здоров'я, ані в інших допомагальних професіях (Classen, & Clark, 2017; Bürgin, & Anagnostopoulos, 2022).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор; виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. За визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), психічне здоров'я – це стан добробуту, за якого кожна людина може реалізувати свій власний потенціал та впоратися із життєвими стресами, продуктивно і плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти (ВООЗ, 2024).

Поняття “психологічна культура” є відносно новим у психологічній науці, але воно вже активно входить у сучасну наукову літературу та привертає увагу дослідників і практичних психологів. Це поняття, психологічне за своєю суттю, формується, однак, на перетині психології з іншими науковими дисциплінами, такими як філософія, культурологія, соціологія, етика тощо. Близькими до “психологічної культури” є поняття “психологічна грамотність”, “психологічна компетентність”, “психологічне здоров'я”. Наразі чіткого розмежування цих понять немає, проте, на нашу думку, саме поняття “психологічна культура” є тут найбільш змістовним (Балл, 2008; Рибалка, 2021; Удунова, 2016). Психологічна грамотність, тобто здатність застосовувати психологічні знання до особистих, сімейних, професійних, громадських і суспільних викликів, просувається як основний концепт бакалаврської освіти у психології в європейських країнах (Voneau, 1990).

Поділяючи погляди багатьох науковців щодо сутності психологічної культури (Чепелева, 1997, Рибалко, 2021), ми також розглядаємо її як цілісне поєднання психологічної компетентності, ціннісно-сміслових настановлень (ставлення до людей, світу, власної

діяльності), когнітивного компонента і рефлексії. Психологічну компетентність можна трактувати як сукупність знань та умінь і здатність застосовувати їх у життєвих ситуаціях (Пророк, 2017). На думку Я. Чапрак, поняття “психологічна культура” допомагає зрозуміти та описати психологічні умови подолання розпаду ціннісних систем особистості під час кризи певного типу культури. Особисту психологічну культуру має сенс розглядати лише в контексті культури, у якій людина вихована і в якій живе (Когут, 2017).

Можемо узагальнити основні напрями досліджень психологічної культури:

1. Психологічна культура як складник професійної підготовки. У цьому аспекті психологічну культуру розглядають як невід’ємну частину формування професіонала, зокрема педагога, психолога, менеджера тощо. Дослідження акцентують увагу на необхідності розвитку психологічної компетентності для ефективної взаємодії в колективі, управління конфліктами та саморозвитку (Nalipay, Chai, & Jong, 2024; Пухно, & Салтикова, 2016).

2. Емоційна культура і її роль у розвитку психологічної культури. Дослідження підкреслюють значення емоційного інтелекту в побудові психологічної культури, зокрема в освітній і виробничій сфері (Мачинська, & Лагутін, 2011).

3. Психологічна культура в контексті освіти. Значна кількість досліджень зосереджена на проблемах формування психологічної культури в процесі навчання студентів, особливо майбутніх педагогів і психологів (Voneau, 1990; Пухно, 2018).

4. Психологічна культура як складник особистісного розвитку. Важливим напрямом є дослідження психологічної культури в контексті самопізнання, самоусвідомлення та особистісного розвитку (Балл, 2008; Кузікова, & Улунова, 2018).

5. Кроскультурний аспект психологічної культури. Останнім часом актуалізувалися дослідження, які розглядають психологічну культуру в контексті міжкультурної взаємодії. Це пов’язано зі зростанням мобільності населення, глобалізацією і культурним обміном.

6. Психологічна культура в контексті кризових ситуацій. Окремі дослідження фокусуються на ролі психологічної культури в подоланні стресових і кризових ситуацій (Когут, 2017).

У контексті проведеного нами дослідження зосередьмо відтак увагу на ролі психологічної культури з погляду кризових ситуацій, але не в загальних аспектах, а саме під кутом зору масової взаємодії населення і в умовах тривалої травматизації великої кількості людей.

Одним із найбільш ефективних способом розвитку психологічної культури громади в сучасному українському контексті вважаємо застосування травма-інформованого підходу. Травма-інформований підхід базується на розумінні, що більшість людей, з якими працюють фахівці (психологи, соціальні працівники, педагоги), можуть мати досвід психологічної травми. Травма може впливати на поведінку, емоційний стан, взаємодію та здатність адаптуватися до нових обставин. Тому набуття мешканцями громади психологічних знань про симптоми психологічної травми, емоційного та професійного вигорання, закономірності розвитку психічних розладів, техніки самопомоги та стабілізації, способи профілактики негативних наслідків травматичного досвіду є важливим етапом у розвитку психологічної культури особистості, особливо в контексті ситуацій, коли громади постраждали від конфліктів, насильства чи інших травматичних подій (Buchanan, Record-Lemon, & Rosalynn, 2017; Panter-Brick, & Leckman, 2013).

Розгляньмо шість принципів травма-інформованого підходу: безпека; довіра і прозорість; підтримка за моделлю “рівний – рівному”; співпраця та участь, вибір і контроль; культурні, історичні та гендерні аспекти (USAID, 2022; Найдьонова, 2022).

Упровадження травма-інформованого підходу в громадах сприяє:

підвищенню обізнаності. Важливо надати спеціалістам і членам громад знання про природу психологічних травм, їхній вплив на особистість і взаємодію. Це може бути проведення тренінгів, семінарів та інформаційних кампаній;

створенню безпечного простору. Потрібно подбати про фізичну та емоційну безпеку людей, з якими будуть працювати спеціалісти. Це означає врахування потреб та потенційних тригерів, які можуть викликати у людини негативні спогади або реакції на травму;

підтримці контролю і вибору. Члени громади, які пережили травму, часто відчувають втрату контролю над своїм життям. Важливо надавати їм можливість самостійно приймати рішення щодо свого подальшого життя та взаємодії з іншими;

підтримці емоційної грамотності. Фахівці мають допомагати людям усвідомити свої емоції, навчати їх здорових способів вираження та управління своїм емоційним станом;

врахуванню особливостей культури і контексту. Травма-інформований підхід має бути адаптований до конкретної громади з урахуванням її культурних, соціальних та економічних особливостей;

запобіганню повторній травматизації. Дуже важливо, щоб застосовувані методи і підходи не викликали у людей повторних

травматичних переживань. Це стосується як міжособистісної взаємодії, так і організаційних практик.

Дослідження підтверджують, що підвищення рівня психологічної культури може сприяти розвитку емоційної стійкості, поліпшенню міжособових стосунків, зменшенню кількості конфліктів. Тому просвіта в цій сфері стає важливим інструментом підтримки психічного здоров'я населення. У науковій літературі сьогодні ще недостатньо представлено дослідження щодо застосування травма-інформованого підходу в психологічній просвіті на деокупованих громадах і в умовах постійних терористичних та ракетних загроз, діяльності груп ДРГ тощо.

Психологічна просвіта (або психопросвіта, психоедукація) — це процес поширення психологічних знань та навичок і компетентностей серед широких верств населення для підвищення рівня їхньої психологічної культури. Основна мета просвіти полягає в тому, щоб навчити людей розуміти психологічні аспекти власної поведінки та поведінки інших, сприяти збереженню психічного здоров'я та його розвитку. Психоедукація також є окремим методом втручання на кожному рівні надання послуг піраміди інтервенцій із психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в умовах надзвичайних ситуацій (IASC, 2006).

Водночас дослідники (Brooks et al., 2021) зазначають, що вони “не знайшли жодних доказів того, що коротка психологічна просвіта привела до стійкого поліпшення стану психічного здоров'я після травматичних подій, незважаючи на те, що деякі реципієнти суб'єктивно вважали психонавчання корисним”. Під “короткою” вони розуміють 10-15-хвилинне відео або розповідь фахівця про можливі наслідки потенційно травматичної події, яка відбулася протягом місяця після набуття досвіду. Результати цього дослідження ми брали до уваги, коли визначали форми психологічної просвіти, а також тривалість заходу.

Психоедукаційний тренінг є ефективним інструментом розвитку психологічної культури членів територіальної громади. Основні його цілі – підвищення рівня психологічної обізнаності, поліпшення комунікаційних навичок, навчання технік самопомоги, сприяння формуванню резильєнтності, розвиток емоційного інтелекту та формування позитивного клімату в громаді. Крім того, тренінги можуть стати платформою для обміну досвідом та ідеями, що стимулює творчий підхід до розв'язання соціальних проблем громади. Коли люди діляться своїми успіхами і викликами, вони стають більш відкритими до ідей співпраці і соціальної дії, що може сприяти започаткуванню нових ініціатив і проєктів. Загалом психоедукаційні тренінги здатні не лише

підвищити рівень психологічної культури людей, а й сформуванати більш активну, зацікавлену та відповідальну громаду.

Мета статті – представити результати пілотного дослідження розвитку компетентності батьків у сфері ментального здоров'я як успішного кейсу в умовах громад, що переживають травму війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Базою проведення дослідження став Сімейний центр ментального благополуччя “Твоя опора” (м. Ворзель Бучанського району). Місце проведення дослідження обрано не випадково – саме Бучанська громада була першою громадою, що зазнала окупації під час повномасштабного вторгнення російських військ на територію суверенної України. Очевидно, що такі громади потребують уважного вивчення психологічних наслідків важкого і трагічного досвіду мешканців. А також вони потребують ефективної допомоги різних фахівців із психічного здоров'я (психологів, психотерапевтів, психіатрів та інших вузьких спеціалістів). У центрі “Твоя опора”, де психологічну реабілітацію здійснює мультидисциплінарна команда, послуги клієнтам надають на всіх чотирьох рівнях піраміди втручання для психічного здоров'я та психосоціальної підтримки в надзвичайних ситуаціях, запропонованою Міжвідомчим постійним комітетом: надання основних послуг і безпеки, підтримка громади та сім'ї, цілеспрямована неспеціалізована підтримка, і спеціалізовані послуги. За такого багаторівневого розуміння втручання всі рівні піраміди є важливими і мають упродовжуватися одночасно відповідно до потреб людини (IASC, 2006). Усі учасники процесу надання послуг у Сімейному центрі метального благополуччя (психологічна команда, керівники відділів, адміністратори) знаються на застосуванні травма-інформованого підходу в роботі з клієнтами, володіють знаннями з надання першої психологічної та першої домедичної допомоги, регулярно беруть участь в індивідуальних і командних супервізіях.

Цільовою групою дослідження були дорослі/батьки з різними формами сімейного влаштування, які звернулися до Центру з приводу психологічних проблем власних дітей. Запити батьків стосувалися переважно складнощів у стосунках з дітьми (“вона мене не слухає”, “я вже не знаю, як змусити її робити уроки”, “не розумію, чому вона це робить, – у нас усі здорові, а вона начебто хвора”, “чим більше я її контролюю, тим усе стає гіршим”, “у мене вже немає сили терпіти його поведінку”, “краще б я його не народжувала”, “я втомилася від батьківства”, “дитина стала малювати на моїй руці танки і ракети”). Батькам бракує психологічних компетентностей щодо надання допомоги дитині, якщо у неї: спостерігаються ознаки логоневрозу, тривожного

розладу, розладу адаптації; діагностовано або є підозра на РДУГ або інший клінічний діагноз; є проблеми із сепарацією; проявляється самоушкоджувальна та ризикована поведінка; є прояви ускладненого горювання, румінацій, слабкості і перманентного відчуття втоми, порушення координації, затримки мовленнєвого розвитку, тілесних реакцій на гучні звуки, порушення концентрації уваги та запам'ятовування, складнощі в навчанні, виникнення суїцидальних думок.

На основі аналізу психологічних проблем, з якими стикаються батьки в повсякденному спілкуванні з дитиною, розроблено програму психоедукаційного тренінгу для розвитку відповідних батьківських компетентностей. У розробленні тренінгу брали участь члени мультидисциплінарної команди Центру, які безпосередньо надавали послуги дітям і їхнім батькам. На момент складання дизайну психоедукаційного тренінгу з кожною дитиною було проведено від одного до п'яти індивідуальних сесій із психологом, нейропедагогом, логопедом, нейропсихологом, а також відбулося кілька консультативних сесій з батьками. Виокремлено чотири напрями роботи і відповідно розроблено чотири тригодинні тренінги з відеопрезентацією, робочими зошитами, бланками опитувальників для батьків. У цій статті представлено результати апробації психоедукаційного тренінгу за темою “Рівень розуміння основних симптомів негативного впливу військових дій на розвиток дитини”. Комунікаційний відділ Центру долучився до інформування різними каналами зв'язку (листування з директорами шкіл та садочків, дописи в місцевих телеграм-каналах і соціальних мережах, випуск відео і рілсів на майданчиках фонду) про можливість участі в психоедукаційному тренінгу всіх охочих. У пілотному тренінгу взяли участь 18 дорослих/батьків з різними формами сімейного влаштування. Для перевірки ефективності програми використано опитувальники, у яких учасники шляхом самозвітів фіксували рівень сформованості знань з тих чи інших питань за 10-бальною шкалою (0 – зовсім не знаю/уперше чую про це, 10 – високий рівень обізнаності) до і після тренінгу.

В організації та проведенні психоедукаційного тренінгу “Батьківська опора” використано принципи травма-інформованого підходу.

Безпека. Тренінг відбувся в приміщенні Центру, нульовий поверх якого використовують як укриття під час повітряної тривоги. На початку тренінгу учасники знайомилися, висловлювали свої очікування. Усім учасникам було повідомлено про часові межі тренінгу, перерви в роботі, можливість використовувати мобільний телефон у беззвучному режимі (деякі батьки мали підвищену тривожність).

Довіра і прозорість. Для формування довіри до учасників і процесу на початку тренінгу обговорено та прийнято правила роботи групи. Тренери проговорили мету тренінгу; пояснили, для чого потрібні самозвіти. Учасники дали письмову згоду на обробку результатів тестування, а також на фотозвітування.

Використання моделі “рівний – рівному”. Учасники тренінгу змогли познайомитися з батьками, у яких схожа з їхньою життєва ситуація (ВПО, досвід евакуації і проживання в іншій країні), а також з батьками, діти яких мають однакові особливості розвитку (діти з РАС, РДУГ).

Співпраця та участь, вибір і контроль. Відповідно до правил роботи групи учасники тренінгу долучалися до обговорення за власним бажанням, могли зупинити процес, повідомити тренеру та учасникам про причини і залишити групу.

Культурні, історичні та гендерні аспекти. Викладаючи матеріали тренінгу та наводячи приклади для ілюстрації того чи іншого поняття, ми брали до уваги сучасний контекст життя мешканців громади.

Основною метою тренінгу було надання його учасникам інформації про психологічні реакції на можливу травматичну подію, поглиблення розуміння ними стресових реакцій для зменшення потенційних негативних наслідків травми. Результати опитування батьків щодо розуміння ними основних симптомів негативного впливу військових дій на розвиток дитини узагальнено в табличній формі (табл. 1).

Рівень обізнаності учасників щодо впливу стресу, емоційних реакцій та способів стабілізації психоемоційного стану дитини був помірним. Наприклад, показники розуміння механізму виникнення емоцій, впливу стресу на нервову систему та реакцій дітей на травматичні події становили в середньому 3,43–3,86 бала (з 10). Рівень знань про необхідність коригування мовлення та участь батьків у цьому процесі був трохи вищим – 4,86–5,57 бала.

Під час проведення тренінгу батьки отримали відповіді на низку питань (“Були в окупації. Нічого не говоримо про війну, уникаємо цих тем. Дитина почала говорити недобрі слова на адресу військових. Хочу зрозуміти, що відбулось”, “Моя дитина почала малювати ракети на моїй руці. Хоча ми виїхали. Звідки вона знає про ракети?”, “Ми були в окупації. Зараз зовсім не говоримо про війну. Чому дитина лякається гучних звуків? Які можуть бути наслідки такої реакції?”) і з’ясували причинно-наслідкові зв’язки між життєвими подіями і психологічними симптомами, які виникають. Одним із важливих питань щодо розвитку мовлення стало запитання учасниці тренінгу: “Чи потрібно дитині із

симптомами РАС опанувати дві мови одночасно?”. До обговорення цього питання долучилися всі учасники тренінгу; вони ділилися власним досвідом і наводили приклади того, що мають зробити саме батьки для своєї дитини.

Таблиця 1

Рівень розуміння основних симптомів негативного впливу військових дій на розвиток дитини

Середній показник розуміння основних симптомів негативного впливу військових дій на розвиток дитини	Питання анкети						
	Я розумію, як влаштований наш мозок і яка його частина відповідає за появу емоцій	Я розумію, чому емоції випереджають думки	Мені зрозуміло, яким чином стрес впливає на нервову систему організму	Я знаю, які найчастіші реакції на травматичні події виникають у дітей різного віку	Я знаю, що потрібно робити для заспокоєння та стабілізації психоемоційного стану дитини	Я пояснюю своїй дитині, навіщо потрібно коригувати мовлення	Вважаю, що вся сім'я має також брати участь у виправленні недоліків мовлення
До проведення тренінгу	3,57	3,43	4,86	3,86	3,43	5	5,57
Після проведення тренінгу	7	7,23	7,43	7	7,23	7,28	7,71
Рівень підвищення обізнаності	3,43	3,8	2,57	3,14	3,8	2,28	2,14

Після проведення психоедукаційного тренінгу всі показники значно зросли, сягнувши 7–7,71 бала, що свідчить про підвищення рівня обізнаності батьків. Середній показник підвищення рівня обізнаності становив від 2,14 до 3,87 бала. Найбільший приріст відзначено в розумінні таких аспектів:

- Як емоції випереджають думки (+3,8 бала);
- Що робити для стабілізації психоемоційного стану дитини (+3,8 бала);
- Реакції дітей на травматичні події (+3,1 бала).

Основною думкою, яку запам'ятали батьки і яку багато разів повторювали у зворотному зв'язку, став вислів про нормальні і ненормальні реакції (“Війна – це ненормально, ваша реакція на стрес нормальна”). Важливим результатом проведення психоедукаційного тренінгу стало бажання більшості батьків звернутися до фахівця для отримання індивідуальної психологічної допомоги, а також налаштованість учасників продовжувати психонавчання й далі. Результати нашого дослідження цілком кореспондуються з результатами аналізу ефективності психоосвіти в дослідженні С. Брукс та її колег: “Ми знайшли деякі докази того, що психоосвіта поліпшила ставлення до психічного здоров'я і може збільшити ймовірність звернення по допомогу в разі виникнення проблем із психічним здоров'ям” (Brooks et al., 2021).

Загалом психоедукаційний тренінг “Батьківська опора” довів свою ефективність щодо підвищення компетентності батьків у сфері психічного здоров'я, що особливо важливо для підтримки дітей у громадах, які переживають травму війни.

Обмеження дослідження. Дослідження проведено на нечисленній вибірці.

Практична/соціальна значущість дослідження. Оволодіння відповідними психологічними знаннями та практичними навичками допомагає батькам підвищити рівень своєї компетентності, що, безперечно, сприяє формуванню стійкості громади до стресів і переживання кризових ситуацій. За результатами дослідження розроблено психоедукаційний тренінг “Батьківська опора”, який може бути імплементований у різних регіонах країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. Дослідження психологічної компетентності як складника психологічної культури батьків, що охоплює розуміння наслідків травматичного досвіду, способів подолання травм, формування стійкості/резильєнтності та взаємопідтримки, знання щодо психологічних закономірностей розвитку людини, стає критично важливим у процесі реабілітації та відновлення суспільства після війни.

2. Здійснено апробацію психоедукаційного тренінгу “Батьківська опора” на основі аналізу психологічних проблем, з якими стикаються батьки в повсякденному спілкуванні з дитиною.

3. Запропонований організаційний складник моделі психологічної просвіти охоплює низку компонентів та етапів. Це *визначення вразливої групи*: фокус на батьках, які стикаються з труднощами у вихованні та навчанні дітей; *психоедукаційні заходи*: проведення тренінгів і групових зустрічей із залученням психологів; учасники мають змогу висловитися, дістати підтримку, дізнатися про способи зниження тривожності та ефективні стратегії виховання, розвинути навички саморегуляції та самопомоги, емоційну грамотність та ефективні способи взаємодії; *створення довіри і поширення досвіду*: учасники тренінгу розповідають про власний досвід участі в психоедукаційних заходах та їхню ефективність; діляться позитивними результатами зі знайомими, запрошують інших до участі в тренінгах, розширюючи аудиторію програми; *додаткова підтримка*: психологи пропонують допомогу у вирішенні інших проблем та інформують про подальші заходи, що сприяє постійному зв'язку фахівців з громадою та підтримці громади.

4. Психоедукація в громаді починається з успішних окремих кейсів з окремими категоріями її членів – батьками дітей. Батьки мають бути обізнані щодо впливу війни на психіку дитини, турбуватися про себе і про дитину.

5. Перспективи дослідження полягають в інтеграції травма-інформованого підходу у сферу освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Подяка. Авторка статті висловлює подяку керівництву благодійного фонду “Твоя опора” за надану можливість провести дослідження на базі Сімейного центру ментального благополуччя “Твоя опора”.

Список використаних джерел

Балл, Г. (2008). *Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах)*. Житомир: Рута, Волинь. Взято з https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1493/1/Orientiry_suchasnogo_gumanizmu.pdf

Горностаї, П. (2024). Історико-культурна картина світу та історична травма українців. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 7–29. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157>

Збродько, Т. (2024). Чи готові українці до психологічної допомоги: соціально-демографічний аспект. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 136–150. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-151>

Когут, О. (2017). Психологічна культура особистості у кризовому суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса*

Шевченка. *Психологія*, 1(6-7), 69–74. Взято з <https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/117>.

Кузікова, С. & Улунова, Г. (Ред) (2018). *Розвиток психологічної культури особистості в процесі безперервної освіти*. Суми. Взято з <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/>

Мачинська, Н., & Лагутін, В. (2011). Психологічна культура як складник професіоналізму викладача. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Вип. 2. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2011_2_23

Найдюнова, Л. (2022). *Медіапсихологія війни як основа концептуальних трансформацій медіаосвіти: від медіатравми до травмоінформованих практик*. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740062/>

Пророк, Н. (2017). Внутрішні передумови психологічної культури працівників освіти. В *Проблеми особистісної активності в освітньому просторі: концептуальний, методологічний та емпіричний аспекти*, Матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Слов'янськ, ДВНЗ “Донбаський державний педагогічний університет”. Взято з https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/709102/1/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BA2017_5.pdf

Психічне здоров'я та ставлення українців до психологічної допомоги. Дослідження в межах Всеукраїнської програми ментального здоров'я (2024). *Gradus*. Взято з <https://gradus.app/uk/open-reports/mental-health-and-attitudes-ukrainians-towards-psychological-assistance-during-war/>

Пухно, С. (2018). *Значення психологічної культури в процесі формування самооцінки професійної важливих якостей майбутнього педагога*. Севферодонецьк: Вид-во СНУ ім. Володимира Даля. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tippu_2018_2_30

Пухно, С. & Салтикова, А. (2016). Психолого-педагогічні складові формування професійної культури майбутніх вчителів фізико-математичних дисциплін. У *Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка.

Рибалка, В. (2021). *Визначення поняття психологічної культури особистості у міждисциплінарному контексті*. Взято з <https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/1071>

Стратегія співробітництва ВООЗ з Україною на період до 2030 року (2024). Взято з <https://www.who.int/ukraine/uk/publications/WHO-EURO-2024-9329-49101-73236>

Улунова, Г. (2014). Психологічна культура як інваріант загальної та професійної культури. У Г. Улунова (Відп. ред.), *Психологічна культура: види, інваріанти, розвиток* (с. 8–36). Суми: Мрія, 2014.

Улунова, Г. (Ред.). (2016). *Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка.

Чепелева, Н. (1997). Формування професійної культури майбутніх практичних психологів. У Н. Чепелева (Ред.), *Методи підготовки фахівців до професійного спілкування. Кн. 1* (с. 34–42). Черкаси.

Чорна, Л. (Ред.). (2023). *Психологія міжгрупової взаємодії у вимірах війни і миру: навчальний посібник*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

USAID. (2022). *Застосування травма-інформованого підходу в заходах моніторингу, оцінки, досліджень та навчання*. Взято з <https://drive.google.com/drive/u/1/folders/16-b9qri-vwZwKhFRmloj2g9aZmf36uLO>

Bangpan, M., Felix, L., & Dickson, K. (2019). Mental health and psychosocial support programmes for adults in humanitarian emergencies: a systematic review and meta-analysis in low and middle-income countries. *BMJ global health*, 4(5), e001484. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2019-001484>

Boneau, C. (1990). Psychological literacy: a first approximation. *American Psychologist*, 45, 891–900.

Brooks, S. et al. (2021). Effectiveness and acceptability of brief psychoeducational interventions after potentially traumatic events: A systematic review. *European journal of psychotraumatology*, 12, 1923110. <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1923110>

Bürgin, D., Anagnostopoulos, D., the Board and Policy Division of ESCAP, Vitiello, B., Sukale, T., Schmid, M.,

Classen, C. C., & Clark, C. S. (2017). Trauma-informed care. In S. N. Gold (Ed.), *APA handbook of trauma psychology: Trauma practice* (pp. 515–541). <https://doi.org/10.1037/0000020-025>

Fegert, J. M. (2022). Impact of war and forced displacement on children's mental health-multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *European child & adolescent psychiatry*, 31(6), 845–853. <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z>

Inter-Agency Standing Committee (IASC) (2006). *IASC guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings*. IASC, Geneva, Switzerland

Morina, N., Malek, M., Nickerson, A., & Bryant, R. A. (2017). Psychological interventions for post-traumatic stress disorder and depression in young survivors of mass violence in low- and middle-income countries: Meta-analysis. *British Journal of Psychiatry*, 210(4), 247–254. [doi:10.1192/bjp.bp.115.180265](https://doi.org/10.1192/bjp.bp.115.180265)

Nalipay, M. J. N., Chai, C. S., Jong, M. Sy. et al. Positive mental health literacy for teachers: adaptation and construct validation. *Current Psychology*, 43, 4888–4898 (2024). <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04694-y>

Panther-Brick, C., & Leckman, J. F. (2013). Editorial commentary: resilience in child development—interconnected pathways to wellbeing. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(4), 333–336. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12057>

Pinchuk, I., Leventhal, B., Ladyk-Bryzghalova, A., Yachnik, Yu., Casanova, M. D. et al. (2024). *The Lancet Psychiatry Commission on mental health in Ukraine*.

Retrieved from [https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366\(24\)00241-4/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366(24)00241-4/fulltext)

Record-Lemon, R., M., & Buchanan, M. J. (2017). Trauma-Informed Practices in Schools: A Narrative Literature Review *Pratiques sensibles au traumatisme dans les écoles: une revue de la littérature narrative. Revue canadienne de counseling et de psychothérapie*, 51 (4), 286–305.

Suwanwong, C., Janssen, A., Intarakamhang, U. et al. (2024). Modifiable predictors of mental health literacy in the educational context: a systematic review and meta-analysis. *BMC Psychology*, 12, 378. <https://doi.org/10.1186/s40359-024-01878-4>

Ukraine Humanitarian Situation Report No. 44. UNICEF Response and Funding Status. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/documents/ukraine-humanitarian-situation-report-44>

Ungar, M., & Theron, L. (2020). Resilience and mental health: How multisystemic processes contribute to positive outcomes. *Lancet Psychiatry*, 7(5), 441–448. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30434-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30434-1)

References

Ball, H. (2008). *Orientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvitchii, psykylohichnii sferakh)* [Landmarks of modern humanism (in social, educational, psychological spheres)]. Zhytomyr: Ruta, Volyn. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/1493/1/Orientyry_suchasnogo_gumanizmu.pdf (in Ukrainian)

Bangpan, M., Felix, L., & Dickson, K. (2019). Mental health and psychosocial support programmes for adults in humanitarian emergencies: a systematic review and meta-analysis in low and middle-income countries. *BMJ global health*, 4(5), e001484. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2019-001484> (in English)

Boneau, C. A. (1990). Psychological literacy: a first approximation. *American Psychologist*, 45, 891–900. (in English)

Brooks, S. et al. (2021). Effectiveness and acceptability of brief psychoeducational interventions after potentially traumatic events: A systematic review. *European journal of psychotraumatology*, 12, 1923110. <https://doi.org/10.1080/20008198.2021.1923110> (in English)

Bürgin, D., Anagnostopoulos, D., the Board and Policy Division of ESCAP, Vitiello, B., Sukale, T., Schmid, M., Fegert, J. M. (2022). Impact of war and forced displacement on children’s mental health-multilevel, needs-oriented, and trauma-informed approaches. *European child & adolescent psychiatry*, 31(6), 845–853. <https://doi.org/10.1007/s00787-022-01974-z> (in English)

Chepelyeva, N. V. (1997). Formuvannia profesiinoi kultury maibutnikh praktychnykh psykholohiv [Formation of the professional culture of future practical psychologists]. In N. Chepelyeva (Ed.), *Metody pidhotovky fakhivtsiv do profesiinoho spilkuvannia. Kn. 1* (pp. 34–42). Cherkasy. (in Ukrainian)

Chorna, L. (Ed.). (2023). *Psykhologhiia mizhhrupovoi vzaiemodii u vymirakh viiny i myru* [Psychology of intergroup interaction in the dimensions of war and peace]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Classen, C. C., & Clark, C. S. (2017). Trauma-informed care. In S. N. Gold (Ed.), *APA handbook of trauma psychology: Trauma practice* (pp. 515–541). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/0000020-025> (in English)

Hornostay, P. (2024). Istoryko-kulturna kartyna svitu ta istorychna travma ukraintsev [The historical and cultural picture of the world and the historical trauma of Ukrainians]. *Problemy politychnoi psykhologhii* [Problems of political psychology], 15(29), 7–29. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157> (in Ukrainian)

Inter-Agency Standing Committee (IASC) (2006). *IASC guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings*. IASC, Geneva, Switzerland (in English)

Kohut, O. (2017). Psykhologhichna kultura osobystosti u kryzovomu suspilstvi [Psychological culture of specialness in crisis management.] *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Psykhologhiia*, 1(6-7), 69–74. Retrieved from <https://bpsy.knu.ua/index.php/psychology/article/view/117> (in Ukrainian)

Kuzikova, S., & Ulunova, H. (Ed.). (2018). *Rozvytok psykhologhichnoi kultury osobystosti v protsesi bezpererвної osvity* [Development of psychological culture of the individual in the process of continuing education] (pp. 24–42). Sumy. Retrieved from <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/> (in Ukrainian)

Machynska, N., & Lahutin, V. (2011). Psykhologhichna kultura yak skladnyk profesionalizmu vykladacha [Psychological culture as a storehouse of professionalism and investment]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 2. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2011_2_23 (in Ukrainian)

Morina, N., Malek, M., Nickerson, A., & Bryant, R. A. (2017). Psychological interventions for post-traumatic stress disorder and depression in young survivors of mass violence in low- and middle-income countries: Meta-analysis. *British Journal of Psychiatry*, 210(4), 247–254. [doi:10.1192/bjp.bp.115.180265](https://doi.org/10.1192/bjp.bp.115.180265) (in English)

Nalipay, M. J. N., Chai, C. S., Jong, M. S. Y. et al. (2024). Positive mental health literacy for teachers: adaptation and construct validation. *Current Psychology*, 43, 4888–4898. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04694-y> (in English)

Naydonova, L. (2022). *Mediapsykhologhiia viiny yak osnova kontseptualnykh transformatsii mediaosvity: vid mediatravy do travmoinformovanykh praktyk* [Media psychology of war as the basis for conceptual transformations of media awareness: from media trauma to trauma-informed practices] (pp. 173–197). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/740062/> (in Ukrainian)

Panter-Brick, C., & Leckman J. F. (2013). Editorial commentary: resilience in child development—interconnected pathways to wellbeing. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 54(4), 333–336. <https://doi.org/10.1111/jcpp.12057> (in English)

Pinchuk, I., Leventhal, B., Ladyk-Bryzghalova, A., Yachnik, Yu., Casanova, M. D. et al. (2024). *The Lancet Psychiatry Commission on mental health in Ukraine*. Retrieved from [https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366\(24\)00241-4/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lanpsy/article/PIIS2215-0366(24)00241-4/fulltext) (in English)

Psykhichne zdorovia ta stavlennia ukraintsiiv do psykholohichnoi dopomohy [Research within the All-Ukrainian Mental Health Program] Doslidzhennya u mezhakh Vseukrainskoi prohramy mentalnogo zdorovia (2024). *Gradus*. Retrieved from <https://gradus.app/uk/open-reports/mental-health-and-attitudes-ukrainians-towards-psychological-assistance-during-war/> (in Ukrainian)

Pukhno, S. (2018). Znachennia psykholohichnoi kultury v protsesi formuvannia samoostinky profesiino vazhlyvykh yakostey maibutnoho pedahoha [The importance of psychological culture in the process of forming self-assessment of the professionally important qualities of a future teacher]. Severodonetsk: SNU im. V. Dalia. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2018_2_30 (in Ukrainian)

Pukhno, S., & Saltykova, A. (2016). Psykholoho-pedahohichni skladovi formuvannia profesiynoi kultury maibutnikh vchyteliv fizyko-matematychnykh dystsyplin [Psychological and pedagogical components of the formation of professional culture of future teachers of physics and mathematics]. In *Profesiina kultura: sutnist, fakhovi osoblyvosti, rozvytok*. Sumy: SumDPU im. A. S. Makarena (in Ukrainian)

Record-Lemon, R., M., & Buchanan, M. J. (2017). Trauma-Informed Practices in Schools: A Narrative Literature Review Pratiques sensibles au traumatisme dans les écoles: une revue de la littérature narrative. *Revue canadienne de counseling et de psychotherapy*, 51 (4), 286–305. (in English)

Rybalka, V. (2021). *Vyznachennia poniattia psykholohichnoi kultury osobystosti u mizhdystsyplinarnomu konteksti* [Definition of the concept of psychological culture of the individual in an interdisciplinary context]. Retrieved from <https://vspu.net/sit/index.php/sit/article/view/1071> (in Ukrainian)

Stratehiia spivrobotnytstva VOOZ z Ukrainoiu na period do 2030 roku [WHO Cooperation Strategy with Ukraine for the period up to 2030] (2024). Retrieved from <https://www.who.int/ukraine/uk/publications/WHO-EURO-2024-9329-49101-73236> (in Ukrainian)

Suwanwong, C., Janssen, A., Intarakamhang, U. et al. (2024). Modifiable predictors of mental health literacy in the educational context: a systematic review and meta-analysis. *BMC Psychology*, 12, 378. <https://doi.org/10.1186/s40359-024-01878-4> (in English)

Ukraine Humanitarian Situation Report No. 44. UNICEF Response and Funding Status. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/documents/ukraine-humanitarian-situation-report-44> (in English)

Ulunova, H. (2014). Psykholohichna kultura yak invariant zahalnoi ta profesiynoi kultury [Psychological culture as an invariant of general and professional culture. Psychological culture: types, invariants, development]. In *Psykholohichna kultura: vydy, invarianty, rozvytok* (pp. 8–36). (in Ukrainian)

Ulunova, H. (Ed.). (2016). *Profesiina kultura: sutnist, fakhovi osoblyvosti, rozvytok* [Professional culture: essence, professional features, development]. SumDPU imeni A. S. Makarenka. (in Ukrainian)

Ungar, M., & Theron, L. (2020). Resilience and mental health: How multisystemic processes contribute to positive outcomes. *Lancet Psychiatry*, 7(5), 441–448. [https://doi.org/10.1016/S2215-0366\(19\)30434-1](https://doi.org/10.1016/S2215-0366(19)30434-1) (in English)

USAID. (2022). *Zastosuvannia trauma-informovanoho pidkhodu u zakhodakh monitorynhu, otsinky, doslidzhen ta navchannia* [Applying a trauma-informed approach to monitoring, evaluation, research and training activities] Retrieved from <https://drive.google.com/drive/u/1/folders/16-b9qri-vwZwKhFRmloj2g9aZmf36uLO> (in Ukrainian)

Zbrodtko, T. (2024). Chy hotovi ukraintsi do psykholohichnoi dopomohy: sotsialno-demografichnyi aspekt [Are Ukrainians ready for psychological help: socio-demographic aspect]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 15(29), 136–150. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-151> (in Ukrainian)

УДК 316.4 – 37.01

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-175>

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник відділу психології
політичної поведінки молоді,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-5274-574X>

Iryna_zhadan@ukr.net

ПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В РАКУРСІ ЦІЛЕЙ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Метою статті є висвітлення проблем політичної ідентифікації молоді, які гальмують досягнення цілей державної освітньої політики, та визначення коригувальних впливів.

Методи. У статті узагальнено результати емпіричного дослідження особливостей регіональної політичної ідентифікації студентської молоді. Проведено зіставлення законодавчо визначених цілей освітньої політики з репрезентаціями політичної ідентичності, які зумовлюють їх досягнення. Виокремлено проблеми регіональної політичної ідентифікації, які потрібно брати до уваги під час формування державної освітньої політики. До тих, які потребують першочергової уваги, віднесено: *залежність* політичної ідентичності від регіональних політичних еліт, що негативно позначається на готовності відповідати за долю країни; *номінальність* ідентичності, що виявляється у відмові від активності, байдужості до проблем державотворення; *низький рівень політичної компетентності*, що виявляється насамперед у незрілості мотивації політичного вибору, уявлень про цілі та цінності політичної участі, у готовності відмовитися від прав і свобод заради стабільності тощо; *невизначеність політичних пререференцій*, що виявляється в неспроможності розпізнати належність політичних ідей до тих чи тих ідеологій, нездатність передбачити наслідки втілення ідей, вразливість до маніпулювання; *конструювання регіональної політичної ідентичності з опозиції “свої-чужі”*, що призводить до переживання негативних емоцій під час спілкування з людьми з інших регіонів, відчуття упередженого ставлення з їхнього боку, невдоволення і роздратування під час взаємодії із симпатиками інших політичних сил тощо.

Результати. Визначено основні напрями та завдання освітніх впливів: формування *суб’єктивних настановлень*; *уявлень*: про “інакшість” – як перспективу, а не перешкоду для розвитку, про потреби і мотиви людей та причини їхніх відмінностей; *здатності*: до компетентного політичного і громадянського вибору; до самоорганізації для вирішення спільних проблем; до аналізу власних

емоцій, оцінок, помилок і з'ясування їх причин; до використання алгоритмів верифікації інформації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків; до визначення і дотримання меж тощо.

Ключові слова: освітня політика; цілі; політична ідентичність; регіональні особливості; студентська молодь; коригування; впливи.

Iryna V. Zhadan

PhD in Psychology, senior researcher, Chief Research Associate of the Department for Psychology of Youth Political Behavior, Institute of social and political psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5274-574X>

Iryna_zhadan@ukr.net

POLITICAL IDENTITY OF STUDENT YOUTH IN TERMS OF THE GOALS OF STATE EDUCATIONAL POLICY

The **aim** of the article is to highlight the challenges of political identification among youth that hinder the achievement of state educational policy objectives and to identify corrective measures.

Methods. The article summarises the results of an empirical study of the specifics of regional political identification of student youth. The author correlates the legislatively defined goals of educational policy with the representations of political identity that determine their achievement. The problems of regional political identification, which should be taken into account in the formation of the state educational policy, are highlighted. Those that require priority attention include: dependence of political identity on regional political elites, which negatively affects the willingness to be responsible for the country; nominality of identity, which manifests itself in the refusal to be active, indifference to the problems of state-building; low level of political competence, which manifests itself primarily in the immaturity of the motivation for political choice, ideas about the goals and values of political participation, willingness to give up rights and freedoms for the sake of stability, etc. uncertainty of political preferences, which manifests itself in the inability to recognise the affiliation of political ideas to certain ideologies, inability to predict the consequences of the implementation of ideas, vulnerability to manipulation; construction of a regional political identity from the opposition "friends or foes", which leads to negative emotions when communicating with people from other regions, a sense of prejudice on their part, dissatisfaction and irritation when interacting with supporters of other political forces, etc.

Results. The main directions and tasks of educational influences are defined: formation of subjective attitudes; ideas about 'otherness' as a prospect, not an obstacle to development, about the needs and motives of people and the reasons for their differences; abilities to: make competent political and civic choices; self-organisation for solving common problems; analysis of own emotions, judgements, mistakes and

identification of their causes; use of algorithms for verifying information and establishing cause and effect relationships; defining and observing boundaries, etc.

Keywords: educational policy; goals; political identity; regional characteristics; student youth; adjustments; influences.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Серед першочергових завдань освітньої політики у сфері ідентифікації – утвердження української національної та громадянської ідентичності, створення умов для формування компетентностей, необхідних для “соціалізації та громадянської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації” (Закон України..., 2023), формування унітарної правосвідомості як умови цілісності держави, її безпечності і незалежності, виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу (Батанов, 2020; Онаць, & Чижевський, 2024).

Під час війни проблематика ідентичності набула особливої актуальності, яка зростатиме й у повоєнний період. Зважаючи на кількість зруйнованих українських міст, селищ і поселень, слід очікувати, що чимало внутрішньо переміщених громадян, а також вимушених емігрантів, які повернуться в країну, будуть облаштовуватись у регіонах, що не зазнали значних руйнувань. Тому перш ніж формувати державну освітню політику, варто артикулювати очікування щодо трансформування ідентичностей регіональних спільнот, реадаптації та реінтеграції нових мешканців регіонів. Реалізація євроінтеграційних прагнень передбачає також політичну акультурацію всіх українців, відтак варто вже тепер визначитися щодо найбільш перспективної її стратегії і моделі бажаного стосовно ієрархії національної, регіональної та європейської ідентичностей.

Вклад основного матеріалу дослідження. Дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді, результати якого частково вже були оприлюднені (Жадан, 2023а; 2023b), передбачало, з-поміж іншого, визначення проблемних зон ідентифікаційного дискурсу молоді різних регіонів, напрямів коригування державної освітньої політики у сфері ідентичності та цілей освітніх впливів.

Першим етапом нашого аналізу буде визначення репрезентацій політичної ідентичності, які зумовлюють досягнення цілей та вирішення завдань освітньої політики у сфері ідентичності. Цілі державної освітньої політики сформульовано з оперттям на Закон України “Про освіту” (2017); Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” (2023) і “Державний стандарт базової середньої освіти” (2020).

Репрезентації політичної ідентичності визначалися на основі аналізу результатів емпіричних досліджень.

Таблиця

Політична ідентичність у дзеркалі завдань державної освітньої політики

№ з/п	Цілі (завдання) державної освітньої політики у сфері ідентичності	Репрезентації політичної ідентичності
1.	Досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу. Усвідомлення цінності соборності – єдності, неподільності всіх територій України, духовної єдності українців	Солідаризація з цінностями і цілями мешканців країни. Політична і культурна толерантність. Усвідомлення взаємозумовленості майбутнього регіонів і країни. Відрефлексованість смислів і цінностей національної і регіональної спільнот, які підтверджують “інакшість”, а також тих, які об’єднують. Подолання упереджень щодо представників інших регіонів
2.	Формування готовності громадян до виконання конституційного обов’язку щодо захисту незалежності і територіальної цілісності України	Відчуття належності й емоційного зв’язку з країною та усвідомлення відповідальності за неї. Відчуття історичної тяглості традицій та обов’язку захищати свою землю
3.	Формування громадянської стійкості, здатності до протидії проявам дискримінації, корупції, колабораціонізму, сепаратизму, пропаганди тоталітарних режимів	Громадянська ідентичність. Суб’єктні настановлення; уявлення про природу корупції і її наслідки для країни та окремих громадян; про природу і наслідки тоталітаризму; здатність до протидії маніпулятивним впливам, до критичного аналізу та раціонального оцінювання інформації
4.	Формування цілісної системи світоглядних уявлень, принципів і переконань, що базуються на суспільно-державних (національних) цінностях України	Національна свідомість і громадянська суб’єктність. Уявлення про цінності демократії; обізнаність щодо демократичних традицій українців
5.	Забезпечення розвитку громадянської компетентності здобувачів освіти. Підготовка учнів до взаємодії із соціальним середовищем,	Ідентифікаційний дискурс, наповнений темами і пропозиціями, які проблематизують цінності та смисли громадянськості. Широкий спектр

№ з/п	Цілі (завдання) державної освітньої політики у сфері ідентичності	Репрезентації політичної ідентичності
	до самореалізації їх як особистостей в умовах багатоманітного світу	громадянських практик взаємодії учасників освітнього процесу
6.	Формування почуття власної гідності, відповідальності, особистого ставлення до подій і явищ суспільного життя	Відчуття гордості за свою країну і співгромадян. Соціальна солідарність (баланс колективних та індивідуальних інтересів, спрямованість на спільне благо, на співпрацю)
7.	Набуття досвіду емоційно-оцінної діяльності, здатності визначати власну активну життєву позицію, робити свідомий вибір встановлювати особисті цілі, спрямовані на розвиток суспільства, держави, забезпечення власного добробуту і добробуту своєї родини	Уміння артикулювати власні переживання та аналізувати причини їх виникнення; усвідомлення своїх інтересів, мотивів та реальних засобів їх досягнення; зацікавленість в інших, прагнення зрозуміти їхні інтереси, цілі та мотиви; уміння донести власну ідею, переконати інших та організувати їх на її реалізацію (когнітивний складник політичної компетентності)
8.	Уміння характеризувати наслідки взаємодії різних культур і міжкультурні відносини в Україні, у своєму регіоні (населеному пункті)	Обізнаність щодо культурних традицій (національних, регіональних, європейських); уявлення про форми взаємодії культур
9.	Толерантне ставлення до поглядів інших людей, до культурних відмінностей	Сприйняття “інакшості” як можливості розвитку; уникання крайніх оцінок (чорно-білої картини світу)
10.	Уявлення про вплив ідеології на політичну культуру	Уявлення про зв’язок ідеологій і культурних практик; про шляхи вирішення соціальних проблем, які пропонують різні ідеології

Таке зіставлення цілей освітньої політики і відповідних їм репрезентації політичної ідентичності задає ракурс аналізу регіональних особливостей політичної ідентифікації студентської молоді, фокусуючи увагу на тих, які можуть гальмувати досягнення визначених цілей і підлягають коригуванню засобами освіти.

Для емпіричного вивчення регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді (2023 р.) ми скористалися методами психосемантики (психосемантичного опитування і суб’єктивного шкалювання).

Методологію дослідження та окремі результати представлено в раніше опублікованих статтях (Жадан, 2023а; 2023б). У цій статті ми пропонуємо узагальнений виклад лише тих результатів, які видаються нам проблемними з погляду завдань освітньої політики у сфері ідентичності.

Згідно із запропонованою теоретичною моделлю, регіональні особливості політичної ідентичності молоді досліджено у трьох вимірах: *диспозиційному* (ступінь політичної автономності/залежності; інклюзивності/ексклюзивності; номінальності/реальності); *компетентнісному* (когнітивні, рефлексивні, ставленнєві практики соціальної взаємодії, які визначають політичну поведінку) та *ціннісно-сислового* (значущість для респондентів переживань належності – до регіону, країни, спільнот різних рівнів; емоцій, що супроводжують взаємодію з представниками інших регіонів, з прихильниками інших політичних сил; політичних симпатій та ціннісних преференцій).

Розгляньмо регіональні особливості політичної ідентифікації студентства, які:

а) створюють передумови для досягнення цілей державної освітньої політики в повоєнний період;

б) не сприяють розвитку національної (регіональної, європейської) ідентичності і в найближчому майбутньому не зміняться без цілеспрямованих зусиль;

в) перебувають у зоні впливу освітньої системи.

Узагальнивши дані дослідження, наведемо лише висновкові позиції для кожного з регіонів.

З огляду на цілі державної освітньої політики ціннісно-сислове підґрунтя політичної ідентифікації *молоді Центру* (громадянська ідентичність у поєднанні з відчуттям належності до регіональної і національної спільнот) можна вважати передумовою для успішного розвитку ідентичності в повоєнний період. Найбільш проблемними особливостями ідентифікації молоді Центру можна вважати: невідповідність між декларованими суб'єктивними настановленнями (відповідальність, самостійність) і реальними практиками (патерналізм, нездатність впливати на ситуацію, низький рівень критичності); низький рівень політичної толерантності; ідеологічна нерозбірливість через брак політичних компетентностей.

Політична ідентичність *молоді Східного регіону* вибудовується в межах регіональної ідентичності (студентство орієнтується на регіональну політичну еліту, на регіональну спільноту і вважає цінності й цілі мешканців свого регіону відмінними від преференцій решти громадян країни) та узгоджена як на рівні смислів, так і на рівні емоційної детермінації. Така модель конструювання ідентичності в ситуації фактичної втрати територій, а отже і звичного середовища політичної, культурної, побутової взаємодії може стати джерелом різного

рівня проблем: від депривації ідентичності до уникнення соціальної взаємодії, дезадаптації, зростання політичної протестності і конфронтації. Ресурс розвитку політичної ідентичності молоді Сходу вбачається в схильності студентства довіряти центральній владі і владі країн ЄС, що дає надію на відкритість до освітніх впливів та порівняно безболісне коригування ієрархії ідентичностей.

Молодь Північного регіону на рівні смислів вибудовує політичну ідентичність у координатах регіональної, на рівні ж емоційного переживання належності йдеться радше про паритет національного і регіонального підгрунтя. До ресурсу повоєнної консолідації можна віднести відчуття спільних цінностей і цілей та відсутність дискомфорту під час взаємодії з мешканцями інших регіонів. Водночас зусилля освітнього середовища мають бути спрямовані на зміну таких особливостей політичної ідентичності молоді Півночі, як тотальна недовіра до влади, декларована, але не підкріплена відповідними практиками суб'єктності, низький рівень сформованості когнітивних компетентностей, політична нетолерантність.

Політична ідентичність *молоді Південного регіону* вибудовується з опертям на смисли, які ми віднесли до компетентнісного виміру ідентифікації, і ґрунтується на уявленні про те, що регіональна ідентичність не є визначальною чи важливішою за національну (європейську, цивілізаційну). До особливостей, які сприяють досягненню цілей освітньої політики, відносимо також орієнтацію на цінності спільноти і відкритість до взаємодії з представниками інших регіонів. Проблеми молоді Півдня зумовлені браком громадянських компетентностей, які визначають ефективність взаємодії з владою і спільнотою, якість політичного вибору, здатність до усвідомлення власних інтересів та вибору засобів їх досягнення. Йдеться насамперед про політичну довіру, здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, здатність до рефлексії та критичного аналізу ситуації тощо.

Політична ідентичність *молоді Західного регіону*, територія та економіка якого найменше постраждали від війни, за рівнем проблемності не поступається ідентичності молоді Сходу. Студентство Заходу вибудовує свою політичну ідентичність з орієнтацією на регіональну політичну еліту, якій, проте, не зовсім довіряє. Емоційний зв'язок молоді з регіоном, його цінностями, традиціями, символами для ідентифікації студентства Заходу є визначальним. Молодь радше відчуває належність до європейської культури, ніж до української, проте практики політичної взаємодії студентства Заходу не відповідають європейським стандартам (молодь виявляє низький рівень політичної толерантності, брак суб'єктності, неповагу до інакшості тощо). Студентство Західного регіону почувається незатишно в інших регіонах, потерпає від відчуття упередженого ставлення до себе з боку представників інших регіонів).

Відтак потребують коригування насамперед емоційна детермінація політичної ідентифікації молоді Заходу та компетентнісні її чинники (когнітивні, ціннісні, регулятивні).

Очевидно, що не всі з виявлених проблем регіональної політичної ідентифікації студентства можуть бути скориговані в освітньому процесі. Узагальнивши викладене, зупинімося лише на тих перешкодах на шляху досягнення цілей державної освітньої політики, які видаються перспективними для коригування, та визначимо для кожної з них спрямування і цілі освітніх впливів. До найбільш проблемних особливостей відносимо:

✓ *залежність* регіональної політичної ідентичності молоді (чим більше молодь почувається залежною від регіональних політичних еліт, тим менше вона готова поділяти відповідальність за країну з обраною владою). Задля вирішення проблеми освітні впливи мають спрямовуватися: на розвиток мотивації і здатності до компетентного вибору; на руйнування стереотипів та упереджень; на відмову від патерналістських очікувань тощо;

✓ *номінальність* політичної ідентичності, що виявляється у відмові від активності, байдужості до проблем державотворення тощо. Вирішенню проблеми сприятиме спрямування освітніх впливів: на розвиток суб'єктивних настановлень; на артикуляцію молоддю власних політичних цілей та шляхів їх досягнення; на розвиток здатності бути причиною змін (або протидії змінам); на утвердження громадянських практик (критичного аналізу, рефлексії, активності тощо);

✓ *низький рівень політичної компетентності*, що виявляється насамперед у незрілості мотивації політичного вибору, несформованості уявлень про цілі та цінності політичної участі, готовності відмовитися від прав і свобод заради стабільності тощо. Проблема долається спрямуванням освітніх впливів: на розвиток здатності до самоорганізації для вирішення спільних проблем; на відмову від простих, швидких, авторитарних рішень; на оцінювання ризиків та уникання крайніх оцінок; на аналіз власних емоцій, оцінок, помилок і з'ясування їхніх причин; на використання алгоритмів верифікації інформації та встановлення причинно-наслідкових зв'язків; на визначення і дотримання меж (законного/незаконного, прийняттого/неприйнятого, співпраці/автономності, можливого/неможливого, раціонального/іраціонального тощо);

✓ *невизначеність політичних преференцій*, що виявляється в неспроможності ідентифікувати політичні ідеї та ідеології, нерозумінні засобів досягнення цілей та нездатності передбачити наслідки, вразливості до маніпуляцій тощо. Проблема може бути вирішена шляхом спрямування освітніх впливів: на формування уявлень про ідеологічне підґрунтя політичних течій, сутнісні відмінності між ідеологіями,

насамперед в інтерпретації ідей та засобів досягнення цілей; на вміння розпізнавати маніпуляції та протидіяти їм;

✓ *конструювання регіональної політичної ідентичності з опозиції “свої-чужі”*, що призводить до переживання негативних емоцій під час спілкування з людьми з інших регіонів, відчуття упередженого ставлення з їхнього боку, невдоволення і роздратування під час взаємодії із симпатиками інших політичних сил та переконаності в їхньому небажанні розуміти мотивацію інших. Зменшення соціальної відстані між молоддю різних регіонів і пом’якшення градусу протиставлення хоча б до “ми-вони” забезпечить спрямування освітніх впливів: на формування уявлень про інакшість – як перспективу, а не перешкоду для розвитку; на усвідомлення природності і важливості для демократії політичної опозиції; на розуміння потреб і мотивів людей та причин їхніх відмінностей тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що

- динаміка процесів національної, регіональної та політичної ідентифікації молоді в повоєнний період значною мірою зумовлюватиметься ефективністю державних політик, насамперед освітньої;

- формування і реалізація освітньої політики з опертям на дані наукових розвідок, до яких відносимо й дослідження особливостей регіональної політичної ідентифікації студентської молоді, дасть змогу щонайменше скоротити шлях до визначених цілей.

Практична/соціальна значущість дослідження. Представлені в статті результати дослідження регіональних особливостей політичної ідентифікації молоді можна використовувати як на етапі уточнення цілей державної освітньої політики та шляхів їх досягнення, так і на етапах її реалізації.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в поглибленні та уточненні уявлень про особливості ідентифікації молоді різних регіонів на основі даних досліджень, проведених на великих вибірках.

Список використаних джерел

Батанов, О. (2020). Conceptual Problems of Modern Unitarianism. *Часопис Київського університету права*, (1), 87–92.

Державний стандарт базової середньої освіти (2020). Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. Взято з https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/

Жадан, І. В. (2023а). Регіональні відмінності політичної ідентифікації студентської молоді. *Український психологічний журнал*, 2(20), 40–51.

Жадан, І. В. (2023б). Регіональні особливості структурування політичної ідентичності студентської молоді. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 105–117.

Закон України “Про освіту”. (2017, 5 вересня). *Відомості Верховної Ради України*, № 38-39, ст. 380. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” (2023). *Відомості Верховної Ради України*, № 46, ст. 116. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

Онаць, О. М., & Чижевський, Б. Г. (2024). Державна освітня політика як соціально-політичний феномен в умовах децентралізації. *Український педагогічний журнал*, 3(39), 87–98.

References

Batanov, O. (2020). Conceptual Problems of Modern Unitarianism. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, (1), 87–92. (in English)

Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity [State standard of basic secondary education] (2020). Postanova KМУ № 898 vid 30.09.2020 roku [KМУ Resolution No. 898 dated September 30, 2020]. Retrieved from https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886/ (in Ukrainian)

Onats, O. M., & Chyzhevskiy, B. H. (2024). Derzhavna osvithnia polityka yak sotsialno-politychnyi fenomen v umovakh detsentralizatsii [State educational policy as a socio-political phenomenon in conditions of decentralization]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal* [Ukrainian Pedagogical Journal], 3(39), 87–98. (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy “Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti” [The Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity”] (2023). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, № 46, 116. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy “Pro osvitu” [Law of Ukraine “On Education”] (2017, September 5). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, № 38–39, 380. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (in Ukrainian)

Zhadan, I. V. (2023a). Rehionalni vidminnosti politychnoi identyfikatsii studentskoi molodi [Regional differences in the political identification of student youth]. *Ukrainskyi psykholohichnyi zhurnal* [Ukrainian Psychological Journal], 2(20), 40–51. (in Ukrainian)

Zhadan, I. V. (2023b). Rehionalni osoblyvosti strukturuvannia politychnoi identychnosti studentskoi molodi [Regional features of the structuring of the political identity of student youth]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 14(28), 105–117. (in Ukrainian)

УДК 37.015.31:316.774-053.6+303.622:355.4(477)"2022/2023"

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-176>

Мельниченко Анастасія Андріївна

аспірантка другого року навчання,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0009-0005-9967-4156>

anasme@utu.fi

Тілікіна Наталя Валеріївна

кандидат економічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації,

Національний університет біоресурсів і природокористування України,

м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-5755-5301>

tilikina_natalia@nubip.edu.ua

ПІДЛІТКИ, РОЗ'ЄДНАВЧА ПРОПАГАНДА ВОЄННОГО ЧАСУ І БУЛІНГ: ЯК ВОНИ ПОВ'ЯЗАНІ?

Актуальність. Зростання ролі інформаційного складника у війні Росії проти України та використання країною-агресоркою роз'єднавчої пропаганди підкреслюють нагальну потребу вивчення її впливу на підлітків, особливо в освітньому середовищі.

Мета статті – з'ясувати, чи зазнають підлітки впливу поляризуючих повідомлень і з яких саме медіаканалів, а також чи впливають такі повідомлення на зміни в шкільному цькуванні.

Методи і методологія. Дослідження охоплювало три етапи, його завданням було оцінити взаємозв'язок між впливом повідомлень розбрату і формуванням упереджень, які відтак можуть призводити до булінгу. Серед застосованих методів – кабінетне дослідження (контент-аналіз соціальних мереж медіаекспертами), серія фокус-групових інтерв'ю та національне опитування учнів 5-9 класів (n = 5 351).

Результати. Контент-аналіз показав, що повідомлення розбрату про біженців, внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та регіональні розбіжності поширюються переважно через російські/проросійські акаунти. На противагу цьому повідомлення розбрату на підставі мови часто виходили з українських акаунтів. Фокус-групи визначили TikTok та Instagram як основні канали, де підлітки стикаються з такими повідомленнями. Респонденти також повідомили, що були свідками того, як поляризуючі наративи ставали приводом для булінгу в реальних ситуаціях. Згідно з результатами опитування, 60,5% учнів стикалися з

повідомленнями розбрату переважно в соціальних мережах (39%). Як показав критерій кутового перетворення Фішера, підлітки, які натрапляли на такі повідомлення, значно частіше погоджувалися з негативними стереотипами, які поширювала пропаганда (наприклад, фемп.=12,043 – для упереджень за регіоном походження, фемп.=12,998 – для упереджень, пов'язаних з мовою).

Висновки. Результати дослідження підтверджують, що пропаганда розбрату спричинює поширення упереджень, які можуть призводити до булінгу через відмінності в досвіді, пов'язаному з війною. Дослідження підкреслює необхідність розроблення та впровадження програм медіаграмотності для протидії впливу пропаганди та наголошує на ролі батьків як акторів втручання, здатних зупинити руйнівний вплив пропаганди.

Ключові слова: булінг; пропаганда; інформаційна війна; упередження.

Anastasiia A. Melnychenko

Second year PhD student,

Institute of Social and Political Psychology,

National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0009-0005-9967-4156>

anasme@utu.fi

Nataliia V. Tilikina

PhD in Economic Sciences, Associate Professor of Social Work and Rehabilitation,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-5755-5301>

tilikina_natalia@nubip.edu.ua

ADOLESCENTS, WARTIME DIVISIVE PROPAGANDA, AND BULLYING: HOW ARE THEY RELATED?

Relevance. The growing role of the information component in Russia's hybrid war against Ukraine and its use of divisive propaganda emphasize the urgent need to study its impact on adolescents, especially in the educational environment.

This article **aims** to answer the question of whether and from which channels adolescents are exposed to polarizing messages and whether such messages influence changes in school bullying.

Methods and methodology. The study consisted of three stages and aimed to assess the relationship between exposure to divisive messages and the formation of prejudices that can lead to bullying. Methods included desk research (content analysis of social media by media experts), a series of focus group interviews, and a national survey of students in grades 5-9 (n = 5,351).

Results. The content analysis showed that divisive messages about refugees, internally displaced persons (IDPs), and regional differences are predominantly spread through russian/pro-russian accounts. In contrast, language-based divisive messages often came from Ukrainian accounts. The focus groups identified TikTok and Instagram as the main channels adolescents are exposed to such messages. Respondents also reported that they had witnessed polarizing narratives being used as a pretext for bullying in real-life situations. The survey showed that 60.5% of students have been exposed to propaganda messages of division, primarily through social media (39%). According to Fisher's angular transformation criterion, adolescents who were exposed to such messages were significantly more likely to agree with the negative stereotypes spread by propaganda (e.g., $\phi_{emp}=12.043$ for prejudice based on region of origin, $\phi_{emp}=12.998$ for language-related prejudice).

Conclusion. The results of the study confirm that propaganda divisive messages contributes to the spread of prejudice, which can lead to bullying based on differences in war-related experiences. The study emphasizes the need for media literacy programs to counteract the influence of propaganda and the role of parents as points of intervention to stop the influence of propaganda.

Keywords: bullying; propaganda; information warfare; prejudice.

Introduction. The Russian Federation, as a successor to the Soviet Union, the Russian Empire, and the Tsardom of Moscow, has a rich tradition of using propaganda to achieve its goals. Since the beginning of Russia's full-scale invasion, Ukraine has been the particular target of Russian propaganda (Blank, 2022; Olechowski et al., 2023). If earlier the vector of Russian propaganda was aimed at imposing a certain idea or ideology, now it is increasingly aimed at polarizing society (Komar, 2022) in order to weaken its ability to withstand external threats. Russia does this, in particular, through so-called divisive messages.

Social media is the main medium for spreading divisive messages, and each audience has its own channel for receiving these messages (Zakharchenko, 2024). For example, Ukrainians living in Ukraine receive such messages mostly from Telegram. Ukrainians who have moved to Russia receive them from Odnoklassniki or Vkontakte (ibid.). Social psychologists have documented a link between the amount of consumption of stereotyped content (such as hate speech) and the degree of agreement with it (Davidio, 2010).

This article aims to answer the question of whether and from which channels adolescents are exposed to polarizing messages and whether such messages influence changes in school bullying. We hypothesize that exposure to divisive messages is related to whether or not the recipient agrees or disagrees with negative stereotypical statements about certain categories of Ukrainians. Agreeing with negative stereotypical statements may indicate the formation of prejudice.

To identify this, at our request, independent media experts conducted a preliminary analysis of social media in accordance with the research objectives to identify divisive messages that carry the most emotional charge for Ukrainians and are, at the same time, understandable to adolescents. We also conducted ten focus group interviews (n = 50 in total) and a nationally representative survey (n = 5351 after weighting) among adolescents studying in grades 5-9 in Ukraine in schools with different forms of education.

Literature review. “*Divisive messages*” is a general term used in the literature to refer to media/social media messages aimed at dividing and polarizing (e.g., Watts, 2017; Mapes et al., 2019) as part of information warfare to achieve goals beneficial to an external source, such as attacking “integrity of the nation-state itself” (Sarsfield, 2019, p. 131) or other “strategic or geopolitical objectives” (Aceves, 2019, p. 180).

Divisive messages are propaganda tools used to “disinformation, controversy manufacturing, inflaming social tensions, and keeping attention focused on divisive issues”, (Sarsfield, 2019, p. 131).

In our case, by “divisive messages”, we mean the targeted influence of Russian propaganda aimed at exacerbating existing tensions between Ukrainians or artificially creating new tensions and polarizing society during the war (*Words and Wars*, 2017; Yuskiv, 2020). Similar approaches have been used by Russia to undermine the unity of communities in other countries around the world (Geissler et al., 2023; Aceves, 2019; Sillanpää et al., 2017, and others).

As a component of hybrid warfare, these messages come from an external source and stir up debate on issues at points of social tension (Aceves, 2019). They introduce the “good us” - “bad them” divide and reinforce the natural (group-driven) bias of one group against another (Anastasio et al., 2005).

The external source intensifies the differences, highlighting them. For example, prejudice against those who fled abroad because of the war did not exist until 2022.

Such propaganda activities aimed at polarizing a society in which freedom of speech is a value of democracy have been practiced by Russia for quite some time.

The Russian troll farm organized by the Internet Research Agency (IRA) actively influenced the political sphere online to provoke conflicts between different groups of US citizens and to influence the 2016 presidential election in a certain way (Golovchenko et al, 2020). Notably, this activity was not aimed at supporting Trump (Russia’s preferred candidate) or at causing reputational damage to Hillary Clinton as a candidate who supported sanctions against Russia (Office of Public Affairs, 2018). Instead, the propaganda

simultaneously and almost equally supported Democratic and Republican voters, polarizing society (Stewart et al., 2018). Thus, the trolls' goal was not to persuade one side or the other but to spread polarizing content on information networks, probably to emphasize differences and promote division.

According to a study by Llewellyn et al. (2019), the same techniques were used in the United Kingdom before the Brexit vote. "This is consistent with known Kremlin disinformation approaches, and 'active-measures', utilizing controversial topics to escalate underlying uncertainty and to create a sense of mistrust, instability and insecurity in foreign regimes." (Llewellyn et al., 2019, p. 1162).

Another example is the #BlackLivesMatter campaign, in which Russian trolls spoke out both for and against the movement (Arif et al., 2018). The same was observed during the COVID-19 epidemic with regard to quarantine (Benson, 2020) and vaccination in general (Broniatowski et al., 2018).

Prejudice-based bullying. Messages, especially those that contain hate speech (which is what divisive messages are), can lead to prejudice between one group of youth and another (Bravo et al., 2019), which in turn often leads to bias-based bullying (Walton, 2018).

Prejudice-based bullying is "any form of bullying occurring because of one's social identities and group membership (e.g., immigrant-origin, race or ethnicity, nationality, religion, gender, sexual orientation, or disability)" (Gönültaş & Mulvey, 2021, p.e296). Refugees, returnees, IDPs, children under occupation, and others are at risk of such bullying in times of full-scale invasion. Gönültaş & Mulvey argue that since bias-based bullying is conceptually different from regular bullying, as it lies in the plane of intergroup relations and group membership, it should be studied from the perspective of group identity.

The very design of divisive messages implies the existence of a "good majority" versus a "dangerous minority" (after Oddo, 2011). Thus, the "good majority" believes that the "whole world" thinks like them, except for the "dangerous minority" that should be sanctioned (ibid.).

Our research was conducted in three stages:

In the first stage, a request was formulated to an analytical group of media experts to analyze the most popular generalized (i.e., accessible to children's understanding, without the need for political competence) topics of discord in Ukrainian social media during the first year of the full-scale invasion, according to a number of criteria.

In the second stage, a focus group study (n = 50, adolescents aged 10-14 studying in Ukrainian schools on the territory of Ukraine) was conducted to determine whether children encounter such messages in general and, if so,

through which information channels. The results of this stage provided the basis for the hypothesis of the nationwide study.

In the third stage, we conducted a representative national survey to understand whether children receive propaganda messages from what sources and whether they agree with the negative stereotypical statements of these messages. We also investigated whether the respondents witnessed bullying based on prejudices that coincide with those imposed by propaganda.

Results

Stage 1: Analysis of social media. Identification of the features of divisive messages

Method

The analysis to understand vectors of discord was conducted at our request by the media experts group. The goal was to determine how social media influences the formation, spread, and deepening of divisive lines among Ukrainian users and to analyze the most common divisive narratives.

Using the automated YouScan system, posts from the most widespread social networks in Ukraine were collected - Facebook, Instagram, YouTube, Telegram, TikTok, and others - that had the most extensive coverage and dealt with topics of discord that did not require political competence (refugees, IDPs, language issues). Topics were selected based on previous observations and publications (e.g., *CAT-UA*, 2022).

Comments and reposts were excluded; the study focused on original posts with a set geolocation for the audience as “Ukraine” or “Undefined.” Thus, accounts that write for Ukraine (including the occupied territories), identify themselves as Ukrainian, but can be Russian or pro-Russian in rhetoric could be selected.

Given the limitations of the automated monitoring system, such as difficulties in accurately formulating search queries and a low percentage of relevant messages, a specific approach to sample formation was adopted. The first 1000 messages on the specified topics with the highest coverage were coded. If there were 400 or more relevant posts containing negative messages about one or more social groups and their authors were residents of Ukraine (for users with an automatically determined geolocation based on the results of coding their profile), the sample was limited to this. If not, additional messages with decreasing reach were included in the sample for coding until the target of 400 coded messages was achieved.² The number of coded messages is separate for each topic of identified divisive messages.

---

² The analysis was carried out according to the method of Zakharchenko, 2022.

The manual coding of posts was conducted for the period from February 25, 2022, to December 31, 2022, with the following categories defined: which social group was targeted by the negative messages (the target of the accusation); readiness to understand the position of the other side and readiness to reconcile with it; the presence of hate speech in relation to the target of the accusation; emotion of the message (determined based on key emotionally charged words); the author's position (which was classified through an analysis of the author's profile and their statements about the ongoing war as either pro-Ukrainian or pro-Russian).

Additionally, parameters such as the author's gender and region of residence were automatically determined. To analyze the posts, we used the content analysis method, allowing us to study textual materials' content. The main purpose of this method is to identify key topics, the frequency of mentions of certain concepts, and structured semantic units. This allowed us to identify trends, repetition, and interconnections in the texts.

Results

The most popular generalized vectors of the split were "locals/IDPs (internally displaced persons)", "left Ukraine during the war/stayed", "Russian-speaking/Ukrainian-speaking", "east of Ukraine/west of Ukraine" (or "resident of a certain region of Ukraine vs. resident of another region of Ukraine"). These messages were selected from the messages that have received the most coverage since the start of the full-scale invasion on February 24, 2022. They were the most emotionally charged in social media discussions.

Users began to express their indignation at the behavior of the so-called "refugees" the very next day after the start of the full-scale invasion. Analysis of the social media space (the study covered the period from 24.02.2022 to 31.12.2022) showed that it was those who fled abroad who were most criticized (the word "refugees", although commonly used in everyday life to refer to Ukrainians who went abroad to seek temporary protection, is not entirely correct, as they do not formally have "refugee" status). Most of the divisive messages related to IDPs and "refugees" are mainly generated by pro-Russian bloggers/speakers or Russian publics or pages. As of 12/31/2022, 473 relevant analyzed hate messages targeting refugees had a reach of 141 million views. Later, Zakharchenko (2024) analyzes the top 350 hate messages against refugees and reports a reach of 290.3 million views.

Among the divisive messages is the resentment of residents of the western regions against IDPs. Negative messages include "urban legends" about the shameful deeds of IDPs, anger at their wealth, and accusations that they are not defending the country in the ranks of the Armed Forces, "not working" (it is noteworthy that accusations that IDPs are not working also appear the day after the start of the full-scale invasion). In 86% of the

messages, no understanding of the opponent is recorded. Instead, the emotions of indignation (55.5% of cases) and anger (21.1%) towards IDPs and “refugees” prevail.

As for the “Russian-speaking/Ukrainian-speaking” pair, it is impossible to call them the result of the Russian information campaign unequivocally. Most of the messages came from Ukrainian accounts. However, given the timeframe for the messages being analyzed, the situation may have changed when the article was published. The divisive messages on the language vector mostly condemn Russian-speaking people (44.5%) and consumers of Russian content (16%), as well as those who are too aggressive in promoting the Ukrainian language (15%).

Researchers also name other topics of discord (e.g., “Porokhobots”, “Chongar”, unfair access to electricity during power outages, etc.) that we do not consider in the context of the teenage environment. We consider these topics too uninteresting/difficult to understand for the age group under study (approx. 10-14 years old) and not relevant to the sphere of attention and interests of adolescents of this age.

Thus, at the following stages of the study, the generalized vectors of discord “locals/IDPs”, “east of Ukraine/west of Ukraine” (a topic that is almost inseparable from the first), “left Ukraine during the war/stayed”, “Russian-speaking/Ukrainian-speaking” was considered as the most common in the social media environment and those that would be understandable and resonate with adolescents aged 10-14. Additionally, “father does not serve in the Armed Forces” and “being under occupation” were considered.

Stage 2. Focus group study on adolescents and divisive messages

Method

At this stage of the study, the aim was to discover the sources of divisive messages and the emotions adolescents experience when they consume such messages.

To do this, we used focus group interviews. Series of 10 online focus groups (in total n=50, 27 males, 23 females) involved children and adolescents aged 10-14. The criterion for inclusion in the sample was also studying in a Ukrainian school of any form as of 2022.

No sensitive data was collected from the respondents; they were registered under pseudonyms, and their data was coded to distinguish them.

Participants were recruited through their legal representatives using the convenience sampling technique. Focus groups were held on the Zoom video conferencing platform. Parents gave written permission to the focus groups, and children gave oral consent at the beginning of the meeting after explaining the study’s features and anonymity. Consent was obtained for audio and video recording.

During the hour-long discussion, the adolescents were asked about the sources of information about the war, the degree of trust in the sources and the information itself, and ways to verify the accuracy of the information. Examples of the most popular divisive messages at the time of the discussion were also given, and it was found out whether the participants had heard such messages, where they had heard them, how they reacted, and what emotions they experienced.

Results

Most focus group participants had encountered divisive messages on the topics we suggested. These messages evoked strong emotions practically in all responders: anger, hatred, indignation, vague negative emotions ("*it was very unpleasant*"), disgust, and condemnation.

Participants noted the unfairness of such messages of discord (for example, when responding to negative comments about Russian-speaking, an IDP respondent of 10 years old explained that her family was trying very hard to speak Ukrainian, but since they had been speaking Russian all their lives,

"We fail. We keep forgetting."

Some people justify the existence of divisive narratives: "*And when I read things like this about the split of Ukraine into western and eastern parts, I rather have a negative attitude towards it. Because Ukraine is united. But now, through the positions of people and martial law, we have seen who is who. Moreover, it is not surprising that such conflicts are happening because each person has their position. People are divided into groups who support this or that opinion*" (girl, 13 years old, Lviv oblast).

The topic of prejudice and division based on language (the "Russian/Ukrainian" discord vector) is the topic that children most often encounter on the Internet.

The topic of artificially contrasting the western and eastern regions of Ukraine, as well as prejudice against representatives of these (as well as southern) regions, is quite prominent among the divisive messages being spread. Many focus group participants encountered messages of the "locals/IDPs" vector, with a variation of "Eastern Ukraine/Western Ukraine". The most common messages in this context were the following: "Western regions do not know what war is"; "Representatives of western regions rent apartments to IDPs from the east at a very high price"; and that "Easterners/IDPs support russia".

For example: "*...I heard about this, (...) that the east is fighting there, and in the west everyone is sitting around and doing nothing. Moreover, I saw a lot of not-very-good jokes about this in Tik Tok. I remember the particular one that the East [Eastern regions] was at war and the Western part of Ukraine was a whiners factory*" (girl, 13, Vinnytsia region). According to

Zakharchenko (2024), “*left the territory of Ukraine during the war/stayed*” is the line of division that propaganda puts the most effort into. However, this applies to more adults, while focus group participants rarely encountered these messages. We assume that this is because all of the participants are in Ukraine.

Nevertheless, cases of consumption of such messages are recorded.

“In TikTok, it was about the West-East [of Ukraine], about refugees, the same thing, like Russian speakers are not refugees, on the contrary.(...) That they are traitors. That they are not in Ukraine. Or even if they [some people] want to leave, it’s the same” (boy, 12 years old, Vinnytsia region). *“They wrote that they are no longer Ukrainians - those who have left Ukraine, and that is all.”* (girl, 14, Odesa region)

Focus group participants most often receive divisive messages on social media through TikTok. Unexpected sources include Discord and gaming platforms.

The focus group study also shows that prejudice transmitted through divisive messages can lead to actual actions. Adolescents describe how they have been insulted once or repeatedly on polarizing topics or have witnessed such actions. Sometimes, respondents-witnesses justify bullying or insults based on prejudice along the vectors of discord. Most often, it is about harassment/insults based on language or a dispute based on IDP status/origin from a particular region.

Stage 3. A national survey on divisive messages, prejudice based on these messages, and new pretexts for bullying

Method

The national survey was conducted from November 2023 to January 2024. It was conducted online through the Qualtrics platform among students in grades 5-9 studying in Ukraine.

The objectives of this stage were to determine whether adolescents are exposed to divisive messages and to identify their sources. The study also sought to determine the extent to which adolescents agreed with these messages and recorded evidence of bullying that would coincide with divisive propaganda.

A stratified sample was used to obtain representative data, using official statistics as of the beginning of the 2021/22 school year for students in grades 5-9 from different regions of Ukraine. In total, the survey covered 14,728 respondents aged 9 to 16 from 24 regions of Ukraine and Kyiv (excluding the temporarily occupied territories, the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol). Due to different responses to the survey in different regions, to ensure the representativeness of the data, the technique of “weighting” the sample population by region was used in accordance with the planned sample,

which corresponds to the structure of the minor population of Ukraine by region, gender, and age. After weighting, the sample totaled 5351 respondents.

Socio-demographic characteristics of the respondents. The survey involved 52.4% of boys and 47.6% of girls. Breakdown by grade: Grade 5 - 22.4%; Grade 6 - 20.5%; Grade 7 - 18.8%; Grade 8 - 18.9%; Grade 9 - 19.4%.

44.7% of respondents study at school in Ukraine full-time, 19.6% in a mixed form of education, 20.9% online with their class in Ukraine, 7.8% online at a distance school in Ukraine, and 6.4% combine studying abroad and distance school in Ukraine.

Procedure: After obtaining parental permission and respondents' consent to participate in the anonymous survey, respondents were offered certain generalized stereotypical statements, namely negative messages about Ukrainians from some areas of Ukraine, refugees, speakers of specific languages, etc., that are spread through divisive messages. An example of divisive message, from which stereotypical statements were extracted, is the following: "Ukrainians are drinking instead of shouting to the world about the war in Ukraine. London's Territorial Defense Forces is standing in a huge line for Drunken Cherry. I am ashamed of you" (Telegram channel 'Wonderful Kyiv,' March 2024. A video of the opening of the Ukrainian franchise of "Drunken Cherry" in London accompanied the message).

These negative statements were formulated based on the analysis of media messages from Stage 1.

Results

According to the study, 60.5% of adolescents in grades 5-9 have encountered at least one of the generalized divisive messages listed in the examples.

Level of agreement with divisive messages. 18.8% of respondents agreed that "representatives of some regions of Ukraine (for example, those who live in the west or those who come from the east or south) behave inappropriately." In comparison, 48.5% of the surveyed students disagreed with this statement, and the rest hesitated to answer this question. The vast majority of students (74.4%) disagreed with the statement that "representatives of some regions of Ukraine deserve the negative things that are said about them", 7.7% agreed, and 17.9% were undecided. 21.3% of respondents agreed with the stereotypical statement that "native speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine", and 19.9% agreed that "Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language." In comparison, every second respondent disagreed with these statements (51% and 55.4%, respectively).

The majority of students surveyed disagreed with the statement that “the bad things that are said about immigrants from other regions (south, east, west, north) are true” (62.6%).

14.7% of the surveyed students agreed with the stereotypical statement, “A true Ukrainian would not leave Ukraine during the war.” 19% of respondents agreed with the statement that “a real Ukrainian would not stay in Ukraine during the war to put their family in danger” (Table 1, Figure 1).

Table 1

Breakdown of answers to the question “Do you agree with the statement?”, %.

Negative stereotypical statement	Agree	Disagree	Hesitate to answer
1) representatives of some regions of Ukraine (for example, those who live in the west or those who come from the east or south of the country) behave inappropriately	18,8	48,5	32,7
2) representatives of some regions of Ukraine deserve the negative things that are said about them	7,7	74,4	17,9
3) speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine	21,3	51	27,7
4) Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language	19,9	55,4	24,7
5) bad things that are said about IDPs from other regions (south, east, west, north) are true	9,0	62,6	28,3
6) a true Ukrainian would not have fled Ukraine during the war	14,7	50,4	34,8
7) a true Ukrainian would not stay in Ukraine during the war and put their family in danger	19	36,8	44,2

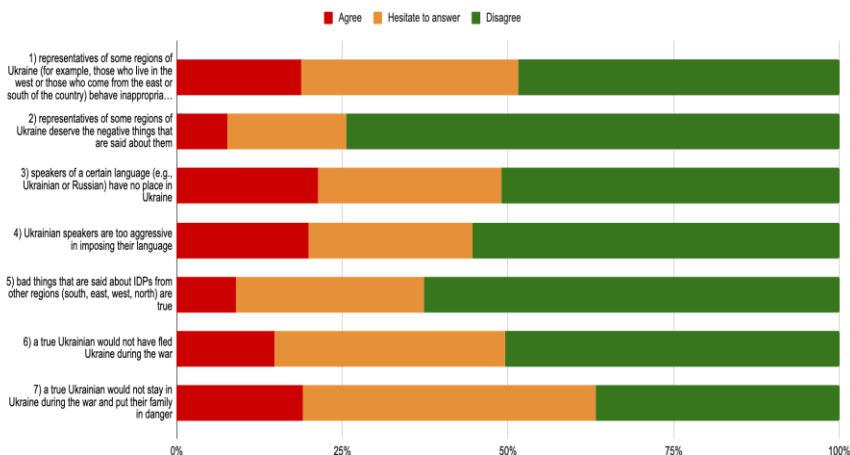

Figure 1. Breakdown of answers to the question “Do you agree with the statement?”, %

Most often, respondents agreed with the following stereotypes: “native speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine”, ‘Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language,’ ‘representatives of some regions of Ukraine behave inappropriately,’ and ‘a true Ukrainian would not stay in Ukraine during the war to put their family in danger.’

There were some differences in the distribution of responses among respondents, depending on their residence in a particular macro-region and abroad. It is worth noting that we did not intend to include the “abroad” group in the study. However, the recruited schools voluntarily recruited their affiliated students who were forced to leave Ukraine because of the war. The group “abroad” included mostly respondents from the Eastern and Southern macro-regions, which imposed regional specifics on the nature of their answers.

The Western region is significantly more likely than others to agree with the statement that “*representatives of some regions of Ukraine (e.g., those living in the West or those from the East and South) behave inappropriately*” (Narrative 1). In the statement “*speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine*” (Narrative 3), the Western macro-region also scores significantly higher than the other regions. “*Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language*” (Narrative 4) is the opposite: the scores for the macro-regions of Eastern, and Southern regions are significantly higher than those of Western and Central Ukraine. Distribution of

responses to the statement “A true Ukrainian would not leave Ukraine during the war” (Narrative 6) predictably revealed that responses from those abroad were significantly lower than those from other regions, while the opposite trend was seen for Narrative 7 (“A true Ukrainian would not remain in Ukraine and expose their family to danger during the war”), where responses from those abroad were significantly higher compared to other regions (Table 2, Figure 2).

Table 2

Breakdown of affirmative answers to the question “Do you agree with the statement?”, by macro-regions

	Abroad	Western	Central	Kyiv	Northern	Eastern	Southern
1) Representatives of some regions of Ukraine (for example, those who live in the west or those who come from the east or south of the country) behave inappropriately (Narrative 1)	18,2	22,8	18,7	4,2	13,9	16,1	17,1
2) Representatives of some regions of Ukraine deserve the negative things that are said about them (Narrative 2)	6,1	9,3	7,6	6,5	6,6	6,4	7,2
3) Speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine (Narrative 3)	8,3	33,8	22,3	6,2	22,8	12,8	12,9
4) Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language (Narrative 4)	27,7	14,8	15,4	9,4	17,8	21,9	23,1
5) Bad things that are said about IDPs from other regions (south, east, west, north) are true (Narrative 5)	11,2	10,7	8,4	6,5	5,2	8,0	9,2
6) A true Ukrainian would not have fled Ukraine during the war (Narrative 6)	3,4	14,9	17,8	11,3	17,5	15,1	14,5
7) A true Ukrainian would not stay in Ukraine during the war and put their family in danger (Narrative 7)	27,6	18,3	17,9	13,0	17,8	15,9	18,7

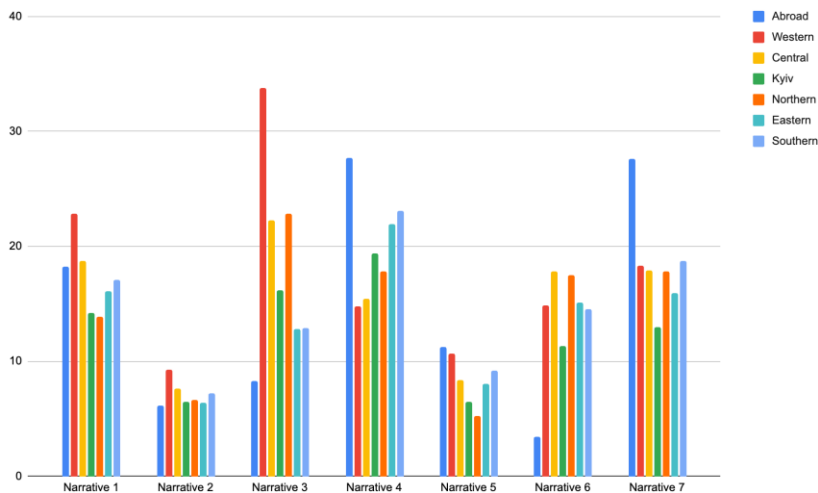

Figure 2. Breakdown of affirmative answers to the question “Do you agree with the statement?”, by macro-regions, % of those living in a particular region

It is noteworthy that we record a connection between whether adolescents have encountered divisive messages and whether they agree with stereotypical statements spread by propaganda (Table 3).

To analyze the distributions of nominal ratings (“agree” with a particular stereotypical statement) in the two conditional groups of respondents who *had heard* or *hadn’t heard* divisive messages, we chose the Fisher’s Angle Transformation Criterion (ϕ^*). This approach allows us to determine the significance of the difference in the proportion of respondents who agree with the stereotypical statement (i.e., the presence of an effect) in the two groups. Initially, the scale of answers was three-part (“agree”, “disagree”, and “hesitate to answer”), but for the analysis, we focused on the open agreement since the category “agree” directly reflects the level of acceptance of the stereotypical statement. It makes it the most relevant and clearly related to the purpose of the study, unlike other categories that may have a greater variety of motivations or interpretations. Therefore, the “effect” in our study was defined as the respondents’ “agreement” with the statement.

Table 3

Comparison of indicators of “agreement” with statements among those who had heard and hadn’t heard these statements, according to the Fisher’s angular transformation criterion (φ^*)

Statements (narratives)	There is an effect (had heard and agree), %.	There is an effect (hadn’t heard and agree), %.	φ^*_{emp}
1) Representatives of some regions of Ukraine (for example, those who live in the west or those who come from the east or south of the country) behave inappropriately	22,9	10,8	12,043
2) Representatives of some regions of Ukraine deserve the negative things that are said about them	9,5	4,2	7,853
3) Speakers of a certain language (e.g., Ukrainian or Russian) have no place in Ukraine	22,6	17,4	4,667
4) Ukrainian speakers are too aggressive in imposing their language	24,4	11,1	12,988
5) Bad things that are said about IDPs from other regions (south, east, west, north) are true	10,9	5,4	7,504
6) A true Ukrainian would not have fled Ukraine during the war	16,0	11,5	4,903
7) A true Ukrainian would not stay in Ukraine during the war and put their family in danger	20,8	14,6	5,775

Thus, across all stereotypes, those who have heard divisive messages are significantly more likely to agree with the statement of these stereotypes.

Channels of receiving divisive messages. The surveyed adolescents encountered the above stereotypical statements most often on social networks such as TikTok or Instagram (39.0%) and less often in messengers (Viber, Telegram, WhatsApp, etc.). 14.8% of surveyed students met them on the Internet while searching for information, 14.2% on YouTube, 14.1% in chats,

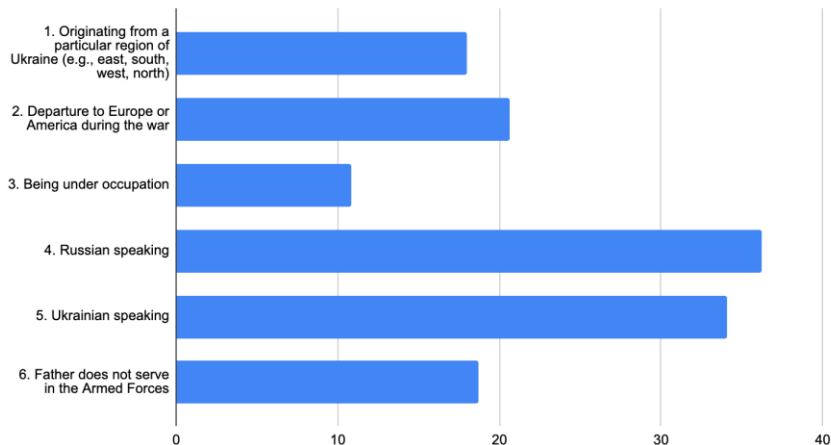
forums, and online communities, and 7.2% in online game chats. 38.3% of respondents have not encountered such messages.

Adolescents seek clarification from people in their immediate social environment. Almost every second student surveyed said that when hearing something they did not agree with internally or needed clarification on (for example, that “all refugees of the Russian-Ukrainian war are traitors”), they usually asked their parents or guardians for clarification (50.2%), 13.5% relatives, 9.6% teachers, and 10.1% friends. 16.3% of respondents said that they searched for information on the Internet on their own.

One in three respondents did not ask anyone or check the information when they heard something they did not agree with internally or needed to clarify (34.5%).

Pretexts for bullying that coincide with divisive messages. 36.2% of surveyed students said they had witnessed Russian-speaking being used as a pretext for bullying, 34.1% - Ukrainian-speaking. 20.6% had witnessed fleeing to Europe or America because of the war, and 18.0% had witnessed being from a particular region of Ukraine being used as a reason for bullying. In addition, 18.7% of surveyed students said they had witnessed “father not serving or not serving in the Armed Forces”, and 10.8% had witnessed “being under occupation” as pretexts for bullying. (Fig. 3).

Have you ever witnessed any of the following being used as a pretext for bullying (calling someone names, reproaching them, accusing them)?

Figure 3. Breakdown of answers to the question “Have you ever witnessed any of the following being used as a reason for bullying (someone being called names, reproached, accused)? This can be about you, your friends, or just strangers” (only ‘yes’ answers are shown in the figure), %.

Note: The respondent could choose several answers, so the sum of answers does not equal 100%.

General Discussion

According to the results of the study, we see that adolescents, like adults, not only face polarizing narratives online and offline but also witness (or even participate in) bullying, the pretexts for which coincide with the topics of divisive messages.

It is important to understand this because not only adults but also school students are exposed to the effects of information warfare.

Our task is to understand how divisive propaganda penetrates the adolescents' environment and whether it affects educational institutions.

Divisive propaganda uses ideological influences to polarize society. It uses online tools to form separate groups of like-minded people who are biased against each other (Bissell & Parrott, 2013). These groups, acting within the media space, consist of real people and trolls whose task is to reinforce the beliefs of real users and disperse polarizing topics (Simchon et al., 2022). Divisive messages and the spread of prejudice become their tool.

Prolonged exposure of users to such narratives leads to desensitization, and similar messages with hate speech against the outgroup become routine and do not cause such outrage as at the first exposure (Buturoiu & Corbu, 2020). Even passive exposure to hate speech and divisive messages affects recipients, regardless of their initial views (Soral et al., 2017). Self-report studies have shown a significant relationship between the amount of stereotyped content consumed by respondents and the formation of prejudice against the social groups about which negative stereotypes were spread (Dovidio, 2010).

The division of people into groups already serves as a basis for the formation of intergroup prejudice, and not necessarily through hostility to the outer group: ingroup favoritism plays a role first (Gaertner et al., 1993). However, under the pressure of propaganda that highlights or suggests negative features of the outgroup and emphasizes the confrontation between "us" and "them", hostility toward the outgroup is formed (Perdue et al., 1990).

According to Oddo (2011), under the influence of polarizing propaganda, society is divided through legitimization through values and demarcation of group membership. In the first case, the polarizing tactic is to distinguish between what are values for "us" (i.e., the perceived "good") and "them" (i.e., the perceived "bad"). Those who share certain values belong to the "we are the world" or "good majority" group (according to Oddo, 2011, p. 303-304), as opposed to the outgroup, which is the embodiment of a "dangerous minority" and must be punished. As can be seen from the results of the study, for the western macro-region, the "good majority" (Ukrainian-

speaking, local) is opposed to the “dangerous minority” (Russian-speaking, IDPs); for adolescents who come from/study in the east and south, the “good majority” is Russian-speaking, those who have seen the war, as opposed to the “dangerous minority” that “imposes the Ukrainian language too aggressively” and does not know what war is. Almost any topic of discord can be divided into two poles, depending on the region and the war experience.

Thus, we can assume that adolescents, consuming messages of discord and eventually losing sensitivity to the broadcast hate speech, feel increasingly belonging to a group with certain views on a polarizing issue/a specific common fate/experience of war. Even if real-life practices or the so-called descriptive norm (how the majority of the group behaves, Perkins, 2003) in the school environment differs from what is broadcast online about the outgroup, the intensity of the divisive messages creates a false perception that this is the norm for the ingroup (Prentice & Miller, 1993; Reid & Aiken, 2013). It seems to the user that most group members think and behave in a certain way. Over time, adolescents may adjust their behavior to the “false norm”; thus, the false norm becomes a descriptive norm (ibid.). If an adolescent feels a strong sense of group belonging, then the subjective norm (the way people who are important to the adolescent behave) also comes into play, which, along with the descriptive norm, forms behavioral intentions (Fishbein & Ajzen, 1975; Park et al, 2009).

Intention is one of the key concepts of Ajzen’s theory of planned behavior (Ajzen, 2019). It is a predictor of behavior and a motivator for its implementation (Armitage & Conner, 1999). Intention is based on subjective norms and attitudes, namely behavioral beliefs (*I will practice the behavior that is beneficial to me*), normative beliefs (*I will do what is the norm for my group*), and control beliefs (*I can control it*; Arafat & Mohamed Ibrahim, 2018).

People who hold a clear stance on a particular issue consume information from different streams than those who are undecided or hold mixed views (Mitchell et al., 2014). These streams are more closed, resembling circles of like-minded individuals, where alternative opinions rarely penetrate. Therefore, the whole world seems to think this way (“we are the world”). This belief is reinforced by the effects of pluralistic ignorance (a shared misconception of how others think or behave, Sparkman et al., 2022) and false consensus effect (the tendency to overestimate the extent to which other people share a subject’s views, opinions, beliefs, or behaviors, Krueger & Clement, 1994).

Thus, under the influence of ideological (divisive propaganda) and social (explicit and implicit messages transmitted by the ingroup) influences (Bissell & Parrott, 2013), adolescents tend to form prejudiced perceptions of

the outgroup. These biases are at the heart of prejudice-based bullying. In different local environments, due to migration processes and different war experiences, situational minority groups are formed in wartime. These groups, being targets of propaganda, become objects of prejudice and intergroup conflict because members of the majority group do not know and understand the experiences of others than their own. It is interesting that, unlike minority groups in peacetime, when vulnerable categories are predetermined (representatives of sexual, racial, ethnic minorities, etc.), in times of war, these vulnerable minorities change depending on the environment and the region's/individual's experience of war. For example, Russian-speaking IDPs are minorities in western Ukraine, Ukrainian-speaking IDPs are minorities in Kyiv and the Southern/Eastern regions, etc. Although bullying on some grounds was also observed in peacetime, we assume that due to artificial polarization and forced migration processes, the situation with the opposition between majority and minority groups has intensified. We have observed bullying on these grounds since February 22, 2024 (Figure 3).

Moreover, since the outbreak of the war, Ukrainians have been experiencing a rise in their national and ethnic identity, and, according to Pfeifer et al (2007), in the early stages of the formation of such identity, an increase in intergroup bias is recorded (especially against those who are not considered “real Ukrainians” due to prejudice). According to a survey conducted by the Rating Group (*Sotsiologichne doslidzhennya do Dnya Nezalezhnosti...*, 2023), 45% of respondents consider speaking Ukrainian a sign of patriotism, and 33% consider staying in Ukraine during the war to be a sign of patriotism. Thus, those categories of adolescents who do not meet these criteria (and, at the same time, are often IDPs) are considered a “dangerous minority” that is the opposite of the “good majority” to which children feel they belong based on patriotism.

At the same time, it is encouraging to see adolescents' willingness to discuss with adults information from hate messages that are confusing or provoke strong emotions. Both focus group and survey participants are primarily ready to ask their parents for an explanation (50.2% of all respondents of Stage 3). To a much lesser extent (9.6%) - to teachers. Thus, parents become the point of intervention through which the influence of propaganda divisive messages can be stopped. Similarly, the results of both stages of the study show that a certain percentage of children are ready to deal with the issue on their own. Accordingly, practitioners should conduct classes on information hygiene and media literacy among middle school children.

Conclusions

Adolescents encounter and experience emotions about the wartime messages of discord available to them: the “locals/IDPs”, “left Ukraine during

the war/stayed”, “Russian-speaking/Ukrainian-speaking”, “eastern Ukraine/western Ukraine (or ‘resident of a certain region of Ukraine vs. resident of another region of Ukraine’) division lines. Both Stage 2 and Stage 3 identify the topic of Ukrainian/Russian language as the main polarizing issue. It is the most frequently reported topic for adolescents to encounter hate messages and witness harassment on this basis, almost equally about both Russian and Ukrainian. Another hot topic is the issue of locals/IDPs (and the opposition of different regions of Ukraine as a variation of it).

We record the existence of bullying, the pretexts for which coincide with propaganda messages of discord. While we cannot yet draw a direct link between propaganda, prejudice, and bullying, our theoretical model suggests a way in which propaganda may influence changes in bullying during the Russia-Ukraine war.

To confirm whether polarizing propaganda impacts bullying, another nationwide study using the same methodology as the first is planned for the end of 2024. This provides a path forward for further research.

Authors’ Contributions

Melnychenko A. A.: Study design; questionnaire creation; coordination of participant recruitment; conducting the survey and focus groups; proposing correlation interpretations; explaining anomalies; drafting the main text of the article; verifying some of the calculations.

Tilikina N. V.: Sampling design; selection of calculation methods; data analysis; anomaly identification; correlation verification; writing the section of the article related to sociological calculations.

Acknowledgments:

The authors would like to thank the Ministry of Education and Science of Ukraine and the Institute for Modernization of Education Content for their assistance in recruiting survey participants.

The authors would like to thank the Communication Analysis Team — Ukraine CAT-UA, particularly Artem Zakharchenko, PhD, and media analyst Yevhen Luzan, for implementing the first stage of the study.

Funding for the research:

Stage 1 was funded by the NGO “Studena” within the framework of its statutory activities.

Stage 2 was carried out with the financial support of the European Union. Its contents are the authors’ sole responsibility and do not necessarily reflect the views of the European Union.

Ethics

Stage 3 was approved by the Institutional Review Board of Princeton University (IRB# 15642).

References

Aceves, W. J. (2019). Virtual hatred: How Russia tried to start a race war in the United States. *Michigan Journal of Race & Law*, 24(2), 177–250.

Anastasio, P. A., Rose, K. C., & Chapman, J. G. (2005). The divisive coverage effect: How media may cleave differences of opinion between social groups. *Communication Research*, 32(2), 171–192. <https://doi.org/10.1177/0093650204273762>

Babak, A., Matychak, T., Moroz, V., Puhach, M., Minich, R., Rybak, V., Yermolenko, V. ... Shutov, R. (2017). *Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda*. Kyiv: KIC.

Bissell, K., & Parrott, S. (2013). Prejudice: The role of the media in the development of social bias. *Journalism & Communication Monographs*, 15(4), 219–270. <https://doi.org/10.1177/1522637913504401>

Blank, S. (2022). Russia, China, and information war against Ukraine. *The Journal of East Asian Affairs*, 35(2), 39–72.

Buturoiu, D. R., & Corbu, N. (2020). Exposure to hate speech in the digital age: Effects on stereotypes about Roma people. *Journal of Media Research = Revista de Studii Media*, 13, 5–26. <https://doi.org/10.24193/jmr.37.1>

CAT-UA. (2022). Dividing lines in Ukrainian society: Influence of mass discussions in social media. Retrieved from <https://cat-ua.org/en/2023/03/16/ukrainians-afraid-of-russian-fakes-less-and-less-3/>

Dovidio, J. F., Hewstone, M., Glick, P., & Esses, V. M. (2010). *The SAGE handbook of prejudice, stereotyping and discrimination* (1st ed.). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781446200919>

Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Addison-Wesley.

Gaertner, S. L., Dovidio, J. F., Anastasio, P. A., Bachman, B. A., & Rust, M. C. (1993). The common ingroup identity model: Recategorization and the reduction of intergroup bias. *European Review of Social Psychology*, 4(1), 1–26. <https://doi.org/10.1080/14792779343000004>

Geissler, D., Bär, D., Pröllochs, N., & Feuerriegel, S. (2023). Russian propaganda on social media during the 2022 invasion of Ukraine. *EPJ Data Science*, 12(1), 35.

Golovchenko, Y., Buntain, C., Eady, G., Brown, M. A., & Tucker, J. A. (2020). Cross-platform state propaganda: Russian trolls on Twitter and YouTube during the 2016 U.S. Presidential Election. *The International Journal of Press/Politics*, 25(3), 357–389. <https://doi.org/10.1177/1940161220912682>

Göntültaş, S., & Mulvey, K. L. (2021). The role of immigration background, intergroup processes, and social-cognitive skills in bystanders' responses to bias-based bullying toward immigrants during adolescence. *Child Development*, 92(3), e296–e316. <https://doi.org/10.1111/cdev.13476>

Komar, O. (2022). Soft power and propaganda in the Russian-Ukrainian war: Epistemological analysis. *Almanac of Ukrainian Studies*, 30, 82–88. <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2022.30.11>

Krueger, J., & Clement, R. W. (1994). The truly false consensus effect: An ineradicable and egocentric bias in social perception. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(4), 596–610. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.4.596>

Llewellyn, C., Cram, L., Hill, R. L., & Favero, A. (2019). For whom the bell trolls: Shifting troll behaviour in the Twitter Brexit debate. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 57(5), 1148–1164.

Mapes, N., White, A., Medury, R., & Dua, S. (2019). Divisive language and propaganda detection using multi-head attention transformers with deep learning BERT-based language models for binary classification. In *Proceedings of the Second Workshop on Natural Language Processing for Internet Freedom: Censorship, Disinformation, and Propaganda* (pp. 103–106). Hong Kong, China: Association for Computational Linguistics.

Mitchell et al. (2023). *Social research on nationalism and patriotism*. Retrieved from <https://ratinggroup.ua>

Oddo, J. (2011). War legitimization discourse: Representing 'us' and 'them' in four US presidential addresses. *Discourse & Society*, 22(3), 287–314. <https://doi.org/10.1177/0957926510395442>

Office of Public Affairs. (2018). Grand jury indicts thirteen Russian individuals and three Russian companies for scheme to interfere in the United States political system. *United States Department of Justice*. Retrieved from <https://www.justice.gov/opa/pr/grand-jury-indicts-thirteen-russian-individuals-and-three-russian-companies-scheme-interfere>

Olechowski, A. P., Wiśnicki, J., & Academy of International Relations and American Studies (Poland). (2023). Cognitive war in Ukraine. *Polish Political Science*, 52(2), 99–111. <https://doi.org/10.15804/ppsy202359>

Park, H. S., Klein, K. A., Smith, S., & Martell, D. (2009). Separating subjective norms, university descriptive and injunctive norms, and U.S. descriptive and injunctive norms for drinking behavior intentions. *Health Communication*, 24(8), 746–751. <https://doi.org/10.1080/10410230903265912>

Pfeifer, J. H., Ruble, D. N., Bachman, M. A., Alvarez, J. M., Cameron, J. A., & Fuligni, A. J. (2007). Social identities and intergroup bias in immigrant and nonimmigrant children. *Developmental Psychology*, 43(2), 496–507. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.2.496>

Prentice, D. A., & Miller, D. T. (1993). Pluralistic ignorance and alcohol use on campus. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(2), 243–256. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.2.243>

Reid, A. E., & Aiken, L. S. (2013). Correcting injunctive norm misperceptions motivates behavior change. *Health Psychology: The Official Journal of the Division of Health Psychology, American Psychological Association*, 32(5), 551–560. <https://doi.org/10.1037/a0028140>

Sarsfield, T. (2019). Information war 2022: Musings of a senior officer on Russian information warfare and recent events. *Military Review*, 99(4), 126–132.

Sillanpää, A. (2017). *Executive summary: The Moldovan information environment, hostile narratives, and their ramifications* (pp. 4–8). NATO Strategic Communications Centre of Excellence.

Simchon, A., Brady, W. J., & Van Bavel, J. J. (2022). Troll and divide: The language of online polarization. *PNAS Nexus*, 1(1), pgac019. <https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgac019>

Sotsioloohichne doslidzhennia do Dnia Nezalezhnosti: Uivlennia pro patriotyzm ta maibutnie Ukrainy (16–20 serpnia 2023) [Sociological research for Independence Day: Perceptions of patriotism and the future of Ukraine (August 16–20, 2023)]. *Ratinggroup.ua*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uvavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html (in Ukrainian)

Soral, W., Bilewicz, M., & Winiewski, M. (2017). Exposure to hate speech increases prejudice through desensitization. *Aggressive Behavior*, 44(2), 136–146. <https://doi.org/10.1002/ab.21737>

Sparkman, G., Geiger, N., & Weber, E. U. (2022). Americans experience a false social reality by underestimating popular climate policy support by nearly half. *Nature Communications*, 13(1). <https://doi.org/10.1038/s41467-022-32412-y>

Stewart, L. G., Arif, A., & Starbird, K. (2018). *Examining trolls and polarization with a retweet network*.

Yuskiv, K. (2020). Naratyvy rosiiskoi propahandy v Ukraini [Russian propaganda narratives in Ukraine]. *Psykholojiia i suspilstvo*, 30, 31. <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.31> (in Ukrainian)

Watts, C. (2017). Disinformation: A primer in Russian active measures and influence campaigns. *Statement prepared for the Senate Select Committee on Intelligence*, 30 March 2017. Retrieved from <https://www.intelligence.senate.gov/sites/default/files/documents/os-cwatts-033017.pdf>

Zakharchenko, A. (2022). PR-message analysis as a new method for the quantitative and qualitative communication campaign study. *Information & Media*, 93, 42–61. <https://doi.org/10.15388/Im.2022.93.60>

Zakharchenko, A. (2024). Stratehii rosiiskoi propahandy: yak tse u nykh pratsiuie [Russian Propaganda Strategies: How They Work.]. *Українська правда*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/04/1/7449107/> (in Ukrainian)

УДК 316.64 : 316.65 : 32

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-177>

Дроздов Олександр Юрійович

доктор психологічних наук, доцент,
завідувач кафедри загальної, вікової
та соціальної психології імені М. А. Скока,
Національний університет “Чернігівський колегіум”
імені Т. Г. Шевченка,
м. Чернігів, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-6682-9108>
dalmar@ukr.net

СОЦІАЛЬНІ УЯВЛЕННЯ ПРО КОЛАБОРАНТІВ У МАСОВІЙ ПОЛІТИЧНІЙ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ

Актуальність дослідження зумовлена недостатнім рівнем вивченості психологічних і соціально-психологічних аспектів феномену колабораціонізму у вітчизняній психологічній науці.

Мета статті полягає у визначенні змістової специфіки соціальних уявлень про колаборантів у масовій політичній свідомості вітчизняної молоді.

Методи і методологія. Методом онлайн-опитування у вересні 2024 р. опитано 449 студентів (віком від 17 до 35 років; 83% – жіночої і 17% – чоловічої статі) з різних регіонів України: Північ, Центр, Захід, Схід, Південь. Досліджуваним пропонувалася авторська анкета з комплексом закритих питань. Частотний аналіз результатів проводився у двох групах студентів: які не були і які були знайомі з особами, що стали колаборантами.

Основні результати і висновки. Соціальні уявлення про колабораціонізм і колаборантів у масовій політичній свідомості молоді мають переважно стереотипний характер. Поширеність цього явища загалом оцінюється на середньому рівні. Більшість колаборантів респонденти уявляють як дорослих людей, які раніше обіймали чиновницькі посади в місцевих органах влади або не мали роботи. У масовій свідомості молоді простежується кілька різних образів-“типажів” колаборантів: прагматично орієнтовані (які керуються мотивацією отримання грошей та/або підвищення власного статусу) й ідеологічно орієнтовані (прибічники “російського світу”); “добровольці” (яких слід обмінювати на наших військовополонених) та “вимушені” (діяльність яких слід оцінювати і карати індивідуально). При цьому соціальні уявлення про колаборантів залежать від низки чинників, зокрема від особистого досвіду (знайомства з такою людиною/людьми), що позначається на оцінках поширеності колабораціонізму, уявленнях про соціодемографічні та мотиваційні особливості колаборантів.

Перспективи подальших досліджень вбачаються у вивченні уявлень про колаборацію і колаборантів серед мешканців тимчасово окупованих і звільнених

територій України, що дасть змогу ефективніше планувати та реалізовувати політику реінтеграції цих регіонів.

Ключові слова: колаборанти; колабораціонізм; зрада; соціальні уявлення; масова свідомість; молодь; Україна.

Oleksandr Yu. Drozdov

Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Chief of M. A. Skok Department of General,
Developmental and Social Psychology,
T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium”,
Chernihiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6682-9108>

dalmar@ukr.net

SOCIAL REPRESENTATIONS OF COLLABORATORS IN THE MASS POLITICAL CONSCIOUSNESS OF YOUTH

Relevance of the Study. The relevance of this research stems from the insufficient examination of the psychological and socio-psychological aspects of the phenomenon of collaborationism within domestic psychological science.

Objective. This article aims to determine the specific content of social representations of collaborators within the mass political consciousness of Ukrainian youth.

Methods and Methodology. An online survey (September 2024) involved 449 students (aged 17 to 35; 83% female and 17% male) from various regions of Ukraine, including the North, Center, West, East, and South. The participants received a custom-designed questionnaire with a set of closed-ended questions. A frequency analysis of the results was carried out across two groups of students: those who were unfamiliar with individuals who had become collaborators and those who were familiar with individuals who had become collaborators.

Main Results and Conclusions. The social representations of collaborationism and collaborators in the mass political consciousness of youth are primarily stereotypical. The prevalence of this phenomenon they see as moderate. Most collaborators are perceived as adults who previously held official positions in local government or were unemployed. Within the mass consciousness of youth, several different archetypes or “types” of collaborators emerge pragmatically-oriented individuals (motivated by financial gain and/or personal status elevation) and ideologically-driven ones (supporters of the “Russian World”); “volunteers” (who should be exchanged for our prisoners of war) and “forced collaborators” (whose actions should be judged and punished on a case-by-case basis). Moreover, some social representations of collaborators are influenced by personal experience (such as knowing such individuals), which affects the perception of the prevalence of collaborationism and collaborators’ socio-demographic and motivational characteristics.

Prospects for Further Research. Future research should focus on studying the perceptions of collaboration and collaborators among residents of temporarily occupied and liberated territories of Ukraine, which will aid in more effectively planning and implementing the reintegration policies for these regions.

Keywords: collaborators; collaborationism; betrayal; social representations; mass consciousness; youth; Ukraine.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із соціальних наслідків більшості війн є поява феномену колабораціонізму – добровільної або вимушеної співпраці місцевих мешканців з окупантами. Крім юридичних і політичних ракурсів цього явища, важливими видаються його психологічні та соціально-психологічні аспекти. Останні охоплюють питання, які стосуються не лише особистості колаборантів (зокрема їхньої мотивації), а й сприймання та оцінювання їх у суспільстві. Російсько-українська війна загострила це питання в нашому соціумі. Воно не просто відображає окремі аспекти динаміки масової політичної свідомості українців, а й виявилось пов'язаним із важливими проблемами згуртованості (консолідації) суспільства, його толерантності, соціальними уявленнями про справедливість і майбутнє країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на те, що з явищем колабораціонізму українське суспільство вперше зіткнулося ще 2014 року, вітчизняна психологія, на жаль, не може похвалитися систематичними дослідженнями в цій сфері. Винятком є окремі наукові розвідки науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Зокрема, низка вітчизняних соціальних психологів (П. Горностаї, Л. Чорна, С. Чуніхіна та ін.) пропонує розглядати колабораціонізм у контексті феномену групової ідентифікації та специфіки групових відносин – як здійснення акту зміни референтної групи, вибору іншої спільноти і, відповідно, ідентичності (Чуніхіна, 2023). Не заперечуючи такий підхід, слід, однак, зазначити, що він навряд чи повністю пояснює випадки “вимушеного” колабораціонізму (як прояву зовнішніх конформних та адаптивних реакцій частини населення окупованих територій).

У зарубіжній, особливо в європейській науці, темі колаборації з ворогом (окупантом) приділялося значно більше уваги, особливо в країнах з глибоким досвідом нацистської окупації (яскравим прикладом є Франція, де ця тема багато років після Другої світової війни була “болючою точкою” для всього суспільства). Проте такі дослідження мали переважно історико-соціологічний характер і дещо рідше – психологічний. Прикладом останнього є дослідження бельгійських фахівців, присвячене особливостям сприймання колаборантів різними

етномовними групами бельгійців. Зокрема, виявилось, що навіть через 75 років після Другої світової війни ця тема досі розділяє країну, адже франкомовні бельгійці виявилися менш толерантними до колаборантів та їхньої амністії, ніж їхні голландськомовні співгромадяни (Bouchat et al., 2020).

Зазначимо, що західні психологи мають солідний досвід наукових розробок теми зради власної держави, що є близьким (хоч і не повністю тотожним з колабораціонізмом) соціально-психологічним феноменом. Зокрема, широковідомою є психологічна модель зради “MICE”, запропонована американськими фахівцями. Остання пояснювала поведінку зрадників (завербованих агентів) комплексом із чотирьох основних мотивів: “Money” (гроші), “Ideology” (ідеологія), “Coercion” (змушування) та “Egoism” (егоїзм). Під час пізніших досліджень було також встановлено наявність інших мотивів (наприклад, пошук гострих відчуттів, помста, бажання догодити іншій особі). Також виявилось, що різні мотиви на практиці часто поєднуються один з одним (при цьому найбільше це стосувалося грошової мотивації, а найменше – ідеологічної); крім цього, ієрархія мотивів державної зради відрізнялася в різних соціодемографічних групах (за статтю, віком, соціальним і професійним статусом тощо). Урешті-решт фахівці дійшли думки, що вчинок зрадника доречно розглядати не лише під кутом зору впливу окремих мотивів, а й інших чинників внутрішнього (поєднання певних особистісних рис) і зовнішнього (вплив конкретної ситуації) типів (Charney, & Irvin, 2016; Michalak, 2011).

У вітчизняній науці вивчення проблеми колабораціонізму досі було сферою зацікавленості переважно юристів і соціологів. Так, на думку Ю. Сагайдак, значущими чинниками колабораціонізму серед вітчизняних громадян можуть бути стать і вік. Дослідниця вважає, що жінки, які більше, ніж чоловіки, прагнуть мирного, спокійного життя, керуються “материнським інстинктом”, в умовах окупації можуть бути більшою мірою спрямовані на адаптацію, ніж на відкрите протистояння окупантам (за принципом “краще поганий мир, ніж хороша війна”). Значна частина громадян похилого віку під впливом прорадянського світогляду може сприймати російсько-українську війну як “штучну війну” між “братніми народами” (Сагайдак, 2024). М. Волков зазначає, що особи, схильні до колаборантської діяльності, з одного боку, можуть мати певні індивідуально-психологічні особливості: бути більш егоїстичними (дбати насамперед про задоволення власних потреб) або більш пластичними (спрямованими на адаптацію до соціальних змін, знаходження спільної мови з різними сторонами), керуватися певними політико-ідеологічними переконаннями тощо. З другого боку, науковець

підкреслює важливу роль зовнішніх, соціальних чинників (вплив найближчого оточення, конкретної соціальної ситуації тощо), необхідність комплексного вивчення причин і передумов колабораціонізму (Волков, 2023), з чим, безумовно, не можна не погодитися.

Вітчизняний соціолог О. Зубченко пропонує розглядати колабораціонізм мешканців південних регіонів України у трьох ракурсах: як дисфункцію чинних соціальних інститутів (які окупанти “трансформують” відповідно до своїх інтересів і потреб), як канал соціальної мобільності (який дає змогу певним особам, часто з низькостатусних груп, швидко підвищити свій соціальний статус) і як стратегію виживання (для мешканців, які через об’єктивні причини опинилися на окупованих територіях і змушені певним чином адаптуватися до нової реальності). На основі результатів дослідження колаборантів з Херсонського і Запорізького регіонів вдалося виявити низку цікавих тенденцій. По-перше, співвідношення чоловіків і жінок було майже однаковим – 52% і 48%. При цьому чоловіки-колаборанти найчастіше ставали співробітниками незаконних “правоохоронних” формувань (“міліція”, “судді”, “прокурори” тощо), які разом з окупантами брали участь у репресіях мирного населення, “віджимі” бізнесу тощо; натомість колаборантки-жінки здебільшого залучалися до організаційних робіт (підготовка “референдумів” та ін.). По-друге, на активну співпрацю з окупантами більше налаштовані люди, які мають постійну роботу в бюджетних (залежних від влади) сферах і, ймовірно, бояться її втратити. По-третє, більшість (69%) осіб долучалися до таких форм колаборації: участь у російській пропаганді, роздача гуманітарної допомоги, агітація за отримання паспортів РФ. Менш поширеними формами були: економічна співпраця з ворогом (25%), інформування загарбників про місця проживання учасників АТО/ООС і проукраїнських активістів (14%), організація й підготовка “референдуму” (10%), матеріально-технічне сприяння російським військам та “адміністраціям” (7%), співмешкання жінок з окупантами (7%). Цікавим (але в принципі закономірним) фактом стало те, що понад половину колаборантів (55%) ще до окупації були схильні до різних форм девіантної поведінки (перебували під судом/слідством; мали конфлікти на роботі, що призвели до звільнення); 30% зловживали алкоголем (Зубченко, 2022).

Частину вітчизняних соціологічних досліджень присвячено вивченню ставлення українців до колаборантів. Прикладом є серія всеукраїнських соціопитувань, проведених соціологічною групою “Рейтинг” у 2022–2024 рр. Так, під час опитування 2022 р. виявлено різну міру толерантності до різних категорій колаборантів. Зокрема, підтримку амністії колаборантів-чиновників і представників силових структур

допускали менше ніж 20% опитаних, членів колаборантських політичних партій та учасників незаконних збройних формувань – понад 20%, журналістів – 38%, керівників місцевих підприємств, банків та організацій – 51%, керівників місцевих комунальних установ – 58%, учителів, лікарів і соціальних працівників – 68%. Показовим є факт, що на той період майже 40% респондентів вважали виправданим самосуд над винними у воєнних злочинах (Правовий захист...).

Результати опитування 2024 р. показали, що найчастіше до колабораційної діяльності респонденти відносили перебування на керівних посадах в органах окупаційної влади (48%), участь в організації т. зв. виборів і референдумів (46%), військову службу в лавах окупаційних збройних сил (44%). Дещо більше половини (52%) опитаних вважали, що кримінальній відповідальності підлягає лише та співпраця з окупаційними адміністраціями, яка призвела до тяжких наслідків і злочинів; натомість дещо менше половини (46%) згадували про будь-яку співпрацю з окупаційними адміністраціями. Більшість опитаних (65%) вважала, що покаранням за співпрацю з окупантами може бути обмеження щодо зайняття певних посад; менше досліджувані погоджувалися із застосуванням штрафів (30%), обмеженням участі в громадському житті, громадськими роботами (20%) (Правосуддя в контексті...).

Не заперечуючи цінності і необхідності проведення таких досліджень, усе ж вважаємо за потрібне звернути увагу на певні їхні недоліки. По-перше, вони охоплюють досить широкий соціодемографічний діапазон респондентів, отже, їхні результати дещо нагадують “середню температуру в лікарні” і не відображають специфіки окремих соціальних груп. По-друге, у соціологічних дослідженнях традиційно не враховується вплив особистісних чинників, які можуть позначитися на уявленнях та оцінках людини.

Метою нашого дослідження стало вивчення змістової специфіки соціальних уявлень про колаборантів у масовій політичній свідомості вітчизняної молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження проводилося протягом вересня 2024 р. в онлайн-форматі за допомогою Google-forms. Досліджуваними (n=449 осіб) були студенти закладів вищої освіти з усіх регіонів України: Північ (n=66), Центр

(n=95), Захід (n=122), Схід (n=109) і Південь (n=39)³. Незначна кількість опитаних (n=18) перебувала за межами України. Переважну більшість вибірки становили жінки (83%), що загалом є типовим для більшості сучасних вітчизняних онлайн-опитувань; вік респондентів – від 17 до 35 років (у середньому – 20 років). Було використано авторську анкету з питаннями закритого типу, які стосувалися уявлень про поширеність колабораціонізму під час російсько-української війни, уявлень про соціодемографічні характеристики колаборантів, причини та передумови їхньої поведінки, міру справедливого для них покарання.

Аналізуючи результати дослідження, ми поділили загальну вибірку на дві групи. Першу становили особи, які дали негативну відповідь на запитання “*Чи знаєш ти конкретну людину (людей), яка (-и) пізніше стала(-и) колаборантом(-ами)?*” (таких виявилось 83%; n=374); другу групу утворили опитані, які дали позитивну відповідь (17%; n=75). Ми виходили з того, що міра стереотипності соціальних уявлень у цих двох групах буде різною (зокрема, соціальні стереотипи в другій групі будуть частково коригуватися власним життєвим досвідом), а тому аналізувати отримані дані “в цілому” є недоречним. Результати порівняльного аналізу (табл.) підтвердили правильність такого кроку.

Таблиця

Частотний аналіз отриманих результатів за групами молоді (%)

№	Питання	1 група (n=374)	2 група (n=75)
1	На твій погляд, загальна кількість колаборантів (осіб, які пішли на співпрацю з окупантами) за роки російсько-української війни: 1) є не дуже великою 2) не більшою і не меншою, ніж в інших війнах 3) дуже значна 4) складно визначитися	5,1 40,4 29,7 24,9	1,3 49,3 41,3 8,0
2	На твій погляд, більшість колаборантів – це: 1) чоловіки 2) жінки 3) складно сказати	32,6 4,5 62,8	22,7 10,7 66,7

³ Нами використовувався наступний територіальний розподіл: “Північ” – Чернігівська та Сумська області; “Центр” – м. Київ та Київська, Вінницька, Кіровоградська, Хмельницька, Черкаська, Полтавська області; “Захід” – Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Закарпатська області; “Схід” – Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області; “Південь” – Херсонська, Одеська, Миколаївська області.

№	Питання	1 група (n=374)	2 група (n=75)
3	На твій погляд, більшість колаборантів – це: 1) молоді люди 2) дорослі (зрілі) особи 3) особи літнього віку 4) складно сказати	5,9 49,2 12,3 32,6	2,7 74,7 13,3 9,3
4	На твій погляд, більшість колаборантів раніше були: 1) чиновниками в місцевих органах влади 2) депутатами 3) бізнесменами 4) священниками УПЦ МП 5) військовослужбовцями 6) працівниками правоохоронних органів 7) освітянами 8) працівниками системи охорони здоров'я 9) безробітними 10) кримінальними злочинцями 11) пенсіонерами 12) представниками учнівської молоді 13) інше 14) складно сказати	47,1 39,3 23,3 36,4 12,6 26,2 10,2 6,1 46,5 37,4 26,2 8,3 20,3 35,0	64,0 44,0 29,3 40,0 8,0 53,3 28,0 18,7 68,0 42,7 41,3 4,0 25,3 16,0
5	На твій погляд, причинами/передумовами зради більшості колаборантів є: 1) бажання заробити гроші / зробити кар'єру при "новій владі" 2) ідеологічні (були прибічниками "російського світу") 3) примус або погрози з боку окупантів, страх за своє життя (або рідних) 4) якісь образи на Україну (українську владу), бажання помститися 5) власна дурість, погане усвідомлення серйозності скосного вчинку 6) розгубленість, дезорієнтованість під час війни 7) потужна російська пропаганда 8) неефективна система патріотичного виховання в Україні 9) погане сімейне виховання цих людей 10) інші причини/передумови 11) складно сказати	74,6 65,5 55,3 36,4 51,9 21,9 49,2 14,7 15,5 16,3 14,7	81,3 80,0 68,0 29,3 52,0 17,3 64,0 29,3 17,3 12,0 2,7
6	Якого покарання, на твою думку, заслуговують колаборанти, які добровільно пішли на співпрацю з окупантами? 1) смертна кара 2) тюремне ув'язнення	11,2 12,3	12,0 5,3

№	Питання	1 група (n=374)	2 група (n=75)
	3) позбавлення громадянства України	14,2	21,3
	4) їх треба обмінювати на наших військовополонених	32,4	36,0
	5) усе треба вирішувати індивідуально (не можна всіх судити однаково)	21,9	21,3
	6) складно визначитися	8,0	4,0
7	Якого покарання, на твою думку, заслуговують колаборанти, яких силою/ погрозами змусили співпрацювати з окупантами?		
	1) смертна кара	0,8	2,7
	2) тюремне ув'язнення	7,2	1,3
	3) позбавлення громадянства України	3,7	1,3
	4) їх треба обмінювати на наших військовополонених	8,8	9,3
	5) усе треба вирішувати індивідуально (не можна всіх судити однаково)	62,3	73,3
	6) складно визначитися	17,1	12,0

На основі вищенаведених даних виокремлено низку спільних і відмінних тенденцій у досліджуваних групах молоді. *Спільні тенденції* полягали в тому, що більшість респондентів (відносна або абсолютна) в обох групах:

- вважала, що поширеність колабораціонізму в російсько-українській війні є не більшою і не меншою, ніж в інших війнах;

- не мала чітких уявлень про статеvu належність більшості колаборантів, але уявляла їх переважно дорослими (зрілими) людьми, які у своїй більшості раніше були чиновниками або безробітними. (Зазначимо, що приблизно схожі, але менші за частотою, оцінки отримано щодо таких груп, як депутати, бізнесмени, священники УПЦ МП, злочинці);

- вважала основними мотивами поведінки колаборантів гроші/бажання підвищити свій соціальний статус та ідеологічний (орієнтацію на "російський світ");

- вважала, що "добровільних" колаборантів слід обмінювати на наших військовополонених, а з "вимушеними" треба "розбиратися" індивідуально в кожному випадку.

Натомість виявлених *відмінностей* було більше. Так, молодь другої групи:

- частіше погоджувалася з оцінкою, що в поточній війні кількість колаборантів є дуже значною (імовірно, унаслідок певного розчарування в комусь зі знайомих);

- менше погоджувалася з тим, що більшість колаборантів становлять чоловіки, але більшою мірою уявляли (або пригадували) колаборантів як осіб дорослого (зрілого) віку;

- частіше уявляли колаборантами чиновників, працівників правоохоронних органів, працівників системи освіти та охорони здоров'я, колишніх безробітних і пенсіонерів (напевно, знайомі їм особи належали саме до цих груп); відповідно, вони меншою мірою вказували на труднощі з оцінкою колишнього соціального статусу більшості колаборантів;

- частіше згадували про ідеологічну мотивацію колаборантів, а також про погрози (примус) з боку окупантів; відповідно, у їхній свідомості чіткіше вимальовується подвійна класифікація “добровільних” і “вимушених” колаборантів (це підтверджується тим, що вони частіше погоджувалися з тезою про необхідність окремого розгляду кожного випадку вимушеного колабораціонізму);

- частіше вказували на такі зовнішні (соціальні) передумови колабораціонізму, як вплив ворожої пропаганди та неефективність вітчизняної системи патріотичного виховання (отже, вони краще усвідомлювали той факт, що поведінка людини залежить не лише від її особистості, а й від впливу певних соціальних чинників).

Отже, бачимо, що феномен стереотипізації спрацьовує щодо широкого кола компонентів соціальних уявлень про колабораціонізм і колаборантів (ступеня поширеності, соціодемографічних і психологічних характеристик, соціальних передумов, справедливого покарання тощо). Усе вищенаведене, на нашу думку, дає підстави для того, щоб порушити питання про розроблення та впровадження певних етичних рекомендацій (стандартів) для журналістів і масмедіа щодо подання та поширення інформації про випадки колаборантської діяльності. Це дало б змогу знизити імовірність поширення в суспільстві відповідних неадекватних соціальних стереотипів, які заважатимуть суспільній консолідації (зокрема коли йдеться про повернення в майбутньому тимчасово окупованих територій України).

Вважаємо, що на увагу заслуговує ще один отриманий результат. Незважаючи на всі трагічні наслідки повномасштабної війни, що вже триває кілька років поспіль, більшість української молоді все ж таки зберігає певний “гуманістичний потенціал”. Про це свідчить порівняно нечастий вибір відповіді “смертна кара” як міри покарання для колаборантів (навіть добровільних). Також можна згадати й те, що санкції тюремного ув'язнення або позбавлення громадянства колаборантів респонденти згадували рідше, ніж їхній обмін на наших військовополонених. Те, що певні культурно-ментальні “гальма”

стримують закономірну ворожість багатьох представників молоді навіть в екстремальній ситуації війни, викликає все ж надію та оптимізм і свідчить про те, що українське суспільство (принаймні його молода частина) поступово рухається в бік гуманістичних цінностей західної цивілізації (на контрасті можна згадати радянські лозунги типу “*Жодної пощади зрадникам Батьківщини!*”).

Обмеження дослідження. Через незначну кількість опитаних чоловіків, обмеженість вибірки здобувачами закладів вищої освіти можемо наразі вести мову радше про певні соціально-психологічні тенденції серед вітчизняної молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У масовій політичній свідомості сучасної вітчизняної молоді сформувалися соціальні уявлення про колабораціонізм і колаборантів, які мають переважно стереотипний характер. Поширеність цього явища загалом сприймається на середньому рівні. Респонденти уявляють більшість колаборантів як дорослих людей, які раніше обіймали чиновницькі посади в місцевих органах влади або не мали роботи. У масовій свідомості молоді простежується кілька різних образів-“типажів” колаборантів: прагматично орієнтовані (які керуються мотивацією отримання грошей та/або підвищення власного статусу) й ідеологічно орієнтовані (прибічники “російського світу”); “добровольці” (яких слід обмінювати на наших військовополонених) і “вимушені” (діяльність яких слід оцінювати та карати індивідуально). При цьому соціальні уявлення про колаборантів залежать від низки чинників, зокрема від особистого досвіду (знайомство з такою людиною/людьми), що позначається на оцінках поширеності колабораціонізму, уявленнях про соціодемографічні та мотиваційні особливості колаборантів.

Перспективними напрямками майбутніх досліджень може бути вивчення уявлень про колаборацію і колаборантів серед мешканців тимчасово окупованих і звільнених територій України, що дасть змогу ефективніше планувати й реалізовувати політику реінтеграції цих регіонів.

Подяка. Автор висловлює подяку всім колегам, які сприяли проведенню дослідження, зокрема В. Шмаргуну, Л. Долинській (м. Київ), О. Шпортун (Вінниця), О. Літвіновій (Кременчук), С. Аврамченко (Черкаси), А. Конончук, М. Папучі (Ніжин), І. Петровській, І. Галяну (Львів), О. Яцині (Ужгород), О. Іванашко (Луцьк), І. Батраченку, З. Бондаренко (Дніпро), О. Наливайку (Харків), Л. Івановій (Запоріжжя), О. Родиній (Одеса), Н. Тавровецькій (Херсон).

Список використаних джерел

Волков, М. С. (2023). Аналіз психологічних аспектів колабораційної діяльності в сучасному суспільстві: виклики і перспективи. *Академічні візії*. Вип. 24. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/624/573>

Зубченко, О. С. (2022). Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях Півдня України: соціологічний аспект. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*, 3(55), 15–23.

Правовий захист постраждалих від воєнних злочинів Росії (23-26 грудня 2022): прес-реліз Соціологічної групи "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pravoviy_zahist_postrazhdalih_v_d_vo_nih_zlochyn_v_ros_23-26_grudnya_2022.html?fbclid=IwAR3gi3YS2eOZYbEXrnuwoxyw4_Fp1nf5xoZpdV_EuC50psrHvpqg2Zugl8

Правосуддя в контексті російської збройної агресії (13.08.2024): прес-реліз Соціологічної групи "Рейтинг". URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html>

Сагайдак, Ю. (2024). Соціально-правові та психологічні аспекти колабораціонізму в умовах російсько-української війни XXI століття. *Юридична психологія*, 1 (34), 46–53.

Чуніхіна, С. Л. (2023). Психологічна проблематика колабораціонізму: перспективи повоєнної інтеграції суспільства. В П. П. Горностаї, & Л. Г. Чорна (Ред.), *Актуальні проблеми психології малих груп в умовах війни та повоєнного часу*, Матеріали наукової конференції (Київ, 16 травня 2023 р.) (с. 98–102). Київ.

Bouchat, P., Luminet, O., Rosoux, V. et al. (2020). A social psychological perspective on World War II collaboration in the 21st century: A Belgian case. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 50, Is. 7, 1406–1424.

Charney, D. L., & Irvin, J. A. (2016). The Psychology of Espionage. *Intelligence: Journal of U.S. Intelligence Studies*, Vol. 22, No.1, 71–77.

Michalak, S. (2011). Motives of espionage against ones own country in the light of idiographic studies. *Polish Psychological Bulletin*, 42(1), 1–4.

References

Bouchat, P., Luminet, O., Rosoux, V. et al. (2020). A social psychological perspective on World War II collaboration in the 21st century: A Belgian case. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 50, 7, 1406–1424. (in English)

Charney, D. L., Irvin, J. A. (2016). The Psychology of Espionage. *Intelligence: Journal of U.S. Intelligence Studies*, Vol. 22, 1, 71–77. (in English)

Chunikhina, S. L. (2023). Psykholohichna problematyka kolaboratsionizmu: perspektyvy povoiennoi intehratsii suspilstva [Psychological problems of collaborationism: prospects of post-war integration of society]. *Aktualni problemy psykholohii malykh hrup v umovakh viiny ta povoiennoho chasu* [Actual problems of

the psychology of small groups in the conditions of war and post-war times], Materials of the scientific conference (Kyiv, May 16, 2023) (pp. 98–102). Kyiv. (in Ukrainian)

Michalak, S. (2011). Motives of espionage against ones own country in the light of idiographic studies. *Polish Psychological Bulletin*, 42(1), 1–4. (in English)

Pravosuddia v konteksti rosiiskoi zbroinoi ahresii [Justice in the context of Russian armed aggression] (2024, August 8). Press release of the Sociological group “Rating”. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/justice-context-russian-armed-aggression.html> (in Ukrainian)

Pravovyi zakhyst postrazhdalykh vid voiennykh zlochyniv Rosii [Legal protection of victims of Russian war crimes] (2022, December 23-26). Press release of the Sociological group “Rating”. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/pravoviy_zahist_postrazhdalih_v_dvo_n_nih_zlochyn_v_ros_23-26_grudnya_2022.html?fbclid=IwAR3ei3YS2eQZYbEXrnuuywoxyw4_Fp1nf5xoZpdV_EuC50psrHvpqg2Zugl8 (in Ukrainian)

Sahaydak, Yu. (2024). Sotsialno-pravovi ta psykholohichni aspekty kolaboratsionizmu v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny XXI stolittia [Socio-Legal and Psychological Aspects of Collaborationism in the Conditions of the RussianUkrainian War of the 21st Century. *Yurydychna psykholohiya* [Legal Psychology], 1(34), 46–53. (in Ukrainian)

Volkov, M. S. (2023). Analiz psykholohichnykh aspektiv kolaboratsiinoi diialnosti v suchasnomu suspilstvi: vyklyky i perspektyvy [Analysis of psychological aspects of collaborative activity in modern society: challenges and prospects]. *Akademichni vizii* [Academic visions], 24. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/624/573> (in Ukrainian)

Zubchenko, O. S. (2022). Kolaboratsionizm na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Pivdnia Ukrainy: sotsiolohichni aspekt [Collaborationism in the temporarily occupied territories of Southern Ukraine: a sociological aspect]. *Visnyk NTUU “KPI”. Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo* [Bulletin of the NTUU “KPI”. Political Science. Sociology. Law], 3(55), 15–23. (in Ukrainian)

УДК 303.316.4

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-178>

Малхазов Олександр Ромуальдович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу методології психосоціальних
та політико психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>

Alexander.malkhazov@gmail.com

АЛГОРИТМ ВЕРИФІКАЦІЇ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Мета роботи – представити обґрунтування послідовності дій щодо верифікації результатів емпіричного дослідження спрямованості економічної поведінки молоді.

Методологія дослідження. Алгоритм охоплює такі етапи: розрахунок та аналіз статистичних характеристик досліджуваних змінних (для встановлення однорідності/неоднорідності вибірки; відповідності її нормальному закону розподілу і можливості в подальшому використовувати параметричні/непараметричні методи математичної обробки даних); визначення обсягу генеральної сукупності, на якій можна поширювати висновки, зроблені на основі аналізу даних дослідження; візуалізація статистичних показників з використанням пелюсткової діаграми (для спрощення визначення вектора змін на основі аналізу змісту індикаторів з оцінками, вищими за середні); розрахунок інтеркореляційної матриці за середньостатистичними значеннями оцінок економічних уявлень та практик студентської молоді (для виявлення індикаторів з найбільшою кількістю значущих кореляційних зв'язків та аналізу їхнього змісту, за результатами чого підтверджується (або спростовується) припущення, висунуте на етапі аналізу пелюсткової діаграми); кластеризація масиву даних методом найменших квадратів (для виявлення найбільш вагомих кластерів та аналізу змісту індикаторів, які їх утворюють, з подальшим підтвердженням (спростуванням) припущення, висунутого на попередньому етапі верифікації); побудова кореляційно-факторно-кластерної моделі за допомогою програми "R" з розрахунком низки коефіцієнтів (на основі аналізу моделі формулюється остаточний висновок щодо достовірності отриманих даних та їхньої придатності для побудови прогностичної моделі).

Результати. Застосувавши описаний алгоритм для верифікації масиву даних дослідження економічної поведінки молоді, автор підтвердив достовірність отриманих результатів і визначив вектор змін економічної поведінки молоді.

Ключові слова: алгоритм; верифікація; економічна поведінка; прогнозування; вектор змін.

Oleksandr R. Malkhazov

Doctor of Psychological Sciences, Professor,
Institute of social and political psychology
National Academy of Educational Sciences
of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-7312-5830>

Alexander.malkhazov@gmail.com

**ALGORITHM FOR VERIFICATION OF DATA FROM
AN EMPIRICAL STUDY OF THE ECONOMIC BEHAVIOUR
OF STUDENTS**

The **aim** of the article is to provide a rationale for the sequence of actions to verify the results of an empirical study of the direction of economic behaviour of young people.

Methods. The algorithm includes the following steps: calculation and analysis of statistical characteristics of the variables under study (to establish homogeneity/heterogeneity of the sample; its correspondence to the normal distribution law and the possibility of further using parametric/non-parametric methods of mathematical data processing); determination of the size of the general population to which the conclusions drawn from the analysis of the survey data can be applied; visualization of statistical indicators using a radar chart (to simplify the identification of a change vector based on the analysis of the content of indicators with scores above average); calculation of the intercorrelation matrix based on the average values of the assessments of students' economic perceptions and practices (to identify indicators with the highest number of significant correlations and analyse their content, which confirms (or refutes) the assumption made at the stage of radar chart analysis); clustering the data set using the least squares method (to identify the most significant clusters and analyse the content of the indicators that form them, followed by confirmation (refutation) of the assumption made in the previous verification step); building a correlation-factor-cluster model using the R software with the calculation of a number of coefficients (based on the analysis of the model, the final conclusion is made regarding the reliability of the data obtained and their suitability for building a prognostic model).

Results. By applying the described algorithm to verify the data set of the study of youth economic behaviour, the author confirmed the reliability of the data and identified the vector of changes in the economic behaviour of young people.

Keywords: algorithm; verification; economic behaviour; forecasting; change vector; prognostic model.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Проблема верифікації даних соціально-психологічних досліджень, спрямованих на прогнозування динаміки поведінки респондентів (політичної, правової, економічної тощо), є вельми актуальною. Аналіз емпіричних розвідок вітчизняних та зарубіжних науковців дає підстави припустити, що соціальні психологи здебільшого не звертаються до методів математичної статистики для верифікації проміжних, а почасти й кінцевих результатів прогнозування. Тому видається доцільним розроблення алгоритму такої верифікації, за допомогою якого можна було б визначати надійність результатів прогнозування поведінки респондентів на різних його етапах.

Метою статті є обґрунтування алгоритму верифікації даних емпіричного дослідження, мета якого – виявлення типових моделей економічної поведінки студентської молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Коли йдеться про верифікацію результатів наукових досліджень, найчастіше обговорюють процедури: контролю за процесом збирання даних; контролю за дотриманням норм вибірки; опрацювання масиву первинних даних; релевантності обраних методів розрахунку проміжних та кінцевої ланок прогнозу (Бусел, 2005; Воробйова, 2011; Лукашевич, Туленков, & Яковенко, 2014). Як зазначають дослідники (Москаленко, 2008; Стюсаревський, 2008; & Higgins, 2013), на етапі інтерпретації отриманих даних важливим моментом є також адекватне розуміння соціально-психологічного контексту, механізмів досліджуваних явищ, врахування мінливості соціально-економічних умов та їх залежності від культурних особливостей, щоправда емпірична верифікація цих складників якості прогнозування не видається можливою. Способи та процедури верифікації емпіричних даних дослідники зазвичай обирають під конкретне завдання. Проблема алгоритмізації процесу верифікації даних соціально-психологічних досліджень актуалізувалася на вимогу вирішення завдань, пов'язаних з прогнозуванням сценаріїв розвитку соціальної ситуації в Україні. Варіант такого алгоритму ми розробили в процесі опрацювання результатів дослідження, проведеного для виявлення типових моделей економічної поведінки молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі уявлення про економічну поведінку як сукупність виборів щодо економічних цілей та способів їх досягнення, що ґрунтуються на світоглядних настановленнях особистості (групи, спільноти), ми виокремили чотири види соціально-психологічних чинників, які зумовлюють прийняття економічних рішень та вибір способів їх

реалізації: мотиваційні, ставленнєві, компетентнісні, рефлексивні. Визначивши показники та індикатори для кожної з груп чинників, ми сконструювали інструментарій (лист-опитувальник для суб'єктивного шкалювання) і провели емпіричне дослідження за участі 90 студентів ЗВО з різних регіонів країни. Методологію дослідження детально описано в наших попередніх публікаціях (Малхазов, 2023а; 2023b), тому можемо зосередитися відтак на описі алгоритму верифікації даних дослідження.

Першим етапом пропонованого алгоритму є розрахунок та аналіз статистичних характеристик досліджуваних змінних, що дає змогу визначити однорідність/неоднорідність вибірки; відповідність її нормальному закону розподілу і можливості в подальшому використовувати параметричні/непараметричні методи математичної обробки даних. Якщо вибірка однорідна і підлягає нормальному закону розподілу, можемо розрахувати максимальний обсяг генеральної сукупності, на який можна поширювати висновки, зроблені на основі аналізу даних дослідження.

Здійснивши описані процедури, ми з'ясували, що отримана вибірка характеризується однорідністю і відповідає нормальному закону розподілу. Щоб визначити можливість поширення отриманих даних на генеральну сукупність, використовувався закон великих чисел Чебишева та формула для умови, коли $N_{ген.}$ відоме. Результати розрахунків статистичних характеристик змінних, отримані за допомогою програм "R" і Excel, представлено в таблиці 1. Наведені в ній розраховані довірчі інтервали $\bar{X}_{ген.-} (mini.)$, $\bar{X}_{ген.+} (max.)$, $\sigma_{ген.-} (mini.)$, $\sigma_{ген.+} (max.)$ для 2000 респондентів свідчать про можливість поширювати отримані дані на обрану генеральну сукупність.

Аналіз представлених у таблиці 1 результатів розрахунку статистичних характеристик змінних за даними: $\bar{X}$ – середнє арифметичне, σ – похибка середнього квадратичного відхилення, Y – коефіцієнт варіації – дає змогу виділити однорідні індикатори економічної поведінки і такі, для інтерпретації яких потрібно в окремій змінній виділяти однорідні підгрупи і вже потім інтерпретувати отримані дані для кожної з виявлених підгруп.

Таблиця 1

Статистичні характеристики індикаторів економічної поведінки молоді

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
$\bar{X}$	3.133	3.811	2.911	2.822	2.6	2.722	2.522	3.289	3.311	2.367	2.456	2.289	3.733	3.522	3.589	3.667	3.222	3.856	3.811	3.911	3.422	3.389	2.767	3.267	3.444	3.7	3.3
σ	1.051	0.982	0.907	1.167	0.969	1.028	1.083	1.104	1.088	1.24	1.229	1.238	0.909	0.974	1.004	0.948	1.058	1.012	0.873	0.956	1.07	1.046	0.96	0.946	1.153	1.043	0.999
m	0.111	0.104	0.096	0.124	0.103	0.109	0.115	0.117	0.115	0.131	0.13	0.131	0.096	0.103	0.106	0.1	0.112	0.107	0.093	0.101	0.113	0.111	0.102	0.1	0.122	0.111	0.106
Y	33.56	25.76	31.17	41.34	37.28	37.76	42.95	33.57	32.85	52.4	50.03	54.1	24.36	27.66	27.99	25.86	32.82	26.24	22.9	24.44	31.28	30.87	34.72	28.95	33.46	28.2	30.29
$\bar{X}_-$	2.691	3.605	2.72	2.577	2.396	2.506	2.294	3.057	3.082	2.106	2.197	2.028	3.542	3.317	3.378	3.467	3	3.643	3.627	3.71	3.197	3.169	2.565	3.068	3.202	3.48	3.09
$\bar{X}_+$	3.134	4.018	3.102	3.068	2.804	2.939	2.75	3.521	3.54	2.628	2.714	2.549	3.925	3.727	3.8	3.866	3.445	4.068	3.995	4.112	3.647	3.609	2.969	3.466	3.687	3.92	3.51
σ_-	0.893	0.834	0.77	0.991	0.823	0.873	0.92	0.937	0.923	1.053	1.043	1.051	0.772	0.827	0.853	0.805	0.898	0.859	0.741	0.811	0.909	0.888	0.815	0.803	0.979	0.886	0.849
σ_+	1.21	1.13	1.044	1.343	1.116	1.183	1.247	1.271	1.252	1.428	1.414	1.425	1.047	1.121	1.156	1.091	1.217	1.165	1.005	1.1	1.232	1.204	1.105	1.089	1.327	1.201	1.15
№	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	
$\bar{X}$	3.611	3.733	2.967	3.767	2.433	3.567	4.111	2.378	3.878	2.833	2.5	3.533	3.1	2.689	3.4	3.444	3.611	4.356	3.344	3.978	3.211	2.733	3.9	3.444	3.822	3.178	
σ	0.857	0.969	1.096	1.19	1.092	1.333	0.953	1.087	1.13	1.154	1.084	1.03	1.039	0.932	1.188	0.937	0.844	0.825	1.007	0.848	1.127	1.068	0.925	0.949	0.919	1.097	
m	0.091	0.103	0.116	0.126	0.116	0.141	0.101	0.115	0.12	0.122	0.115	0.109	0.11	0.099	0.126	0.099	0.089	0.087	0.107	0.09	0.119	0.113	0.098	0.101	0.097	0.116	
Y	23.74	25.96	36.94	31.6	44.87	37.37	23.19	45.71	29.14	40.73	43.34	29.15	33.52	34.66	34.94	27.22	23.37	18.95	30.12	21.31	35.09	39.09	23.71	27.56	24.04	34.53	
$\bar{X}_-$	3.431	3.529	2.736	3.516	2.204	3.286	3.911	2.149	3.64	2.591	2.272	3.317	2.881	2.493	3.15	3.247	3.434	4.182	3.132	3.799	2.974	2.509	3.705	3.245	3.629	2.947	
$\bar{X}_+$	3.791	3.937	3.197	4.017	2.663	3.847	4.312	2.606	4.116	3.076	2.728	3.75	3.319	2.885	3.65	3.642	3.789	4.529	3.556	4.156	3.448	2.958	4.095	3.644	4.016	3.409	
σ_-	0.728	0.823	0.93	1.011	0.927	1.132	0.809	0.923	0.959	0.98	0.92	0.874	0.882	0.791	1.009	0.796	0.717	0.701	0.855	0.72	0.957	0.907	0.785	0.806	0.78	0.932	
σ_+	0.987	1.116	1.261	1.37	1.257	1.534	1.097	1.251	1.301	1.328	1.247	1.185	1.196	1.073	1.367	1.079	0.971	0.95	1.16	0.976	1.297	1.23	1.064	1.093	1.058	1.263	

Умовні позначення: № – номер змінної-індикатора; $\bar{X}$ – середнє арифметичне; σ – похибка середнього квадратичного відхилення; m – похибка середнього арифметичного; Y – коефіцієнт варіації; довірчі інтервали: $\bar{X}_{ген. -}$ (mini.), $\bar{X}_{ген. +}$ (max.), $\sigma_{ген. -}$ (mini.), $\sigma_{ген. +}$ (max.) для 2000 респондентів; 1-53 – 1. Готовність передати планування і контроль видатків сімейного бюджету членам родини. 2. Звичка аналізувати доцільність і необхідність своїх видатків. 3. Вибір широко розрекламованих послуг і товарів. 4. Схильність слідувати за більшістю. 5. Уникання взаємодії з владою всіх рівнів. 6. Схильність довіряти розповідям “обізнаних людей” про найближчі економічні реформи, зростання цін, коливання курсу валют тощо. 7. Пошук причин невдоволення своїм життям у бездіяльності держави, влади, керівників. 8. Віра в те, що можна обрати владу, яка забезпечить високий рівень добробуту людей. 9. Делегування державі відповідальності за добробут громадян, розподіл благ, послуг тощо. 10. Переконаність у тому, що чесною працею великих статків не надбаш. 11.

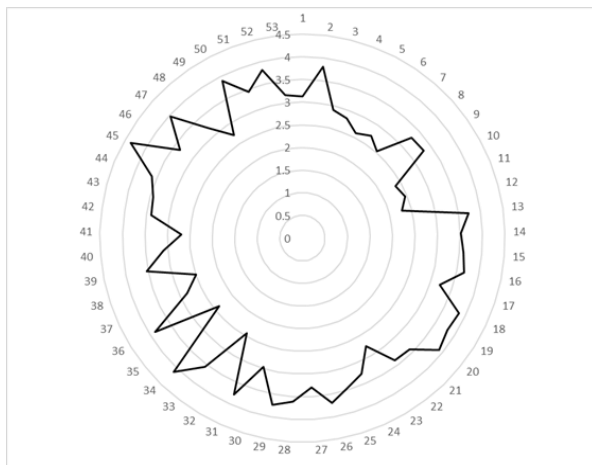
Постійна невдоволеність якістю власного життя. 12. Прагнення підвищити свій добробут у будь-який, хоча б і незаконний, спосіб. 13. Усвідомлення необхідності економічної свободи і законодавчої захищеності підприємництва. 14. Переконаність у тотальній продажності чиновників і влади. 15. Готовність витратити час і кошти на підвищення своєї економічної обізнаності. 16. Прагнення економічної незалежності і свободи прийняття рішень більше, ніж грошей. 17. Розуміння законів та механізмів функціонування економіки. 18. Здатність визначати і дотримуватися меж законного/незаконного. 19. Здатність приймати ефективні рішення в ситуації невизначеності. 20. Звичка самостійно планувати свій бюджет і відповідати за його наповнення. 21. Схильність до спонтанних економічних рішень. 22. Планування необхідних видатків, вивчення ринкових пропозицій і придбання товарів за оптимальним співвідношенням “ціни-якості”. 23. Прийняття економічних рішень попри несхвалення оточення. 24. Переконаність у необхідності громадського супроводу економічних рішень влади і контролю за видатками бюджетів усіх рівнів. 25. Звичка оцінювати достовірність економічної інформації. 26. Пошук причин невдоволення своїм життям у собі. 27. Переконаність у можливості політичного вирішення економічних проблем. 28. Усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних благ. 29. Переконаність у тому, що краще живуть ті, хто більше працює, набуває економічні компетентності, володіє якостями, які дають змогу приймати правильні рішення. 30. Хронічна невдоволеність владою, державою, оточенням. 31. Уникання дій, які можна кваліфікувати як корупційні. 32. Потреба в економічній стабільності та захищеності, навіть ціною втрати свободи та обмеження прав. 33. Відмова від участі в проєктах, де обіцяють швидке збагачення. 34. Переконаність у тому, що набуття додаткових знань і вмій є запорукою кар’єрного зростання. 35. Низький рівень довіри до приватного бізнесу. 36. Прагнення мати кілька джерел доходів. 37. Розгубленість, неспроможність ефективно діяти в ситуації невизначеності. 38. Готовність підтримати політичні сили, які обіцяють уже завтра підвищити добробут населення. 39. Упевненість у своїй спроможності впливати на ситуацію і забезпечити добробут родини. 40. Відмова від спонтанних покупок, інвестицій тощо. 41. Переконаність у перевагах державних підприємств. 42. Наявність широкого кола знайомих, здатних підтримати (матеріально чи фаховою порадою). 43. Сприйняття конкуренції та особистого інтересу як ключових мотиваторів економічного розвитку. 44. Уміння визначати економічні цілі та обирати засоби їх досягнення в критичних ситуаціях. 45. Повага до приватної власності. 46. Орієнтація на політичні сили і бізнес-еліти, які ставлять реальні цілі і розуміють, як вони будуть їх досягати. 47. Адекватна оцінка своїх досягнень та поразок. 48. Болісне сприйняття нерівності в доходах. 49. Підтримка тих, хто прагне зберегти status quo. 50. Готовність опанувати новий фах у разі втрати роботи або зниження доходів. 51. Готовність домагатись отримання всіх можливих соціальних виплат у разі втрати роботи чи зниження добробуту. 52. Прагнення співпрацювати з тими, хто шукає нестандартні рішення, намагаючись підвищити свій добробут. 53. Сприйняття майнової нерівності як природного явища.

Для цього, наприклад, можна використовувати метод табулювання. У нашому випадку до однорідних можна віднести індикатори з σ в межах ± 1 і Y – не більше ніж 35% (39 з 53). Найбільш однорідними виявились: 45 ($Y=18.95\%$) – повага до приватної власності; 47 ($Y=21.31\%$) – адекватна оцінка своїх досягнень та поразок; 19 ($Y=22.9\%$) – здатність приймати ефективні рішення в ситуації невизначеності; 34 ($Y=23.19\%$) – переконаність у тому, що набуття додаткових знань і вмінь є запорукою кар'єрного зростання; 44 ($Y=23.37\%$) – уміння визначати економічні цілі та обирати засоби для їх досягнення в критичних ситуаціях. 50 ($Y=23.71\%$) – готовність опанувати новий фах у разі втрати роботи або зниження доходів; 28 ($Y=23.74\%$) – усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних благ. Усі перелічені поведінкові прояви притаманні моделям економічної поведінки, спрямованим на розвиток.

До найбільш неоднорідних індикаторів можна віднести: 12 ($Y=54.1\%$) – прагнення підвищити свій добробут у будь-який, хоча б і незаконний, спосіб; 10 ($Y=52.4\%$) – переконаність у тому, що чесною працею великих статків не надбаєш; 11 ($Y=50.3\%$) – постійна невдоволеність якістю власного життя; 35 ($Y=45.71\%$) – низький рівень довіри до приватного бізнесу; 32 ($Y=44.87\%$) – потреба в економічній стабільності та захищеності, навіть ціною втрати свободи та обмеження прав; 38 ($Y=43.34\%$) – готовність підтримати політичні сили, які обіцяють уже завтра підвищити добробут населення; 7 ($Y=42.95\%$) – пошук причин невдоволення своїм життям у бездіяльності держави, влади, керівників; 37 ($Y=40.73\%$) – розгубленість, неспроможність ефективно діяти в ситуації невизначеності. Проаналізувавши змісти цієї групи індикаторів, можемо висувати, що вони репрезентують стратегії виживання.

На цьому етапі аналізу можемо зробити попередній висновок про те, що респонденти більш однотайні в оцінюванні індикаторів, які репрезентують спрямованість на розвиток.

Представлення даних таблиці 1 у вигляді пелюсткової діаграми (рис.) спрощує процедуру визначення спрямування моделей поведінки респондентів на основі аналізу змісту індикаторів, позначених балами від 3 і вище.

Рис. Середньостатистичні значення оцінок економічних уявлень (ставлення, способів діяти), притаманних економічній поведінці українців

Примітка. Нумерація і зміст змінних аналогічні табл. 1; 0–4.5 – зони середніх значень змінних (у балах) Як видно з діаграми, у нашому масиві даних є два індикатори із середніми значенням понад 4 бали (34 – переконаність у тому, що набуття додаткових знань і вмій є запорукою кар’єрного зростання, і 45 – повага до приватної власності); дванадцять індикаторів – із середніми від 3,5 до 4 балів (36 – прагнення мати кілька джерел доходів; 47 – адекватна оцінка своїх досягнень та поразок; 50 – готовність опанувати новий фах у разі втрати роботи або зниження доходів; 52 – прагнення співпрацювати з тими, хто шукає нестандартні рішення, намагаючись підвищити свій добробут; 2 – звичка аналізувати доцільність і необхідність своїх видатків; 13 – усвідомлення необхідності економічної свободи і законодавчої захищеності підприємництва; 16 – поцінування економічної незалежності і свободи прийняття рішень більше, ніж грошей; 18 – здатність визначати і дотримуватися меж законного/незаконного; 20 – звичка самостійно планувати свій бюджет і відповідати за його наповнення; 26 – пошук причин невдоволення своїм життям у собі; 28 – усвідомлення необхідності дотримання балансу спільних та індивідуальних благ; 31 – уникання дій, які можна кваліфікувати як корупційні). В обох випадках усі індикатори репрезентують спрямованість на розвиток.

У наступному проміжку із середніми значеннями від 3 до 3,5 балів виявилось 10 показників, з яких лише 4 репрезентують стратегію виживання (1 – готовність передати планування і контроль за видатками сімейного бюджету членам родини; 8 – віра в те, що можна обрати владу, яка забезпечить високий рівень добробуту людей; 9 – делегування державі відповідальності за добробут громадян, рівність у розподілі благ, робочі місця, безкоштовні медичні та освітні послуги, соціальні гарантії тощо; 27 – переконаність у можливості політичного вирішення економічних проблем), а решта 6 – спрямованість на розвиток (53 – сприйняття майнової нерівності як природного явища; 17 – розуміння законів та механізмів функціонування економіки; 22 – звичка складати список необхідних видатків, вивчати ринкові пропозиції та обирати товар за оптимальним співвідношенням “ціни-якості”; 23 – здатність приймати економічні рішення, які не схвалює і не розуміє більшість оточення; 29 – переконаність у тому, що краще живуть ті, хто більше працює, набуває економічні компетентності, володіє якостями, які дають змогу приймати правильні рішення; 42 – наявність широкого кола знайомих, здатних підтримати (матеріально чи фаховою порадою).

Отож можемо припустити, що спрямованість на розвиток є визначальною тенденцією економічної поведінки молоді. Підтвердження цьому припущенню будемо шукати за допомогою кореляційного (табл. 2) і кластерного аналізу.

Як видно з таблиці 2, індикатори, які репрезентують стратегію розвитку, мають найбільшу кількість значущих кореляційних зв'язків. Тобто припущення щодо спрямування економічної поведінки молоді на розвиток дістало додаткове підтвердження.

Наступним етапом нашого аналізу щодо верифікації емпіричних даних був кластерний аналіз. За результатами аналізу даних можемо констатувати, що найбільш вагомі кластери утворені індикаторами, які репрезентують активні практики соціальної взаємодії і спрямованість на розвиток (табл. 3).

На останньому етапі верифікації даних дослідження в програмі “R” побудовано кореляційно-факторно-кластерну модель, аналіз якої дав змогу підтвердити припущення про спрямованість економічних уявлень і практик студентства на розвиток, а також правомірність виокремлених на етапі теоретичного аналізу моделей економічної поведінки громадян у ситуації тривалого надзвичайного стану (Малхазов, 2024).

Продовження таблиці 2

	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53
1		0.22								0.21																
2	0.32					0.29	0.3		0.29			0.31			0.24			0.3		0.31			0.23	0.27	0.36	0.22
3						-0.2				0.23												0.21				
4			0.22									0.25								0.24						
5			0.35		0.37			0.26	0.22	0.23		0.2										0.31				
6					0.21			0.25		0.21				0.21									0.28			
7			0.52					0.31		0.24												0.31				
8	0.39			0.29						0.24					0.27			0.25								
9	0.25		0.31					0.25		0.37			0.29		0.27			0.25		0.3	0.22		0.29			
10			0.33		0.27	-0.3		0.29					0.22									0.38		0.21		
11			0.48		0.23			0.33		0.36	0.24	0.29									0.29					
12			0.26	-0.2				0.28			0.21											0.29				
13	0.38	0.34	0.25	0.25			0.32		0.25			0.34	0.27			0.35	0.33	0.44	0.36	0.28		0.22	0.27	0.27	0.41	0.33
14	0.23	0.27	0.51						0.34	0.25	0.2											0.22	0.27	0.27	0.41	0.33
15	0.34	0.23														0.33	0.39	0.32		0.23		0.33				
16	0.42			0.38		0.22	0.34				0.21			0.28	0.22	0.32	0.26	0.24		0.34		0.22				0.23
17	0.38	0.21														0.37	0.33		0.24	0.22		0.24		0.25		
18	0.47			0.54		0.31	0.46		0.29					0.23	0.26	0.4	0.33	0.44	0.26	0.4		0.28				0.3
19	0.42			0.24		0.21						0.43	0.26			0.32	0.48	0.37		0.44		0.22		0.26	0.28	
20	0.48			0.25			0.35	0.3		0.39				0.31	0.49	0.41	0.4		0.39		0.35		0.35	0.35	0.23	
21	0.23	0.28					0.29	0.4					-0.31		0.22	0.37	0.25		0.29	0.33		0.37	0.29			
22	0.49			0.34			0.33	0.2		0.21	0.24					0.33	0.28	0.32	0.29			0.22		0.26		
23	0.23		0.22								0.27					0.33	0.38					0.34		0.23		
24	0.37	0.27		0.43		0.3	0.33	0.29			0.27	0.25				0.33		0.27	0.38	0.29		0.24	0.28	0.23	0.27	
25	0.36	0.39		0.2			0.34	0.39		0.21	0.22	0.29				0.38		0.22	0.3	0.23		0.22		0.22		
26	0.51	0.43		0.41		0.37	0.35	0.35		0.35		0.29	0.39			0.29		0.38	0.23	0.23		0.22		0.26	0.2	
27	0.31						0.21	0.25			0.35	0.26	0.33					0.26	0.33				0.21			

Продовження таблиці 2

	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53		
28	1	0.47		0.49		0.35	0.46		0.5			0.46			0.31	0.49	0.37	0.51	0.31	0.48			0.34			0.25	0.21	
29		1				0.33	0.47		0.41			0.34	<i>0.24</i>				<i>0.26</i>	0.3	<i>0.27</i>									
30			1		0.3				<i>0.25</i>	0.3	0.31		<i>0.27</i>								0.29	0.34						
31				1		0.37	0.34		<i>0.25</i>					<i>0.23</i>	<i>0.2</i>	<i>0.21</i>	0.28	0.51	<i>0.26</i>	0.44			<i>0.27</i>	<i>0.22</i>		<i>0.21</i>		
32					1			0.41		0.31											0.3	0.44		<i>0.25</i>	0.29			
33						1	0.42		<i>0.22</i>									<i>0.26</i>		<i>0.27</i>		-0.2	<i>0.21</i>	<i>0.25</i>	0.29		<i>0.22</i>	
34							1	<i>-0.3</i>	0.53			0.28			<i>0.45</i>	0.44	0.39	0.53	<i>0.25</i>	0.35			0.39	<i>0.22</i>	0.3	0.28		
35								1	<i>-0.31</i>		<i>0.25</i>			0.34	<i>-0.29</i>			<i>-0.2</i>					<i>0.34</i>					
36									1			0.32			0.38	0.34	0.29	0.45		0.39	<i>0.23</i>		0.39	0.31	0.43			
37										1	<i>0.22</i>										0.29	<i>0.22</i>						
38											1											<i>0.29</i>						
39												1	<i>0.29</i>			0.37	0.3	0.39	0.37	0.47			<i>0.21</i>		0.37			
40													1					<i>0.24</i>	<i>0.21</i>								<i>0.22</i>	
41														1					<i>0.27</i>			<i>0.25</i>	0.38					
42															1	0.3	0.34	0.33		0.39			0.32			0.26		
43																1	0.49	0.37	0.33	0.37			0.48			0.41		
44																	1	0.52	<i>0.22</i>	0.38			0.43			0.4	<i>0.25</i>	
45																		1	<i>0.27</i>	0.55			0.36	<i>0.27</i>	0.39	0.3		
46																			1	0.3			<i>0.27</i>		0.3			
47																				1			<i>0.29</i>	<i>0.23</i>	<i>0.33</i>			
48																						1	<i>0.27</i>			<i>0.26</i>	<i>0.32</i>	
49																							1	<i>0.29</i>				
50																								1	0.3	0.47		
51																									1	0.39	<i>0.21</i>	
52																										1	<i>0.21</i>	
53																											1	

Примітка. Умовні позначення ті ж самі, що і в табл. 1. Значення коефіцієнтів кореляції виділено: P<0,05 – курсивом. P<0,01– звичайним шрифтом. P<0,001 – жирним шрифтом.

Таблиця 3

Результати кластеризації масиву даних методом найменших квадратів

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27
1	2	3	2	5	3	7	8	7	7	7	10	13	14	15	15	17	18	17	19	21	17	17	2	17	13	9
3	24	6	3	7	6	10	27	9	10	10	12	19	30	16	16	22	22	19	20	23	19	20	18	18	18	25
37	39	12	4	10		11	31	27	12	11		20		17	17		24	20	43	36	22	23	19	22	24	27
	47		5	11		30	42	38		30		26		19			25	22	44	48		44	22	24	25	46
	52		6	12								39		22			28			50			24	25	26	
			7	14								43					31			51			25	26	28	
			9	30								45					34						26	28	29	
			10	32								52					47						28	29	34	
			12	49																			31		45	
			30																				34			
			48																				39			
																							43			
																							45			
																							46			
																							47			
28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	
18	26	7	18	5	2	18	10	34	11	9	19	11	38	20	20	19	13	24	20	21	10	34	51	50	2	
19	29	11	31	32	24	28	11	36	32	38	20	15	41	34	28	20	28	27	28	30	12	36	52	52	13	
20	34	14		35	31	34	12		37	41	24	26		36	34	34	34	39	39	32	32	43			19	
22		30		49	33	36	32		48	49	39	40		42	43	43	36	46	43	37	49	44			24	
24				34	43	35					43	53		43	44	44	43		44	48		50			33	
26					45	49					45			44	45	45	44		45	49		52			40	
28											46			47	47	47	45		47	51					53	
31											47			50	50	50	47									
34																										
36																										
43																										
45																										
47																										

Висновки

1. Застосування запропонованого алгоритму верифікації емпіричних даних дає змогу вже на етапі первинної статистичної обробки масиву виявити тенденції розподілу досліджуваних показників.

2. Підтвердження виявлених тенденцій на етапах кореляційного і кластерного аналізу дає підстави для висновку про достовірність результатів емпіричного дослідження економічної поведінки молоді.

3. На основі аналізу кореляційно-факторно-кластерної моделі із застосуванням програми “R” з розрахунком коефіцієнтів α - Кронбаха; β – коефіцієнта ризику; коефіцієнтів кореляції (r) здійснюється остаточна верифікація масиву даних, визначається вектор змін економічної поведінки молоді і підтверджується гіпотеза щодо моделей економічної поведінки громадян у надзвичайній ситуації.

Практична/соціальна значущість дослідження. Запропоновану послідовність етапів визначення достовірності даних емпіричного дослідження економічної поведінки молоді можна застосовувати для верифікації масивів даних соціально-психологічних досліджень, які ставлять за мету побудову прогностичних моделей.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні алгоритму верифікації прогнозу сценаріїв розвитку соціальної ситуації в Україні.

Список використаних джерел

Бусел, В. Т. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: Перун.

Воробйова, Л. М. (2011). *Психолінгвістичний глосарій*. Рівне: Волинські обереги.

Лукашевич, М. П., Туленков, М. В., & Яковенко, Ю. І. (2008). *Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій*. Київ: Каравела.

Малхазов, О. (2023а). Методологічні обмеження прогнозування економічної поведінки українців. *Проблеми політичної психології*, 14, 24–35.

Малхазов, О. Р. (2023б). Типологія моделей соціально-економічної поведінки українців. *Габітус*, (56), 241–244.

Малхазов, О. Р. (2024). Емпіричне обґрунтування методу прогнозування ймовірних сценаріїв економічної поведінки громадян. *Габітус*, (66).

Москаленко, В. В. (2008). *Соціальна психологія*. Вид. 2-ге, випр. та доповн. Київ: Центр навчальної літератури.

Слюсаревський, М. М. (2008). Соціальна психологія як наука: концептуальні засади, стан і стратегія розвитку. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 21 (24), 3–23.

Kruglanski, A. W., & Higgins, E. T. (Eds.). (2013). *Social psychology: Handbook of basic principles*. Guilford Publications

Revelle, W. (1979). Hierarchical cluster analysis and the internal structure of tests. *Multivariate behavioral research*, 14(1), 57–74.

Revelle, W., & Zinbarg, R. E. (2009). Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma. *Psychometrika*, 74, 145–154.

References

Busel, V. T. (2005). *Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy* [A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv; Irpin: Perun. (in Ukrainian)

Kruglanski, A. W., & Higgins, E. T. (Eds.). (2013). *Social psychology: Handbook of basic principles*. Guilford Publications. (in English)

Lukashevych, M. P., Tulenkov, M. V., & Yakovenko, Yu. I. (2008). *Sotsiologhiia. Osnovy zahalnoi, spetsialnykh i haluzevykh teoriï* [Sociology. Basics of general, special and branch theories]. Kyiv: Karavela. (in Ukrainian)

Malkhazov, O. (2023a). Metodolohichni obmezhennia prohnozuvannia ekonomichnoi povedinky ukrainsiv [Methodological limitations of forecasting the economic behavior of Ukrainians]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 14 (28), 24–35. (in Ukrainian)

Malkhazov, O. R. (2023b). Typolohiia modelei sotsialno-ekonomichnoi povedinky ukrainsiv [Typology of models of socio-economic behavior of Ukrainians]. *Habitus*, (56), 241–244. (in Ukrainian)

Malkhazov, O. R. (2024). Empirychne obruntuvannia metodu prohnozuvannia ymovirnykh stsenarii ekonomichnoi povedinky hromadian [Empirical substantiation of the method of forecasting likely scenarios of economic behavior of citizens]. *Habitus*, (66). (in Ukrainian)

Moskalenko, V. V. (2008). *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology]. 2nd edition, corrected and supplemented. Kyiv (in Ukrainian)

Revelle, W. (1979). Hierarchical cluster analysis and the internal structure of tests. *Multivariate behavioral research*, 14(1), 57–74. (in English)

Revelle, W., & Zinbarg, R. E. (2009). Coefficients alpha, beta, omega, and the glb: Comments on Sijtsma. *Psychometrika*, 74, 145–154. (in English)

Sliusarevskiy, M. M. (2008). Sotsialna psykholohiia yak nauka: kontseptualni zasady, stan i stratehiia rozvytku [Social psychology as a science: conceptual foundations, state and development strategy]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studios on social and political psychology], 21 (24), 3–23. (in Ukrainian)

Vorobiova, L. M. (2011). *Psykholinhvistychnyi hlosarii* [Psycholinguistic glossary]. Rivne: Volynski oberehy. (in Ukrainian)

УДК 316.6.

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-179>

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
відділ психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-0646-4933>

svspoznyak@gmail.com

ЕКОНОМІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ: СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА І РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Актуальність вивчення економічних орієнтацій молоді та їхніх регіональних особливостей пояснюється необхідністю розширення наукових уявлень про роль соціокультурних чинників конструювання економічної ідентичності, урахування яких в освітній практиці сприятиме підвищенню рівня адаптації молоді до зміни економічних і загальносоціальних умов їхньої життєдіяльності в глобалізованому і цифровізованому суспільстві.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження економічних орієнтацій учнівської і студентської молоді в різних регіонах та здійснити порівняльний аналіз даних для визначення регіональних особливостей економічної ідентичності молоді.

Методи. Підходи, застосовані до операціоналізації предмета дослідження, визначаються такими основними положеннями: економічний вибір суб'єкта прямо корелює з його ідентичністю, самовизначення суб'єкта відіграє пріоритетну роль щодо зовнішніх стимулів у конструюванні його економічної ідентичності, економічні орієнтації суб'єкта мають ціннісно-сміслову детермінацію. Емпіричне дослідження економічних орієнтацій молоді, до якого було залучено учнів і студентів Західного, Південного, Північного, Східного та Центрального регіонів, проводилося за допомогою методів психосемантики і порівняльного аналізу даних.

Результати. Висновки емпіричного дослідження підтверджують положення про центральне місце ціннісних регуляторів в економічних орієнтаціях молоді. Значення соціальної цінності економічної діяльності виявилось одним з найінформативніших компонентів у структурі семантичного простору економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді як за результатами аналізу загального масиву відповідей респондентів, так і окремо за регіонами. Аналіз регіональних масивів даних показав, що соціальна цінність економічної діяльності є смисловою детермінантою орієнтацій молоді Півночі, Сходу і Центру, тоді як молодь Заходу надає пріоритет економічній свободі та незалежності, а молодь Півдня – регулюванню економічної діяльності.

Ключові слова: економічні орієнтації; економічна ідентичність; учнівська і студентська молодь; регіональні особливості; семантична структура.

Svitlana Poznyak

PhD in Psychology, Senior Researcher,
Department for Psychology of Youth Political Behavior,
Institute of Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv,
Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0646-4933>

svspoznyak@gmail.com

**ECONOMIC ORIENTATIONS OF THE YOUTH:
SEMANTIC STRUCTURE AND REGIONAL PECULIARITIES**

Background and purpose. The research on youth economic orientations and their regional differences is determined by the need to broaden the scientific knowledge of the effect of social and cultural factors on economic identity construction. The consideration of the research findings in the educational practice may facilitate the adaptation of the youth to the current economic and general social living condition in a globalized and digitalized society. The purpose of this article is to present the outcomes of the empirical research into economic orientations of the school and university students in different regions of the country and carry out a comparative analysis of the data in order to identify regional peculiarities of the youth economic identity.

Method. The approaches applied to the operationalization of the subject of the study are determined by the following main assumptions: economic choice of a person directly correlates with their identity; self-identification is prior to the external stimuli in the process of economic identity construction; subject's economic orientations have value-semantic determination. The empirical study on economic orientations of the youth which involved school and university students from western, southern, northern, eastern and central regions of the country, applied psychosemantic and data comparison research methods.

Findings. The empirical research findings provide evidence to support the assumption about the key role of value regulators in economic orientations of the youth. Social value of economic activities turned out to be one of the most informative components in the semantic structure of the school and university student economic orientations, which resulted both from the general and the regional sample data analysis. The regional data sample analysis showed that social value of economic activities is a semantic determinant of the economic orientations of the youth in the north, east and center, while the youth of the western region prioritize economic freedom and independence, and the youth of the south chooses regulation of economic activities.

Keywords: economic orientations; economic identity; school and university students; regional peculiarities; semantic structure.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Дослідження економічних орієнтацій молоді актуалізується необхідністю розширення уявлень про структуру економічної ідентичності та економічну поведінку підростаючого покоління в умовах сучасних економічних та загальних суспільних трансформацій, пов'язаних насамперед з подальшою глобалізацією та цифровізацією всіх сфер суспільного життя і, як наслідок, поглибленням індивідуалізації суспільства, що позначається на ідентичності суб'єкта і соціальних груп, а також процесі її конструювання.

Економічні преференції мають соціальне і культурне значення, отже вивчення регіональних особливостей економічних орієнтацій відкриває доступ до важливих мотиваційних чинників прийняття економічних рішень. Урахування цих чинників у розробленні та реалізації освітньої політики сприятиме підвищенню рівня адаптації молоді до змін економічних і загальносоціальних умов їхньої життєдіяльності, що також важливо для збереження національного політичного та економічного суверенітету в умовах реалізації глобального проекту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Економічна ідентичність як психологічний феномен визначається ставленням особистості до себе як суб'єкта економічної діяльності, яка, крім споживання та прибутку, поширюється також на такі сфери, як навчання, вибір професії, кар'єри, стилю життя і місця проживання. Хоч економічну ідентичність розглядають як окремий вид ідентичності, що має специфічний зміст та прояви, дослідники наголошують на першочерговій ролі загальних найбільш значущих для людини та/чи її групи життєвих цінностей, ідеалів та принципів у ситуаціях економічного вибору (Akerlof, & Kranton, 2011). Цим можна пояснити ті економічні рішення суб'єктів, які часто не сприяють досягненню ними економічної вигоди, а, навпаки, призводять до економічних збитків.

Автори теорії і конструкта економіки ідентичності (identity economics) Акерлоф і Кретон стверджують, що економічна поведінка людини прямо корелює з її ідентичністю і залежить від її уявлень про дії, до яких необхідно, доречно або недоречно, правильно або неправильно вдаватися, тобто тих, які мають для неї соціальне і культурне значення, а не є лише відповіддю на зовнішні економічні стимули. (Akerlof, & Kranton, 2020). Отже, обмеження, детерміновані ідентичністю, впливають на економічний добробут суб'єкта і мають важливе, якщо не вирішальне значення в процесі прийняття економічних рішень, які залежать не стільки від самих можливостей, скільки від того, які уявлення про свої можливості має сама людина (Akerlof, & Kranton, 2011).

Одним з основних понять, яким оперують під час дослідження економічної ідентичності, є економічне самовизначення (або самоідентифікація) суб'єкта, розуміння якого залежить від трактування самого конструкта економічної ідентичності. Більш вузькі підходи до економічної ідентичності визначають її як відображення результату самовизначення людини щодо свого майнового становища в суспільстві або результат самовизначення суб'єкта в системі відносин власності, механізмом якого є соціальна категоризація в системі уявлень про багатство і бідність (Брецко, 2022; Москаленко, 2013). У разі більш широких поглядів на економічну ідентичність її трактують як результат самовизначення суб'єкта економічної взаємодії щодо цілей, видів та способів виробництва, розподілу, обміну і споживання, рівнів доходу та добробуту, економічних об'єктів і явищ (гроші, власність, бідність/багатство, безробіття, реклама), а також форм, видів і норм взаємодії між людьми в економічній сфері (партнерство, конкуренція, конфлікти, фінансові зобов'язання) (Зубіашвілі, 2019; Frank, 2010).

Ціннісні аспекти ідентичності вважають одним із ключових регуляторів прийняття економічних рішень та економічної поведінки суб'єкта (Lenick, & Kiel, 2007). Відповідно, дослідження економічної ідентичності можна здійснювати за допомогою аналізу ціннісно-смыслових основ економічного самовизначення особистості або групи (Зубіашвілі, 2021).

Мета статті. Нашою метою було представити результати емпіричного вивчення економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді різних регіонів як прояву їхньої економічної ідентичності та здійснити порівняльний аналіз даних для визначення особливостей економічної ідентичності молоді різних регіонів країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення особливостей економічної ідентичності молоді різних регіонів є одним із завдань дослідження економічних орієнтацій молоді, деталі концептуальної моделі якої та її операціоналізації, як і програми емпіричного дослідження, описано в попередній публікації автора (Позняк, 2023), де також представлено результати дослідження економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді різних регіонів країни загалом. У цій статті буде окреслено лише базові положення моделі дослідження та основні результати психосемантичного дослідження економічних орієнтацій молоді як загального контексту для аналізу та визначення їхніх регіональних особливостей.

Згідно із широким трактуванням феномену економічної ідентичності визначаємо його як результат відображення самовизначення суб'єкта щодо: 1) власних стандартів і цінностей в економічних стосун-

ках та способів їх досягнення; 2) економічних об'єктів і явищ (власності, грошей, бідності/багатства, безробіття, податків, споживання, бізнесу, заощадження; 3) норм і практик взаємодії у сфері ділових стосунків.

Відповідно, *показниками* економічної ідентичності можуть бути уявлення про ціннісні регулятори діяльності щодо реалізації власних домагань в економічній сфері, ставлення до економічних об'єктів і явищ та настановлення щодо норм і правил ділової взаємодії. *Параметри* економічної ідентичності охоплюють економічну освіченість, визнання правил взаємодії та готовність до забезпечення їх легітимності, довіру і лояльність до групи (зокрема професійної), взаємність зобов'язань та очікувань, економічну активність і відповідальність, економічну ефективність та інтерес.

Основний метод дослідження – психосемантичний. Дані було зібрано онлайн за допомогою опитувальника методом СД у гугл-формі. В опитуванні взяли участь 795 респондентів – учнів старших класів ЗЗСО і студенти ЗВО Західного, Південного, Північного, Східного і Центрального регіонів. Для опрацювання масиву даних опитування використано методи математичної статистики, зокрема програму статистичної обробки даних IBM SPSS версія 23.

Одномірний аналіз даних показав, що основою ціннісного складника економічних орієнтацій молоді є толерантність і повага до різних думок як запорука успішної професійної діяльності та підпорядкування економічної діяльності суспільним цілям. Водночас респонденти допускають порушення правових норм, якщо вони є перепорою в досягненні економічного успіху. Хоча досліджувані високо оцінюють колективну співпрацю задля досягнення спільної мети, вони також декларують готовність до самостійної незалежної діяльності (Позняк, 2023).

Семантичний простір економічного самовизначення молоді, як свідчать результати психосемантичного аналізу загального масиву даних опитування, має ціннісно-сміслову детермінацію, визначається високою інформативністю значень соціальної цінності економічної діяльності та норм і правил ділової взаємодії, а також периферійною позицією компонента ставлень до економічних об'єктів і явищ. Такі припущення зроблено на основі факторизації масиву даних опитування і побудованої шестифакторної моделі.

Щоб зробити описані нижче факторні моделі, як регіональні, так і загальну, більш наочними і порівнюваними, ми представили їх у табличній формі (табл. 1).

Таблиця 1

Факторні моделі економічних орієнтацій учнівської і студентської молоді різних регіонів України

	Загальна (63.42%)	Захід (61.81%)	Південь (73.42%)	Північ (69.73%)	Схід (54.88%)	Центр (62.93%)
F₁	Соціальна цінність економічної діяльності (16.03%)	Економічна активність і незалежність (16.40%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (15.92%)	Соціальна цінність економічної діяльності (17.68%)	Соціальна цінність економічної діяльності (16.65%)	Соціальна цінність економічної діяльності (15.01%)
F₂	Економічна активність і незалежність (13.09%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (11.56%)	Соціальна цінність економічної діяльності (12.92%)	Економічна активність і незалежність (12.03%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (12.43%)	Незалежність і свобода вибору (11.07%)
F₃	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (10.57%)	Соціальна цінність економічної діяльності (10.23%)	Оцінка матеріального становища (12.0%)	Фінансова поведінка та підприємництво (11.53%)	Економічна активність і незалежність (10.34%)	Оцінка матеріального становища (10.09%)
F₄	Оцінка матеріального становища (9.51%)	Оцінка матеріального становища (9.15%)	Фінансова поведінка і підприємництво (11.80%)	Соціальна відповідальність (10.34%)	Оцінка матеріального становища (10.17%)	Фінансова поведінка (9.520%)
F₅	Фінансова поведінка і підприємництво (9.20%)	Фінансова поведінка і підприємництво (7.66%)	Економічна активність і незалежність (11.60%)	Оцінка матеріального становища (10.17%)	Фінансова поведінка та підприємництво (9.51%)	Економічна активність і незалежність (8.68%)
F₆	Фінансова поведінка і матеріальні ресурси (7.02%)	Соціальні зобов'язання (6.81%)	Соціальні зобов'язання (9.74%)	Регулювання економічної діяльності (правила гри) (9.98%)		Регулювання економічної діяльності (правила гри) (8.56%)

На тлі окреслених вище смислових тенденцій у структурі економічних орієнтацій української молоді розглянемо регіональні особливості економічних орієнтацій студентства та учнівства, які ми також вивчали методом психосемантичного аналізу даних із факторизацією масивів даних окремо за кожним із п'яти зазначених вище регіонів і порівнянням отриманих результатів.

Факторна модель економічних уявлень учнівської та студентської молоді *Західного регіону* пояснює 61.81% сумарної дисперсії і складається з ієрархії таких компонентів: економічна активність і

незалежність (F_1), регулювання економічної діяльності (правила гри) (F_2), соціальна цінність економічної діяльності (F_3), оцінка матеріального становища (F_4), фінансова поведінка і підприємництво (F_5), соціальні зобов'язання (F_6). З огляду на результати факторизації можемо припустити, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді Західного регіону структурується значеннями, пов'язаними з індивідуальними ціннісними, а також нормативними аспектами економічного залучення, про що свідчить зміст першого і другого факторів відповідно: “економічна активність і незалежність” і “регулювання економічної діяльності (правила гри)”. Сенси соціальної цінності економічної діяльності, які детермінують економічні орієнтації молоді за результатами аналізу загального масиву даних, репрезентовані тут третім (“соціальна цінність економічної діяльності”) та останнім компонентами факторної моделі (соціальні зобов'язання) (див. табл. 1).

Факторна модель економічних уявлень учнівської та студентської молоді *Південного регіону* пояснює 73.42% сумарної дисперсії і містить такі компоненти: регулювання економічної діяльності (F_1), соціальна цінність економічної діяльності (F_2), оцінка матеріального становища (F_3), фінансова поведінка і підприємництво (F_4), економічна активність і незалежність (свобода вибору) (F_5), соціальні зобов'язання (F_6).

Побудована факторна модель може свідчити про те, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді *Південного регіону* визначається смислами, пов'язаними з регулюванням економічної діяльності (F 1) та її підпорядкуванням соціальним інтересам і цілям (F 2). Останній також представлено шостим за ієрархією компонентом факторної моделі під назвою “соціальні зобов'язання”. Значення економічної активності і незалежності розташовані ближче до периферії семантичного простору економічних орієнтацій молоді *Півдня* і репрезентовані п'ятим за інформативністю фактором (див. табл. 1).

Результатом факторизації масиву даних – відповідей респондентів *Північного регіону* – стала факторна модель (69.73% сумарної дисперсії), яка містить таку ієрархічну послідовність складників: соціальна цінність економічної діяльності (F_1), економічна активність і незалежність (F_2), фінансова поведінка та підприємництво (F_3), соціальна відповідальність (F_4), оцінка матеріального становища (F_5), регулювання економічної діяльності (правила гри) (F_6). Як і семантичний простір економічних

орієнтацій молоді загалом, економічні орієнтації студентства Півночі визначаються смислами соціальної цінності економічної діяльності. На другому місці в обох випадках – значення економічної активності і незалежності. Основна відмінність полягає в ступені інформативності компонента “регулювання економічної діяльності (правила гри)”. Якщо в загальній моделі його репрезентовано третім значно інформативним фактором, то в моделі семантичного простору орієнтацій молоді Північного регіону – це останній найменш інформативний фактор (див. табл. 1).

Найближчою до загальної моделі семантичного простору економічних орієнтацій молоді за ієрархічною послідовністю компонентів виявилася модель, побудована за даними опитування респондентів *Східного регіону*. Вона детермінована смислами соціальної цінності економічної діяльності, визначається високою інформативністю факторів економічної активності і незалежності та досить незначною навантаженістю фактору фінансової поведінки і підприємництва. Факторна модель пояснює 54.88% сумарної дисперсії і виглядає так: соціальна цінність економічної діяльності (F_1), регулювання економічної діяльності (правила гри) (F_2), економічна активність і незалежність (F_3), оцінка матеріального становища (F_4), фінансова поведінка та підприємництво (F_5) (див. табл. 1).

Факторна модель економічних уявлень учнівської та студентської молоді *Центрального регіону* (62.93% сумарної дисперсії) являє собою ієрархію таких шести компонентів: соціальна цінність економічної діяльності (F_1), незалежність і свобода вибору (F_2), оцінка матеріального становища (F_3), фінансова поведінка (F_4), економічна активність і незалежність (F_5), регулювання економічної діяльності (правила гри) (F_6). Як і факторна модель семантичного простору економічних орієнтацій учнів і студентства за загальним масивом даних, модель економічних уявлень молоді Центру структурується компонентом “соціальна цінність економічної діяльності”. Основною відмінною рисою є місце складника “регулювання економічної діяльності (правила гри)” в ієрархії факторів. Якщо в загальній моделі цей складник посідає третє місце, то у факторній моделі орієнтацій молоді Центру – останню, найменш інформативну позицію (див. табл. 1).

Підсумовуючи результати психосемантичного аналізу даних опитування, означимо такі тенденції в смисловій детермінації економічних орієнтацій молоді різних регіонів: 1) економічні уявлення

молоді Півночі (F_1), Сходу (F_1) та Центру (F_1) орієнтовані насамперед на соціальну цінність економічної діяльності, позиція якої також значуща у респондентів Південного регіону (F_2); 2) респонденти Заходу (F_1) і Центру (F_2) демонструють пріоритетну налаштованість на економічну свободу та незалежність, а от в орієнтаціях молоді Півдня цей семантичний конструкт займає останнє місце (F_3); 3) натомість молодь Півдня демонструє пріоритетність настановлення на регулювання економічної діяльності (F_1), що є також значущим компонентом орієнтацій респондентів Заходу (F_2) і Сходу (F_2), однак периферійним в орієнтаціях досліджуваних Півночі (F_6) і Центру (F_6).

Додаткову інформацію щодо порівняння семантичних структур економічних орієнтацій респондентів різних регіонів і визначення їх регіональних особливостей можна отримати, звернувшись до порівняльного аналізу відповідних масивів даних за тестом Краскела-Уолліса, в результаті якого було виявлено достовірні відмінності за параметрами економічної активності “я контролюю свої витрати і не роблю незапланованих покупок” ($H(8)=19,70, P=0,009$) та “я цікавлюся інформацією, яка дозволяє мені підвищити фінансову та економічну грамотність” ($H(8)=17,83, P=0,023$), а також тими, що репрезентують уявлення суб’єктів про матеріальне забезпечення, а саме: “надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки” ($H(8)=25,37, P=0,001$), “гроші - це ресурс, який забезпечує людині безпеку та свободу вибору” ($H(8)=25,37, P=0,001$), “я добре забезпечений матеріально” ($H(8)=17,25, P=0,028$). Post hoc U тест Манна-Уїтні дозволив здійснити попарне порівняння масивів даних за зазначеними параметрами, результати якого відображено в таблиці 2.

Деталізуючи представлені в таблиці дані, зазначимо, що респонденти сходу достовірно менше (середній ранг=361,90), ніж респонденти центру (середній ранг=452,03) підтримують думку, що гроші – це ресурс, який забезпечує людині безпеку та свободу вибору. Водночас опитувані сходу достовірно більше (середній ранг=429,14), ніж опитувані центру (середній ранг=356,39) схилиються до думки, що надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки. Так само на сході респондентами краще контролюються власні витрати (середній ранг=433,48), ніж у центрі (середній ранг=364,35). У східному (середній ранг=361,75) та південному (середній ранг=361,98) регіонах респондентами достовірно нижче оцінюється рівень власного матеріального забезпечення, ніж у центрі (середній ранг=440,21). А

молодь центру (середній ранг=440,23) порівняно з молоддю заходу (середній ранг=361,81) достовірно більше цікавиться інформацією, яка дозволяє підвищити її фінансову та економічну грамотність.

Таблиця 2

Достовірні відмінності між регіонами щодо семантичних структур економічних орієнтацій респондентів

Параметри	Регіони					
	Центр-Південь	Центр - Схід	Центр-Захід	Південь -Схід	Південь - Захід	Схід-Захід
Надлишок матеріальних ресурсів має для людини негативні наслідки	–	0,01	–	–	–	–
Гроші – це ресурс, який забезпечує людині безпеку та свободу вибору	–	0,001	–	–	–	–
Я контролюю свої витрати і не роблю незапланованих покупок	–	0,01	–	–	–	0,05
Я цікавлюся інформацією, яка дає мені змогу підвищити фінансову та економічну грамотність	–	–	0,05	–	–	–
Я добре забезпечений матеріально	0,05	0,05	–	–	–	–

Умовні позначення: достовірні відмінності на рівні $P \leq 0,05$; $P \leq 0,01$; $P \leq 0,001$

Висновки. Підсумовуючи викладені вище результати вивчення економічних орієнтацій молоді та їхніх регіональних особливостей, хотілося б ще раз наголосити на базових теоретичних положеннях, які визначили підхід до дослідження та інтерпретації його результатів. Це положення про соціальне і культурне значення економічних преференцій та рішень, а також про те, що економічна поведінка людини прямо корелює з її ідентичністю, а отже про основоположну роль чинника життєвих смислів, ціннісних орієнтацій та ідеалів суб'єкта або його групи в ситуації економічного вибору.

Результати емпіричного дослідження показали, що семантичний простір економічних орієнтацій учнівської та студентської молоді різних регіонів визначається значеннями соціальної цінності економічної діяльності та економічної активності і незалежності, що актуалізує тезу

про центральне місце ціннісних регуляторів в економічних уявленнях молоді.

Аналіз регіональних масивів даних виявив різні смислові детермінанти економічних орієнтацій молоді різних регіонів, які варіюють від соціальної цінності економічної діяльності на Півночі, Сході та в Центрі, економічної свободи і незалежності на Заході та регулювання економічної діяльності на Півдні. Порівняння масивів даних за регіонами показало достовірні відмінності в економічних орієнтаціях респондентів лише за параметрами економічної активності і за тими, що пов'язані зі ставленням респондентів до економічних об'єктів і явищ та оцінки матеріального становища. Проведення окремого порівняльного дослідження економічних орієнтацій учнівської і студентської молоді різних регіонів може бути перспективним напрямом подальших розвідок для поглиблення уявлень про регіональні особливості економічної ідентифікації молоді.

Список використаних джерел

Брецько, І. І., Варга, В. С., & Чекан, Н. В. (2022). Психологічні особливості становлення економічної ідентичності в юнаків. *Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених*, 2(10), 13–18.

Зубіашвілі, І. (2021). Особливості економічного самовизначення сучасних старшокласників. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Психологія*, 2 (51), 18–25.

Зубіашвілі, І. К. (2019). Сутність економічної культури особистості та її роль в економічній соціалізації. *Психологічний журнал*, 2(22), 163–183.

Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості*. Київ: Фенікс.

Позняк, С. (2023). Семантичні координати економічних орієнтацій молоді. *Проблеми політичної психології*, 14(28), 135–146. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023>

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2020). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, 3 (115), 715–753.

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press.

Frank, R. H. (2010). *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Lenick, D., & Kiel F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey: Pearson Education.

References

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2020). Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, 3 (115), 715–753. (in English)

Akerlof, G. A., & Kranton, R. E. (2011). *Identity Economics: How Our Identities Shape Our Work, Wages, and Well-Being*. Princeton University Press. (in English)

Bretsko, I. I., Varha, V. S., & Chekan, N. V. (2022). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia ekonomichnoi identychnosti v yunakiv [Psychological peculiarities of the teenagers' economic identity formation]. *Nauka maibutnoho: zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh*, 2(10), 13–18. (in Ukrainian)

Frank, R. H. (2010). *What Price the Moral High Ground?: How to succeed without selling your Soul*. Princeton, NJ: Princeton University Press. (in English)

Lenick, D., & Kiel, F. (2007). *Moral Intelligence: Enhancing Business Performance and Leadership Success*. New Jersey: Pearson Education. (in English)

Moskalenko, V. V. (2013). Sotsializatsiia osobystosti [Socialization of a personality]. Kyiv: Feniks. (in Ukrainian)

Poznyak, S. (2023). Semantychni koordynaty ekonomichnykh orientatsiy molodi [Semantic coordinates of youth's economic orientations]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 14(28), 135–146. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023> (in Ukrainian)

Zubiashvili, I. (2021). Osoblyvosti ekonomichnoho samovyznachennia suchasnykh starshoklasnykiv [Peculiarities of economic self-determination of modern school students]. *Naukovi pratsi Mizhrehionalnoi Akademii upravlinnia personalom. Psykholohiia*, 2 (51), 18–25. (in Ukrainian)

Zubiashvili, I. K. (2019). Sutnist ekonomichnoi kultury osobystosti ta yii rol v ekonomichnii sotsializatsii [Essence of economic culture and its role in economic socialization]. *Psykholohichni zhurnal*, 2(22), 163–183. (in Ukrainian)

ПОЛІТИЧНІ КОМУНІКАЦІЇ: ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПСИХОТЕХНОЛОГІЇ ВПЛИВУ

УДК: 316.752:172.15+37.091.2

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-180>

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувачка відділу психології масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

cherepovska@gmail.com

ПАТРІОТИЧНИЙ КОНТЕНТ ЯК ПРОЯВ ЕТИЧНОСТІ ЦИФРОВОЇ ПОВЕДІНКИ КОРИСТУВАЧІВ В УКРАЇНСЬКИХ СОЦМЕРЕЖАХ

Актуальною проблемою для українського суспільства на третьому році повномасштабної війни є оптимізація комунікативної поведінки громадян як у реальному повсякденному житті, так і в соціальних мережах, у яких вони проводять чималу частину свого життя. Стаття презентує особливості цифрової поведінки, опосередкованої створенням і поширенням патріотичного цифрового контенту різної етичної якості.

Метою статті є виявлення тенденцій, пов'язаних з різними проявами етичності цифрової поведінки користувачів соціальних мереж.

Методологічні засади. Дослідження здійснено в контексті цифрового гуманізму на засадах принципу права на свободу самовираження та моральну відповідальність за свої дії в цифровому просторі. Застосовано методи тематичного аналізу, систематизації цифрового контенту, його категоризації за етичними ознаками.

Результати дослідження. Проаналізовано цифровий контент патріотичного змісту та виявлено найбільш популярні його види: “зображення” (графіка, світлина) і “меми” (зображення з текстом, короткі тексти). Здійснено аналіз графічного і текстового формату (понад 1500 об'єктів). Визначено загальну особливість досліджених форматів: їхній зміст подається переважно в жанрі гумору. Розроблено критерії етичності цифрового патріотичного контенту та здійснено його категоризацію. Виявлено основні тенденції прояву етичності цифрової патріотичної поведінки українців у соцмережах: дві третини обсягу

аналізованого контенту опосередковано свідчить про їхню етичну, толерантну поведінку; одна третина – про прояви неетичної цифрової поведінки.

Перспективи практичного застосування результатів дослідження полягають у розробленні основних правил оптимальної етичної цифрової агентності: відповідальність суб'єкта за зміст створеного/поширеного патріотичного контенту та критичне сприймання будь-якого цифрового контенту в соціальних мережах.

Ключові слова: цифрова поведінка; цифровий патріотичний контент; критерії етичності цифрового контенту; особливості прояву етичності цифрової поведінки користувачів.

Nataliya I. Cherepovska

Ph.D. in Psychology, Head of the Laboratory of Psychology of Mass Communication

and Media Education, Institute for Social and Political Psychology,

NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0001-5772-0074>

cherepovska@gmail.com

PATRIOTIC CONTENT AS A MANIFESTATION OF ETHICAL DIGITAL BEHAVIOR OF USERS IN UKRAINIAN SOCIAL NETWORKS

Relevance: A critical challenge for Ukrainian society in the third year of the full-scale war is optimizing citizens' communicative behavior, both in everyday interactions and on social media, where they spend a substantial part of their lives. The article presents the peculiarities of digital behavior mediated by the creation and dissemination of patriotic digital content of different ethical quality.

Objective. To identify trends in various manifestations of ethical digital behavior of users.

Methodological principles. The study was carried out in the context of digital humanism on the principle of the right to freedom of expression and moral responsibility for one's actions in the digital space. The methods of thematic analysis, systematization of digital content, and its categorization by ethical features were used.

Results of the study. The digital content of patriotic content is analyzed and its most popular types are identified: "images" (graphics, photos) and 'memes' (images with text, short texts). The graphic and text formats (over 1500 objects) were analyzed. A common feature of the studied formats is identified: their content is presented mainly in the genre of humor. Criteria for the ethics of digital patriotic content are developed and categorized. The main trends in the ethicality of Ukrainians' digital patriotic behavior in social networks are identified: two-thirds of the analyzed content indirectly indicates their ethical, tolerant behavior; one-third - manifestations of unethical digital behavior.

Prospects for the practical application of the research results are to develop the basic rules of optimal ethical digital agency: the responsibility of the subject for the content of the created/distributed patriotic content and the critical perception of any digital content on social networks.

Keywords: digital behavior; digital patriotic content; criteria for the ethics of digital content; features of the ethicality of users' digital behavior.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Українське суспільство, перебуваючи третій рік поспіль в умовах повномасштабної російської агресії, нині має подбати не тільки про самозбереження себе як політичної нації, а й про громадянську витривалість, психологічну стійкість, оптимальну конструктивну міжгрупову комунікацію. У складних умовах воєнного побутового виживання, коли багато людей мають психічні розлади або емоційні травми, їхня цифрова поведінка часто-густо може проявлятися в агресивній, не завжди коректній формі. На нашу думку, актуальною для суспільства проблемою стає оптимізація комунікативної поведінки українців не тільки в реальному повсякденному житті, а й зокрема в соціальних мережах, де вони проводять чималу частину свого життя. Так, якщо десять років тому темпоральною нормою віртуального життя вважали термін від 2 до 4 годин на добу (Мироненко, 2015), то нині час перебування в мережі значно збільшився: у середньому понад 6 годин і переважно в смартфонах (Скільки часу...).

Цифровізація розвинених суспільств у світі й Україні зокрема привела до того, що люди частково або майже повністю перенесли деякі види своєї діяльності, наприклад духовно-практичні, у світ іншої, цифрової, реальності. Культура цифрового "життя" вимагає від мережевої спільноти відповідної цифрової поведінки, яка б ґрунтуватися на засадах цифрового гуманізму. Натомість на практиці, коли йдеться про створення/поширення цифрового контенту, часто можна спостерігати порушення основних принципів відповідальності за свободу вираження власних думок та дій. Це призводить до порушення свободи інших користувачів соціальних мереж і, відповідно, становить певну соціальну, медіапсихологічну проблему.

Такими порушеннями гуманістичних принципів можна вважати:

надто емоційне реагування через неадекватне розуміння провокативного, пропагандивного контенту в цифрових медіа, що свідчить не тільки про нерозвинену особистісну медіакультуру і критичне мислення зокрема, а й про низький рівень етичної поведінки, яка виражається або через бездумне поширення неправдивої інформації, або її агресивне, брутальне оцінювання;

брак цілеспрямованої патріотичної активності/мотивації щодо систематичного (а не тільки на великі державні свята) просування українських цінностей і смислів у соціальних мережах;

невміння створювати якісний оригінальний контент патріотичного змісту, що свідчить про недостатнє володіння комп'ютерними програмами редагування та практичними вміннями зі створення цифрового контенту (зображень, колажів, мемів тощо).

Наслідком недотримання гуманістичних принципів стає порушення етичної цифрової поведінки деякими користувачами соціальних мереж, що гіпотетично може наражати інших користувачів на отримання, щонайменше, психологічного дискомфорту і навіть серйозної медіатравми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд джерел із зазначеної теми – оптимальної цифрової поведінки, опосередкованої етичним цифровим контентом, показав, що переважна більшість досліджень, публікацій здійснюється саме у філософському контексті цифрової етики.

Підґрунтям філософського підходу щодо етичної поведінки в цифровому середовищі є передусім принципи цифрового гуманізму, оприлюднені бельгійським програмістом П. Хінченсом. Його система поглядів на цифровізацію в цілому декларує такі принципи: визнання першості людини над цифровим продуктом, бо самі технології, як продукт творення людини, є апіорі другорядними, створеними людиною; цифровий продукт має бути спрямованим виключно на благо: слугувати як одній людині, так і суспільству загалом; і головне: створення блага за допомогою цифрових технологій має базуватися на цифровій свободі людини-творця, що, відповідно, потребує нових етичних норм як для розробників технологій, творців контенту, так і для споживачів, поширювачів цифрового продукту (Цифровий гуманізм...).

Вітчизняні дослідники розглядають цифрову етику крізь призму уточнення і розширення етичних знань в умовах сучасних комп'ютерних технологій та засобів комунікацій у межах мережевого суспільства. Цифрову етику вони презентують як систему принципів нормативного характеру, призначену для гармонізації та гуманізації міжособового спілкування в мережевому просторі на підставі універсальних моральних цінностей. Водночас актуалізуються такі поняття, як-от “етичне знання”, “моральна рефлексивність індивіда”. Також висвітлюється прикладний аспект етики та окреслюється роль цифрової етики в сучасному суспільстві (Проценко, Чубіна, & Дмитренко, 2022).

Зі свого боку, цифрова етика як філософія медійних практик оприявнюється через ключові цифрові технології та їхній вплив на

суспільні відносини, через етичні і правові аспекти їх створення та використання. Українські дослідники акцентують на тому, що технології істотно змінили матеріальний і соціальний контекст життя людини та призвели до зміни деяких її поведінкових норм та уявлень про етичну і неетичну поведінку в конкретних життєвих ситуаціях. На їхню думку, прикладна етика, яка становить сукупність принципів, норм та правил, розроблених на основі нормативної етики, має виконувати практичну функцію навчання людей належної поведінки в конкретних ситуаціях та певних сферах їхньої життєдіяльності (Капустіна, & Токар, 2023). Також у контексті морально-етичних, аксіологічних, екзистенційних тем висвітлюються особливості інформаційної етики як виду прикладної етики, здійснюється аналіз її морально-практичної природи (Шоріна, 2021).

Крім того, спираючись на дослідження іноземних колег і зокрема американської дослідниці Д. Джонсон, вітчизняні дослідники акцентують на важливій ролі комп'ютерної етики в контексті цифрової культури поведінки користувачів мережевого середовища, а також виокремлюють її засадничі принципи, як-от: дотримання норм етики як у процесі розроблення цифрового продукту, так і під час його експлуатації. Кодекс етики має передбачати базові цінності і норми такої поведінки, яка схвалюється в цивілізованому суспільстві: не лягтися, не ображати людей, не розпалювати міжнаціональну ворожнечу тощо. Однією з важливих передумов реалізації мережевої етики (нетикету) стає принцип саморегуляції поведінки користувачів на основі морально-етичних норм (Філіпова, 2019).

Спираючись на етичні теорії А. Бадью, Р. Жирара (зокрема етики в контексті миру і війни й твердження про те, що не так важливий концепт самої події війни і як вона впливає на суб'єкта, як важливо те, як сам суб'єкт реагує на цю подію), наші вчені також звертаються до проблеми етики в умовах війни. Вони намагаються дати відповідь на актуальні питання, а саме: як залишитися людиною в умовах війни, як адекватно реагувати на її виклики. Відповідно, на думку дослідників, важливим завданням етики є передусім запобігання тому, що може травмувати особистість (Толстов, & Москвін 2023).

Проблему формування інформаційної культури українського суспільства розглядають також у межах культурологічного підходу. Як критерії нової інформаційної культури визначають уміння людини адекватно формулювати свою потребу в інформації, знаходити її, опрацьовувати, добирати, оцінювати, створювати якісно нову. Усе це надає якісно нових рис способу життя як самої людини, так і суспільства загалом (Хочь, 2010).

Власне цифровому етикету присвячено дослідження, у якому аналізуються специфіка і функції digital-етикету як виду поведінкової культури у віртуальному середовищі, як одного із способів набуття індивідуальної свободи самовираження з урахуванням свободи іншої людини. Дослідники розробляють не тільки загальні принципи цифрового етикету, а й конкретні правила цифрового етикету в різних видах цифрової діяльності: листуванні, використанні месенджерів, позиціонуванні в соцмережах тощо (Андрійченко, Близнюк, & Майстренко, 2017).

Так само журналістика як суб'єкт виробництва інформаційного і цифрового продукту має керуватися етичними принципами професії – правилами і нормами професійної поведінки журналіста як творця контенту. У журналістиці етичні складники передбачають не тільки високу соціальну відповідальність журналіста перед аудиторією за достовірність, повноту й об'єктивність оприлюдненої інформації, а й мають юридичну силу, тому як основні положення етичних кодексів журналістів зафіксовані в нормативно-правових документах України. Також важливим моментом є той постулат, що журналістська етика в медіацифровому просторі має бути внутрішнім переконанням самого журналіста (Акопян, 2023).

А проте загальна освіта як інституція з підготовки людини до самостійного життя і праці на підставі набутих знань і компетентностей дещо відстає від стрімкого розвитку цифрових технологій і формування загальної цифрової культури та етичної поведінки учнівської молоді, у кіберпросторі зокрема. Водночас вітчизняна медіаосвіта і медіапсихологія вже розглядають етичні норми інформаційної, цифрової поведінки і самовираження сучасної людини, що знайшло своє відображення у відповідних напрацюваннях (Медіакультура. Навчальна програма..., 2018; 2023) та наукових теоретико-прикладних розвідках (Найдьонова, 2024).

Беручи до уваги результати аналізу вищезгаданих філософських праць, наукових досліджень і практичних розробок, які тією чи іншою мірою висвітлюють проблему етичної поведінки користувачів кіберпростору, ми також спираємося на нашу медіапсихологічну модель оптимальної патріотичної активності в кіберпросторі. Зокрема, це стратегія створення і просування патріотичного контенту як певного впливу на кіберпростір. Крім того, зазначена модель апелює до медіаосвіти, яка охоплює ціннісно-світоглядний складник цифровізації суспільства та освіти й акцентує на актуальності морально-етичної, патріотичної поведінки молоді (Череповська, 2024). Відповідно, наше дослідження, спрямоване на виявлення особливостей етичності цифрової поведінки користувачів за допомогою створюваного і/або поширеного

ними цифрового контенту, ґрунтується передусім на принципах цифрового гуманізму, досягненнях вітчизняної медіапсихології та медіаосвіти.

Метою дослідження стало виявлення особливостей прояву етичності цифрової поведінки користувачів українського сегмента соціальних мереж.

Об'єкт – цифрова патріотична поведінка користувачів, опосередкована створеним і/або поширеним ними цифровим контентом патріотичного змісту.

Предмет – особливості контенту патріотичного змісту в українських соцмережах як маркера етичності цифрової поведінки користувачів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали:

принципи цифрового гуманізму, передусім принцип свободи творення цифрового продукту і моральна відповідальність за нього (Цифровий гуманізм...);

вітчизняні дослідження етики в цифровому середовищі, а саме: цифрова етика як система принципів нормативного характеру, спрямована на гармонізацію спілкування в мережевому просторі на підставі універсальних моральних цінностей (Проценко, Чубіна, & Дмитренко, 2022); прикладна етика як сукупність принципів, норм та правил, які мають виконувати функцію навчання людини належної поведінки, і в цифровому просторі зокрема; висування поняття цифрової поведінки як нового виду людської поведінки, яка потребує спеціального вивчення, а також уявлення про етичну і неетичну поведінку (Капустіна, & Токар, 2023);

концепція цифрової медіаосвіти в умовах інформаційної і гарячої війни, що висуває більш ясні цілі протидії ворожим інформаційним впливам, вимагає від громадян особливих умінь свідомої взаємодії з медійним простором, розуміння законів функціонування медіасистеми, медіаефектів впливу і засобів протистояння. Однією з компетентностей медіаінформаційної грамотності є розвиток здатності громадян етично і відповідально доносити своє розуміння створених ними знань/інформації до аудиторії у відповідній формі та відповідному середовищі. *Медіа- та інформаційна грамотність (MIL) є ключем до розуміння етичних наслідків медіа і технологій*, а також ефективного спілкування, зокрема шляхом інтерпретації, створення та публікації вмісту (Найдюнова, 2024);

програма з медіакультури для учнів закладів загальної середньої освіти, яка передбачає формування у них провідної здатності практично застосовувати знання та вміння щодо взаємодії з медіа- й цифровим

контентом будь-якого формату. Зокрема, це: здатність протистояти деструктивним та інформаційним впливам медіа, пропаганді та дезінформації; розвиток медіаторчості для самовираження і вміння аналізувати психологічні впливи продуктів медіаторчості; *уміння прогнозувати вплив власної медіапродукції* на глядачів і користувачів на основі поваги до їхньої приватності, гідності; готовність *відповіdatи за наслідки створеного і поширеного контенту*; уміння розрізняти мову ненависті, тренувати вміння протистояти деструктивним, руйнівним психологічним впливам і досягати своєї мети в спілкуванні на основі етичних принципів; сприяння саморозвитку свідомого дієвого патріотизму в медіа- і кіберпросторі шляхом обрання відповідного медіацифрового контенту та створення власного (Медіакультура. Навчальна програма..., 2023).

Це саме ті основні джерела, на які ми переважно спираємося в нашому дослідженні щодо актуалізації етичності цифрової поведінки споживачів у соцмережах, опосередкованій створенням і поширенням ними патріотичного контенту.

Понятійний апарат нашого дослідження охоплює такі базові поняття.

Агентність – уміння і здатність людини до цілепокладання, рефлексії і дії для того, щоб впливати на зміни у власному житті та у світі навколо, це відчуття відповідальності та готовність брати участь у формуванні світу, змінювати події та обставини на краще (Агентність...). У контексті нашого дослідження агентність полягає в цілеспрямованій патріотичній активності користувачів у кіберпросторі, а також їхній готовності брати на себе відповідальність за свої дії в соцмережах, зокрема за створюваний ними і/або поширюваний контент патріотичного змісту.

Активність. Якщо у філософському контексті активність розуміють як фундаментальну властивість всього живого, як критерій відмінності живої матерії від неживої, то в психологічному – як активність людини у її ставленні до світу, спроможність здійснювати суспільно важливі перетворення матеріального і духовного середовища завдяки засвоєнню суспільно-історичного досвіду людства; з позиції медіапсихології активність особистості – це передусім її здатність до дії, перетворення і творення світу, зокрема “третього” світу – віртуальної, цифрової реальності.

Активність користувачів соцмереж у медіапсихологічному, патріотичному контексті передбачає дії, спрямовані на виявлення ворожої пропаганди, протидію їй, а також її технічне знищення, просування власних цінностей і смислів за допомогою медіаторчості,

зокрема шляхом створення, поширення контенту патріотичного змісту, а також через комунікацію з однодумцями, тематичними спільнотами, тегування, організацію флешмобів, активізацію донатів тощо.

Етика – розділ філософії, що вивчає мораль, суспільні норми поведінки, а також концепції “правильної” і “неправильної” поведінки.

Етичність – визначає поведінку людини, її ставлення до суспільства, відображає внутрішню потребу особистості здійснювати моральні дії та вчинки.

Етичність цифрової поведінки – моральна якість цифрової поведінки користувачів, обумовлена опціями з цифровим контентом, елементами цифрової комунікації, які відповідають нормам суспільної моралі. Відповідно, антонім “етичності” – “неетичність” як відхилення від норм суспільної моралі.

Етичний (неетичний) цифровий контент – характеристика змісту контенту відповідно до моральних норм, прийнятих у суспільстві.

Контент – це зміст: будь-яка інформація, що наповнює певну форму/формат, на відміну від змісту як теми, жанру контенту (*див. Цифровий контент*).

Мем, інтернет-мем – одиниця культурної інформації, поширювана від однієї людини до іншої за допомогою інтернету через інтернет-розсилку електронною поштою, блоги, форуми, графічні дошки на зразок 4chan, сайти соціальних мереж, такі як Facebook, Instagram або Twitter, миттєві повідомлення, сайти соціальних новин (Мем). Це також позначення елемента інформації або явища в інтернеті, що швидко поширюється, щоб досягти більшої популярності та визнання протягом короткого часу. Часто це інтернет-повідомлення чи графічне повідомлення із застосуванням стилізованих елементів, побудоване на основі певної схеми (Інтернет-мем).

Популярність мемів як цифрового контенту пояснюється тим, що, по-перше, вони швидко поширюються, а по-друге, меми як коротка, ємна інформація не потребують тривалого/заглибленого процесу читання. Мемами можуть бути зображення, які мають супровідний текст, або, навпаки, графічно оформлені короткі тексти у вигляді лаконічної фрази, а також надкороткі відео. Крім того, і це важливо, формат мема, який стисло презентує актуальну думку й патріотичного змісту зокрема, доволі часто подається в гумористичному контексті. Саме тому цей візуальний формат, як технічно нескладний з погляду його створення навіть для аматорів, нині став доволі популярним серед користувачів соціальних мереж.

Мораль – система неофіційних уявлень, норм та оцінок, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Моральні засади віртуального спілкування: свобода слова, відкритість, толерантність, рівноправність сторін, ввічливість (Капустіна, & Токар, 2023).

Моральність – відповідність поведінки людей нормам моралі.

Ненормативна лексика – табуована (неприпустима) лексика, яку мовці сприймають як відразливу, непристойну. Під це визначення потрапляють, зокрема, блюзнірство, прокльони, лайка. Така мова перебуває поза нормальним стилем спілкування. Склад ненормативної лексики визначається набором соціолектів, до яких належать сленг, жаргон, аргі, просторіччя, а також стилістично знижена лексика, як-от: вульгаризми, лайлива, обсценна лексика, матюччя, дисфемізми, суржик, евфемізми (Ненормативна лексика...).

Цифрова поведінка – новий вид людської поведінки, яка потребує спеціального вивчення, виокремлення та аналізу її логіко-категоріальних характеристик (Капустіна, & Токар, 2023). Оприявнюється виключно в цифровому просторі “третього” світу віртуальної реальності.

Цифрова поведінка користувачів соцмереж у нашому контексті має свої особливості: являє собою активність та/або агентність суб’єкта в кіберпросторі, опосередковану цифровими технологіями, цифровим контентом; забезпечену комунікативними можливостями (наприклад, “поширити”, “поділитися з друзями”, “емоційно” реагувати за допомогою “наліпок”, “емодзі” та ін.). У *технічному* плані залежно від знань і практики ІКТ цифрова поведінка в соцмережах може бути оптимальною і, навпаки, якщо користувач не має елементарних і практичних технічних навичок – менш ефективною; у *культурно-психологічному* аспекті вона може бути моральною або ж аморальною щодо віртуальних “друзів” або інших користувачів; у *креативному* – мотивованою на створення власного цифрового контенту або ж спрямованою на “користування” контентом, створеним іншими; у контексті *презентації своєї країни* – патріотичною або байдужою, космополітичною.

Цифрова поведінка патріотична – у нашому дослідженні це агентність користувачів, яка здійснюється за допомогою цілеспрямованих активних дій з поширення/створення цифрового контенту патріотичного змісту, а також емоційної підтримки патріотичного контенту через “вподобайки”, коментарі, “тегування”. Патріотична цифрова поведінка також передбачає як реалізацію цифрових можливостей у реальні дії (“матеріалізація” грошей у форматі донатів, проведення тематичних зустрічей, флешмобів), так і перетворення реальних подій у цифровий контент відео (наприклад, спортивний захід з бігу на різні дистанції різних вікових та інших категорій учасників – проєкт КОЗАК-RACE; або ж виступи по всьому світу колумбійсько-українського гурту “Лос

Янковерс”, спрямовані на популяризацію української народної пісні, та ін.).

Цифровізація – соціальний процес, пов’язаний з багатьма феноменами, зокрема з віртуалізацією комунікативних просторів, розмиванням меж приватного і публічного. Однією з проблем цифровізації соціуму є її вплив на мораль як вид соціального регулювання (Капустіна, & Токар, 2023).

Цифровий етикет – система правил, створена людьми для спілкування одне з одним в мережі Інтернет. Передбачає етичну поведінку, яка забезпечується набором правил та норм поведінки в цифровому середовищі, прийнятних для суспільства. Його головна мета – зробити спілкування в кіберпросторі більш зрозумілим, комфортним, зняти психологічне напруження між комунікантами. В основі цифрового етикету лежать певні принципи: демонстрація позитивного ставлення; дотримання субординації, симетрії; дотримання особистісних меж; зручності; економії ресурсів; дотримання традицій; принципи конвенції і безпеки (Андрійченко, Близнак, & Майстренко, 2017).

Цифровий контент – у широкому розумінні визначається як будь-який вміст у вигляді цифрових даних, який зберігається на будь-яких цифрових або аналогових носіях у певних форматах. Форми цифрового вмісту охоплюють інформацію, яка транслюється в цифровому вигляді, потоково або міститься в комп’ютерних файлах. У вузькому розумінні цифровий контент об’єднує такі популярні типи медіа, як-от: відео, зображення, музика, текст тощо. Натомість ширший підхід розглядає будь-який тип цифрової інформації (наприклад, оновлені цифрові прогнози погоди, GPS-карти тощо) як цифровий вміст. Для уточнення поняття ключового терміна проаналізовано і застосовано елементи американської систематизації цифрового контенту, на яку ми переважно й спиралися в нашому дослідженні (Цифровий контент...).

Згідно з американськими джерелами, є такі *типи* цифрового контенту: відео, аудіо, зображення, текст, а також візуальні історії. Більш детально типи цифрового контенту можна розглядати через їх *формати*, які становлять певні структури інформаційного об’єкта, а саме комп’ютерні файли. Тобто кожен тип цифрового контенту може містити різні формати. Наприклад:

відео охоплює такі формати: домашнє відео, музичні відео, рекламні ролики, телешоу, фільми;

аудіо представлено передусім музикою, яка є найбільш поширеною формою; до аудіоформатів належать також файли аудіокниг;

зображення об’єднують низку форматів цифрового вмісту, зокрема цифровані світлини, графіку, цифровані об’єкти станкового мистецтва,

аматорські, дитячі малюнки; зображення можуть бути створеними за допомогою комп'ютерних програм, технологій, зокрема штучного інтелекту; вони можуть бути як аматорськими, так і створеними професіоналами;

текст представлено багатьма форматами комп'ютерних файлів: статтями, постами, кейсами, розсилками, оголошеннями, великими форматами літературних творів тощо;

візуальні історії – так звані “сторіз/сторіс” (від англ. *stories* – історії, оповідки), призначені передусім для мобільних пристроїв; це переважно короткі новини, особиста інформація у вигляді візуально насичених історій.

Не так давно з'явився формат “рілз” (від англ. *reels* – катушки) – новий вид цифрового вмісту, схожий на “сторіс”; це так само невеличкі динамічні ролики з накладанням музики або власного озвучення. Ці варіанти відео можуть бути у форматі світлини, слайд-шоу чи коротких відео тривалістю до 15 секунд. (Найчастіше “сторіс” і “рілз” викладають у соціальних мережах, де вони доступні для перегляду іншими користувачами протягом 24 годин, після чого автоматично видаляються у фейсбуці або архівуються в інстаграмі).

На нашу особисту думку, як “сторіс”, так і “рілз” є, по суті, різновидом відео – візуальною оповіддю дуже короткого формату. Власне, це функція, яка дає змогу користувачам швидко створювати короткий відеоконтент і ділитися ним зі своїми “френдами”, підписниками.

Узагальнюючи наведену систему класифікації цифрового контенту, варто зауважити, що типи цифрового контенту в чистому вигляді майже не трапляються: практично всі формати *відео* контенту озвучені, іноді навіть додатково мають текстовий, аудіосупровід, титри; так само *аудіо* супроводжується відео (музичний кліп, запис концерту); *зображення* часто-густо мають текстовий, музичний супровід, а дизайн великого *тексту* може мати ілюстративний ряд або навіть музичний супровід тощо.

Вважаємо не зайвим акцентувати на особливостях сприймання інформації, зокрема сприймання цифрового контенту, сучасною людиною в цифрову добу з позиції медіапсихології. З часів винаходу фотографії, кінематографа, телебачення й інтернету більшість людей у світі віддає перевагу інформації саме візуального типу (відео, зображення). Так, гортаючи стрічку новин, власну сторінку в соціальних мережах, вони воліють більше дивитися, ніж читати. Тобто переважна більшість користувачів соціальних мереж віддають перевагу саме перегляду візуального цифрового контенту, ніж читанню великих текстів, постів. Можливо, саме тому нині набув поширення різновид змішаного

візуально-текстового короткого формату: ідеться про відносно новий формат “мем”. (Див. вище).

Цифровий контент патріотичного змісту – як будь-який зміст у вигляді цифрових даних, що зберігається на будь-яких цифрових носіях у різних форматах, цей різновид контенту за своїм змістом має саме патріотичне змістове наповнення: позиціонує в кіберпросторі патріотичні ідеї, настрої; реагує на актуальні події в країні; відображає в різноманітних версіях любов до батьківщини, любов і повагу до її захисників; закликає до єднання українців; презентує героїчні приклади з історії України; популяризує українську символіку, культуру – від народної, класичної до сучасної, досягнення українців у різних галузях науки, мистецтва, спорту та ін. (Череповська, 2023).

Водночас зауважимо, що в умовах війни зміст патріотичного цифрового контенту частіше, ніж будь-коли, може бути неетичним, навіть агресивним (через застосування обсценної лексики, грубої лайки, прокльонів, зображень жорсткого змісту, позиціонування відкритої зневаги, ненависті до ворогів, відвертого бажання їхньої смерті – ще й у страшних муках, цинічний гумор щодо полонених). Така соціально-психологічна реакція користувачів українського сегмента соцмереж щодо ворогів, які ще донедавна позиціонували себе як “друзів”, “братній народ”, як відображення ставлення до них, з одного боку, є зрозумілою, але, з іншого – суперечить принципам цифрового гуманізму, зазначеним у Маніфесті: технології створено виключно для блага людини, а право кожного індивіда на свободу самовираження не може шкодити свободі іншого.

Ця суперечність між принципами гуманізму і правомірним/природним бажанням висловити своє ставлення до жорстокого і підступного ворога спонукала нас здійснити аналіз патріотичного контенту українських соцмереж, спрямований на виявлення деструктивних емоцій користувачів у їхньому ставленні до ворогів і дотримання гуманістичних принципів “не нашкодь іншому”.

Методологія і методи. Щоб визначити особливості цифрової поведінки користувачів, опосередкованої створенням і/або поширенням цифрового контенту патріотичного змісту різної моральної цінності, ми обрали якісне дослідження. На нашу думку, саме такий тип дослідження дає змогу виявити найбільш повторювані теми, популярні типи і формати цифрового контенту, а також висвітлити етичний аспект цифрового контенту патріотичного змісту і відповідно інтерпретувати тенденції прояву етичності/неетичності цифрової поведінки українців у соцмережах. Для дослідження ми скористалися такими методами, як-от: *тематичний аналіз; класифікація форматів цифрового патріотичного контенту; визначення критеріїв оцінювання патріотичного цифрового*

контенту різної моральної якості; *категоризація* контенту за визначеними критеріями етичності/неетичності та ін.

Тематичний аналіз як метод якісного дослідження ми застосували, щоб виявити загальні тенденції змісту цифрового контенту, взятого у вільному доступі в інтернеті і зокрема в соціальних мережах українського сегмента кіберпростору; метод також дає змогу визначити найбільш поширені теми патріотичного контенту.

Метод класифікації як спосіб системного об'єднання об'єктів, а саме цифрового контенту патріотичного змісту, дає змогу структурувати його за типами і форматами. Зокрема, дає змогу виявити і систематизувати найбільш типовий за форматом створений/поширений контент. За допомогою методу класифікації виявлено такі популярні формати контенту патріотичного змісту: зображення (цифровані світлини, цифровані малюнки, графіка професіоналів та аматорів); меми як зображення з коментарем і меми як оформлені тексти. Саме завдяки цим невеликим форматам контенту патріотичного змісту як найбільш поширеним ми змогли забезпечити наше дослідження чималим обсягом матеріалу.

Метод розроблення критеріїв полягав у тому, що попередньо потрібно було визначити, що є “етичним”, а що – “неетичним” у змісті популярного цифрового контенту. На підставі результатів візуально-вербального аналізу виокремлено дві основні групи патріотичного контенту, найбільш поширені в соцмережах: контент етичний і контент неетичний. Етичний патріотичний контент вищезазначених форматів відповідає духовно-моральним цінностям українського суспільства в умовах війни, яка іноді спричинює не тільки героїчну, а й драматичну тематику. Контент неетичний має неприйнятні у вітчизняній культурі як мовні (обсценна лексика, лихослів'я, мова ворожнечі та ненависті), так і візуальні (відверто непристойні зображення, особливо зображення цинічного, жорстокого змісту) ознаки. Відповідно, за наявності або відсутності цих ознак виокремлено два типи цифрового патріотичного контенту: “етичний” і “неетичний”. У процесі аналізу контенту за цими критеріями виокремився додатковий тип цифрового патріотичного контенту – “на межі між етичним і неетичним” (приховані, розмиті або маловиразні натяки на неприйнятний культурний мовний і/або візуальний зміст).

Оцінювання контенту ґрунтується на розроблених критеріях цифрового контенту патріотичного змісту. Так само *оцінювання прояву етичності цифрової поведінки* користувачів опосередковано визначається за результатами оцінювання контенту.

Метод категоризації контенту як упорядкування даних за визначеними критеріями різної моральної цінності дав змогу виокремити три категорії контенту патріотичного змісту: “етичний”, “неетичний”, “на межі між етичним і неетичним”. Відповідно, застосування користувачами певних категорій контенту умовно визначає рівень їхньої цифрової поведінки. Тобто інтерпретація етичності або неетичності патріотичної поведінки користувачів соціальних мереж опосередковано проявляється через створення або поширення ними візуальних образів і текстових наративів різного етичного змісту.

Досліджувані об’єкти. Матеріалом для нашого дослідження стали такі типи цифрового контенту патріотичного змісту, як “зображення” і “текст”, а також їхні формати, які є у вільному доступі в інтернеті. Так, тип “зображення” представлено такими форматами: графіка (авторські плакати); світлини (авторські і аматорські); цифровані зображення (роботи професійних митців і аматорів, дітей); зображення, створені за допомогою штучного інтелекту; колажі; комп’ютерна графіка, меми-зображення. Тип “текст” відповідає саме створеним користувачами мереж малим форматам, як-от: передмова до репосту, підпис до світлини або зображення, але це переважно текстові меми.

Платформа для проведення якісного дослідження. Для дослідження особливостей цифрової поведінки користувачів українського сегмента за допомогою створюваного, поширюваного ними цифрового контенту патріотичного змісту було обрано соціальну платформу Facebook. Такий вибір пояснюється тим, що експерти вважають цей ресурс стабільним лідером серед соцмереж у 2024 році як в Україні, так і у світі загалом (Рейтинг соціальних..., 2024). Також на користь цієї соціальної мережі свідчить те, що на початку 2024 року Facebook в Україні мав 13,85 млн користувачів, що становить близько третини всього населення України. Це, до речі, перевищується з пропорційним розподілом користувачів Facebook у США (ТОП соціальних..., 2024). Крім того, на користь обраної нами мережі говорить і той факт, що пости у Facebook є більш формальними, на відміну, наприклад, від Instagram (також популярної у світі і в Україні мережі), де пости найчастіше мають розважальний, комерційний характер, а учасники цієї платформи гуртуються переважно за інтересами і хобі. Також Facebook як ресурс, на протизвагу, наприклад, YouTube – теж дуже популярній платформі в Україні, мав для нас значні переваги: він дав змогу опрацювати набагато більший обсяг короткого статичного цифрового контенту, ніж якби для цього довелося переглядати більш тривалі за часом відео.

Підготовчим етапом дослідження стало збирання матеріалу цифрового контенту переважно в соцмережі Facebook, а також, меншою

мірою, з каналів Viber. Матеріал накопичувався приблизно пів року в онлайн-режимі. Агенти зі збирання матеріалу (9 осіб), різного віку (від 17 до 70 років) і різної статі, надсилали матеріал у форматі зазначеного цифрового контенту патріотичного змісту (зображення, меми-зображення, меми-тексти). Усього було зібрано понад 2000 об'єктів. По мірі надходження матеріалу ми здійснювали його попередній аналіз: сортування за форматом, видалення повторюваних варіантів (таких виявилось близько чверті від загального обсягу). На цьому етапі також було уточнено об'єкт, предмет дослідження; визначено понятійний апарат; окреслено структуру проведення дослідження за допомогою вищеписаних методів.

Обґрунтування отриманих результатів дослідження.

1. Проведено якісний аналіз цифрового контенту патріотичного змісту. Опрацьовано понад 1500 об'єктів за такими типами цифрового контенту патріотичного змісту, як “зображення” і “текст”.

2. Завдяки аналізу найбільш поширеного цифрового контенту патріотичного змісту виявлено такі загальні тенденції.

Зображення: найчастіше на сторінках користувачів Facebook представлені такі короткі формати, як-от: графіка професіоналів (Н. Тітов, О. Шупляк, Ю. Журавель, В. Ребров, Б. Куркуль та ін.) і аматорів; цифровані світлини професіоналів, кореспондентів і аматорів; меми-зображення з коментарями, цитатами. Зазначені формати мають важливу особливість: у мемах, так би мовити, цифрового “народного” аматорського мистецтва переважає різної якості гумор, тоді як художники у своїх роботах ілюструють, презентують в оригінальних образах патріотичні, громадянські, військові, історичні сюжети та закликають, залучають потенційного глядача до певної патріотичної ідеї.

Тексти: являють собою оформлені короткі фрази, цитати, переважно у форматі мемів, які також часто подаються в гумористичній формі.

Кількісне співвідношення загального обсягу “зображення” і “тексту” – на користь “зображення”: воно становить приблизно 2 до 1.

3. Розроблено загальні *критерії оцінювання етичності патріотичного цифрового контенту*, а саме: критерій прийняттого етичного змісту (зображення, текст); критерій неприйняттого етичного змісту (зображення, текст); а також додатковий критерій, що виявився в процесі попереднього загального аналізу матеріалу, який визначає зміст об'єкта (зображення, тексту), як “на межі між етичним і неетичним”.

Більш детальний опис критеріїв та кількісні результати аналізу об'єктів.

3.1. Критерії цифрового патріотичного контенту прийняттого, *етичного* змісту. Патріотичний контент етичного змісту передбачає дотримання принципів моралі усталеної культури суспільства, а також принципів цифрового гуманізму в кіберпросторі, зокрема: свободи творення і розповсюдження будь-яких текстових і візуальних форматів; створений, поширений контент не повинен порушувати (шокувати своїм змістом, формою) свободу інших користувачів.

Отже, тип контенту “*текст*” *етичного змісту*. Етичність текстового контенту патріотичного змісту забезпечується передусім завдяки застосуванню української літературної, культурної мови; цитуванню віршів відомих сучасних українських поетів і класиків; використанню цитат відомих українців (політиків, діячів культури, історичних персоналій); культурним жартам; грамотній презентації власних думок. Якщо тема стосується ворогів, то застосовуються такі мовні прийоми, як глузування, кепкування в літературній, коректній формі або цитування класиків (найчастіше Т. Шевченка, І. Котляревського);

тип контенту “*зображення*” *етичного змісту* представлений такими форматами, як-от: плакати, світлини, цифровані зображення, зображення-меми. Ці формати зазвичай презентують естетично та етично прийнятні за формою і патріотичним змістом зображення. Це можуть бути привітання з державними святами, визначними датами; інформація, що презентує події культури, мистецтва; повідомлення про досягнення в спорті, науці, культурі; висвітлення важливих подій з історії України і реагування на сучасні; матеріали, які яскраво позиціонують підтримку ЗСУ і гордість за їхні звитяги, естетично відображають сюжети української міфології тощо (Додаток 1).

Етичний патріотичний контент у кількісному співвідношенні виглядає так: “текст” – 23,8%, “зображення” – 76,2%.

3.2. Критерії цифрового патріотичного контенту неприйняттого, *неетичного* змісту. Цей контент не відповідає принципам цифрового гуманізму, тому що порушує свободу інших користувачів соцмереж. Такий патріотичний контент через наявність обценної лексики, непристойних зображень, мову ворожнечі як ненависті, зневаги, приниження ворогів, що часто-густо виражається не тільки через відвертий глум, а й через прокльони, здатен викликати у перцепієнтів неприємні, деструктивні емоції, відразу, пригнічення.

Так, тип контенту “*текст*” *неетичного змісту* найчастіше має вигляд звертання до ворогів через брутальну лайку, матюччя, страшні прокльони (наприклад, загальновідоме “руській військовий корабель, іди ...!”; а також: “щоб ви своїх дітей їли”, “щоб ви всі подошли в страшних муках”, “щоб ви всі повиздыхали”, “будьте прокляті навіки-віків, п.....си

гръобані”); цинічний, “чорний гумор”: “хочеться простого людського – роз’...ти росію н...й”; “Чому Ви, куме, москаля пиляєте, а не просто пристрелите? – Бо маю час і натхнення!”). Такі текстові вислови часто компонується з відповідними мемами-зображеннями;

тип контенту *неетичного змісту “зображення”* представлено візуальною “картинкою”, яка презентує традиційно непристойні у вітчизняній культурі жести, пози, а також такі жорстокі зображення, як трупи людей/ворогів, приниження гідності населення країни ворога, приниження полонених росіян у позі на колінах з цинічним гумором-коментарем “вони ходили по копаному!” тощо (Додаток 2).

Кількісне співвідношення в неетичному патріотичному контенті таке: “текст” – 16,3%, “зображення” – 85,7%.

3.3. Критерії цифрового патріотичного контенту, який щодо змісту ми визначили як *на межі між етичними і неетичними* видами контенту. Такий контент за поданням форми і змісту межує між двома попередніми категоріями: він є або більш жорсткою версією етичного, або пом’якшеною версією неетичного контенту. Це й спонукало нас вдатися до додаткового, проміжного критерію – “на межі...” між прийнятним і неприйнятним у нашій культурі. Тобто цей контент потенційно може порушувати з погляду деяких користувачів соцмереж їхню свободу сприйняття інформації, тоді як інші користувачі з огляду на особистісну культуру або стресостійкість можуть його сприймати загалом як цілком адекватний.

Так, тип контенту *“текст” за критерієм “на межі...”* представлено переважно у форматі мемів, які являють собою менш агресивні звертання до ворогів, дещо пом’якшені лайку і прокльони (“щоб вам ті ракети в сраку”, “щоб ви, орки, так вили, як оті сирени!” тощо); також іноді трапляється завуальоване матюччя: з пропущеними або затертими літерами, закодованими словами на зразок “птн пнх”;

тип контенту *“зображення” за критерієм “на межі...”* порівняно із зображенням неетичного характеру також є “пом’якшеним”, що переважно досягається за допомогою застосування гумору й “чорного” зокрема. Це, наприклад, комент до милого зображення котика: “хочеться філіжанку кави і якоїсь страшної трагедії на росії”; зображення веселого новорічного оленя Рудольфа із сумнівною формою рогів, які оригінально натякають на непристойний жест (Додаток 3).

Отже, кількісне співвідношення патріотичного контенту “на межі...” таке: “текст” – 27,8%, “зображення” – 72,2%

4. *Категоризація.* Опрацювання матеріалу патріотичного цифрового контенту здійснювалося на підставі оцінювання змісту різних форматів типів “зображення” і “текст” за розробленими критеріями:

“етичний цифровий контент патріотичного змісту”; “неетичний цифровий контент патріотичного змісту; “контент патріотичного змісту на межі етичності”. Відповідно отримано три категорії цифрового патріотичного контенту.

Категорія 1. Цифровий контент патріотичного змісту, представлений у різних форматах типів “зображення” і “текст”, за критерієм “етичний”: відповідає етичним нормам, усталеним в українській культурі, тобто без лихослів’я, без елементів сороміцьких, брутальних зображень; цей контент зазвичай просякнутий українською ідеєю, традиціями, естетикою, актуальною тематикою, має позитивну мотивацію, спрямований на просування українських цінностей тощо. Від загального обсягу опрацьованого матеріалу він становить 66,1%.

Категорія 2. Цифровий контент патріотичного змісту, представлений у різних форматах типів “зображення” і “текст” за критерієм “неетичний”: не відповідає етичним нормам, усталеним в українській традиційній культурі, тобто містить лихослів’я, брудну лайку (матюччя), агресивну мову ворожнечі, ненависті до ворожої країни; у візуальному плані може містити сороміцькі елементи, брутальні, гидотні, жорстокі за змістом зображення; цей контент позиціонує агресивне ставлення як до військових, населення країни-агресора, так і до всього російського. Такий контент кількісно становить 23,7%.

Категорія 3. Цифровий контент патріотичного змісту, представлений у різних форматах типів “зображення” і “текст”, за критерієм “на межі етичного і неетичного”: більшою або меншою мірою близький до обох попередніх категорій. Разом з тим, зважаючи на застосування хоча й закодованої, однак цілком зрозумілої обсценної лексики, а також неявних, завуальованих, проте цілком очевидних елементів непристойного зображення, такий контент, на нашу думку, більше тяжіє до “неетичного” контенту. По суті, він є пом’якшеною його версією. Кількісно такий контент становить 10,2% обсягу всього контенту.

Відтак, щоб полегшити сприйняття отриманих даних і для більшої наочності їх представлення, ми узагальнили кількісні результати, що в цілому не призвело до викривлення загальної тенденції в їх інтерпретації (табл.).

Таблиця

Співвідношення категорій цифрового контенту патріотичного змісту в українському сегменті соцмереж

Категорії цифрового контенту патріотичного змісту в соцмережах	Частка від загального обсягу, у %
Етичний контент	66
Неетичний контент	24
Контент на межі між етичним і неетичним змістом:	10

Інтерпретація отриманих результатів аналізу цифрового контенту патріотичного змісту як проєкції етичності цифрової поведінки користувачів. Дослідження ставило за мету виявити особливості актуалізації етичності цифрової поведінки, опосередкованої цифровим контентом патріотичного змісту, розміщеного у вільному доступі в соцмережах.

Особливості прояву етичності цифрової патріотичної поведінки користувачів українських соцмереж і Фейсбуку зокрема полягали в застосуванні ними патріотичного контенту різного ціннісно-морального змісту. Саме створення і поширення контенту різної етичної якості свідчить про етичність цифрової поведінки користувачів.

Кількісні дані якісного аналізу використання цифрового контенту стали підставою для таких міркувань. Якщо поєднати результати другої і третьої категорій цифрового патріотичного контенту (“неетичний” контент з контентом “на межі етичного і неетичного”) та порівняти їх з кількісними даними першої категорії (контент однозначно “етичний”), то отримаємо відносно позитивне співвідношення на користь саме етичного цифрового контенту патріотичного змісту, а відповідно й етичної цифрової поведінки. Тобто 66% проти 34% (рис.). Отже, результати проведеного дослідження засвідчили, що більшість користувачів українського сегмента соцмереж, а саме дві третини, створюючи і поширюючи переважно оптимальний, етичний цифровий контент патріотичного змісту, тим самим дотримуються як принципів цифрового гуманізму в цілому, так і етичної цифрової поведінки. Цей факт також може свідчити про переважну толерантність українців у кіберпросторі, їхню загальну культуру і цифрову зокрема.

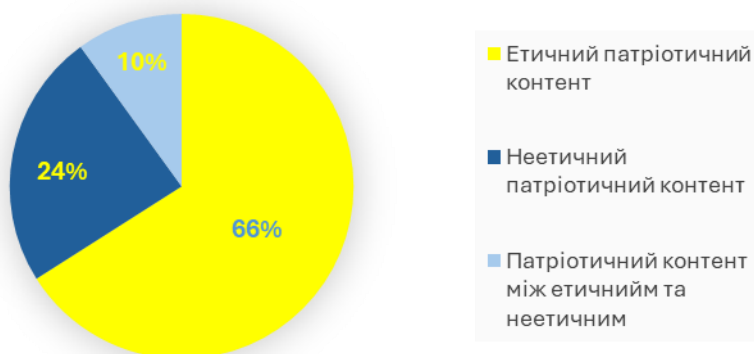

Рис. Співвідношення категорій цифрового патріотичного контенту в українському сегменті соцмереж

Разом з тим отримані результати відображають й іншу, зовсім протилежну, тенденцію щодо толерантності та загальної емоційної і цифрової культури значної аудиторії українського сегмента. Констатація третини неетичного контенту, виявленого під час дослідження, порушує закономірне питання: чи мають українці моральне право “засмічувати” соціальні мережі “неетичним” контентом, хай і патріотичного змісту? На нашу думку, відповідь не є однозначною – вона радше біполярна, тобто і “так”, і “ні”.

Аргументи на користь “так”. В умовах війни, гаряча фаза і повномасштабний формат якої триває вже далеко не один рік, дегуманізація довічного ворога через ненависть, прокльони, бажання йому смерті є природною: усе це можна пояснити і навіть виправдати певною мірою (Вознесенська, 2022). Українці потребують не тільки “викиду” негативних емоцій, а й своєрідної символічної сатисфакції там, де це є можливим. На їхню думку, соціальні мережі якраз і є саме тим місцем, де можна висловити все, що наболіло, показати через жорсткий, агресивний контент своє ставлення до ворога.

Аргументи на користь “ні”. У демократичному суспільстві свобода слова передбачає право висловлювати власні думки відкрито, проте це право завжди супроводжується відповідальністю за свої висловлювання та їхні можливі наслідки. Так, у цивілізованому суспільстві неетично – не є нормою поведінки – “вихлюпувати” особисті, тим більше “сильні” негативні емоції в публічних місцях, у соціумі загалом і в соціальних мережах зокрема. Тому брудна лайка, прокльони щодо ворогів, їх брутальне приниження в середовищі кіберпростору є, на нашу думку,

також неприйнятними, бо все це порушує принцип свободи цифрового гуманізму. Тобто, з одного боку, свобода особистості в кіберпросторі відкриває широкі можливості для самовираження та демонстрації емоцій зокрема. З другого боку, свобода самовираження без моральної відповідальності за наслідки своїх дій, недотримання етичної поведінки можуть завдавати психологічної шкоди іншим (Свобода).

Пропозиції щодо розв'язання означеної дилеми етичності поведінки для користувачів українського сегмента соцмереж можуть бути такі.

Якщо особистість у своїй свободі самовираження в соцмережах має бути відповідальною щодо інших користувачів, то, відповідно, створення і поширення контенту патріотичного змісту, ставлення до ворогів у коментарях та емоційних реакціях – усе це має бути з боку автора продуманим, контрольованим у морально-етичному плані.

Створений свідомими користувачами контент “жорсткого” змісту, призначений передусім для патріотів, має презентуватися в коректній, цивілізованій з погляду європейської культури формі, з огляду на емоційну вразливість певного контингенту соцмереж. Виявлення надто сильних емоцій, використання “міцних” висловів у коментарях у загальній стрічці є неприпустимими. Якщо виникає непереможна потреба у створенні мемів із застосуванням брудної лайки, непристойних образ, погроз та агресії, а також у поширенні емоційно “важкої” інформації (наприклад, з фронту), то все одно – усе це не має потрапляти на загальну стрічку публічного простору інтернету. Водночас актуалізація такої емоційної потреби є цілком допустимою і може здійснюватися в чатах з однодумцями, у приватних розмовах з друзями, якщо вони також поділяють ті самі моральні цінності, інтереси та норми поведінки або ж індивідуальні щодо них.

Обмеження дослідження полягали в недостатній кількості теоретичних напрацювань у галузі патріотизму як системи духовно-моральних цінностей особистості в умовах цифровізації суспільства і цифрових технологій; у гострій нестачі практичних розробок щодо розвитку етичної патріотичної поведінки молоді загалом і в цифровій реальності в умовах війни зокрема; у складності проведення масового опитування щодо патріотичної агентності в соцмережах у контексті етичної цифрової поведінки і патріотичної зокрема.

Практична значущість дослідження. Результати дослідження можна використовувати для актуалізації проблеми морально-етичної цифрової поведінки в процесі патріотичного виховання в контексті цифровізації українського суспільства та освіти; збагачення понятійного апарату патріотичного виховання, зокрема медіаінформаційної та

цифрової грамотності; застосування отриманих даних дослідження як ілюстрації етичності цифрової поведінки на курсах підвищення кваліфікації медіапедагогів, медіаосвітян, осіб, залучених до патріотичного виховання молоді.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Артикульовано принцип цифрового гуманізму щодо етичної цифрової поведінки користувачів соцмереж загалом та актуалізації етичності цифрової патріотичної поведінки зокрема: це свобода самовираження і водночас відповідальність за цю свободу самовираження щодо інших користувачів кіберпростору.

Проведено аналіз джерел у контексті актуальності етичності цифрової патріотичної поведінки в соціальних мережах та виявлено явний брак таких досліджень. Уточнено поняття цифрової поведінки користувачів соцмереж, яку доцільно розглядати саме в культурно-психологічному контексті й морально-аморальної поведінки зокрема. Визначено низку нових понять, як-от: цифровий контент патріотичного змісту; цифрова поведінка патріотична; етичність цифрової поведінки користувачів соцмереж; етичний (неетичний) цифровий контент тощо.

Виявлено найбільш поширені формати цифрового контенту патріотичного змісту: зображення, меми і меми-тексти. Характерною ознакою мемів і мемів-текстів є тенденція до презентації патріотичного змісту саме в гумористичному стилі.

Проведено якісне дослідження етичності цифрової поведінки користувачів соцмереж, пов'язаної зі створенням і/або поширенням цифрового патріотичного контенту; застосовано методи тематичного аналізу, систематизації цифрового контенту; розроблено критерії етичності патріотичного контенту, його категоризації за етичними ознаками. Зібрано дані щодо створеного і поширеного цифрового патріотичного контенту, який має різний морально-етичний зміст, що опосередковано відображає різні прояви етичності патріотичної цифрової поведінки користувачів. З'ясовано, що створюваний і поширюваний патріотичний контент є переважно позитивним, етичним за змістом і становить дві третини обсягу аналізованого контенту. Разом з тим означено проблему неналежної етичної цифрової поведінки користувачів соцмереж, опосередкованої цифровим патріотичним контентом, який часто-густо має ознаки низької моральної культури і становить одну третину від загального обсягу.

Отже, з огляду на отримані результати і стан висвітлення проблеми етичності цифрової патріотичної поведінки користувачів українського сегмента соцмереж актуалізується потреба в розвитку морально-етичного складника цифрової поведінки молоді.

Перспективи подальшого дослідження етичного аспекту цифрової патріотичної поведінки пов'язані з тим, що отримані результати дослідження можуть стати підґрунтям для 1) розроблення *практичних рекомендацій* щодо оптимізації етичної патріотичної цифрової поведінки користувачів соціальних мереж і передусім молоді; 2) створення *дидактичного інструментарію*, спрямованого на оптимізацію цифрової етичної культури учнівської молоді, провідною ідеєю якого б стали такі практичні вправи, як: “чи може завдати комусь шкоди цей контент?”, “якщо так/ні – аргументуй!”; 3) розроблення *ціннісно-світоглядної стратегії цифровізації суспільства та освіти* як реалізації цифрового гуманізму в українському кіберпросторі.

Список використаних джерел

- Агентність*. Взято з <https://www.google.com/search?q=%D0%B0%D0%B3%D0%9C%D0%B5%D0%BC>
- Акопян, К. А. (2023). *Медіаетика воєнного часу: військова журналістика в українсько-російській війні*. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-270-8-1>
- Андрійченко, Ж. О., Близнюк, Т. П., & Майстренко, О. В. (2017). Digital етикет та комунікації: тенденції та вимоги сьогодення. *Економіка та суспільство*, 34.
- Вознесенська, О. (2022). *Якщо не буде гніву – нас зруйнують як особистостей і націю. Інтерв'ю з психологинею про емоції під час війни*. Взято з <https://life.pravda.com.ua/health/2022/07/26/249711/>
- Закон України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” № 2834-IX (2022). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>
- Інтернет-мем. У *Вікіпедія*. Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D0%9C%D0%B5%D0%BC>
- Капустіна, Н., & Токар, Л. (2023). *Цифрова етика: навчально-методичні рекомендації (для здобувачів вищої освіти магістерського рівня за профілем освітньої програми “Філософія медійних практик”)*. Національний університет “Одеська юридична академія”. Одеса: Фенікс.
- Мем. У *Вікіпедія*. Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BC>
- Мироненко, Г. В. (2015). *Час віртуального життя*. Київ: Імекс-ЛТД.
- Найдьонова, Л. А., (2024). Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 15, 96-135.
- Найдьонова, Л. А., & Найдьонов, М. І. (2024). Концепція цифрової медіаосвіти: обґрунтування необхідності змін в умовах тривалої війни. *Проблеми*

політичної психології, 15 (29), 96–135. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-154>

Найдьонова, Л. А. (Ред.), Череповська, Н. І., Вознесенська, О. Л., Чаплінська, Ю. С., & Григоровська, Л. В. (2023). *Медіакультура. Навчальна програма для учнів 9, 10, 11 класів закладів загальної середньої освіти (три роки навчання)*. Київ.

Найдьонова, Л. А. (Ред.), Череповська, Н. І., Вознесенська, О. Л., Чаплінська, Ю. С., Обухова, Н. О., Дятел, Н. Л., & Кришовська, О. О. (2018). *Медіакультура. Навчальна програма для учнів 9, 10, 11 класів закладів загальної середньої освіти (три роки навчання)*. Київ.

Ненормативна лексика. У *Вікіпедія*. Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0>

Проценко, О., Чубіна, Т., & Дмитренко, М. (2022). Етика та інформаційна етика у комунікативному просторі сучасного суспільства. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*, 44, 98–104.

Рейтинг соціальних мереж в Україні 2024 (2024). Взято з <https://www.google.com/search?q=%D1%81%81>

Свобода. У *Вікіпедія*. Взято з <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0>

Скільки часу люди проводять в інтернеті? Взято з <https://www.google.com/search?q=%D1%87%D0%B0%D1%81>

Толстов І., & Москвін Я. (2023). Етика у контексті миру та війни. *Вісник ХНУ імені В. І. Каразіна. Серія “Філософія. Філософські перипетії”*, 69, 15–20.

ТОП соціальних мереж 2024 (2024). Взято з <https://www.google.com/search?q=%D1%82%D0%BE%D0%BF+%D1%81%81>

Указ Президента України “Доктрина інформаційної безпеки України” № 47/2017 (2017). Взято з <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374>

Філіпова, Л. Я. (2019). Роль комп’ютерної етики у формуванні інформаційної культури користувачів комп’ютерно-мережевого середовища (за книгою американського етика Дебори Джонсон). *Бібліотекознавство, Документознавство, Інформологія*, 3, 75–80.

Хочь, І. (2010). Проблеми формування інформаційної культури українського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 14, 250–253.

Цифровой гуманизм Питера Хинченса. (б. р.) Взято з <https://habr.com/ru/articles/521936/>

Череповська, Н. (2024). Особливості прояву патріотизму в умовах цифровізації суспільства, освіти та інформаційної війни. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 50–72. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-155>

Череповська, Н. І. (2023). *Патріотизм молоді цифрової доби: інноваційні засоби розвитку*. Київ: Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/739285/1/>

Шоріна, Т. Г. (2021). Філософський аналіз дискурсу інформаційної етики та її морально-практичних дилем. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*, 1 (33), 74–79.

References

Ahentnist [Agency]. Retrieved from [https://www.google.com/search?q=%D0%B0%D0%B3% \(in Ukrainian\)](https://www.google.com/search?q=%D0%B0%D0%B3% (in Ukrainian))

Akopian, K. A. (2023). *Mediaetyka voiennoho chasu: viiskova zhurnalistyka v ukrainsko-rosiiskii viini* [Wartime Media Ethics: Military Journalism in the Ukrainian-Russian War]. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-270-8-1> (in Ukrainian)

Andriichenko, Zh. O., Blyzniuk, T. P., & Maistrenko, O. V. (2017). Digital etyket ta komunikatsii: tendentsii ta vymohy sohodennia [Digital etiquette and communications: trends and requirements of today]. *Ekonomika ta suspilstvo*, 34 (in Ukrainian)

Cherepovska, N. (2024). Osoblyvosti proiavu patriotyizmu v umovakh tsyfrovizatsii suspilstva, osvity ta informatsiinoi viiny [Features of patriotism in the context of digitalization of society, education and information warfare.]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 15(29), 50–72. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-155> (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2023). *Patriotyzm molodi tsyfrovoyi doby: innovatsiini zasoby rozvytku* [Patriotism of the youth of the digital age: innovative means of development: a study guide.]. Kyiv. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/739285/1/> (in Ukrainian)

Filipova, L. Ya. (2019). Rol kompiuternoї etyky v formuvanni informatsiinoї kultury korystuvachiv kompiuterno-merezhevoho seredovyscha (za knyhoiu amerykanskoї etyka Debory Dzhonson) [The role of computer ethics in shaping the information culture of users of the computer network environment (based on the book by American ethicist Deborah Johnson)]. *Bibliotekoznavstvo, Dokumentoznavstvo, Informolohiia*, 3, 75–80. (in Ukrainian)

Internet-mem [Internet meme]. In *Wikipedia*. Retrieved from [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5% \(in Ukrainian\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5% (in Ukrainian))

Kapustina, N., & Tokar, L. (2023). *Tsyfrova etyka: navchalno-metodychni rekomendatsii (dlia здобувачів вищої освіти магістерського рівня за профілем освітньої програми “Філософія медіальних практик”)* [Digital Ethics: Teaching and Methodological Recommendations (for Master’s degree students in the Philosophy of Media Practices program.]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)

Khoch, I. (2010). Problemy formuvannia informatsiinoї kultury ukrainskoho suspilstva [Problems of forming the information culture of Ukrainian society]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu*, 14, 250–253. (in Ukrainian)

Mem [Meme]. In *Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B5%D0%BC> (in Ukrainian)

Myronenko, H. V. (2015). *Chas virtualnoho zhyttia* [The time of virtual life]. Kyiv: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Naidonova, L. A. (2024). Kontsepsiia tsyfrovoy mediaosvity: obgruntuvannia neobkhdnosti zmin v umovakh tryvaloï viiny [The concept of digital media education: justification of the need for change in the context of a prolonged war.]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, , 15, 96-135. (in Ukrainian)

Naidonova, L. A. (Ed.), Cherepovska, N. I., Voznesenska, O. L., Chaplinska, Yu. S., & Hryhorovska, L. V. (2023). *Mediakultura. Navchalna prohrama dlia uchniv 9, 10, 11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity (try roky navchannia)* [Media Culture. Curriculum for students in grades 9, 10, 11 of general secondary education (three years of study)]. Kyiv. (in Ukrainian)

Naidonova, L. A. (Ed.), Cherepovska, N. I., Voznesenska, O. L., Chaplinska, Yu. S., Obukhova, N. O., Diatel, N. L., & Kryshovska, O. O. (2018). *Mediakultura. Navchalna prohrama dlia uchniv 9, 10, 11 klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity (try roky navchannia)* [Media culture. Curriculum for students in grades 9, 10, 11 of general secondary education (three years of study)]. Kyiv. (in Ukrainian)

Normatyvna leksyka [Profanity]. In *Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%> (in Ukrainian)

Protsenko, O., Chubina, T., & Dmytrenko, M. (2022). Etyka ta informatsiina etyka u komunikatyvnomu prostori suchasnoho suspilstva [Ethics and information ethics in the communication space of modern society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiã filozofsko-politolohichni studii*, 44, 98–104. (in Ukrainian)

Reitynh sotsialnykh merezh v Ukraini 2024 [Rating of social networks in Ukraine 2024] (2024). Retrieved from <https://www.google.com/search?q=%D1%81%>

Shorina, T. H. (2021). Filozofskyi analiz dyskursu informatsiinoï etyky ta yii moralno-praktychnykh dilem [Philosophical analysis of the discourse of information ethics and its moral and practical divisions]. *Visnyk NAU. Seriiã: Filozofiiã. Kulturolohiia*, 1 (33), 74–79. (in Ukrainian)

Skillky chasu liudy provodiãt v interneti? [How much time do people spend on the Internet?]. Retrieved from <https://www.google.com/search?q=%D1%87%D0%B0%D1%81> (in Ukrainian)

Svoboda [Freedom]. In *Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%B4%D0%B0> (in Ukrainian)

Tolstov, I., & Moskvina, Ya. (2023). Etyka u konteksti myru ta viiny [Ethics in the context of peace and war]. *Visnyk KhNU imeni V. I. Karazina. Seriiã "Filozofiiã. Filozofski perepetii"*, 69. 15-20. (in Ukrainian)

TOP sotsialnykh merezh 2024 [TOP social networks 2024] (2024). Retrieved from <https://www.google.com/search?q=%D1%82%D0%BE%D0%BF+%D1%81%81%D0%BF> (in Ukrainian)

Tsyfrovoi humanyzm Pytera Khynchensa [Digital humanism of Peter Hinchens]. Retrieved from <https://habr.com/ru/articles/521936/> (in Ukrainian)

Ukaz Prezydenta Ukrainy “Doktryna informatsiinoi bezpeky Ukrainy” № 47/2017 [Information Security Doctrine of Ukraine № 47/2017] (2017). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/472017-21374> (in Ukrainian)

Voznesenska, O. *Yakshcho ne bude hnyu – nas zruiniut yak osobystostei i natsiiu. Interviu z psyholohynei pro emotsii pid chas viiny* [If there is no anger, we will be destroyed as individuals and a nation]. Retrieved from <https://life.pravda.com.ua/health/2022/07/26/249711/> (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy “Pro osnovni zasady derzhavnoi polityky u sferi utverdzhennia ukrainskoi natsionalnoi ta hromadianskoi identychnosti” № 2834-IX [The Law of Ukraine On the Basic Principles of State Policy in the Field of Strengthening Ukrainian National and Civil Identity № 2834-IX] (2022). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (in Ukrainian)

ДОДАТКИ

Додаток 1

Цифровий патріотичний контент за критерієм “етичний”

Роботи Олега Шупляка

Nina Litvinova

Роботи Нікіти Титова

Роботи Юрія Журавля

Роботи, взяті з вільного доступу в інтернеті, зокрема дитячий цифрований малюнок

Роботи, створені за допомогою ШІ

Роботи, взяті з вільного доступу в інтернеті

Цифровий патріотичний контент за критерієм “нестичний”

СУДЬБА РУЗКОГО ОККУПАНТА В УКРАЇНЕ

Скорочення населення офіційна статистика московії фіксує п'ятий рік поспіль: у 2018 році постійних жителів стало менше на 100 тис., у 2019-му – на 100 тис., у 2020-му – на 500 тис., а у 2021-му – на 600 тисяч.

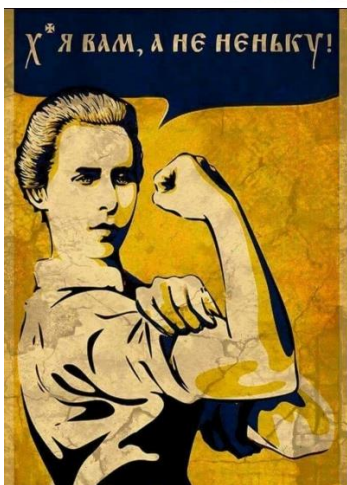
Хороша динаміка, як на мене.)

Світлини мерців і полонених у приниженому стані

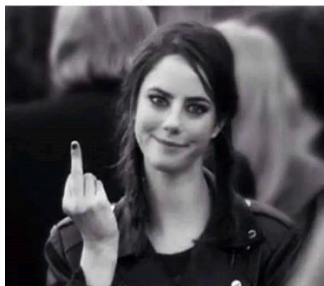
ВСІМ ВОРОГАМ УКРАЇНИ !...

Непристойні жести...

В російських пабліках „єсть мненіє”, що „после етіх разгромних ударов, українці пріпалзут на каленях”.
Запам’ятайте, бл@ді, шо українець на колінах тільки картоплю вибирає!

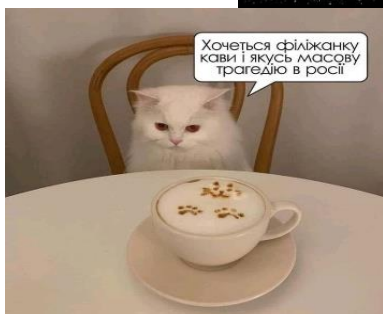

Непристойні жести, обценна лексика

**Цифровий патріотичний контент за критерієм
“між етичним і неетичним”**

Памятник солдату россии

Якщо б ненависть до росні можна було генерувати в електроенергію, ми б змогли забезпечити світлом увесь світ.

*Щоб ви, орки,
довіку так вили,
як ті сирени!*

Ви не маєте права
на життя...
ВСІ!!!

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-181>

Кочемировська Олена Олексіївна

кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник
відділу психології масової комунікації та медіаосвіти,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0009-0007-7006-1094

kolena2000@gmail.com

МІЖНАРОДНІ ПІДХОДИ ТА СУЧАСНІ НАЦІОНАЛЬНІ ПРАКТИКИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОСТІ І РОЛЬ МЕДІАКОНТЕНТУ

Актуальність. Інклюзивний медіавплив є важливим чинником формування почуття належності в соціальних групах, потенційно або реально вразливих до виключення. Особливої важливості він набуває в умовах поляризації суспільства, пов'язаної з впливом умов воєнного часу, і під кутом зору збереження та посилення згуртованості як підґрунтя для ефективного повоєнного відновлення.

Мета статті – представити концепцію інклюзивності і почуття належності як суттєвих предикторів соціальної згуртованості та показати роль медіаконтенту в їх забезпеченні.

Методи. Кабінетне дослідження ролі медіаконтенту в зміцненні соціальної інклюзії у більш широкому контексті формування почуття належності, зокрема вразливих груп, що з'явилися у зв'язку з воєнними діями в Україні.

Результати. Інклюзивність у спільнотах та культура належності є фундаментальною потребою, яка вимагає активного задоволення, особливо у зв'язку з появою “нових вразливих” груп як-от: екскомбатанти; колишні військовополонені; внутрішньо переміщені особи; біженці і вимушені мігранти; поверненці; особи, що пережили втрати/травми, пов'язані з воєнними діями, та інші. Потрібно розширити системне бачення соціально-психологічних практик, які сприяють подоланню викликів у різних сферах або запобіганню цим викликам, забезпеченню рівності та недопущенню дискримінації. Важливим завданням є створення інклюзивного простору, зокрема в цифровому середовищі, де кожна людина перебувала б у безпеці, відчувала власну цінність та повагу до себе, зберігала свою ідентичність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Створення інклюзивного цифрового простору в означає підтримку відмінностей користувачів у медіапросторі, а також роботу з ними щодо того, як вони можуть бути більш дружніми до різноманітності з огляду на обсяг контенту, яким вони

обмінюються онлайн. У подальшому планується дослідити концепт почуття належності, процеси забезпечення недискримінації і роль медіаконтенту.

Ключові слова: інклюзивність; почуття належності; медіаконтент; згуртованість суспільства.

Olena O. Kochemyrovska

Candidate of sciences (Psychology), senior scientific advisor,
Division of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of
Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0009-0007-7006-1094

kolena2000@gmail.com

**INTERNATIONAL APPROACHES AND CURRENT NATIONAL
PRACTICES TO ENSURING THE INCLUSIVITY AND ROLE
OF MEDIA-CONTENT**

Relevance. Inclusive media influence is an important factor in developing the of a sense of belonging in social groups potentially or actually vulnerable to exclusion. It becomes especially important under conditions of polarization of society related to the impact of wartime, and for strengthening cohesion as a basis for effective post-war recovery.

The **objective** of the article is to present the concept of inclusiveness and a sense of belonging as significant predictors for social cohesion and to show the role of media content in ensuring them.

Methods. Desk review of the role of media content in strengthening social inclusion in the broader context of developing a sense of belonging, in particular, in vulnerable groups emerged as a result of the wartime in Ukraine.

Results. Inclusivity in communities and a culture of belonging are fundamental needs to be met, and specifically due to appearance of the “newly vulnerable” groups: ex-combatants, former prisoners of war, internally displaced persons, refugees and forced migrants, returnees, survivors of war-related losses/traumas, and others. It is necessary to expand the systemic vision of socio-psychological practices that contribute to overcoming or preventing challenges in various areas, ensuring equality and preventing discrimination. It is important to create an inclusive space, particularly in the digital environment, where each person is safe, feels their own value and respect for themselves, and preserves their identity.

Conclusions and prospects for further research. Creating an inclusive digital space means supporting differences, as well as working with users on how they can be more diversity-friendly, taking into account the amount of content shared online. In the future, it is planned to explore the concept of a sense of belonging, processes of ensuring non-discrimination, and the role of media content.

Keywords: inclusivity; sense of belonging; media content; social cohesion.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. XXI століття стало для України не лише часом соціально-політичних викликів, пов'язаних з перетвореннями 2004 і 2013-2014 років, збройним протистоянням на сході України та подальшим повномасштабним вторгненням Російської Федерації, пандемією COVID-19 та її наслідками, а й періодом комплексних реформ, спрямованих на довгострокову євроінтеграційну перспективу Української держави. Важливим елементом державного будівництва є забезпечення життєдіяльності соціуму рівних можливостей, побудованого на принципах недискримінації, інклюзивності, поваги до всіх своїх членів. Ідеться не про декларативне проголошення тих чи інших цілей, а про роботу, зокрема, з інформаційним простором та медіаконтентом, які сприятимуть усталенню розуміння інклюзивності в суспільній думці.

Медіа, зокрема Інтернет і соціальні мережі, стали важливими компонентами процесів обміну інформацією та спілкування в сучасному світі. Тому підвищення рівня їхньої інклюзивності є критично важливим для формування культури належності. Інклюзивність визначає ту міру, якою певна частина змісту може бути доступна і зрозуміла максимально широкому колу людей, зокрема тих, що представляють різне культурне середовище. Отже, стратегічною необхідністю, коли йдеться про створення медіаконтенту, стає дотримання базових принципів інклюзивного вмісту: 1) люди – на першому місці; 2) інклюзія є обов'язком; 3) створення інклюзивного контенту має бути кодифіковано у відповідних документах, соціальних нормах тощо.

Недотримання цих принципів створює ризик того, що окремі групи відчуватимуть себе виключеними із життя, аутсайдерами, у яких не формується почуття належності до більш широкої спільноти. Згідно з дослідженням, проведеним Microsoft Advertising, майже три чверті споживачів (70%) стверджували, що вони більше довіряють компаніям, які демонструють різноманітність у своїх меседжах. Так, 69% респондентів погодилися, що реклама брендів, які пропагують різноманітність, сприймається як більш автентична (The Psychology of Inclusion..., 2021). Інклюзивність відображає якість досвіду, який створюється для різних груп людей, щоб вони могли відчути важливість власної думки, своє лідерство і роль в ухваленні рішень, справедливість.

Відповідні принципи зафіксовано також у Цілях сталого розвитку до 2030 року (Цілі сталого..., 2017). Ідеться, зокрема, про завдання, визначені в межах Цілей 1 “Подолання бідності”, 4 “Забезпечення всеохопної і справедливої якісної освіти та заохочення можливості

навчання впродовж усього життя для всіх”, 5 “Забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат”, 8 “Сприяння поступальному, всеохопному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх”, 10 “Скорочення нерівності”, 16 “Сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях”. У 2019 році Указом Президента України “Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року” досягнення Цілей сталого розвитку утверджено як важливий напрям державної політики, а Кабінет Міністрів України закріпив їх як додаткові орієнтири для розроблення програмних і прогнозних документів у процесі її формування та реалізації.

Додатковим поштовхом став остаточний вибір українським суспільством вектора розвитку, який визначається рухом назустріч міжнародним (зокрема європейським) стандартам; прагненням до забезпечення рівності й антидискримінації, інклюзивності, рівноправної участі всіх верств суспільства в розвитку країни; повагою до основоположних прав людини, адже виконання зобов’язань щодо їх забезпечення і захисту в усіх сферах суспільного та приватного життя стає одним із базових обов’язків держави (Христова, 2018). Запобіжниками від хибних кроків мають бути відповідні стандарти, сформовані передовсім ООН і Радою Європи. Серед них і ратифіковані Україною документи, і відповідні дорожні карти, що реалізуються за підтримки міжнародних партнерів та організацій громадянського суспільства.

Водночас міжнародний досвід свідчить про те, що перебування в стані гуманітарної кризи, спричиненої воєнними діями на території держави, значно підсилює ексклюзивність: призводить до поляризації суспільства, підвищує рівень стереотипізації та несприйняття “іншого”; поглиблює нетерпимість до окремих вразливих верств населення і їх стигматизацію, нормалізує агресивні та насильницькі форми поведінки щодо них; зміцнює позиції традиційного розподілу гендерних ролей та неписаних норм і правил окремих спільнот щодо прийнятної поведінки тощо. Зазначені явища не є унікальними суто для України, тому важливо враховувати міжнародний (зокрема європейський) досвід формування інклюзивного суспільства та медіасупроводу цього процесу – надбань і застережень та результатів їх адаптації з урахуванням специфіки розвитку України, якій усе ще бракує практичного досвіду запровадження соціальної інклюзії, розуміння основних напрямів і тенденцій її запровадження, узагальнення її найкращих практик.

Важливим є також врахування підходу, який розширює розуміння поняття соціальної інклюзії та інтеграції, а саме розгляд відповідних соціальних процесів та створення сприятливого суспільного середовища під кутом зору формування *sense of belonging* – почуття належності (Birka, 2013, р. 55-56), і перш за все в осіб та груп, які з певних причин маргіналізовані або ліміналізовані в певній спільноті. Ця концепція набуває все більшого поширення, а формування почуття належності розглядають як двосторонній процес, який передбачає не лише активне залучення “вилучених” членів громади (спільноти), а й необхідність докладання зусиль з боку мейнстримної частини суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Україна останнім часом проводить політику запровадження інклюзивності та безбар’єрності в різних сферах життя: освітній (утім, варто зауважити, що проект Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на 2023–2030 роки все ще перебуває на стадії обговорення), містобудівній, діяльності ринку праці тощо. Затверджено Національну стратегію зі створення безбар’єрного простору (Стратегія безбар’єрності) в Україні на період до 2030 року, але, на думку О. Оржель & О. Отич (2024), вона більшою мірою зосереджена на проблемах доступності об’єктів фізичного оточення, транспорту, цифрових та інформаційних послуг, дотримання законодавства, виконання державних стандартів, норм, технічних умов тощо. Отже, політика забезпечення інклюзивності досі не стала цілісною і складається переважно з не пов’язаних одна з одною спорадичних дій, які супроводжуються сплесками медіаактивності.

Загалом Стратегія безбар’єрності охоплює шість основних сфер, а саме:

1. *Суспільна і громадянська безбар’єрність*, яка передбачає забезпечення рівних можливостей участі всіх людей та суспільних груп у житті громад і держави.

2. *Освітня безбар’єрність* – створення рівних можливостей та вільного доступу до освіти, включно з освітою протягом життя.

3. *Економічна безбар’єрність* – забезпечення умов та можливостей для працевлаштування, заняття підприємництвом молоді, жінок, літніх людей, людей з інвалідністю тощо.

4. *Інформаційна безбар’єрність* – умови, за яких люди, незалежно від їхніх функціональних порушень чи комунікативних можливостей, мають доступ до інформації в різних форматах і з використанням технологій, що враховують їхні потреби та можливості.

5. *Фізична безбар’єрність* – створення середовища, у якому громадські споруди та публічні місця, транспорт і послуги є фізично доступними для всіх суспільних груп.

6. *Цифрова безбар'єрність* – забезпечення доступу до інформації, комунікації, публічних та інших послуг онлайн для всіх суспільних груп, включно з літніми людьми; людьми з інвалідністю; людьми, які проживають у сільській місцевості, тощо.

Крім того, соціальну інклюзію та створення безбар'єрного середовища в Україні традиційно розглядають у контексті політики щодо людей з інвалідністю, представників маломобільних груп. Проте, як свідчить зарубіжний досвід, такий підхід є дещо звуженим і не відповідає сучасній європейській та світовій практиці залучення різних груп громадян до соціальних процесів, зокрема щодо взаємодії з різноманітними спільнотами – національними, міграційними, релігійними, мовними та іншими. Зasadничим складником є забезпечення політики усунення обмежень та протидії дискримінації меншин, досягнення реальної рівності (представленості інтересів) різних груп у різних сферах життя (Зубченко та ін., 2020). Зусилля державних інституцій, приватних структур і громадянського суспільства в Європі та світі нині здебільшого сфокусовані на таких основних сферах, як-от: транспорт, міська інфраструктура, освіта, ринок праці та зайнятість. Особливе місце посідають інформаційні комунікації.

Спільною рисою стратегічних документів європейських держав з питань інклюзії є їхній комплексний та інтегрований характер, а передбачені ними заходи мають зазвичай міжвідомчий характер: у їх реалізації бере участь не лише профільний орган, відповідальний за соціальну політику (як це відбувається в Україні), а й інші структури (Зубченко та ін., 2020). Так, наприклад, на рівні ЄС узгоджуються між собою такі Директиви: Про реалізацію принципу рівного ставлення та заборону дискримінації за ознакою раси та етнічного походження у сфері зайнятості для різних груп громадян; Про рівний доступ до системи добробуту, соціального захисту, товарів та послуг; Про гендерну рівність, про рівний доступ чоловіків і жінок до товарів та послуг, заборона дискримінації за ознакою статі тощо.

Для практичної імплементації положень програмних документів щодо інклюзії та безбар'єрності в ЄС ухвалено, зокрема, такі ініціативи:

- Європейський акт про доступність, який встановлює вимоги щодо доступності товарів і послуг та Положення про права пасажирів з обмеженою мобільністю;
- Директиву про доступність вебсторінок;
- зміни до програми Erasmus+ для збільшення мобільності для студентів і навчання впродовж життя;
- транскордонну директиву про охорону здоров'я;

- зовнішні дії щодо промоції державних програм і проєктів громадянського суспільства, підтримку зусиль урядів-партнерів щодо впровадження та моніторингу заходів з інклюзії/безбар'єрності тощо.

Усі зазначені аспекти формування інклюзивного суспільства тісно пов'язані між собою і не можуть бути штучно розділені, а це значною мірою підвищує роль уніфікованого медіаконтенту (Xiao et al., 2024). Особливу роль відіграють комунікативні стратегії, зокрема ті з них, що стосуються медіапростору в широкому сенсі.

Інклюзивність тісно пов'язана з почуттям належності, а її рівень значно знижується в умовах суспільної атомізації та поляризації, що негативно впливає на об'єктивні показники суспільного розвитку. Свідченням цього є, наприклад, Індекс соціальної мобільності Всесвітнього економічного форуму, де Україна 2020 року посіла лише 46-те місце серед 82 країн; зокрема за інклюзивністю інститутів – 79-те місце, за доступом до технологій – 64-те місце, за навчанням упродовж життя – 55-те місце (Global Social Mobility Index, 2020). Про це ж свідчать і результати дослідження у 2022 році соціальних і соціально-психологічних інтеграційних практик (Практики інтеграції..., 2023).

Розв'язання наведених вище проблем потребує першочергової уваги до визначення наукових категорій, які використовують у сучасному науковому дискурсі з проблематики, пов'язаної з інклюзивним розвитком. У широкому розумінні інклюзивний розвиток полягає в посиленні залучення до вирішення політичних, соціально-економічних, екологічних, духовних проблем розвитку всіх без винятку верств населення і соціальних груп (включно з найбільш вразливими категоріями) (Павлов, & Дідух, 2020). Іншими словами, розуміння сутності інклюзивності набуває ознак системоутворення.

Мета статті – представити концепцію інклюзії і почуття належності як суттєвих предикторів соціальної згуртованості та показати роль медіаконтенту в їх забезпеченні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інклюзивність у спільнотах і культура належності – це не просто концепт, а фундаментальна потреба, яка вимагає активного задоволення (Birka, 2013). Вона означає створення такого середовища, де кожен член спільноти (громади) відчував би себе цінним і почутим, незалежно від раси, гендеру, віку, соціального статусу, релігійних переконань чи сексуальної орієнтації. Практика інклюзивності в спільнотах вимагає докладання чималих зусиль і постійного переосмислення підходів для забезпечення рівності та різноманітності (Оржель, & Отич, 2024). Саме соціальна інклюзія є передумовою формування згуртованих суспільств, оскільки дає змогу зберігати особистісну і групову ідентичності,

допомагає визнанню відмінностей, сприяє залученню до активного суспільного життя представників різноманітних соціальних груп і забезпечує розкриття їхнього потенціалу, їхнього внеску в суспільний розвиток.

Для повоєнного відродження українського суспільства – розмаїтого, з набутим досвідом військових дій і воєнних травм, переміщеного всередині країни та розпорошеного по різних частинах світу – соціальна інклюзія та формування культури належності є імперативом через кілька причин. По-перше, через значні втрати людського та інтелектуального капіталу країна не може виключати жодну соціальну групу із суспільного життя; по-друге, забезпечення стійкості в новій воєнній і повоєнній реальності вимагає спільних зусиль усіх груп громадян; по-третє, інклюзивність суспільства означає повагу до гідності і прав людини, можливість для громадян з різними здібностями, обмеженнями і потребами реалізувати себе в суспільному житті. Це посилює їхнє почуття належності до спільноти, громади, політичної нації, держави, задовольняє попит на справедливість. Тож вивчення підходів до посилення соціальної інклюзії є важливим завданням, зважаючи, зокрема, на появу внаслідок воєнних дій нових потенційно маргіналізованих груп на додаток до “традиційних вразливих” – осіб з інвалідністю та маломобільних груп, людей похилого віку, етнічних і релігійних меншин, соціально незахищених груп тощо. Ідеться про такі “нові вразливі” групи, як-от:

- *екскомбатанти*. Переважна більшість українців вважає, що серед негативних явищ, з якими можуть зіткнутися ветерани, які повернуться з війни, – психоемоційна нестабільність (про це кажуть 86% опитаних), проблеми з фізичним здоров'ям і труднощі з отриманням медичної допомоги (77%), а також брак інклюзивного простору та адаптованих робочих місць для осіб з інвалідністю (74%). Серед іншого, вважають респонденти, ветерани можуть потерпати через труднощі, пов'язані з адаптацією: оформлення соціальних пільг, конфлікти в сім'ї, нерозуміння з боку суспільства, безробіття, а також зловживання алкоголем чи наркотиками. Це також непридатність військового досвіду для цивільного життя, самогубства, а також порушення законів і залучення до злочинного світу. Цивільним людям може бракувати досвіду і знань, коли вони зустрічають рідних або знайомих, які повертаються з війни, а тим більше незнайомих ветеранів/ветеранок. Менше з тим, високою залишається частка опитаних, які погоджуються з тим, що українське суспільство сьогодні поважає ветеранів російсько-української війни, – наразі цей показник становить 76% (Рейтинг Моніторинг..., 2024);

- *військовополонені і колишні військовополонені;*
- *внутрішньо переміщені особи / поверненці – returnees / біженці та вимушені мігранти.* Станом на січень 2023 року в Україні зафіксовано близько 4,9 млн внутрішньо переміщених осіб, з них понад 1,9 млн осіб – чоловіки, 2,9 млн – жінки, майже 1,1 млн – діти до 18 років. Статистика також свідчить про 2,1 млн осіб працездатного віку, з яких близько 1,3 млн осіб потребують працевлаштування. Значна частина є вразливими категоріями: 12,6 млн – пенсіонери, 183 тис – люди з інвалідністю, майже 4 тис. сімей – багатодітні, ще пів тисячі – сім’ї батьків-одиноків (Практики інтеграції..., 2023). Найбільше переміщених осіб в Україні приймають Донецька, Харківська і Дніпропетровська області. Імовірно, це переселенці з окупованих територій або територій, де тривають бойові дії. Це та частина переселенців, які прагнуть легшої інтеграції в географічно, ментально і культурно ближчих регіонах;

- *особи, що пережили втрати/травми, пов’язані з воєнними діями.*
Власне, ідеться про розширення системного бачення проблем, запобігання викликам у різних сферах, упровадження політик і практик, які сприяють рівності та недопущенню дискримінації, – тобто формування почуття належності. Імплементация таких комплексних заходів потребує інклюзивного діалогу з представниками цільових аудиторій, залучення організацій громадянського суспільства, партнерства держави з ініціативами, які опікуються конкретними сферами (наприклад, соціальна і психологічна підтримка, освіта впродовж життя, програми соціальної інтеграції тощо).

На окрему увагу заслуговує створення інклюзивного простору в цифровому середовищі. Створення такого простору в Інтернеті так само означає реалізацію політики (або принаймні зрозумілих цінностей), яка враховує наявні відмінності, а також роботу з користувачами щодо того, як вони можуть бути більш дружніми до різноманітності з огляду на обсяг контенту, яким вони обмінюються онлайн.

Таким, що звужує розуміння сутності проблеми “виключення” та пом’якшення її суспільної гостроти, є тлумачення інклюзії як широкого спектру “стратегій щодо забезпечення ресурсів, спрямованих на підтримку груп населення або окремих громадян, які перебувають у несприятливому становищі” (Тріпак, 2019). Власне, формування культури належності починається зі створення безпечного простору як у реальному житті, так і в цифровому середовищі, де кожна людина має відчувати власну цінність та повагу до себе, зберігати свою ідентичність. Ідеться, зокрема, про забезпечення недискримінаційного доступу до зрозумілої інформації, коли інклюзивність контенту розглядається як

факт або політика невиключення членів чи учасників на підставі статі, раси, класу, гендерної належності, інвалідності тощо.

Говорячи про контент, придатний для використання і доступний для якомога більшої кількості людей незалежно від їхніх культурних або гендерних особливостей, можливостей чи інших якостей, слід брати до уваги практики забезпечення інклюзивності. Це передбачає використання простої мови (clear language), створення тексту, відео та аудіо в різних форматах, а також використання візуальних елементів і графіки, які легко сприймаються широкою аудиторією. Якщо двома словами, то інклюзивність контенту – це дотримання справедливості, тобто надання більшій кількості користувачів більш безпечного досвіду через зміст. Це означає увагу до різних голосів та прикладів для наслідування, послаблення культурних упереджень та сприяння позитивним соціальним змінам за допомогою продуманого і шанобливого контенту.

Соціальна інклюзія та формування почуття належності є передумовами для розвитку згуртованих суспільств, оскільки дають змогу зберігати особистісну і групову ідентичності, допомагають визнанню відмінностей, сприяють залученню до активного суспільного життя представників різноманітних соціальних груп, забезпечують розкриття їхнього потенціалу, їхнього внеску в суспільний розвиток. Важливим завданням є також забезпечення недискримінаційного доступу до зрозумілої інформації.

Практична / соціальна значущість дослідження. Комплексні підходи, інтегровані програми організації життєвого простору в зарубіжних країнах, упровадження ними системних рішень для поступового зняття проблем доступу, більш ефективної інтеграції в суспільно-економічне життя представників різних груп громадян відкривають для України можливості для наслідування й адаптації найкращого зарубіжного досвіду в українських реаліях.

Отже, стратегічними напрямками стають:

- напрацювання формули збереження/розвитку людського капіталу, зокрема для тих людей, які поїхали зі своїх громад;
- турбота держави про громадян на всіх етапах їхнього повернення до звичного життя, у всіх публічних сервісах;
- збереження / відновлення зв'язку з державою. Потрібно докладати більше зусиль для підтримання зв'язків з державою тих людей, які перебувають наразі за кордоном, поза межами контрольованих територій. Ідеться передусім про зв'язок інформаційний, збереження спільного контексту, спрямоване на подолання (зниження ризиків формування) бар'єрів комунікації; і тут значну роль відіграють медійні й культурні практики та використання можливостей медіа;

- психологічна підтримка, розвиток культури належності та партисипативності (зокрема завдяки розвитку сервісів для дітей, освітніх та дозвільних просторів, залученню старшого покоління як соціального “клею” для громад);

- сприяння працевлаштуванню або самозайнятості;
- підтримання психологічного комфорту, допомога в збереженні соціальних зв'язків зі “своїми” – сімейними лікарями, майстрами / майстринями побутової сфери, доступу до продуктивних ярмарків/ринків, кафе, спортивних клубів, місць дозвілля і т. ін. – мережі відновлення ресурсу, забезпечення втраченого побуту тощо (Токарева, 2024).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Створення культури належності починається зі створення простору як у реальному житті, так і в цифровому середовищі, де кожна людина перебувала б у безпеці, відчувала власну цінність та повагу до себе.

Ключем до побудови вітчизняної моделі інклюзивного розвитку є подолання відчуження людини від самої себе і суспільства. Наслідком подолання причин відчуження є досягнення стану соціальної залученості як готовності до подолання певних перешкод на цьому шляху, таких як відстороненість значної частини суспільства від участі в політичних, економічних, соціальних і духовних процесах; відхід від практики сегрегації (відділення), фактичного чи юридичного відокремлення певних суспільних груп, які відрізняються за расовими, гендерними, соціальними, фізичними, релігійними, мовними чи іншими ознаками. Різноманітність стосується не лише расової чи етнічної належності, а й гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, рівня здібностей (фізичних чи розумових), віку тощо. Створення інклюзивного простору в Інтернеті означає реалізацію політики (або принаймні зрозумілих цінностей), яка підтримує ці відмінності, а також роботу з користувачами щодо того, як вони можуть бути більш дружніми до різноманітності з огляду на обсяг контенту, яким вони обмінюються онлайн.

Важливо змінити сам підхід – з “безособового планування” на залучення різноманітних груп користувачів до всього циклу відбудови громади чи країни загалом. Робити це можна різними шляхами та інструментами. Отже, подальшого дослідження потребують питання формування почуття належності, забезпечення недискримінації (зокрема гендерної) і ролі медіаконтенту в зазначених процесах.

Список використаних джерел

Зубченко, С. О., Каплан, Ю. Б., & Тищенко, Ю. А. (2020). *Створення безбар'єрного середовища та соціальна інклюзія: світовий досвід для України: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.

МОН пропонує для громадського обговорення проєкт Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на 2023–2030 роки (2023). Взято з <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorenyaproyekt-nacionalnoyi-strategiyi-rozvitku-inklyuzivnogonavchannya-na-2023-2030-roki>

Національна стратегія із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80/conv#Text>

Оржель, О. Ю., & Отич, О. М. (2024). Соціальний вимір ЄПВО як стратегія підвищення інклюзивності вищої освіти. *Вища школа*, 2 (215), 79–87.

НІСД (2015). Освіта протягом життя як чинник людського розвитку: аналітична записка. Взято з <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/osvita-protyagom-zhittya-yak-chinnik-lyudskogo-rozvitku>

Павлов, О. І., & Дідух, С. М. (2020). Інклюзивний розвиток України як система. *Проблеми економіки, Том Економіка та управління національним господарством*, 4 (46), 75–83.

Практики інтеграції внутрішньо-переміщених осіб у приймаючі громади (2023). Взято з <https://socsprava.com.ua/praktyky-integracziyi-vnutrishno-peremishhenyh-osib-u-prijmayuchi-gromady/>

Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09. 2019 р. № 722/2019 (2019). Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019/print> (дата звернення 10.05.2024)

Рейтинг Моніторинг, 27-ма хвиля: Образ ветеранів в українському суспільстві, 2-5 березня 2024 р. (2024). Взято з https://veteranfund.com.ua/wp-content/uploads/doc/RG_UA_Veterans_1000_UA_032024_press-1.pdf

Токарева, У. (2024). Стратегія інтеграції ВПО у приймаючі громади: базові підходи – погляд Міністерства соціальної політики України. Взято з <https://www.facebook.com/tokarieva/posts/pfbid02Xm3T7SD41DDGNc24fDnad5pRhOQjfEeyIMmepFnbdfTeRjzeEUHen95X9KZMha1M1>

Тріпак, М. (2018). Вплив моральності на економічну поведінку суб'єкта соціуму в умовах інклюзії. *Український журнал прикладної економіки*, т. 3, 4, 14–21.

Христова, Г. (2018). *Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики*. Харків: Право.

Birka, I. (2013). *Integration and Sense of Belonging – Case Study Latvia*. (Doctoral Thesis), Riga.

Council of Europe Gender Equality Strategy 2024–2029. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-strategy>

Global Social Mobility Index 2020. World Economic Forum (2020). Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/Global_Social_Mobility_Report.pdf

Sustainable Development Goals: 2017 Baseline National Report (2017). Retrieved from <https://www.undp.org/ukraine/publications/sustainable-development-goals-2017-baseline-national-report>

The Psychology of Inclusion and the Effects in Advertising. Retrieved from <https://www.studocu.com/in/document/shreemati-nathibai-damodar-thackersey-womens-university/education-management/microsoft-advertising-whitepaper-the-psychology-of-inclusion-and-the-effects-in-advertising-gen-z-final/54002258>

Xiao, L., Chu, F., Mao, J., Yang, J., & Liu, Z. (2024). How Does New Media Shape the Sense of Belonging and Social Identity? The Social and Psychological Processes of Sustainable Successful Reintegration for Rehabilitated People. *Sustainability*, 16, 7958. <https://doi.org/10.3390/su1618795>

References

Birka, I. (2013). *Integration and Sense of Belonging – Case Study Latvia*. (Doctoral Thesis), Riga. (in English)

Council of Europe Gender Equality Strategy 2024–2029. Retrieved from <https://www.coe.int/en/web/genderequality/gender-equality-strategy> (in English)

Global Social Mobility Index 2020. World Economic Forum. (2020). Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/Global_Social_Mobility_Report.pdf (in English)

Khrystova, H. (2018). *Pozytyvni zoboviazannia derzhavy u sferi prav liudyny: suchasni vyklyky* [Positive Obligations of the State in the Sphere of Human Rights: Modern Challenges]. Kharkiv. (in Ukrainian)

MON proponuje dlia hromadskoho obhovorennia proiekt Natsionalnoi stratehii rozvytku inkluzyvnogo navchannia na 2023–2030 roky [The Ministry of Education and Science proposes a draft of the National Strategy for the Development of Inclusive Education for 2023-2030 for public discussion] (2023). (in Ukrainian)

Natsionalna stratehiia iz stvorennia bezbariernoho prostoru v Ukraini na period do 2030 roku [National Strategy on Creation of a Barrier-Free Space in Ukraine for the Period Until 2030]. (2021). Order of the Cabinet of Ministers. (in Ukrainian)

Orzhel, O. Y., & Otych, O. M. (2024). Sotsialnyi vymir YEPVO yak stratehiia pidvyshchennia inkluzyvnosti vyshchoi osvity [The social dimension of the European Higher Education Area as a strategy for increasing the inclusiveness of higher education]. *Vyshcha shkola*, 2 (215), 79–87. (in Ukrainian)

Osvita protiahom zhyttia yak chynnyk lyudskoho rozvytku [Education throughout life as a factor of human development]. Analytical note. (2020). (in Ukrainian)

Pavlov, O. I., & Didukh, S. M. (2020). Inkluzyvnyi rozvytok Ukrainy yak systema [Inclusive development of Ukraine as a system]. *Economics and management of the national economy*, Vol. *Ekonomika ta upravlinnia natsionalnym hospodarstvom*, 4 (46), 75–83. Kyiv. (in Ukrainian)

Praktyky intehratsii vnutrishno-peremishchenykh osib u pryimaiuchi hromady [Practices of integration of internally displaced persons into host communities]. Analytical report. (2023). (in Ukrainian)

Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku: vid 30.09.2019 r. № 722/2019 [On the Sustainable Development Goals of Ukraine for the period up to 2030: dated 30.09.2019 No. 722/2019]. Decree of the President of Ukraine. (2019). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019/print> (accessed 10.05.2024). (in Ukrainian)

Reitynh Monitorynh, 27-ma khvyliia: Obraz veteraniv v ukrainskomu suspilstvi [Rating Monitoring, 27th wave: The image of veterans in Ukrainian society]. Analytical report (2024). (in Ukrainian)

Sustainable Development Goals: 2017 Baseline National Report (2017). Retrieved from <https://www.undp.org/ukraine/publications/sustainable-development-goals-2017-baseline-national-report> (in English)

The Psychology of Inclusion and the Effects in Advertising. Retrieved from <https://www.studocu.com/in/document/shreemati-nathibai-damodar-thackersey-womens-university/education-management/microsoft-advertising-whitepaper-the-psychology-of-inclusion-and-the-effects-in-advertising-gen-z-final/54002258> (in English)

Tokaryeva, U. (2024). *Stratehiia intehratsii VPO u pryimayuchi hromady: bazovi pidkhody – pohliad Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy* [Strategy for the Integration of IDPs into Host Communities: Basic Approaches – The View of the Ministry of Social Policy of Ukraine]. Brief. (in Ukrainian)

Tripak, M. (2018). Vplyv moralnosti na ekonomichnu povedinku subiekta sotsiumu v umovakh inkluzii [The Influence of Morality on the Economic Behavior of a Social Subject under Conditions of Inclusion], *Ukrainskyi zhurnal prykladnoi ekonomiky, Vol. 3, (№ 4)*, 14–21. (in Ukrainian)

Xiao, L., Chu, F., Mao, J., Yang, J., & Liu, Z. (2024). How Does New Media Shape the Sense of Belonging and Social Identity? The Social and Psychological Processes of Sustainable Successful Reintegration for Rehabilitated People. *Sustainability, 16*, 7958. <https://doi.org/10.3390/su1618795> (in English)

Zubchenko, S. O., Kaplan, Y. B., & Tyshchenko, Y. A. (2020). *Stvorennia bezbariernoho seredovyshcha ta sotsialna inkluziia: svitovy dosvid dlia Ukrainy* [Creating a barrier-free environment and social inclusion: world experience for Ukraine]. Analytical report. Kyiv. (in Ukrainian)

Проблеми політичної психології

Висвітлюються теоретико-методологічні аспекти соціальної згуртованості, її впливу на суспільний розвиток та психологічний добробут українців в умовах війни. Особлива увага приділена прогнозуванню суспільних процесів, епістемологічним підходам до соціального прогнозування. Аналізуються виклики збереження національної ідентичності українських мігрантів, політичного відчуження та поляризації в українському суспільстві в контексті війни. Окремо розглянуто роль батьківської компетентності у сфері ментального здоров'я дітей, що перебувають під ризиком травми війни, проблеми політичної ідентичності студентської молоді та впливу пропаганди на підлітків. Збірник пропонує міждисциплінарний підхід до аналізу складних соціальних і психологічних процесів, представляючи інноваційні рішення та практичні рекомендації для психологічної допомоги, реабілітації, освітньої політики й соціальної інтеграції в умовах сучасних викликів.

Адресується вченим, які працюють у галузях політичної психології та суміжних наук, викладачам і студентам.

Проблеми політичної психології : збірник наукових праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [ред. колегія: О. В. Полунін, Т. М. Траверсе, І. Г. Батраченко та ін.]. – Київ : Талком, 2024. – Вип. 16(30). – 387 с. – ISSN2411-1449.

Режим доступу до електронної версії:
<https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/18/18>

Problems of Political Psychology

The collection explores the theoretical and methodological aspects of social cohesion, its impact on societal development, and the psychological well-being of Ukrainians during wartime. Particular attention is given to forecasting social processes and epistemological approaches to social prediction. It examines the challenges of preserving the national identity of Ukrainian migrants, political alienation, and polarization within Ukrainian society in the context of war.

The role of parental competence in supporting the mental health of children at risk of war trauma is highlighted, alongside issues of political identity among university students and the influence of propaganda on adolescents. The collection adopts an interdisciplinary approach to analyzing complex social and psychological processes, offering innovative solutions and practical recommendations for psychological assistance, rehabilitation, educational policy, and social integration in the face of modern challenges.

The target group of the compendium are the scholars in the domain of political psychology and related sciences, teachers and students.

Problems of Political Psychology. Special issue on European integration : collection of scientific essays / Association of Political Psychologists of Ukraine, Institute for Social and Political Psychology at National Academy of Educational Sciences of Ukraine; [Editorial Board: O. V. Polunin, T. M. Traverse, I. G. Batrachenko, etc.]. – Kyiv : Talkom, 2024. – Issue 16(30). – 387 p. – ISSN2411-1449.

Electronic edition here: <https://politpsy.org/index.php/popp/issue/view/18/18>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації КВ№ 22185-12085 ПР від 24.06.2016 р.
Ідентифікатор медіа R30-05274

Літературний редактор: *Т. А. Кузьменко*

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Е-mail: info@ispp.org.ua

Сайт: <https://ispp.org.ua>

Підписано до друку 27.12.2024 р.

Ум. авт. арк. 22,0

Тираж 300 пр

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком”

03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
тел/факс: +380 44424-4069, 424-56-26
Е-mail: ukraine.vdk@email.ua

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
ДК № 4538 від 17.05.2013 р.